

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИLMҲОИ ТОЧИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ИҚТИСОДИЁТ ВА ДЕМОГРАФИЯ**

*Ба 30 солагии Истиқлолияти
Давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва
70– солагии АМИТ бахшида мешавад*

С.И. ИСЛАМОВ

**РУШДИ БИОИҶТИМОИИ ИНСОН.
ГУЗАРИШҲОИ ДЕМОГРАФӢ ВА
ИҶТИМОӢ**

Душанбе– 2021

УДК 314 (575.3)

Исламов С.И. Рушди биоичтимоии инсон. Гузаришҳои демографӣ ва иҷтимоӣ. – Душанбе, 2021.

Муқарризон:

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор **В.А. Ионтсев**

Доктори илмҳои фалсафа, профессор **Р.Ҷ. Ҳайдаров**

Узви вобастаи Академияи миллии илмҳои

Ҷумҳурии Тоҷикистон **М. Музаффарӣ**

Узви вобастаи Академияи миллии илмҳои

Ҷумҳурии Тоҷикистон **К.А. Алиев**

Тарҷумон **Назаров А.**

Маълумот дар бораи муаллиф:

Муаллиф – узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, мудирӣ шуъбаи демографияи Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Дар китоб натиҷаҳои таҳқиқоти чандинсола оид ба рушди биоичтимоии инсон, гузаришҳои демографӣ ва иҷтимоӣ пешниҳод шудаанд. Масъалаҳои рушди инсонӣ биологӣ ва иҷтимоӣ, амали муштараки онҳо, афзоиш ва рушди аҳолии баррасӣ шуда, қонуниятҳои ҳамаи нишондиҳандаҳои демографӣ, омилҳо ва сабабҳои тағйирёбии онҳо дар тӯли тақрибан 120 сол дар ҷаҳон, минтақаҳо ва кишварҳои Осиёи Миёна, ташаккули навъи нави гузариши демографӣ дар Тоҷикистон, таҳқиқи гузариши иҷтимоӣ ва дурнамоҳои рушди инсон мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд.

Китоб барои демографҳо, ҷомеашиносон, иқтисодчиён, файласуфон, инчунин барои доираи васеи хонандагон пешбинӣ шудааст.

Бо қарори Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон аз ..... апрели соли 2021 №... ба ҷоп мерасад.

ISBN 978– 99975– 55– 85– 4

МУНДАРИЧА:

Муқаддима.....	5
Боби I. Нақши инсон дар чома: пайдоиш ва рушд.....	12
1.1. Коинот ва ҳаёт дар сайёраи Замин.....	12
1.2. Дар масъалаи пайдоиши инсон дар Замин.....	20
1.3. Инсон ҳамчун махлуқи биологӣ.....	32
1.4. Инсон ҳамчун махлуқи иҷтимоӣ.....	40
1.5. Амали муштаракӣ чизи биологӣ ва чизи иҷтимоӣ дар инсон.....	45
Боби II. Қонуниятҳои афзоиш ва рушди аҳоли.....	62
2.1. Қонуниятҳои афзоиши шумораи аҳоли.....	62
2.2. Қонуниятҳои рушд (сифат)–и аҳоли.....	72
Боби III. Қонуниятҳои бозтавлиди аҳоли.....	83
3.1. Қонуниятҳои зоиши аҳоли.....	84
3.2. Қонуниятҳои фавти аҳоли.....	107
3.3. Издивоҷи аҳоли ва қонунияти он.....	126
3.4. Қонуниятҳои рушди навъҳои оилаҳо.....	133
3.5. Тамоюлҳо ва қонуниятҳои асосии равандҳои муҳоҷиратӣ.....	152
3.6. Қонуниятҳои демографӣ ва сиёсати демографӣ.....	180
Боби IV. Динамикаи рафтори ангиизи демографии аҳоли ва таъсири он ба гузариши демографӣ.....	188
4.1. Рафтори ангиизи аҳоли дар соҳаи зоиш.....	188
4.2. Тағйирёбии рафтори ангиизи аҳоли дар соҳаи издивоҷ ва парокандашавии оилаҳо.....	197
4.3. Сабабҳои муҳоҷирати берунаи аҳолии Тоҷикистон ва таъсири онҳо ба рафтори демографии аҳоли.....	200
Боби V. Ташаккул ва рушди механизми идоракунии бозтавлиди аҳоли.....	204
5.1. Сарчашмаҳои назорати зоиш ва банақшагирии оила.....	204
5.2. Идеали анъанавии оила ва омилҳои дастгирикунандаи ҳифзи он дар Тоҷикистон.....	234

5.3. Серфарзандӣ ва талаботи қонёнагардида ба фарзандон.....	243
Боби VI. Гузариши демографӣ ва қонуниятҳои он.....	252
6.1. Моҳият ва мазмуни гузариши демографӣ.....	252
6.2. Хусусиятҳои оғози гузариши демографӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: шароит ва нишонаҳо.....	264
6.3. Муҳоҷирати иқтибосшудаи берунаи аҳолии ва масъалаҳои гузариши демографӣ.....	267
6.4. Вазъи гузариши демографӣ дар Тоҷикистон ва пешбинии он.....	275
Боби VII. Гузариши биоиктимоӣ ва қонуниятҳои он....	283
7.1. Инсонии биоиктимоӣ– оғози марҳилаи нави таҳаввули табиат ва ҷомеа ва дурнамоиҳои рушди он.....	283
7.2. Марҳилаҳои гузариши иқтимоӣ ва пешбинии он.....	296
7.3. Механизми амали муштараки ҷон ва ҷисм.....	299
Хулоса.....	312
Рӯйхати адабиётҳои истифодашуда.....	314

МУҚАДДИМА

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то вақти охир ягон таҳқиқоти амиқи илмӣ оид ба масъалаҳои демографӣ гузаронида нашудааст. Дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва дар низоми таҳсилоти миёнаи махсус курси демография таълим дода намешуд, саводи демографии аҳоли паст буд. Зимнан, дар шароити Тоҷикистон масъалаҳои сершумори ҷиддии демографӣ вучуд дошанд, ки ба ин ё он андоза рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар, ҳалли масъалаҳои таъмини рушди устуворро бозмедоштанд. Аввалин шахсе, ки аҳамияти омили демографиро барои рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар дарк кард, Асосгузори сулҳу ваҳдат–Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мебошад. Маҳз бо ташаббуси ӯ дар назди Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон Институти демография таъсис дода шуда, «Барномаи татбиқи Консепсияи рушди демографии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи солҳои 2003– 2015» таҳия гардида, як қатор қарорҳои дигар дар бораи масъалаи мазкур қабул карда шуданд. Дар як муддати кӯтоҳ бори аввал дар кишвар таҳқиқотҳои калонмиқёси маҷмӯии демографӣ оғоз ёфта, мактаби олимон– демографҳо пайдо шуд. Эмомалӣ Раҳмон ба таҳқиқи масъалаҳои оила ва издивоҷ, парокандагӣ ва ташкили оилаҳо, муҳочирати аҳоли, зоиш, фавт, баланд бардоштани сифати аҳоли, сармоияи инсонӣ ва рушди он диққати калон меод.

Дар маҷмӯъ, гуфтан мумкин аст, ки Асосгузори сулҳу ваҳдат–Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон асосгузори илми демографии Тоҷикистон мебошад. Ба тӯфайли шароити фароҳам овардашудаи мусоид гузаронидани таҳқиқотҳои бунёдии илмӣ, ки дорои аҳамияти амалӣ низ буданд, имконпазир гардид. Илми демографии Тоҷикистон дар як муддати кӯтоҳ аз ҷиҳати аҳамияти худ аз доираи ҳудуди кишвар хеле берун рафт. Яке аз

самараҳои рушди илми демографӣ дар кишвар пешкаш гардидани монографияи мазкур ба хонандагони азиз мебошад.

Дар адабиёти илмии ҷаҳонӣ интишороти зиёде мавҷуданд, ки ба таҳқиқи қонуниятҳои биоичтимоӣ ва демографии рушди инсон бахшида шудаанд.

Аммо, таҳқиқотҳои ин масъалаҳо, аз як тараф, то ба охир расонида нашудаанд, аз тарафи дигар бошад, пешрафти илм ва зиндагӣ масъалаҳои навро ба миён мегузорад.

Дар таҳқиқи қонуниятҳои умумии рушди демографии инсон ва дурнамоҳои он лаҳзаҳои бисёри баҳспазир мавҷуданд.

Мақсади таҳқиқоти мазкур ошкор кардани қонуниятҳои инкишофи инсонии биоичтимоӣ дар маҷмӯъ, инчунин гузариши демографӣ ва иҷтимоӣ бо назардошти паёмадҳои амали онҳо барои пешбинии рушди аҳоли мебошад.

Таҳқиқотҳои илмии бахшида ба ҳамбастагӣ ва амали муштаракӣ чизи биоичтимоӣ ва чизи демографӣ камшуморанд, аз ин рӯ, дар асари мазкур кӯшиши таҳқиқи масъалаи мазкур ба харҷ дода шудааст.

Яке аз мавқеъҳои ибтидоии муаллиф дар раванди таҳқиқот ин буд, ки пайдоиши сайёраи Замин маҳсули равандҳои муҳимтаринест, ки дар низоми Офтоб, Кайҳон ва Коинот, дар фазои байни сайёраҳо, ситораҳо ва ғайра ба амал омадаанд ва ба амал омада истодаанд. Аз ин рӯ, ин таъсир ҳамеша боқӣ мемонад ва ҳар гуна равандҳои назаррасе, ки дар Замин ба амал меоянд, ба ин ё он тарз натиҷаи таъсири он равандҳои мебошанд, ки дар андозаҳои ситорашиносии дур ё наздик берун аз Замин сурат мегиранд.

Рушди биоичтимоии инсон ба биологӣ ва иҷтимоӣ тақсим мешавад ва ин ба муаллиф имкон дод, ки мазмун, амали муштарак ва дурнамоҳои рушди онҳоро то пайдоиши инсонии нав – иҷтимоӣ ба таври муфассал мавриди таҳқиқ қарор диҳад. Бо таъя ба асарҳои классикон, марҳилаҳои ташаккул ва рушди инсонии иҷтимоӣ аз замони ҷудошавии он аз олами ҳайвонот то имрӯз гуруҳбандӣ карда шуданд.

Инсон ҳамчун махлуқи биоичтимоӣ таҳқиқ мешавад. Дар баробари ин, чизи биологиро аз чизи иҷтимоӣ ҷудо карда, муаллиф ҷанбаҳои демографӣ (биологӣ) ва иҷтимоии рушди онҳоро мавриди таҳлил қарор медиҳад.

Муаллиф бори аввал концепсияи рушди ҷамъиятиро аз мавқеҳои тақсмоти ин раванд ҳамчун гузариши иҷтимоӣ ва демографӣ ба миён мегузорад.

Ин ба муаллиф имкон дод, ки бори аввал марҳилаҳои гузариши иҷтимоиро дар ташаккули инсонии иҷтимоӣ ҳамчун қонуниятҳои умумии рушди инсонии биоичтимоӣ ифода карда, нишон диҳад ва рушди онро дар оянда пешбинӣ кунад. Чунин муносибат ба омӯзиши инсонии биоичтимоӣ имкон дод, ки имкониятҳои номаҳдуди рушди инсон ҳамчун гузариши он аз як андоза ба андозаи дигар ва ҳамин тавр то беохирӣ фароҳам оварда шаванд.

Гузариши демографӣ бо таҳқиқи гузариши иҷтимоӣ робитаи зич дорад.

Концепсияҳои гуногуни гузариши демографӣ мавҷуданд, аммо аз рӯи моҳияти худ ҳамаи онҳо дар ин ё он шакл гузариши демографиро аз тариқи тағйирёбии динамикаи зоиш ва фавт ва дар маҷмӯъ бозтавлиди аҳоли шарҳ медиҳанд.

Назарияи гузариши демографӣ қонуниятҳои бештар ҷамъбастишудаи бозтавлиди аҳоли мебошад. Дар қор нишон дода шудааст, ки дар маҷмӯъ ин нишондиҳандаҳо тамоюли пастравӣ дошта, ниҳоят, сатҳи фавт аз зоиш зиёдтар гардида, роҳ минбаъд ба ҳеч кучо мебарад.

Муаллиф назарияи гузаришҳои иҷтимоӣ ва демографиро муқоиса карда, исбот мекунад, ки аввалин ба дараҷаи зиёд роҳи номаҳдуди рушди инсон, дуҷумлӣ, ба итмом расидани рушди инсониятро инъикос мекунад. Аз ин ҷо, ҳангоми арзёбии дурнамоҳои рушди инсоният истифодаи дурусти гузариши иҷтимоӣ, ва барои мақсадҳои дурнамоҳои рушди демографӣ бошад, – гузариши демографӣ пешниҳод карда мешавад. Чунин шарҳи назарияи тағйирёбии навъҳои рушди ҷомеаи инсонӣ дар адабиёт бори аввал дода мешавад.

Дар асар муносибатҳои бисёри нав дар шарҳи сарчашмаҳои пайдоиши инсон бо муаррифии муносибатҳои гуногуни олимон аз аҳди бостон то имрӯз оварда шудаанд. Муаллиф хулосаи худро дар бораи ин масъала баён кардааст.

Дар адабиёти илмӣ интишороте, ки ба таҳқиқи ҳамаҷонибаи ҳамаи ҷузъҳои рушди демографӣ дар ягонагӣ бахшида шудаанд, нокифоя мебошанд.

Ҳангоми таҳлили қонуниятҳои рушди нишондиҳандаҳои демографӣ бисёр тавзеҳоти нави ҷолиби илмӣ дода мешаванд ва дар маҷмӯъ хулоса карда мешавад, ки барои тавзеҳ додани тамоюлҳои гузариши демографӣ донишмандони қонуниятҳои рушди на танҳо нишондиҳандаҳои зоиш, ғавт ва муҳочират, балки инчунин издивоҷ, парокандашавии оилаҳо, навъҳои оилаҳои аҳоли, инчунин рафтори ангишти демографӣ ва ғайра лозим аст.

Дар асар бори аввал байни назорати зоиш ва банақшагирии оила фарқ гузошта мешавад. Дар адабиёти илмӣ ин мафҳумҳо айнӣ доништа мешаванд.

Тавачҷуҳи зиёд ба пайдоиши назорати зоиш ва банақшагирии оила, омилҳои анъанавии нигоҳдории навъи анъанавии бозтавлиди аҳоли зоҳир карда мешавад. Бори аввал дар адабиёти илмӣ масъала дар бораи он баён гардидааст, ки классики адабиёти тоҷикӣ форс Абдурахмони Ҷомӣ беш аз 500 сол қабл дар манзумаи «Саломон ва Абсол» механизми бордоршавӣ ва таваллуди тифлро дар найчаи озмоишӣ тавсиф кардааст [1]. Ин механизм қариб ҳамонест, ки имрӯз ҳангоми бордоркунии тухмхуҷайраҳо дар найчаи озмоишӣ амалӣ мешавад. Ин барои тиб, демографияи умумӣ ва таърихи демография маводи муҳим мебошад.

Дар асар бисёр маводи дигари ҷолиб оварда шудааст, ки қисми назарраси онҳо аз ҷониби муаллиф бори аввал ба даст омадааст.

Қайд кардан лозим аст, ки баъзе ғояҳои, ки дар асари мазкур пешниҳод шудаанд, ихтилофнок, ва баъзан, метавонанд анҷомнопазир ба назар расанд. «Албатта, ҳар як муносибати нав, ҳар як ғояи аслиро, ва ҳатто бигузор он баъзан аз ҳад зиёд

хорикулқоида ё муҳолифи тасаввуроти дар илм ташаккулёфта бошад, истиқбол кардан лозим аст. Бояд дар хотир дошт, ки маҳз ғояҳои часурина ва дар назари аввал хорикулқоида аксар вақт дар худ донаи ҳақиқатро доранд» [2, 125].

Дар асар инчунин мулоҳизаҳои мавҷуданд, ки дар канори таҳайюлотии муаллиф қарор доранд, аммо ин мавод натиҷаи рушди инсонии иҷтимоӣ мебошад, ки берун аз он метавонад олами дигар, шаклҳои дигари ҳастӣ, муносибатҳои дигар оғоз ёбанд. Муаллифро ба ин мантиқи таҳқиқи инсон ҳамчун маҳлуқи биоиҷтимоӣ водор кардааст.

Инчунин қайд кардан зарур аст, ки таҳқиқоти мо бо самтҳои рушди муносири инноватсионӣ, ки дар ҳаҷон дар соҳаи рушди иҷтимоии инсон, техника ва ғайра мавҷуданд, робитаи зич дорад.

Сухан дар бораи офаридани зеҳни сунъӣ (дар марҳилаи аввал инсон – робот ва ғайра), ки дар ҳаҷон босуръат паҳн мешавад; дар бораи рушди идоракунии ташкилоти сохтори ген ва истифодаи онҳо дар истехсоли (дар марҳилаи мазкур) маҳсулоти озӯкаворӣ бо хосиятҳои додашуда, (минбаъд ба евригеника дар маънои башардӯстона ва демократии он), наботот, ҳайвонот ва ғайра меравад. Ин роҳҳои рушд дар микросе ва се дар 40– 50 соли оянда татбиқ хоҳанд шуд. Аммо тибқи ҳулосаҳои, ки дар асари мазкур пешниҳод гардидаанд, пас аз давраи ишорашуда метавонад роҳи нави рушди биоиҷтимоии инсон оғоз ёбад.

Таҳқиқоти амали муштараки ҳисм ва рӯҳ аз замонҳои қадим гузаронида мешуданд, аз ҷумла, онҳо дар асарҳои Афлотун, Арасту, Абуалӣ ибни Сино ва дигарон инъикос ёфтаанд. Муаллиф ба амиқии таҳқиқот ва тавзеҳоте, ки классикон дар бораи моҳияти рӯҳ ва ҳисм додаанд, даъво намекунад, ва ба ҳеҷ ваҷҳ даъвои худро бо онҳо баробар шуданро надорад.

Мантиқи таҳқиқот худ ба худ муаллифро водор сохт, ки амали муштараки рӯҳ ва ҳисмро бо назардошти воқеиятҳои

ташақкулёфта мавриди таҳқиқи қарор диҳад. Албатта, он асосноккуниҳои минбаъдаро талаб мекунад.

Муаллиф чунин мешуморад, ки олимони мавҷудияти олами дигар, шаклҳои дигари ҳаёт, шаклҳои дигари модда ва ҳамбастагии онҳо ва ғайраро бешубҳа эътироф мекунад, аммо бо қадом сабабе ба ин масъалаҳо эҳтиёткорона муносибат мекунад.

Муаллиф ҳамбастагии ишорашударо ба тариқи худ шарҳ медиҳад ва ин ўро ба хулоса дар бораи ҷовидонии инсон, дар бораи аз як ҳолат ба ҳолати дигар гузаштани он меорад.

Муаллиф қайд мекунад, ки тақрибан ҳамаи одамон, новобаста аз эътиқоди худ, баъзан ошқоро, баъзан дар умқи қалби худ боварӣ доранд, ки дар ҳаёт ба ҳар ҳол чизе ҳаст, ки амалҳои одамонро назорат мекунад, механизмҳои робитаи мутақобилаи инсон бо ниёғони гузаштаи худ аз тариқи ҷонҳо, арвоҳи оқил ва ғайра вучуд доранд ва, ба ақидаи муаллиф, дар ҳастии воқеӣ вучуд доранд.

Дар асар муносибатҳои зиёди дигар ба тавзеҳи рушди демографӣ ва иҷтимоии инсон мавҷуданд.

Китоби ба хонанда пешкашшуда самарани қори чандинсолаи муаллиф мебошад, ки дар раванди он муаллиф танҳо набуда, балки аз ҳамкасбон, муқарризон, дўстон кумак гирифтааст. Пеш аз ҳама, ман миннатдории самимии худро ба шодравон академик Р.К. Раҳимов, ки бори аввал барои ман роҳи илми қалонро кушод, академик Н.Қ. Қайюмов, роҳбари аввали мавзӯи қори илми ман, академик Т.Н. Назаров, устоди ман дар қори илмӣ— педагогӣ изҳор менамоям.

Ба интиҳоби мавзӯи таҳқиқот аз биёр чихат маслиҳатҳои пуларзиши қормандони Маркази омӯзиши масъалаҳои нуфузи аҳолии Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов, аз қабилӣ: Д.И. Валентей, А.Я. Кваша, Н.В. Зверева, В.М. Ионтсев, В.Н. Медков, А.И. Антонов, А.Г. Вишневский мусоидат намуданд, ки муаллиф ба онҳо миннатдории самимии худро изҳор мекунад.

Муаллиф ба кормандони шуъбаи демографияи Институти демография ва Институти иқтисод ва демография: А.И. Субхонов, М. Маҳмадбеков, П. Ҳакимов, А.А. Бобоев, Ҳ. Исломов, А. Ҳайдаров барои кумак дар гузаронидани назарсанчиҳои сершумори ҷомеашиносӣ ва коркарди компютери маводи бадастомада миннатдории худро изҳор мекунад. Истифодаи ин мавод дар татбиқи ҳадафи муаллиф дар китоби пешниҳодшуда нақши муҳимро бозид. Муаллиф ба муқарризони худ: В.А. Ионтсев, Р.Ҷ. Ҳайдаров, К.А. Алиев, А.С. Саидов, Ф.Б. Баротзода, М. Музаффарӣ, Ш. Қодиров, А.А. Бобоев барои эродҳои пурарзиш Ҳангоми муҳокимаи китоб арзи миннатдорӣ ва сипос мекунад.

Муаллиф барои кумаки техникаие, ки С.Д. Масаидова, Н. Тоҷиева, У. Азизова, Г. Шукуллобекова расониданд, изҳори сипос мекунад.

Китоб барои кормандони илмӣ, аспирантҳо, донишҷӯён ва Ҳамаи онҳое, ки ба масъалаҳои рушди демографӣ ва иҷтимоӣ, гузаришҳои демографӣ ва иҷтимоӣ тавачҷуҳдоранд, пешбинӣ шудааст.

Муаллиф аз хонандагоне, ки эродҳои худро, ки барои такмили минбаъдаи самтҳои таҳқиқоти мавзӯи пешниҳодшуда муҳиманд, баён мекунанд, самимона миннатдор хоҳад буд.

БОБИ I. НАҚШИ ИНСОН ДАР ҶАМЪИЯТ: ПАЙДОИШ ВА РУШД

1.1. Коинот ва ҳаёт дар сайёраи Замин

Дар ин параграф мақсади таҳлили амиқи пайдоиши ҳаёт дар Замин гузошта намешавад, зеро ин объекти таҳқиқоти ситорашиносҳо, физикҳо ва дигарон мебошад. Дар ин ҷо масъалаи мазкур дар намуди умумитарин, мувофиқи фаҳмиши муаллиф гузошта мешавад, ки барои баёни маводи параграфҳои минбаъда зарур аст.

Масъалаи моҳияти инсон аз замонҳои қадим ақлҳои бисёр мутафаккирони барҷастаро банд кардааст. Мехостем дар ин ҷо иқтибоси зеринро мавриди таҳлил қарор диҳем.

Дар фалсафаи қадимаи чинӣ, ҳиндӣ, юнонӣ Инсон ҳамчун як ҷузъи кайҳон, як навъ «тартиб» ва «сохтор»-и ягонаи фавқузамонии ҳастӣ («табиат»), ҳамчун «олами хурд» микрокосмос (Демокрит) – инъикос ва рамзи Коинот, макро-кайҳон, ки дар навбати худ ба тариқи антропоморфӣ – ҳамчун организми ҷондор фаҳмида мешавад, тасаввур карда мешавад.

Инсон дар худ тамоми унсурҳои асосии кайҳонро дар бар гирифта, аз ҷисм ва ҷон (ҷисм, ҷон, рӯҳ) иборат аст, ки ҳамчун ду ҷанбаи воқеияти ягона (аристотелизм) ё ҳамчун ду ҷавҳари гуногунҷинс (платонизм) баррасӣ мешаванд, [1,137]. Ин гуфтаҳо дар шарҳи моҳияти инсон маъноӣ барҷаста доранд.

Дар адабиёти илмӣ–оммавӣ дар масъалаи пайдоиши ҳаёт дар сайёраи Замин аксар вақт чунин мешуморанд, ки ҳар ҷизи зиндае, ки дар Замин мавҷуд аст, маҳсули рушди равандҳои заминӣ мебошад.

Тибқи фаҳмиши мо, ҳам сайёраи Замин, ҳам равандҳои дар он баамалоянда ҳосилаҳо аз он равандҳои мебошанд, ки берун аз сайёраи Замин дар низоми Офтобӣ, Кайҳон, Коинот ва берун аз он ба амал меоянд. Бо ин мо гуфтаем мехоҳем, ки ҳар он ҷизе, ки дар Замин дар шакли моддаи ибтидоӣ вучуд дорад, “аз боло” омада, дар зери таъсири қувваҳои беруна қарор дорад. Ин

моддаи ибтидоӣ дар худ ҳамаи он чизе, ки дар Замин буд, ҳаст ва хоҳад буд: олами ҳайвонот, олами наботот, канданиҳои фойданок, ҳаво ва ниҳоят инсонро дар бар мегирад. Онҳо дар сатҳи замин ба қадри фароҳам омадани заминаҳои кайҳонӣ ва дигар пайдо шуда, бо тағйир ёфтани ин заминаҳо барои ҳаёт нопадид хоҳанд шуд. Ин модда, дар шаклҳои мухталиф дар натиҷаи равандҳои умумии ҳаракат ва инкишоф рушд карда, барои идомаи мавҷудияти худ ба оламҳои дигаре, ки ҳанӯз барои мо номаълуманд, бармегардад.

Ба ақидаи аксарияти мутахассисон, Коинот дар натиҷаи таҳаввулоти азиме, ки дар Коинот ба амал омадаанд, ба вучуд омадааст. П. Дэвис менависад, ки таҳқиқотҳои илмии гузаронидашуда «ба як ғояи хеле ҷолиб оварда мерасонанд, ки мутобиқи он тамоми табиат, дар ниҳояти қор, ба як навъ абарқудрати амалкунанда тобеъ аст... Ин қувва ба андозаи кофӣ тавоно мебошад, то ки Коиноти моро офарида, ба он нур, энергия, модда бахшида, ба он сохтор диҳад.

Далели он, ки манзараи дар айни замон мушоҳидашавандаи Коинот аз таркиши Бузург сарчашма мегирад, – яъне ин бо қонунҳои физика пешакӣ муайян шудааст, боасос аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ҳуди ин қонунҳо низ бетасодуфӣ ё бенизом набуда, балки унсурҳои максималнокиро дар бар мегиранд» [2, 272].

Дар параграфи мазкур мо кӯшиш мекунем фаҳмиши худро оид ба масъалаҳои пайдоиши ҳаёт дар Замин, ки барои гузариш ба бахшҳои дигари қор зарур аст, дар шакли оммафаҳм баён кунем.

Замин, ки маҳсули равандҳои дар Коинот баамалоянда ва шояд берун аз ҳудуди он бошад, наметавонад таъсири онҳоро дар худ эҳсос накунад. Ин масъала ба қадри кофӣ амиқ омӯхта шудааст, аммо дар даҳсолаҳои охир бинобар тағйироти экологии Замин тавачҷуҳи олимону мутахассисонро ҳарчи бештар ба худ ҷалб мекунад. Ҳар он чизе, ки дар рӯи замин аст, зинда ва бечон, навъҳои гуногуни онҳо, нобудшавии баъзе навъҳо ва пайдоиши дигарҳо бо Коинот алоқаманд аст. Аз ин рӯ, Замин дар натиҷаи

тағйирёбии равандҳои кайҳонии Коинот мазмуни худро тағйир медиҳад. Коинот сайёраи Замиро ато карда, ба он ҳаёт бахшид, ва замоне фаро мерасад, ки зери таъсири тағйирот дар ҳуди Коинот Замин ва ҳаёт дар он нест мешаванд. Дар бораи таъсири Коинот ва Кайҳон ба ҳаёти заминӣ аз мисолҳои зерин боварӣ ҳосил кардан мумкин аст.

Олимон муайян кардаанд, ки қобилияти корӣ, ҳолати эҳсосотӣ ва некӯаҳволии одамон дар рӯи замин бо ғаълонокии Офтоб, бо марҳилаҳои Моҳ, бо тӯфонҳои магнитӣ ва дигар падидаҳои кайҳонӣ зич алоқаманданд.

Офтоб давраҳои зиндагии ҳайвонот ва набототро идора мекунад. Он механизми соати биологиро ташкил медиҳад, ки тағйироти мавсимии табиатро ба ҳаракат мебарорад. Ҳар як нафар ба речаи рӯз мутобиқ мешавад. Ивазшавии рӯз ва шаб имкон медиҳад, ки қувва ва қобилиятҳои худ тақсим карда шаванд. Ҳайвонот ва растаниҳо офтобро барои самтёбӣ дар вақт истифода мебаранд.

Одамон ба як ритми муайяни зиндагӣ мутобиқ шудаанд. Дар айни замон, дар организм равандҳои зиёди ритмикӣ маълуманд, ки биоритмҳои номида мешаванд. Ба онҳо ритмҳои кори дил, нафаскашӣ ва ғаълонокии биоэлектрикии мағз сар дохил мешаванд. Дар организми ҳар як инсон, ба монанди чараёни баҳр, ритми бузурге абадӣ ҳукмронӣ мекунад, ки бар иртиботи падидаҳои зиндагӣ бо ритми Коинот асос ёфта, рамзи ягонагии Оламо нишон медиҳад. Маълум шудааст, ки тағйирёбиҳои ритмҳои шабонарӯзӣ имкон медиҳанд, ки пайдоиши баъзе бемориҳо дар марҳилаҳои аввал муайян карда шаванд.

То ба имрӯз муқарраркунии механизмҳои воқунишҳои организми инсон ба тағйирёбии шароити обу ҳаво ҳанӯз муяссар нагардидааст, зеро бо тағйирёбии якбораи обу ҳаво кори қисмонӣ ва ақлонӣ коҳиш меёбад, бемориҳо шадидтар мешаванд, шумораи хатоҳо, садамаҳо ва ҳатто марг меафзояд.

Механизмҳои ҳам хоббинӣ, ҳам даромадани одамон дар вақти хоб ба алоқа бо арвоҳи одамони ғавтида, бо ягон гуна

хоббиниҳое, ки дар аксари ҳолатҳо дар ҳаёти оддӣ амалӣ мешаванд, механизмҳои пешгӯии ғайбдонҳо ва ғайра низ ҳанӯз омӯхта нашудаанд.

Гармшавии атмосфера ба 1,5 дараҷа аз ҳисоби обшавии барф ва пиряхҳо сатҳи оби дарёҳо ва баҳрҳоро ба ҳисоби миёна 15 сантиметр боло бурд. Ин ба паёмдҳои харобиовари ҳаёт дар Замин оварда мерасонад. Бисёр одамон нодуруст боварӣ доранд, ки дар ин танҳо ҳуди одамон айбдоранд. Бо роҳи сохтани техника, технологияҳои нав, зиёд кардани истихроҷ ва коркарди захираҳои замин ва ғайра, одамон дар гармшавии атмосфера саҳми калон гузошанд. Аммо мо чунин мешуморем, ки чунин равандҳо бо равандҳои, ки дар Коинот, Кайҳон ва Галактика ба амал меоянд, низ алоқаманданд, ки худашон тағйир меёбанд ва ҳаётро дар рӯи Замин тағйир медиҳанд.

Дар бораи назарияи давраҳои этногенетикӣ, аниқтараш, дар бораи баъзе падидаҳои табиӣ, ки асоси табиӣ илмӣ он мебошанд, истода, Денисов Б.П. ба сабабҳои фалокати экологии минтақаи баҳри Аралро сарфаҳм менамояд. Ӯ, аз ҷумла, менависад: «Муқаррар карда шуд, ки динамикаи сатҳи баҳри Каспий ва Арал баръакс аст: вақте ки сатҳи об дар баҳри Каспий баланд мешавад, оби баҳри Арал паст мешавад, ва баръакс. Сабаби ин падида фарқияти роҳҳои давраҳои атлантикӣ мебошад, ки намиро ба шарқ мебаранд.

Ҳар қадаре ки сиклонҳо ба шимол убур кунанд, ҳамон қадар об дар баҳри Арал камтар мешавад. Ин падидаи табиӣ метавонад ба тақсимои аҳолии ин минтақаҳо, зоиш ва фавт, ба издивоҷ ва муҳочирати аҳоли ва дар маҷмӯъ ба равандҳои демографӣ таъсир расонад. Ба ибораи дигар, ба зоиш маҷмӯи мураккабтари иҷтимоию фарҳангӣ таъсир мерасонад, ки дар он нақши рушди иҷтимоию иқтисодӣ на ҳамеша пешбар аст» [3,7]. Ин фикрро идома дода, дар асоси мисоли дар боло овардашуда ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки нақши омили олии табиӣ дар рушди демографӣ бузург буда, инро дар таҳқиқотҳои илмӣ нодида гирифтани номукин аст.

Ҳамин тариқ, сатҳи зоиш ва ғавти одамон на танҳо бо қонунҳои биологии заминӣ ва иҷтимоӣ муайян мешаванд, аммо ба ғаммиши мо бошад, таъсири қалонро омили Коинот ва Космос низ мерасонад.

Дар айни замон чунин далел торафт равшантар шуда истодааст, ки равандҳои давомдоре, ки ситорашиносон дар Коинот (як қисми олами моддӣ, ки барои таҳқиқот тавассути воситаҳои ситорашиносӣ дастрас аст) мушоҳида мекунанд, дар Галактика (низомии ситорагон, ки Офтоб ба он тааллуқ дорад), ки ҳадди ақалл на камтар аз 10^{11} ситораҳоро дар бар мегирад, моддаҳои байниситораӣ (газ ва ҷанг, шуоъҳои кайҳонӣ, майдонҳои магнитӣ, шуоъпошии ситорагон) дар сатҳи Галактикӣ мутамарказ шуда, ба тасвири намоёни Роҳи Қаҳқашон дар низомии офтобӣ, ки аз Офтоб ва нӯҳ сайёра, мохвораҳои онҳо, сайёраҳои хурд ва ғайра иборат аст, якпорча буда, ба ҳам алоқаманданд ва аз ин рӯ, онҳо дар ин ё он шакл хусусияти инкишофи равандҳои моддӣ ва ғайримоддии олами ҳайвонот ва набототи заминро муайян мекунанд. Ин робитаҳоро нодида гирифтани номумкин аст. Мисолҳои дастрастарини таъсири Коинот ё Галактика ё Офтоб, ки ба мо наздиктар аст, ба ҳаёти замин – ин афзоиши беморӣ ва ғавт аз ҳисоби ғайронокии магнитӣ дар Офтоб, дар шароити муайян афзоиши заминчунбиҳо, тӯфонҳо, обҳезиҳо, шумора ва таркиби олами наботот ва ҳайвонот ва ғайра мебошанд. Бисёре аз чунин ва ба ин монанд равандҳоеро, ки дар Замин ба амал меоянд, берун аз алоқа бо равандҳои, ки берун аз Замин мегузаранд, нодуруст шарҳ додан мумкин аст. Илова бар ин, илова қардан лозим аст, ки ин хосиятҳои Офтоб метавонанд зери таъсири қувваҳои низомии олии кайҳонӣ ба он ба вуҷуд оянд.

Коинот, Галактика, низомии Офтобӣ ва ғайра дар назари аввалини инсонӣ дар осмон ба таври оддӣ қарор нагирифтаанд ё оғезон нестанд. Баръакс, ҳамаи онҳо як низомии олии мебошанд, ки дар бораи он мо ҳанӯз наметавонем ва ё танҳо ҳастии онҳоро тахмин мезанем, ва дар ғардиш ва ҳаракати ҳамоҳанг ҳастанд.

Дар назари аввал, ба назари мо чунин мерасад, ки мо дар як навъ фазое, ки аз он роҳиуд надорад, баста ҳастем. Мо боварӣ дорем, ки дар Коинот, аз ҷумла дар Галактика, ки бо суръати азим ҷарх мезананд, роҳи баромад вучуд дорад, ки пас аз миллиардҳо ва миллионҳо сол бо Замин рӯ ба рӯ гардида, барои инсон имконияти баромадан ба оламҳои дигар аз тариқи он пайдо мешавад. Аммо то ин ва ба ин рушди инсонии равона аст мо бояд барои гузариш ба оламҳои дигар омода бошем; бояд инсоне ташаккул ёбад, масалан, дорои навъи иҷтимоӣ ва шабехи он; бояд ба рушди бемислу монанди техника, технология ноил гардем, масъаларо бо ноилшавӣ ба суръатҳои то имрӯз бесобиқа ҳал кунем. Ҳоло мо ҳудуди суръати рӯшноиро тақрибан 300 ҳазор км / сония медонем, дар оянда он нисбатан примитивӣ хоҳад буд, зеро суръатҳои баландтар лозим мебошанд. Ба назари мо, вазифаи наздиктаринро дар соҳаи расидан ҳадди ақал ба суръати рӯшноӣ аз тариқи идоракунии квант ҳал кардан мумкин аст. Квант дорои шакли рӯшноӣ ва шакли зарраҳо буда, дар ягонагӣ қарор доранд, ин аст моҳияти ҳастии онҳо. Дар байни ин шаклҳо бояд гузариш аз ҳолати рӯшноӣ ба ҳолати зарраҳо ва баръакс вучуд дошта бошад. Ҳангоми ошкор шудани механизми чунин гузариш табдил ёфтани зарраҳо ба ҳолати рӯшноӣ таъмин карда шуда, суръати рӯшноӣ ба даст оварда мешавад, ва пас аз расидан ба масофаи зарурӣ ин зарраи рӯшноӣ метавонад ба ҳолати саҳт табдил ёбад.

Ба андешаи мо, нишонаҳои мавҷудияти чунин идоракунии квант ва истифодаи он дар ҳаёти низомҳои баландташакилёфтаи инсонӣ мавҷуданд. Сухан дар бораи объектҳои номаълуми парвозкунанда меравад. Аз рӯйи суханони шоҳидон, ӯ ногаҳон пайдо мешавад ва инчунин ногаҳон нопадид мешавад, ки инсон ҳатто барои мижа задан фурсат намеёбад. Тахмин кардан мумкин аст, ки дар асоси ин падида механизми идоракунии квант – гузариши мутақобилаи ҷузъҳои он асос қарор дорад.

Илова бар ин, бояд гуфт, ки суръати тақрибан 300 ҳазор км/сония барои оламҳои дигар ҳадди ниҳой намебошад. Дар шароити дигар дар Коинот бояд суръатҳои фавқурӯшноӣ мавҷуд

бошанд, ки чузъи ҳаёти дигари шаклҳои дигари мавҷудият, аммо барои мо номаълум мебошанд, аммо дар бораи мавҷудияти онҳо аз ҷониби мо тахмин карда мешавад. Дар Коинот ва дар оламҳои дигар метавонанд суръатҳои бошанд, ки аз суръати рӯшноӣ чандин маротиба зиёдтар бошанд, ба ин фикри моро ривоятҳои динӣ талқин мекунанд. Дар Қуръон, дар сураи 70-уми «Ал Маъорич» («Осмонҳо»), ояти 4 навишта шудааст: «Дар рӯзе, ки миқдораш панҷоҳ ҳазор сол аст, фариштагон ва рӯҳ ба он боло раванд». (4). Агар 50 ҳазор солро ба суръати 300 ҳазор км / сония зарб занем, пас масофаи тақрибан 118 триллион 260 млрд. километр ба даст меояд. Аз ин ҷо бармеояд, ки технологияи муосир ҳанӯз кодир нест, ки бо чунин суръат ҳаракат кунад ва ба чунин масофа бирасад.

Суръати дигаре, ки метавонад аз суръати рӯшноӣ зиёдтар бошад, – ин номи мо «тасаввур» мебошад, ё тавре ки физикҳо онро суръати фавқурӯшноӣ меноманд. Он метавонад ҳатто бузургтар аз суръати лаҳза бошад. Ин суръатро ба суръате, ки дар Коинот дар шароит ва андозаи комилан дигар назар ба Замин мавҷуд аст, нисбат додан мумкин аст.

Агар мо ба ҳаёлот дода шавем, чунин тахмин кардан мумкин аст, ки чунин суръатҳо ба суръати фариштагон ва арвоҳе, ки дар Коинот зиндагӣ мекунанд, мансубанд. Ба туфайли ин, мо дар ҳоб бо арвоҳе, ки дар Коинот мавҷуданд, во мехӯрем, ва ба туфайли робитаи имконпазири онҳо бо ҷони инсон дастрас мешаванд.

Эҳтимол розӣ шудан лозим аст, ки гарчанде сирри ҳоб ҳанӯз кашф нашудааст, тахмин кардан мумкин аст, ки он шакли муоширати воқеии инсон ҳамчун як махлуқи рӯҳонӣ (ба истисноии ҳастии моддӣ) бо рӯҳҳои дигар мебошад, ки метавонанд бо инсон танҳо ҳангоми ҳоб ба муколама дохил шаванд, зеро дар вақтҳои дигар чунин шароит ва суръат вуҷуд надоранд.

Дар Қуръони Карим навишта шудааст: **«Худо ҷонҳоро ба ҳангоми мурданашон мегирад ва низ ҷони касонеро, ки дар ҳоби худ намурдаанд. Ҷонҳоеро, ки ҳукми марг бар онҳо**

ронда шуда, ниғаҳ медорад ва дигаронро то замоне, ки муъайян аст, боз мефиристад. ҳаройна, дар ин ибратҳост барои онҳое, ки меандешанд» (Сураи 39., ояти 42). Коинот, Галактика, низомҳо Офтобӣ, ба ибораи дигар, ҳар чизе ки аз мо болост, эҳтимолан бо суръати азим ҳаракат мекунад.

Дар барномаи Д. Бом, физик – назарияпардозии маъруфи англис, ки ба рушди амсилаи якпорчагии олам, ҳамчун ҳаракати кулӣ нигаронида шудааст, дар баёни Р. Вебер, заминаҳои асосӣ ба тариқи зайл ифода меёбанд:

«Хусусияти асосӣ ва бунёдии космогонии Д. Бом эътиқод дар он аст, ки воқеият ягона аст, он аз як бутунии тақсимнашавандае иборат аст, ки дар асоси тамоми Коинот, дар асоси модда ва шуур қарор дошта, барои ҳамаи мавҷудот ва рӯйдодҳои зоҳиршуда маводи аввалия дода, ҳама чизро тавассути алоқаи доимӣ бо ҳама чиз дар сохтори амиқи кулл тавлид карда, нигоҳ дошта, назорат мекунад» [6, 124].

Мо бо мавқеи Д. Бом комилан розӣ ҳастем.

Инсон як офариниши беназири Коинот аст. Он ба таври тавзеҳнопазир асроромез аст. На илми муосир, на фалсафа ва на дин сирри инсонро пурра ошкор карда наметавонанд [7,4].

Дар бораи имконпазирии мавҷудияти суръати фавқурӯшной дар Коинот метавонад далели зерин шаходат диҳад. Олимони Амрико сабт кардаанд, ки зарраҳои хурди сафед аз Офтоб бо суръати 2– 2,5 маротиба аз суръати рӯшной зиёдтар парвоз мекунад. Ин далел ба мо умед мебахшад, ки агар чунин суръатҳо умуман дар низоми Офтобӣ сабт шуда бошанд, пас кашфиётҳои усулан нав дар бораи сохтори Коинот ва низоми Офтобӣ, ки инсониятро дар ояндаи наздик интизоранд, бешубҳа, дастрасии инсонро ба чунин суръат ва баландтар аз он боз мекунад.

Ҳамин тариқ, аз гуфтаҳои боло хулосаҳои зеринро баровардан мумкин аст:

– баъзе олимони тағйироти бунёдӣ, ки дар Замин ба амал омадаанд, дар ҳуди ҳаёти заминӣ ҷустуҷӯ мекунад, ки ин нокифоя мебошад;

– тағйирот дар ҳаёт дар Замин на танҳо бо фаъолияти заминии инсон алоқаманданд, балки бештар аз ҳама бо равандҳои беруназаминӣ алоқаманданд, ки аз дидгоҳи васеътар хусусияти зиндагӣ ва шароити маишатро дар Замин муайян мекунанд;

– дастрасӣ ба оламҳои дигарро бо кашфи суръатҳои нави баландтар аз суръати рӯшноӣ, бо роҳи эҷоди як ҷомеаи усулан фарқкунандаи инсонӣ, ки аллакай баробари оғози рушди инқилоби иҷтимоӣ (ҷомеаи инсонии иҷтимоӣ, ки дар зер баррасӣ карда мешавад) ба вучуд омадааст, таъмин кардан мумкин аст.

1.2. Дар масъалаи пайдоиши инсон дар Замин

Барои олимони ҷаҳон аз замонҳои қадим то имрӯз масъалаи пайдоиши инсон дар Замин ба яке аз масъалаҳои бунёдӣ мансуб буд ва мебошад. Сарфи назар аз ҳазорҳо ва шояд бештари қорҳо пеш аз милод ва пас аз он нашршуда, масъалаи мазкур қушода боқӣ мемонад.

Дар байни олимони пеш аз Арасту, дар ин масъала яқдилӣ мавҷуд набуд, ки ин, масалан, дар асари Арасту (солҳои 384–322 пеш аз милод) «Дар бораи пайдоиши ҳайвонот» инъикос ёфтааст [8]. Дар дебочаи ин асар В.П. Карпов мавқеъҳои олимони пеш аз Арасту, ки масъалаҳои пайдоиши инсонро пеш аз Арасту таҳқиқ кардаанд, овардааст.

В.П. Карпов қайд мекунад, ки аксарияти пешгузаштагонии Арасту дар бораи пайдоиши худихтиёрон ва пайдоиши ҳайвонҳои аввал навиштаанд. «Аэтсий навиштааст: «Мувофиқи таълимоти Анаксимандр (аз мактаби Милет дар солҳои 610–540 пеш аз милод), ҳайвонҳои аввал дар (ҷойи) нам пайдо шуда, бо пӯсти сӯзандор пӯшида шуда буданд; калонтар шуда, онҳо ба ҷои хушктар рафтандро оғоз карданд ва пас аз кафидани пӯсташон онҳо боз муддати кӯтоҳе зиндагӣ карданд» (с. 10). «Сензур навиштааст: «Анаксимандри Милетӣ менависад, ки ба ақидаи ӯ, аз лойи тафсон ё моҳӣ ё ҳайвоноте, ки ба моҳӣ хеле шабеҳанд, пайдо шудаанд. Маҳз дар онҳо одамоне ташаккул

ёфтанд, ки дар батни онҳо дар намуди чанинҳои бачадон то ба камол расидан боқӣ мемонданд. Маҳз дар ҳамо вақт, дар ниҳоят, онҳоро кафонида, мардон ва занон (аз онҳо) пайдо шуданд, ки аллакай қобилияти хӯронидани худро доштанд» (с. 10); «Эмпедокл чизе ба тариқи зайл менависад. Аввалан, аз замин, ки гӯё ҳомиладор буд, дар ҷойҳои гуногун узвҳои алоҳида ба вуҷуд омаданд, сипас онҳо пайваस्त шуда, ҷисми инсонӣ воқеиро ташкил доданд, ки аз омехтаи оташ ва рутубат иборат аст» (с. 12).

«Аетсий навиштааст: «Эмпедокл мегӯяд, ки дарахтон пеш аз ҳайвонот аз замин пайдо шудаанд. Дарахтон метавонанд ҷинси мард ва зан бошанд; ба афзоиши онҳо гармие, ки дар замин мавҷуд аст, таъсир расонид, пас онҳо қисми замин, ҳамон тавре, ки чанин як қисми бачадон аст, мебошанд. Меваҳо аз сабаби фаровонии об ва оташ дар растаниҳо ба амал меоянд» (с. 14).

Арасту дар бисёр ҷойҳои таҳқиқотҳои худ ба усули ба амал омадани чунин пайдоиш дахл карда, онро мувофиқи назарҳои асосии физиологии худ тасвир мекунад. Намӣ, гармӣ, пневма ва мавҷудияти баъзе моддаҳои талаб карда мешаванд, ки метавонанд мавриди раванди созандаи «пазиш» қарор гиранд; микдори кофии онҳо метавонанд бо сабаби «ҷисмият» будани он, яъне мавҷудияти моддаҳои саҳт дар об қарор дошта бошад...». «Ҳайвонот ва наботот ташаккул меёбанд, – менависад ӯ (Арасту), – ҳам дар замин ва ҳам дар муҳити моеъ аз сабаби он, ки замин об дорад, об пневма дорад ва дар он гармии рӯҳонӣ мавҷуд аст, аз ин рӯ дар нисбати муайян ҳама чиз пур аз ҷон аст. Аз ин рӯ, шаклгирӣ баробари забт шудан гармии рӯҳӣ зуд ба амал меояд; он забт карда мешавад ва бинобар гарм шудани моеъҳои ҷисмӣ гӯё ҳубобчаи кафк пайдо мешавад. Ин, албатта, дар вақти сола, ки аз рӯи гармӣ мувофиқ аст, ба амал меояд» (с. 47). Баъдан, Арасту боварӣ дорад, ки «он ҷонвароне, ки замоне аз замин таваллуд шудаанд, ду тарзи пайдоишро тахмин кардан мумкин аст: ё аз кирме, ки дар аввал ба вуҷуд

омадааст, ё аз тухм, аммо он чӣ, ки аз тухм ба амал меояд, аз эҳтимол дур аст» (с.157)

Мавҷуд набудани ақидаи ягона ба он мусоидат кард, ки олимон таҳқиқи ин масъаларо идома доданд. Таҳқиқи ин масъаларо мутафаккири араби асрҳои миёна Ибни Туфайл (солҳои 1110– 1185) низ дар романи ҳамноми «Ҳай ибни Яқзон» дар бораи асрори ҳикмати шарқӣ, ки аз гуфтаҳои Абуалӣ Ибни Сино ва дигарон иқтибос шудаанд, идома дод [9].

Ба эҳтимоли зиёд, номҳои Ҳай ва Яқзон аввалин бор аз ҷониби Абуалӣ ибни Сино (солҳои 980– 1037 мелодӣ) дар китобаш «Рисола дар бораи Ҳай, ибни Яқзон» истифода шудааст [10]. Дар ин рисола Абуалӣ– Ибни Сино менависад, ки боре ӯ бо дӯсташ ба яке аз ҷойҳои истироҳат рафта, бо як пирамарди ғайриоддӣ вохӯрданд, ки зуд диққати онҳоро ҷалб кард. Онҳо тасмим гирифтанд, ки бо ӯ шинос шаванд. Вай худро ҳамчун Ҳай, писари Яқзон аз Байтулмақаддас муаррифӣ кард. Пас аз нақлҳои ӯ, суҳбат дар бораи ҷойҳои рафт, ки вай аз онҳо дидани кардааст. Вай дар бораи кишварҳои (шаҳрҳои) гуногуни маъруф ва номаълум ва хусусиятҳои сокинон ва шароити зиндагии онҳо ба таври муфассал нақл кард».

Ибни Туфайл пас аз 73 соли вафоти Абуалӣ ибни Сино таваллуд шудааст. Ӯ дар романи ҳамноми худ «Ҳай ибни Яқзон» [9] фаҳмиши худро бораи пайдоиши одам, ва баъдан дар бораи механизми пайдоиши кӯдак ва ташаккули он дар батни модар пеш ва пас аз таваллуд ба таври муфассал баён кардааст. Вобаста ба мавзӯи таҳқиқоти мо, ӯ дар бораи роҳҳои пайдоиши одам инҳоро менависад:

«Пешгузаштагони табарруки мо нақл мекунанд, ки дар байни ҷазираҳои Ҳиндустон, ки дар зери экватор ҷойгир аст, ҷазирае ҳаст, ки дар он одам метавонад бе доштани модар ё падар таваллуд шавад, зеро дар тамоми қисматҳои сатҳи замин дар ҷазира ҳарорати муътадили ҳаво нигоҳ дошта мешавад ва бинобар ба он афтодани амдуии рӯшноӣ он дорони мавқеи пурратарин мебошад».

Дар матнҳои аз ҷониби Амин нашршуда ӯ менависад: «.. гӯё дар он ҷо баъзе дарахтоне мерӯянд, ки дар шакли занон мева медиханд (ин ҳамон ҷазираи Ал– Вақ– Вақ аст, ки Ал– Масудӣ дар бораи он нақл мекунад)» (с. 33). Баъдан Ибн Туфайл оид ба далелҳои онҳое менависад, ки ҷонибдорони худтаваллудшавӣ ҳастанд.

«Дар қарҳои ҷазира як ковокие мавҷуд буд, ки дар он солҳои дароз ғафсии гил саргардон буд, то он даме ки дар он ба таври мутаносиб ва ба қувваи баробар гармӣ бо сардӣ ва тарӣ бо хушкӣ омехта шуданд. Ин ғафсии гил, ки ба ҷӯшиш омадааст, аз ҷиҳати андоза хеле калон буд, ва қисмҳои гуногуни он аз рӯйи таносуби омехта ва майл ба ташаккули афшураҳои ҳаётан муҳим аз якдигар бартарӣ доштанд, зимнан, аз ҳама мутаносиб ва наздик ба инсонӣ омехтаи қисми миёнаи он буд.

Ва дар ин ғафсии гил мабдаҳои ибтидоии зиндагӣ пайдо шудан гирифтанд: азбаски он часпак буд, дар он ҷизе пайдо шуд, ки хубобчаҳоеро, ки ҳангоми ҷӯшидан ба вучуд меоянд, ба хотир меовард; дар мобайни он, моеъи часпак ва хубобчаи хурд, ки бо девораи тунук ба ду қисм ҷудо шуда, бо ҷисми тахлияшуда, ҳавомонанд пуршуда [11, 118] омехтае пайдо шуд, ки бо таносуби шадиди ба он мувофиқ тафвут дошт; бо он ҷисм ҷисм ба робита дохил шуд, минбаъд, рӯҳ – ҳамон ҷизе, ки бо амри Худо буд (17: 87, (85) бо он ҷунон ваҳдати мустаҳкам ба вучуд овард, ки аллакай онро аз ҷисм на дар дарки ҳиссӣ, на ақлонӣ наметавон ҷудо кард, зеро ин рӯҳ, ҷунон ки исбот шуд, аз ҷониби Худо (бузург ва шукӯҳманд аст Ў) бо ҳамон доимияте, ки нури офтоб ба ҷаҳон мерезад, рехта мешавад» [9].

Дар масъалаи пайдоиши инсон олимоне буданд, ки худтаваллушавии инсонро рад мекарданд ва мавқеи худро пешниҳод мекарданд.

«Дар муқобили он ҷазира, мегӯянд онҳо, дигарӣ – ба андозаи бузург қарор дорад... ва дар он – марди хеле мағрур ва ҳасадхӯр ҳукмронӣ мекард. Вай як хоҳари зебо ва одами ба ӯ наздик бо номи Яқзон дошт. Боре Яқзон ба хоҳари дӯсти худ наздик шуд ва онҳо соҳиби писар шуданд. Вай аз тарс кӯдакро

ба сандуке чой кард ва тифлашро ба бахр андохт. Сандукча ба чазираи ороме мерасад ва онро охуе пайдо карда, ба ӯ ғизо медихад ва ӯ ба воя расида, ҳамзамон раванди пайдоиши инсонро дар батни модар то зоида шудан дарк мекард [9,35].

Ҳамин тавр нақдро дар бораи Ҳай ибни писари Яқзон онҳое оғоз мекунанд, ки имконияти худтаваллудшавиро рад мекунанд, яъне онҳое, ки дар масъалаи пайдоиши одамон дар рӯи Замин нуктаи назари диниро риоя мекунанд. «Одами заминӣ», инсони аввал, ба гуфти Бародарони пок, дар он чое пайдо шуд, ки барои ин шароити мувофиқ мавҷуд буд, дар минтақаи экватор, ки он чо рӯз ба шаб баробар аст, ҳарорати ҳаво доимӣ ва иқлим муътадил аст. кӯҳи Ёкутро, ки дар яке аз чазираҳои Ҳиндустон, яъне дар чазираи Шри–Ланка воқеъ аст, онҳо «биҳишти заминӣ» мешумориданд. Дар баробари ин, энциклопедистони Шарқи Наздик пайдоиши инсониятро ҳамчун яке аз марҳилаҳои таҳаввули ҳаёти заминӣ меҳисобиданд, ки пеш аз он марҳилаҳои пайдоиши на ҳайвонҳои ғайриоқил, пеш аз онҳо – растаниҳо, ва боз ҳам барвақттар маъданҳо омада буданд [9,43].

Инчунин шарҳи динии пайдоиши одам вучуд дорад.

Дар китоби ибронӣ ва масеҳии Инчил, ки дар асри V пеш аз милод тартиб дода шудааст, пайдоиши одам ба тариқи зайл шарҳ дода мешавад [12, 925].

Боби I

1. Офариниши осмон ва замин.

2. Офариниши одам.

Ояти 26. Ва Худо гуфт: Одамро ба сурати Худ, ба шабеҳи Худ меофарем; ва бигзор онҳо ҳам бар моҳиёни бахр, ҳам бар мурғони ҳаво, ҳам бар чорпоён, ҳам бар тамоми замин, ҳам бар ҳамаи хазандагон, ки дар рӯи замин меҳазанд, ҳукмрон бошанд.

Ояти 27. Ва Худо одамро ба сурати Худ офарид, ба сурати Худо онро офарид; онҳоро мард ва зан офарид.

Дар 6 рӯз Худо осмонҳо, равшаниён, замин, ҳайвонот, алаф, сабз, моҳӣ ва инсонро офарид ва рӯзи ҳафтум онҳоро баракат дод.

Боби II.

Ояти 6. Аммо буғ аз замин баланд мешуд ва тамоми рӯи заминро об дод.

Ояти 7. Ва Худо одамро аз хоки замин офарид ва ба рӯи худ нафаси ҳаётро дамид, ва одам ҷони зинда гардид.

Ояти 18. Ва Худованд гуфт: барои одам хуб нест, ки танҳо бошад; барояш ёвари мувофиқи ӯро офарид.

Ояти 19. Ва Худованд аз Замин тамоми ҳайвонот ва паррандаҳоро ба вучуд овард ва ба онҳо дар назди одам ном гузошт, то ки одам онҳоро шинохта тавонад.

Ояти 21. Ва Худованд ба инсон хоби гарон овард; ва хангоме ки хобаш бурд, яке аз қабурғаҳои онро гирифта, он чойро бо гӯшт пӯшонд.

Ояти 22. Ва Худованд аз қабурғае, ки аз одам гирифта шуда буд, занро офарид, ва ӯро ба назди одам овард.

Бо маслиҳати мор, зани ӯ меваи дарахти Биҳиштро хӯрд, ки барои ин онҳо ба Замин ронда шуданд, ва Худо зани ӯро Ҳавво (ҳаёт) номид. Вай дар замин фарзандон Қобил ва Ҳобил ва дигаронро таваллуд кард.

Ояти 28. Ва Худо онҳоро баракат дод, ва Худо ба онҳо гуфт: борвар шавед ва афзун шавед ва заминро пур кунед ва онро соҳибӣ кунед, ва ҳам бар моҳиёни баҳр, ҳам бар паррандагони ҳаво, ҳам бар ҳар гуна ҳайвон, хазандагони рӯи замин ҳукмрон бошед».

Мувофиқи дини ислом, Худо одамро аз гил офаридааст. «Парвардигорат ба фариштагон гуфт: «ҳаройна, ман башареро аз гил меофаринам» (38:71) «Чун тамомаш кардам ва дар он аз рӯҳи худ дамидам, ҳама сачдааш кунед» (38:72). Дар ҷои дигари Қуръон навишта шудааст: «Одамиро аз гили хушкшудае чун сафол биёфарид» (55:14), «Ва ҷинро аз шӯълае бедуд» (55:15).

Одами аввалинро аз гил сохта, ба ӯ рӯҳро медамад ва одам зинда мешавад. Минбаъд раванди офариниши одамони дигар тасвир шудааст. Дар Қуръон чунин навишта шудааст: «Эй мардум, битарсед аз Парвардигоратон, он ки шуморо аз як тан биёфарид ва аз он як тан² ҳамсари ӯро ва аз он ду мардону

занони бисёр падида овард. Ва битарсед аз он Худое, ки бо савганд ба номи ӯ аз якдигар чизе мехоҳед ва зинҳор аз хешовандон мабуред. Ҳар оина Худо назораткунандаи шумост!» (4:1); «Шуморо аз як тан биёфарид. Ва аз он як тан занашро офарид. Ва бароятон аз чорпоён ҳашт ҷуфт биёфарид». (39:6); «Ҷуст он Худое, ки шуморо аз хок, сипас аз нутфа, сипас аз лахтаи хуне биёфаридааст. Он гоҳ шуморо, ки кӯдаке будед, аз раҳми модар берун овард, то ба синни ҷавонӣ бирасед ва пир шавед. Баъзе аз шумо пеш аз пирӣ бимиред ва баъзе ба он замони муайян мерасед, то ки ба ақл дарёбед». (40:67); «Эй мардум, ҳаройна, Мо шуморо аз як марду як зан биёфаридем. Ва шуморо ҷамоатҳо ва қабилаҳо кардем, то якдигарро бишиносед. Албатта, гиромитарини шумо назди Худо парҳезгортарини шумост. Ҳаройна, Худо огоҳ ва боҳабар аст! ». (49:13); «Оё инсон мепиндорад, ки ӯро ба ҳоли худ вогузоштаанд?» (75:36); «Оё ӯ нутфае аз манӣ, ки дар раҳме (бачадоне) рехта шуда, набудааст?» (75:37); «Ипас лахтае хун? Он гоҳ ба андоми дурусташ биёфарид.» (75:38); «Ва онҳоро ду даста кард: нару мода» (75:39); «Оё шуморо аз обе ҳакиру ночиз (нутфа) наёфаридаем?» (77:20); «Ва онро дар ҷойгоҳе устувор қарор надодем» (77:21); «то замоне муайян?» (77:22).

Дар байни олимони, антропологҳо, файласуфон ва биологҳои муосир низ дар бораи пайдоиши инсон якдилӣ вучуд надорад. Баъзеҳо чунин мешуморанд, ки инсон аз маймун ба вучуд омадааст, баъзеи дигар бар онанд, ки мавод барои ташаккули инсон аз фазои кайҳонӣ тавассути кометаҳо ва метеороҳо оварда шудааст, ва тасаввуроти динӣ дар бораи пайдоиши одам аз замонҳои қадим ба инсоният маълуманд.

Яке аз назарияҳо таълимоти дарвинӣ дар бораи пайдоиш ва инкишофи насли инсонӣ мебошад. Аммо, он аз ҷониби на ҳамаи олимони эътироф карда мешавад. Дар адабиёти илмӣ ҳамлаҳоро ба назарияи Дарвин дар бораи таҳаввули табиати зинда баъзан танқид мекунанд. И.Л. Андреев чунин мешуморад, ки бунёди моддии антропосотсиогенезро танҳо бо заминаҳои биологӣ маҳдуд кардан мумкин нест. На танҳо ташкили асабӣ– психикӣ

ва анотомӣ– физиологии пешгузаштагони инсон, балки табиат дар маҷмӯъ заминаи генетикии чизи иҷтимоиро ташкил медиҳад, гарчанде ки, албатта, маҳз чизи биологӣ он «модда»–и бевоситаи табиат буд, ки ба раванди тӯлонӣ ва зиддиятноки пайдоиши одам ибтидо гузошт» [13,20].

А.С. Пресман кӯшиш ба харҷ дод, ки самаранокии баланди амали муштараки иттилоотиро байни ҷисмҳои кайҳонӣ ва организмҳои заминӣ шарҳ диҳад. Ӯ дар бораи мавҷудияти «забони» универсалӣ (ҳадди ақал дар ҳудуди биосфера) – майдонҳои электромагнитӣ ва нурафканиҳо изҳор карда, ки ҳассосият ба онҳо дар бионизомҳо ба қадри мураккабшавиашон бемайлони меафзояд [14, 89].

Г.Н. Матюшин чунин мешуморад, ки диалектикаи пайдоиши навъи муосири инсон бо инверсияҳои сершуморе алоқаманд аст, ки дар таърихи Замин ҷой доштанд, ва ҳамон вақт, пас аз онҳо инсони *Homo erectus nabilis*, ва баъдан *Homo-Sapiens* пайдо шуданд [15,118]. Ба ақидаи ӯ, мувофиқати вақти инверсияҳо бо вақтҳои тағйирёбии сохти физикии одам аён аст [15,119].

И. Хосперс дар асоси таҳқиқоти худ ба хулосае меояд, ки худгардиш бо сабабҳои заминӣ ба амал наомада, сабабҳои беруна боиси он мегарданд [16, 154].

Имрӯз аз ҷиҳати илмӣ исбот шудааст, ки дар таърихи Замин гардишҳои майдонҳо – инверсияҳо, вақте ки қутбҳо ҷой иваз мекарданд: қутби шимолӣ ба ҷанубӣ табдил меёфт, ва баръакс, ба амал меомаданд [13,155].

Тағйирёбии самти майдони магнитии Замин «азнавмагнитсозӣ»–ро ба вуҷуд меорад, ки қодир аст ба организмҳои зинда, на танҳо бо нобуд кардани баъзе намудҳои онҳо, балки инчунин бо тавлид кардани намудҳои нав таъсир расонад. Ин раванд, ба андешаи ӯ, нишон медиҳад, ки маҳз дар чунин давраҳо ногаҳон баъзе намудҳои обсабзҳо ва организмҳои соддатарин пайдо шуданд [16, 157]. Дар ҳудуди тағйирёбиҳои кайҳонӣ ва зери таъсири мустақими нурафканиҳои радиатсионӣ бозсозии сохтори молекулавии хромосомаҳо ба амал омада,

мутатсияҳое ба вучуд меоянд, ки дар натиҷаи он дар наслҳои метавонанд сифатҳои наво ба вучуд оянд, ки дар волидонии онҳо вучуд надошанд.

Мутатсияҳо инчунин зерин таъсири шуъоҳои кайҳонӣ ба вучуд омада метавонанд. Чунин мутатсияҳои ғайримаксаднок, чун қоида, боиси пайдошавии шаклҳои иллатнок, ғайри қобили ҳаёт мегарданд. Аз ин рӯ, дар ҷараёни интиҳоби табиӣ онҳо ба нобудшавии ногузир маҳкум мебошанд.

Олимони Исроил дар асоси омӯзиши ҳафрии асри VIII пеш аз милод ва асрҳои I – II милодӣ мо ба хулоса омаданд, ки дар ин давра дар Замин заифшавии майдони магнитии Замин ба 10% ба мушоҳида мерасид, ва баъдтар он мавқеи қаблии худро ишғол кардан гирифт.

Заиф шудани майдони магнитии Замин маънои афзоиши нуфузи нурҳои кайҳониро ба Замин дорад, ки боиси нобуд шудани наботот ва ҳайвонот, афзоиши бемориҳои онкологӣ, ишемикӣ мегардад [17].

Ин далел бори дигар нуктаро дар бораи он тасдиқ мекунад, ки ҳаёт дар Замин дар маҷмӯъ ва ба дараҷаи зиёд аз он равандҳое вобаста аст, ки берун аз ҳудуди он ба амал меоянд.

«Дар партави мулоҳизаҳои минбаъда» – менависад И.Л.Андреев, – “таъкид кардани он махсусан муҳим аст, ки таъсири кайҳонии миқёси галактикӣ– коинотӣ, илова бар тағйироти иқлимӣ– миқёсӣ, эҳтимолан, ба ташаккули заминаҳои пешакӣ ва татбиқи антропогенез инчунин аз тариқи равандҳое, ки дар дохили ҳуҷайраҳои зинда ба амал меоянд, бо сарф кардан ва тағйир додани сохторҳо ва вазифаҳои ирсии охирӣ таъсир мерасониданд» [13,28].

Нуктаи ибтидоии таҳқиқоти илмӣ, пеш аз ҳама, дар соҳаи илмҳои табиатшиносӣ, бояд муносибати маҷмӯӣ бошад. Сарфи назар аз он, ки объекти таҳқиқот аз рӯи андоза калонтар ё хурдтар аст ё зарраҳои хурдтарин ё раванди фаъолияти онҳо ва амали муштарак бо андозаҳои дигар дар маҷмӯъ таҳқиқ мешаванд, объектҳо бояд ҳамчун унсурҳои робита, афзоиш ва рушди умумӣ баррасӣ карда шаванд. Он гоҳ муайян кардани ҷои

объекти мушаххас дар фазо ва вақт имкон дорад. Он гоҳ муқаррарот дар бораи ҳамбастагии Замин бо фазои умумӣ равшан мегардад.

Сайёраи Замин аз Кайҳон, Коинот ҷудошаванда буда, по пайдоиш ва намуди ибтидоии худ аз моддае иборат буд, ки хеле «дар фазои наздиофтӣ пароканда, газу ғуборолуд буд, ки тамоми унсурҳои кимиёвӣ дар табиат маълумро дар худ нигоҳ медошт». Замин – ин маҳсули равандҳои умумии дар кайҳон баамалоянда мебошад. Аз ин ҷост ҳамаи тағйироти глобалӣ дар рӯи Замин: дар шакли инверсия, ки дар натиҷаи он қисми асосии олами ҳайвонот ва наботот нобуд шуд, катаклизмҳои қавитарин дар Замин ба амал меоянд. Бо эҳтимолияти зиёд ин инверсияҳо аз якдигар бо хосиятҳои худ, хусусияти таъсир ба намоёндагони Замин фарқ мекарданд. Маҳз дар раванди яке аз ин инверсияҳо, тавре баъзеҳо қайд мекунанд, тағйирёбии асосҳои майнаи маймун ё ҳайвони шабеҳ ба амал омад, ҳамин тавр ҳайвони нав бо майнаи ба ду нимкура тақсимшуда пайдо шуда, нишонаҳои механизм дар организми ин маймунҳо дар шакли майл ба худрушддихӣ ва меҳнат ба вучуд омаданд. Ин сифатҳо эҳтимолан маҳз дар яке аз марҳилаҳои рушди табиат пайдо шудаанд.

Ба ақидаи олимони дигар, ген ё тухмҳои инсон ба Замин якҷоя бо ҳамон маводе омадаанд, ки баъдтар сайёраи Замиро ташкил доданд. На ҳамаи тағйирот дар Замин, балки танҳо дар вақти пайдо шудани шароити муайяни мусоид, ин генҳо ва тухмҳоро эҳё карда метавонистанд. Ин шароит дар натиҷаи инверсия, ки дар Замин олами наботот ва ҳайвоноти навро ба вучуд оварда, ба эҳёи ген ё тухми инсонӣ таъсири мусоид расонид, пайдо шуданд. Раванди ташаккули инсон ё мувофиқи таълимоти Дарвин оғоз ёфт, ё инсон ҳамчун инсон пайдо шуд. Минбаъд, вақте ки тағйирот дар раванди инкишофи Замин, низоми Офтобӣ, Коинот ва ниҳоят берун аз худуди онҳо ҳамчун низоми ягонаи ба ҳам алоқаманд ба амал омаданд, шароите, ки дар онҳо чунин ҳайвонот пайдо шуда метавонистанд, тағйир ёфтанд. Ин, ба эҳтимоли зиёд, метавонад чунин далелро шарҳ

диҳад, ки таҷрибаҳои сершумор оид ба парвариши сифатҳои ба инсон монанд дар маймунҳо бомуваффақият анҷом наёфтанд.

Тавре ки дар боло қайд кардем, маъмултарин мавқеи олимон мебошад, ки мувофиқи он ба сифати аҷдоди инсон намудҳои муайяни маймунҳоро мешуморанд.

Барои маймун ҳамчун маҳлуқи биологӣ дар маҷмӯъ чунин сифатҳое хосанд, ки ба ҳамаи ҳайвоноти дигар хос мебошанд.

Рафтори демографии маймунҳо бо ғариза барои афзоиш танзим мешуд, ки бо рафтори худҳифзкунии табиӣ талқин карда мешуд. Аммо то ҳол барои илми муосир сабаби мавҷудияти талаботи бешуурона ба худҳифзкунӣ дар олами ҳайвонот ва наботот номаълум аст.

Дар шакли умумӣ тахмин кардан мумкин аст, ки ин талабот аз механизми дохилии фаъолияти олами наботот ва ҳайвонот, ки бо омилҳои беруна ҳамчун таъсири Кайҳон гузошта шудааст, бармеояд. Вақте ки таъсири Кайҳон ба ягон гурӯҳи олами ҳайвонот ва наботот суст мешавад, он гоҳ механизми рафтори худҳифзкунӣ дар онҳо нобуд мешавад ё суст мешавад, ё онҳо аз байн мераванд.

Приматҳои гиёҳхори оӣ, ки мавриди таъсири радиатсия қарор доранд, стереотипҳои барои онҳо маъмулии фаъолияти ҳаётиро ба таври назаррас тағйир медоданд: онҳо ба ҷои хӯрокҳои растанӣ ба гӯшт афзалият медоданд, барои онҳо мавҷуд набудани давраҳои мавсимии ҷинсӣ, гиперсексуализм, талабот ба алоқаи ҷинсӣ ва қобилиятҳо ба бачазой дар давоми тамоми сол хос мегардиданд. Ва, муҳимтар аз ҳама, аз даст додани аксуламалҳои модарзодии навъии галагӣ, «озодшавӣ» аз қувваи кӯр–кӯронаи ғаризаҳои ҳайвонӣ, аз ҷумла сукути зинанизоми бартарӣ аз рӯи принципи таносуби қувваи биологӣ ба амал меомаданд [13,33]. Моҳиятан, ҳамаи бостоншиносон, антропологҳо, палеографҳо чунин нуқтаи назарро ҷониборӣ мекунанд, ки тибқи он омили таъсиррасон ба рушди ҷомеа ва фарҳанг дар палеолит, дар навбати аввал, на ҳуди вазъи табиӣ (мусоид ё баръакс, бениҳоят шадид), балки тағйироти ҷиддие мебошанд, ки дар он ба амал меоянд. Ба эҳтимолияти зиёд,

варианти дигари олимонеро оид ба пайдоиши инсон дастгирӣ кардан мумкин аст, ки боварӣ доранд таърихан дар марҳилаи муайяни рушди Замин зери таъсири қувваҳои беруна ва, дар навбати аввал, сатҳи радиатсия ва ғайра имконияти тағйирёбӣ дар сохти биологии ягон ҳайвон ба вучуд омад, ки дар он сифатҳои нави биологии инсониро ба вучуд овард.

Дар сохти психофизиологӣ, аз дигар шаклҳои барои мисол ҳайвонҳои ба инсон монанд дур шуда, тақсимшавии мағзи сар ба ду нимкура ба амал омада, узве пайдо шуд, ки ба он имкон медиҳад бошуурона амал кунад. Аммо, инсон натиҷаи на ҳар як инверсия, балки танҳо як инверсияи зарурӣ ва мувофиқ маҳсуб меёфт, ки тадриҷан ҳайвонҳои шабеҳи инсонро тадриҷан ба пайдоиши «инсони оқил» овард. Сифатҳои, ба монанди талаботи дохилӣ ба меҳнат, муошират, тафаккур ва ғайра аз физиологияи ҳуди ҳайвон– инсон маншаъ мегирифтанд. Аммо, ба қадри рушди табиат ва зери таъсири тағйироти кайҳонӣ ва қабати ҷуғрофии Замин шароит барои гузариши биологии ҳайвон ба инсон тадриҷан аз байн рафтанд.

Баъзе олимони далел меоварданд, ки «дар тӯли тақрибан ним аср олимони бисёр кишварҳои ҷаҳон таҷрибаҳои зиёде гузарониданд, то ҳадди ақал як маймунро ба сохтани ягон олот водор кунанд, аммо ин натиҷа надод» [18, 154]. Бо чунин мавқеъҳо розӣ шудан душвор аст. Аввалан, зеро таърихан «ним аср» ин ҳамагӣ як лаҳзаест барои ба амал омадани тағйироти кулӣ дар организми ҳайвон. Сониян, ин равандҳо дар тӯли ҳазорсолаҳо ва бештар аз он чараён мегиранд ва дар ин давра қабати Замин, экология, амали муштараки Замин бо Кайҳон метавонанд ба таври ҷиддӣ тағйир ёбанд, ки дар натиҷаи он шароити зиндагӣ ба кулӣ тағйир меёбад ва аз ин рӯ дар шароити нав шароити табиат навҳои навро дигаргун ва ё офарида наметавонад. Барои ташаккули инсон дар тамоми низоми дар боло ишорашуда бояд шароити зарурӣ ба вучуд оянд, ки дар натиҷаи он як маҳлуқи нав пайдо шуда метавонад. Агар рушди Заминро аз нигоҳи таърихӣ баррасӣ кунем, пас як чиз возеҳ мегардад, ки иқлим, олами ҳайвонот ва наботот шартан дар ҳар миллион сол тағйир меёфтанд, баъзе намудҳои

хайвонот ва наботот нобуд шуда, баъзеи дигарашон пайдо мешуданд, ё «кӯхнаҳо» вобаста ба шароити тағйирёфта ба нав дигаргун мешуданд. Аз нуқтаи назари раванди ба инсон гузаштани хайвон низ равандҳои муайян ба амал омаданд.

Ба ақидаи баъзе олимон, «...бо суръати бениҳоят баланди қобили муқоиса танҳо бо таркиш, раванди пайдоиши Homo Sapiens – инсон – низ аз рӯи вақт бо ивазшавии қутбияти қутбҳои алоқаманд буда, дар ин ҷо майдони магнитӣ айбдор аст» [19,160].

Илми муосир исбот кардааст, ки дар байни тағйирёбии экология, инчунин равандҳои биологии дар Замин бамалоянда ва фаъолнокии офтобӣ робитаи зич вучуд дорад. Аз ин рӯ, тағйироти фалокатбор дар Қайҳон ва Коинот метавонад ба ҳаёти заминӣ таъсир расонанд. Фалокати экологиро дар маҷмӯъ пешгирӣ кардан мумкин нест. Он агар на ба роҳи инқилобӣ, пас ба роҳи таҳаввулӣ ба амал хоҳад омад.

Пайдоиши инсон воқеан ҳақиқи амиқи сифатӣ дар табиқт маҳсуб меёфт. Маҳз аз лаҳзаи оғози фаъолияти меҳнатӣ инсон ба тағйир додани муҳити худ шурӯъ карда, раванди рушдро ҳарчи бештар дар маҷмӯъ суръат мебахшид.

То пайдоиши инсон тағйирот дар табиат тибқи қонунҳои рушди табиӣ ба амал меомаданд. Маҳз инсон он падидае буд, ки аксар вақт бар хилофи қонунҳои рушди табиӣ бошуурона ба тағйир додани муҳити зисти худ, тобеъ кардани қувваҳои табиӣ табиат ба ҳалли талаботи худ шурӯъ кард.

Ҳамин тариқ, пайдоиши инсон дар Замин нуқтаи ибтидоӣ ва оғози инқилоб дар сайёра маҳсуб меёфт [20].

1.3. Инсон ҳамчун махлуқи биологӣ

Низоми экологӣ – ин маҷмӯи ягонаи табиест, ки аз ҷониби организмҳои зинда ва муҳити зисти онҳо (атмосфера, хок, обанборҳо ва ғайра) ба вучуд омада, дар он ҷузъҳои зинда ва ғайрифавол (ғайризинда) бо мубодилаи моддаҳо ва энергия бо ҳам алоқаманданд.

Мо низоми экологии Замиро ҳамчун як қисми низоми экологии низоми оӣ, ки берун аз Замин бо чузъҳои мушаххас, эҳтимолан, зинда, бечон ва ё дигари барои мо то ҳол номаълум қарор дорад, баррасӣ мекунем. Ин низоми экологиро мо низоми глобалии экологии низоми Офтобӣ, Галактика, Коинот меномам.

Байни ин низомҳои экологӣ робита мавҷуд аст. Дар як қатор ҳолатҳо низоми экологии низоми оӣ вазъи низоми экологии Замиро муайян мекунад, ки баҳснопазир буда, аз ҷониби илми муосир исбот шудааст.

Бисёр падидаҳои заминӣ берун аз доираи Замин ташаққул меёбанд.

Дар рӯи замин зери таъсири қувваҳои низомҳои оӣ баъзе ҳайвонот ва наботот мемиранд, микроорганизмҳои нав пайдо шуда, рафтори ҳайвонот ва наботот тағйир меёбад. Агар инсон ҳамчун маҳлуқи биологӣ баррасӣ карда шавад, пас он дар муқобилат қардан ба падидаҳои низоми экологӣ нотаваҷоб аст, бинобар ин он бемор мешавад, мемирад, ҷои зисташро иваз мекунад ва ғайра.

Ҳамин тариқ, таъсири низомҳои олии экологӣ ба экологияи Замин муайянқунанда мебошад. Дар баробари ин, низоми экологии низомҳои оӣ якранг нест: он инчунин зери таъсири қувваҳои оӣ, чузъҳои гуногун дорад, ки дар рӯи Замин амал қарда, ба рушди гуногунии экологияи Замин мусоидат мекунад. Илова бар қувваҳои оӣ, низоми экологии Замин зери таъсири омилҳои ҳуди он, ки бо муҳити атрофи он алоқаманданд, қарор дорад. Низоми экологии Замин метавонад аз низоми экологии зинаи сеюм, ҷорум ва ғайра: низоми экологии қитъаҳо, минтақаҳо, деҳаҳо, шаҳрҳо, оилаҳо, шахсият иборат бошад.

Инсон ҳамчун маҳлуқи биологӣ дар низоми экологии низоми оӣ ҳамчун як чузъи таркибии он зиндагӣ қарда, ба ин ё он дараҷа таъсири ҳамаи зинаҳои зинанизоми низомҳои экологиро дар худ эҳсос мекунад. Байни ин низомҳои экологӣ ҳамбастагии зич вучуд дорад, ки бо мутаносибӣ аз рӯи чузъҳои

онҳо (зинда, ғайризинад, сахт, газ, моеъ ва ғайра) дастгирӣ карда мешавад. Ба қадри рушди низоми экологӣ мутаносибии ташаккулёфта зери таъсири равандҳои дар ҳуди низоми экологӣ ва равандҳои кайҳонӣ баамалоянда метавонад вайрон шавад, ки ин боиси номутаносибии қисмҳои алоҳидаи низоми экологӣ мегардад, ки миқёсҳои он аз дараҷаи вайроншавии мутаносибӣ вобаста мебошанд [21]. Дар ин низоми экологӣ инсон биологӣ низ ҳамчун як қисми олами ҳайвонот вучуд дошт. Инсон ҳамчун махлуқи биологие амал мекард, ки вазифаҳои истеъмолкунандаи захираҳои табииро иҷро мекунад. Дар ин ҷо мо аз он ҳамчун инсон иҷтимоӣ дур мешавем.

Дар низоми экологии Замин инсон метавонад ҳамчун махлуқи биологӣ, ҳамчун ҳайвоне, ки бо муҳити атроф зич алоқаманд аст, амал кунад. Инсон навъи биологӣ маҳсули тағйирёбии низоми экологӣ, дақиқан ба мисли мавҷудияти намудҳои дигари ҳайвонот, наботот ва ғайраи олам маҳсуб меёфт. Низоми экологии нав шароитро барои пайдоиши инсон, новобаста аз он, ки он маҳсули таҳаввули маймун, ҳайвони дигар ё падидаи дигар буд, фароҳам овард. Маҳз шароити низоми экологӣ (барои ҳифз кардани худ ҳамчун низоми экологии намуди додашуда) дар тамоми организмҳои зинда ба истилоҳ ғаризаи худҳифзкуниро ба вучуд меорад. Барои низоми экологӣ муҳим аст, ки инсон аз як тараф – ин махлуқи биологӣ мебошад, шуури инсон барои ҳуди низоми экологӣ ҳамчун қувваи танзимкунанда аҳамият надорад.

Инсон биологӣ бо низоми экологӣ ҳамчун истеъмолкунанда, аммо на ҳамчун истеҳсолкунанда (агар афзоиши табиӣ онро ба назар нагирем) алоқаманд аст. Инсон биологӣ ҳамчун қувваи истеъмолкунанда маҳсуб ёфта, ҳамзамон барои қисмҳои дигари низоми экологӣ ҳамчун предмети истеъмол амал мекунад, ва ин раванд дар тамоми мазмуни низоми экологӣ такрор меёбад.

Инсон бо ишғол кардани ҷойгоҳи муайян дар низоми экологӣ бо захираҳои мавҷудаи табиӣ ҳамчун истеъмолкунандаи ин захираҳо дар мувозинат қарор дошта, дар айни замон худ

ҳамчун захирае амал мекунад, ки дар ин ё он шакл аз ҷониби захираҳои дигар истеъмом мешавад. Дар ин ҷо инсон ҳамчун навъи ғайрифасоли (биологии) олами ҳайвонот баррасӣ мешавад. Зери таъсири равандҳои глобалии умумии рушд, ки берун аз сайёраи Замин ҷараён доранд, дар низоми экологии ҳуди Замин тағйирот ба амал меоянд. Баъзе навъҳои микроорганизмҳо, ҳайвонот ва наботот тадричан нест шуда, навъҳои дигар пайдо мешаванд. Ин аз он сабаб ба амал меояд, ки амали тағйирёбандаи қувваҳои беруна ва дохили талаботро ба ҳифз, рушд ё нобудшавии шакли додашудаи ҳаёт тағйир медиҳанд (ё шароитро тағйир медиҳанд).

Агар талаботи низоми экологӣ ба чизе коҳиш ёбад, тадричан заифшавии рафтори худҳифзкунӣ, низоми сироятнопазирии организмҳои алоҳида ба амал меояд. Дар ниҳоят, дар низоми умумии низоми экологӣ вайроншавии таносуб байни қисмҳои он пайдо мешавад. Ин раванд дар тӯли ҳазорсолаҳо ба тариқи таҳаввул рушд карда идома меёбад. Пас аз ҷамъ шудани андозаҳои азими номутаносибӣ дар низоми экологӣ фалокати ҷаҳонӣ метавонад ба амал ояд, ки натиҷаи он пайдоиши низоми нави экологии Замин хоҳад буд.

Дар марҳилаи ибтидои пайдоиши инсонии биологӣ захираҳои табиӣ барои афзоиши он кофӣ буданд. Ба қадри зиёд шудани шумораи инсонии биологӣ норасоии ин захираҳо дар қаламрави маскани онҳо ҳарчи бештар эҳсос мешавад. Ин онҳоро маҷбур мекунад, ки макони зисти худро доимо иваз кунанд, яъне. аз як ҷой ба ҷои дигар муҳоҷират кунанд.

Вақте ки шумораи онҳо ба андозаҳои азим мерасад, макони зист ва имкониятҳои ҳаракати худудӣ маҳдуд гардида, захираҳои табиӣ тамом мешаванд.

Тавре ки таҳқиқоти олимони табиатшиносӣ гувоҳӣ медиҳанд, дар натиҷаи ҳаракати умумии рушд, тағйирёбии муҳити табиӣ ва кайҳон микробҳо, растанӣҳо, ҳайвонот ба тариқи таҳаввул нобуд мешаванд ва навъҳои нави онҳо пайдо мешаванд. Ин равандҳо наметавонанд ба биологияи инсон, ба психология ва дар ниҳояти қор, ба вазифаҳои репродуктивии он

таъсир нарасонанд. Ҳама гуна тағйирот дар муҳити зист, бешубҳа, бояд ба ин ё он андоза рафтори инсонро низ ҳамчун махлуқи биологӣ тағйир диҳанд.

Дар тамоми ҷаҳон тамои шудани сарватҳои табиӣ эҳсос шуда, таъсири кайҳон ба ҳаёт тағйир ёфта, норасоии захираҳои асосии низоми экологӣ эҳсос мешавад. Олами ҳайвонот одатан афзоиши худро ба имконияти ба даст овардани воситаҳои барои ҳаёт самт медиҳад. Агар охириҳо маҳдуд бошанд, пас ҳайвонҳои афзоиши худро маҳдуд мекунанд. Масалан, агар занбӯрҳои коргар ба кутти занбӯри асал пайваста гардҳо, гулшаҳд оранд, он гоҳ модари онҳо ба таври интенсивӣ тухм мегузорад, дар акси ҳол бошад, раванди тухмгузори боз дошта мешавад. Чунин ғаризаҳои афзоиширо дар бисёр ҳайвонҳои дигар дидан мумкин аст. Бо тамоми эҳтимолият ба инсонии биологӣ чунин сифатҳои хосанд ва шояд чунин вазъият аз мавқеҳои биологӣ инсонии иҷтимоӣ яке аз механизмҳои гузариш аз серфарзандӣ ба камфарзандӣ мебошад. Ғайр аз он, тахмин кардан мумкин аст, ки тағйирёбии таъсири кайҳон ба биологияи инсон метавонад муносибати психологӣ онро ба зоиш ба самти кам кардани зоиш тағйир диҳад.

Тавре маълум аст, навъи ҳайвон, пеш аз он ки инсон номида шавад, махлуқи биологӣ буд. Танҳо дар як марҳилаи муайяни таърихии рушди табиат он тадриҷан ба зоҳир кардани сифатҳои шурӯӣ мекунад, ки ба туфайли онҳо илм оғози таърихи ташаккул ва рушди инсонии оқилро ҳисоб мекунад. Зери мабдаи биологӣ дар инсон чӣ фаҳмида мешавад? Дар шакли умумитарин зер биологӣ дар инсон маҷмӯи хосиятҳои модарзодии инсон ҳамчун организми зинда фаҳмида мешавад, ки ба туфайли онҳо ӯ вазиғаҳои биологӣ худро иҷро мекунад. Ба чизҳои биологӣ дар инсон сохт, фаъолият, афзоиш, пайдоиш, паҳншавӣ ва инкишофи робитаҳои биологӣ он бо якдигар ва ғайра мансубанд. Аз нуқтаи назари демография чизи биологӣ дар инсон аз равандҳои бордоршавӣ, таваллуди фарзандон, марг, давомнокии умри аҳолии иборат аст. Ҳамаи ин сифатҳои бо механизмҳои биологӣ фаъолияти олами ҳайвонот тавлид

меёбанд. Ба ибораи дигар, ин сифатҳои ҳайвонот новобаста аз шуури онҳо татбиқ гардида, аз ҷониби табиат ва кайҳон идора карда мешаванд.

Инсон, ҳамчун махлуқи биологӣ, дорои низоми идоракунӣ дугона мебошад. Низоми аввал берун аз он қарор дорад. Ин, пеш аз ҳама, омили берунизаминӣ, инчунин омилҳои муҳити атроф мебошад. Ин омилҳоро омилҳои ташаккулдиҳандаи инсон номидан мумкин аст. Зеро маҳз зери таъсири онҳо дар сайёраи Замин тағйиротҳои глобалӣ ба амал меоянд. Яке аз натиҷаҳои чунин тағйиротҳо пайдо шудани шароити мусоид барои пайдоиши инсон маҳсуб меёфт.

Пайдоиши инсон маънои онро надорад, ки бо ин таъсири омилҳои кайҳон ва муҳити атроф ҷо қатъ мегардад. Таъсири омилҳои беруна доимӣ хоҳад буд, ва онҳо маводи инсониро тибқи қонунҳои умумии рушд ва тағйирёбӣ, ки аксарияти онҳо ба мо маълум нестанд, «шакл » хоҳанд дод. Онҳо тағйирёбии инсонро биологиро то даме равона хоҳанд кард, ки он ба низоми умумии олами ҳайвонот ва наботот ва қонунҳои рушди олитар мувофиқат кунад. Инсон, ҳамчун махлуқи биологӣ, аз ҷониби табиат барои иҷрои як қатор вазифаҳо офарида шудааст. Он унсури муҳими низоми умумии олами ҳайвонот ва наботот мебошад. Зеро таъсири қонунҳои глобалӣ олами ҳайвонот ва наботот тадричан тағйир меёбад. Нишонаҳои аввалини оғози камолоти заминаҳои бӯҳрони умумии табиат ва низомҳои олитари глобалӣ пайдо мешаванд. Ин, пеш аз ҳама, бо нобудшавии тадриҷии зарраҳои хурд оғоз ёфта, тадричан ба намудҳои бузургтари ҳайвонот ва наботот паҳн мешавад. Микроорганизмҳои нав пайдо мешаванд.

Низоми дуҷуми идоракунӣ инсон ҳамчун махлуқи биологӣ дар ҳуди инсон, дар механизми сохти биологӣ ва физиологии он ниҳода шудааст. Механизми дохилӣ, ҳарчанд, дар ниҳоят, тавассути механизмҳои берунии идоракунӣ инсон муайян карда мешавад, аммо дар айни замон ба туфайли мавҷудияти механизми сироятнопазирӣ дорои мустақилияти муайян мебошад. Маҳз механизми сироятнопазирӣ инсонро

биологиро аз таъсири бемонеаи омилҳои берунаи идоракунӣ муҳофизат мекунад. Он ба сифати муҳофизии нигоҳдории маҳлуқи додашудаи биологӣ ҳамчун навъ амал мекунад. Аммо, механизми сироятнопазирӣ дар олами ҳайвонот ва наботот дар тафовут аз одамон дар раванди рушди таҳаввулӣ ба таври стихиявӣ амал мекунад. Дар низоми механизми дохилии идоракунӣ инсон зернизоми муҳими шуур ҳузур дорад, ки ба инсон имкон медиҳад бошуурона қарорхоро қабул кунад. Механизми сироятнопазирӣ инсон то андозаи муайян ба механизми фаъолияти бошууронаи инсон тобеъ аст. Аз ин рӯ, агар дар навъҳои биологӣ механизми сироятнопазирӣ онҳо таъсири берунаро метавонад қабул кунад ё қабул накунад, пас инсон ба тӯфайли низоми шуур метавонад механизми сироятнопазирӣ худро маҷбур кунад, ки ба организм таъсири омилҳои зарурии беруна роҳ дода шавад. Дар чунин ҳолатҳо, ҳар қадар бештар ва зуд–зуд чунин роҳдиҳиҳо ба амал оянд, ҳамон қадар механизми сироятнопазирӣ заифтар гардида, ҳамон қадар зудтар ба инсон лозим меояд, ки худро ҳамчун навъ ҳифз кунад. Ин, усулан, он чизе аст, ки имрӯз дар ҷомеаи башарӣ (пеш аз ҳама дар кишварҳои пешрафта) дар рӯзҳои мо ба амал меояд. Агар организми инсонӣ худро ҳамчун навъ нигоҳ дошта, муҳофизат карда натавонад, пас табиист, ки ин навъ бояд нобуд шавад. Қобилияти организм ба ҳифз кардани худ ҳамчун навъ ба механизми генӣ хос аст. Механизми генӣ инсонро биологиро бо хусусиятҳои муайяни сифатӣ бозтавлид мекунад. Вазифаи механизми сироятнопазирӣ аз ҳифзи ин сифатҳо дар инсонро биологӣ аз таъсири омилҳои беруна иборат мебошад.

Ҳамзамон, тавре ки дар боло қайд кардем, дар натиҷаи таъсири устувори доимо такроршавандаи омилҳои беруна ба низоми биологии инсон механизми генӣ тадриҷан интихобро амалӣ хоҳад кард: он сифатҳое, ки барои инсонро биологӣ бештар заруранд, онҳо аз ҷониби механизми генӣ қабул карда мешаванд, ва он сифатҳое, ки механизми биологӣ онҳоро камтар истифода мебарад, онҳо аз ҷониби механизми генӣ аз насл ба насл дар шакли тангшуда бозтавлид хоҳанд шуд. Дар натиҷа,

сифатҳои наво, ки ба механизми гении инсонии биологӣ ворид шудаанд, инсонии дорои сифати навро ташаккул хоҳанд дод.

Аз тарафи дигар, организми биологӣ – ин низомии якпачаи ба таври нозукона ҳамоҳангшуда мебошад. Агар омилҳои беруна механизми фаъолияти як воҳиди низомии биологиро тағйир диҳанд, дар он сурат воҳидҳои дигари низом низ мутобиқ гардида, тағйир меёбанд. Аммо ин аз қувва ва муҳимияти воҳиди тағйирёфта дар низомии умумии биологӣ инсон, ки аз ҷониби шуури инсон ҳамоҳанг ва назорат карда мешавад, вобаста мебошад. Агар чунин тағйирот барои тамоми низом хеле муҳим бошад, пас организм дар сатҳи сифатан нави биологӣ аз нав бозсозӣ хоҳад шуд. Ин баъдан аз тариқи механизми аз нав танзимшудаи генӣ ба насли нав интиқол хоҳад ёфт. Ин вақтро (хеле ё нисбатан камро) талаб мекунад Ҳама аз хусусияти низомии биологӣ ва иҷтимоии ҳар як фард вобаста аст.

Хусусияти фарқкунандаи инсон аз ҳайвонҳои дигар дар он аст, ки он на танҳо махлуқи биологӣ буда, аз ҷониби қонунҳои табиӣ, балки инчунин иҷтимоӣ низ идора карда мешавад, ки ба туфайли мавҷудияти шуур ба он равандҳои номатлубе муқобил меистанд, ки сифатҳои биологӣ он, табиат, низомии экологӣ ҳамаи сатҳҳо, аз ҷумла низомии экологӣ Коинот ва олитарро тавлид мекунанд.

Ҳамин тариқ, инсон ҳамчун махлуқи биологӣ мувофиқи қонунҳои табиӣ дар ҷаҳорҷӯии низомии экологӣ афзоиш меёбад.

Дар табиат ҳамаи қисмҳо ва унсурҳои он: захираҳои об, наботот, ҳайвонот, ҳаво мутаваззинанд ва дар доираи ин навъҳо зернавъҳои онҳо мутаваззин карда шудаанд.

Муваззинати табиӣ байни онҳоро бояд тавассути аз байн рафтани баъзе одамон аз гуруснагӣ ва сироятҳо ба амал ояд, зеро инсонии биологӣ бо онҳо мубориза бурда натавонист. Коҳиши як қисми он бояд ба коҳиши қисми дигар оварда расонад.

Аммо, дар ҳаёти воқеӣ ин раванд на дар миқёси васеъ, балки оҳиста– оҳиста ба амал меояд.

Ба ин раванд инсони иҷтимоӣ муқобил меистад, ки дорои шуур ва маҳорати ҳалли масъалаҳои бавуҷудодаи табиӣ ва ҷамъиятӣ мебошад.

1.4. Инсон ҳамчун маҳлуқи иҷтимоӣ

Инсон, илова бар ахлоқи биологӣ, маҳлуқи иҷтимоӣ мебошад.

Ба нишондиҳандаҳои сифати иҷтимоии инсон: меҳнат, шуур, эҷодкорӣ, муошират, айл, ирода, фарҳанг, хотира, сатҳи таҳсилгирифтагӣ ва ғайра мансубанд.

Сифатҳои иҷтимоӣ инчунин қобилияти дохил шуданро бо дигар шаклҳои ҳаёти Коинотро дорад мебошанд.

Маҷмӯаи сифатҳои иҷтимоии инсон захираи иҷтимоии ӯро тавсиф мекунад. Дар тафовут аз захираи биологӣ инсон, ки аз ҷониби низоми экологӣ, Қайҳон, табиат идора карда мешавад, захираи иҷтимоии инсон аз ҷониби ҳуди инсон идора карда мешавад. Аз ин рӯ, амалҳои инсон дорои хусусияти субъективӣ низ мебошанд.

Дар баробари ин, бояд қайд кард, ки захираи иҷтимоии инсон мутлақо мустакил нестанд. Қайҳон, Коинот ва ғайра метавонанд ба ташаккули сифатҳои иҷтимоии инсон ва амалҳои ӯ (тағйирот дар экологияи инсон, рафтори он, масалан, ҳангоми тағйир ёфтани фишори атмосфера, тарқишҳо дар офтоб ва ғайра) таъсир расонанд.

Инсон аз нуқтаи назари истифодаи он як қатор маҳдудиятҳо дорад: он ба сарбориҳои баланд, суръат, фишор, ҳарорат тоб оварда наметавонад, миранда аст, танҳо дар муҳити оксиген зиндагӣ мекунад ва ғайра.

Аз ин рӯ, пешрафти ояндаи ҷамъият эҷоди инсони аз ин маҳдудиятҳо озодро талаб мекунад. Ин дар шакли тавлиди инсони сунъӣ бо хосиятҳои додашуда ҳал карда мешавад, ки метавонад ба дараҷаи муайян ба беқурбшавии маънавии технологияи муосири бозтавлиди табиӣ инсон оварда расонад.

Технологияи нави тавлиди инсон, ки дар муҳандисии генӣ асос ёфтааст, эҷод карда шуда, хусусияти асосии фарқкунандаи он нармафзор, яъне тавлиди инсон бо параметрҳои додашуда мебошад. Ин натиҷаи рушду тавоноии ақли инсон ё ба ибораи дигар сифатҳои иҷтимоии ҷомеаи инсонӣ мебошад.

Иваз шудани рушд ва ақибмондагии кишварҳои алоҳида ё қисмҳои ҷаҳон, ба назари мо, танҳо бо амалҳои одамони алоҳида ё худи халқҳо шарҳ додан мумкин нест. Баъзе нерӯҳои объективие мавҷуданд, ки гӯё ин равандҳоро идора мекунанд (мусоидат мекунанд). Масалан, тақрибан дар ҳамаи кишварҳои ҷаҳон қисми шимолӣ нисбат ба қисми ҷанубӣ бештар рушдкарда мебошад. Инро чӣ гуна шарҳ додан мумкин аст? Ба ин савол ханӯз ҷавобе нест.

Сифатҳои иҷтимоӣ дар инсон тадриҷан назар ба сифатҳои биологӣ муҳимтар мешаванд. Инсонии иҷтимоӣ метавонад сифатҳои биологиро идора кунад, аммо сифатҳои биологӣ чунин хосият надоранд, онҳо метавонанд танҳо сифатҳои иҷтимоиро боздоранд ё ба он мусоидат кунанд. Сифатҳои иҷтимоӣ қувваҳои инкилобӣ, созандатар, дигаргункунандатар ва рушдкунандатар мебошанд. Ба туфайли маҳз мавҷудияти маҷмӯи сифатҳои иҷтимоӣ дар инсон пешрафти илмӣ–техникӣ ва ҷамъиятӣ ба амал меоянд. Ҳар қадаре ки инсон талаботро ба ушди сифатҳои иҷтимоӣ эҳсос кунад, ҳамон қадар ин сифатҳо дар ҳаёти одамон аҳамият пайдо мекунанд. Дарки ин далел дар шароит, сатҳи муайяни рушди ҷомеа сураат мегирад.

Ҷамъият асосан на дар заминаи биологӣ, балки дар заминаи иҷтимоӣ рушд мекунад. Захираҳои иҷтимоӣ ба идоракунии захираҳои биологӣ инсон ҳам аз ҷиҳати микдорӣ, ҳам аз ҷиҳати сифатӣ шурӯъ мекунанд. Ин ба он оварда мерасонад, ки бозтавлиди табиӣ шумораи зиёди одамон тадриҷан ба мадди ақиб меравад ва ба ҷои он тавлиди шумораи камтари одамон, аммо дорои сифатҳои баланди иҷтимоӣ, мувофиқи талаботи ҷомеа ва табиат меояд.

Афзоиши захираи иҷтимоӣ ва коҳишёбии захираи биологӣ ба амал меояд. Захираҳои иҷтимоӣ ба андозаи муайян аз низоми

экологӣ низ вобаста мебошанд, захираҳои биологӣ бошанд, пурра аз низоми экологӣ вобаста буда, баробари онҳо рушд карда, ба тавозун меоянд. Тағйирёбии қисмҳои алоҳидаи низоми экологӣ бозтавлиди инсонии биологиро тағйир медиҳад. Масалан, коҳишёбии захираҳои табиӣ боиси талабот ба кам кардани захираҳои биологӣ инсон бо роҳи кам кардани шумораи онҳо мегардад, ин бо боздории сатҳи зоиш ё бо мууромири оддӣ онҳо ба монанди дигар ҳайвонот сурат мегирад.

Захираҳои иҷтимоӣ дар вобастагии муайян аз захираҳои табиӣ, аз таъсири Кайҳон ва Коинот қарор доранд, аммо одамон захираҳои иҷтимоӣ худро барои таъмини бошууроии мувофиқат бо захираҳои низоми экологӣ истифода мекунанд, гарчанде ки ин барои онҳо душвор муяссар мешавад. Истеъмоли шиддатноки захираҳои табиӣ, хусусан дар асри XX, ба тамомшавии амалии онҳо оварда расонд, бинобар ин, одамон (новобаста аз ҷанбаи сиёсии масъала) бошууроии бо роҳи банақшагирии оила метавонанд истеҳсоли захираҳои биологӣ инсониро маҳдуд кунанд.

Низоми экологӣ мутавозинии қисмҳои таркибиро ба таври қатъӣ ба танзим мебарорад ё дар ҳар сурат барои чунин мувозинат саъй мекунад ва дар ҳоле, ки ин ба туфайли фаъолияти шиддатноки калонмиқёси харобиовари инсон муяссар намегардад, он бо фалокатҳои минтақавӣ (ҳанӯз) ҷавоб медиҳад.

Аз ин рӯ, гуфтан мумкин аст ки сифатҳои биологӣ инсон ба инсон (тавассути гуруснагӣ, беморӣ, норасоии об ва ғайра) дар бораи зарурати кам кардани тавлиди насл хушдор медиҳанд. Ба ин инчунин кам кардани дастрасии аҳоли ба маҳсулоти анъанавӣ аз ҷиҳати экологӣ тозаии озӯқаворӣ мусоидат хоҳад кард. Истеъмоли маҳсулоти ғайрианъанавӣ бошад, аз биология инсонро бозсозиро талаб мекунад, ки дар ин бора муфассалтар мо баъдтар суҳбат хоҳем кард. Дар чунин шароит он ё оҳиста мемирад, ё худро бозсозӣ мекунад. Инсонии иҷтимоӣ дар шароити норасоии воситаҳои зиндагӣ дар тафовут аз инсонии биологӣ ба ҷустуҷӯи роҳҳои нави истеҳсол ва истеъмоли онҳо

саъй мекунад. Тадричан ин ба он оварда мерасонад, ки дар шароити маҳдудияти назарраси воситаҳои ҳаёт чизҳои сунъӣ истехсол карда мешавад, ки дар ниҳояти қор барои истеъмол аз ҷониби организми биологии инсонӣ кунунӣ қобили қабул нахоҳанд шуд. Ҳамин тариқ, дар рӯзномаи рӯз масъалаи мутобиқсозии инсонӣ кунунӣ ба имконияти истеъмоли воситаҳои нави (ғайрианъанавии) ҳаёт, ба ибораи дигар, зарурати пайдо шудани инсонӣ навъи сирф иҷтимоӣ ба миён меояд. **Ин ихтилоф дар амалисозии гузариши иҷтимоӣ асосӣ мебошад.**

Инсонӣ бошуур дар амалҳои худ ба меъёрҳо, ангезаҳо, арзишҳо, эътиқодҳо, талошҳои сиёсӣ ва қобилияти рушдкунандаи ақлонӣ пайравӣ мекунад.

Ҷараёни умумии рушди ин сифатҳои иҷтимоӣ тадричан боиси коҳиш ёфтани талаботи ҷомеа ба инсонӣ навъи кунунӣ мегардад.

Инро дар динамикаи коэффитсиенти маҳсуси зоиш дидан мумкин аст. Ҳамин тавр, дар тӯли солҳои 1930– 1965 зоиши умумии наслҳои воқеӣ то синни 50– солагӣ (зانونи солҳои таваллуди 1930– 1965) барои зانونи дар соли 1930 таваллудёфта: дар ШМА – 3,20, дар Россия – 2,18, дар Австралия – 3, 08, дар Франция – 2,63 ва ғайраро ташкил доданд, ва барои зانونи дар соли 1965 таваллудёфта ин рақамҳо ба таври назаррас коҳиш ёфтанд ва мутаносибан: дар ШМА – 2,03, дар Россия – 1,65, дар Австралия – 2,09, дар Франция – 1,99 нафарро ташкил доданд [22, 37].

Чунин тамоюл дар тамоми кишварҳои Аврупо, инчунин дар як қатор кишварҳои Осиё ба мушоҳида мерасад. Шумораи заноне, ки умуман намехоҳанд фарзанддор шаванд, ва ҷамъиятҳоро ташкил мекунанд, афзоиш меёбад. Дар соли 1975 дар ШМА 30 фоизи аъзоёни ҷамъияти “Занони амриқой” ошкоро хоҳиши худро оид ба бефарзанд мондан изҳор карданд. Шумораи онҳо назар ба соли 1964–ум 3 баробар афзоиш ёфт. Дар ШМА “Ҷамъияти Миллии бефарзандон” ташкил ёфт, зимнан шумораи аъзои он босуръат афзоиш меёбад [23,309].

Дар бисёр кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон пиршавии демографии аҳоли ба мушоҳида мерасад.

Дар давоми солҳои 1960– 1995 дар кишварҳои Иттиҳоди Аврупо коэффитсиенти умумии зоиш аз 18,3 то 10,7 промилл, ва коэффисиенти махсуси зоиш аз 2,59 то 1,43 коҳиш ёфт. Дар ШМА ин рақамҳо мутаносибан 23,7 ва 15,1; 3,65 ва 2,02–ро ташкил доданд [24].

Дар гузаштаи наздик мо боварӣ доштем, ки дар рӯи Замин инсон новобаста аз қувваҳои низоми экологӣ ё Кайҳон сарнавишти худро ҳал мекунад. Дар айни замон возеҳтар мешавад, ки дар ниҳояти қор таъсири нерӯҳои Кайҳон ва Коинот ба ҳаёти одамон муайянкунанда мебошад.

Ҳамаи инҳо нишон медиҳанд, ки низомҳои экологии ҳамаи сатҳҳо (тавре ки дар боло нишон дода шуд) дар шароити муосир талаботро ба одамон ҳамчун маҳлуқи биологӣ ба таври объективӣ коҳиш медиҳанд, ва одамон бошанд, ҳамчун маҳлуқи бошуур имкониятҳои худ ва шумораи таваллудҳоро дар оила чен карда, пеш аз ҳама, онҳо дар шароити муосир ба баланд бардоштани сифати тарбияи фарзандон самтгирӣ мекунанд.

Дар табиат қонунҳои рушд дар шароити кунунӣ ба тадриҷан кам кардани шумораи ҳайвонот ва растаниҳои мавҷуда нигаронида шудаанд, зеро талаботи низоми экологӣ ба онҳо тадриҷан коҳиш меёбад, зеро ҳайвонот ва растаниҳои навро пайдо мешаванд, ки ба талаботи нави инсонӣ ташаккулёбанда ҷавоб меғоянд.

Аммо то он даме, ки инсонӣ бошуур ҳарчи бештар аз ҷавҳари биологии худ дур шуда, миқдоран кам мешавад, вай торафт бештар ба инсонӣ иҷтимоӣ табдил хоҳад ёфт. Он худаш ҷавҳари биологии худро ташаккул хоҳад дод. Он гоҳ талабот ба инсонӣ навӣ ҳозираи биоиҷтимоӣ аз байн меравад. Аҳди нав, таърихи нави инсоният рушд хоҳад ёфт.

Дар адабиёти демографӣ таҳқиқотҳои сершумор оид ба таҳқиқи сабабҳои коҳиш ёфтани зоиш гузаронида шудаанд. Ба онҳо одатан сатҳи баландшавии сатҳи таҳсилоти занон, сатҳи касбӣ– таҳассусии шуғл, омилҳои иҷтимоӣ– фарҳангӣ ва

ғайраро нисбат медиҳанд. «Ба ақидаи мо, ин танҳо қабати сатҳии он аст, ки дар асоси он тафсири тамоюлҳои коҳиши зоиш дода мешавад. **Сабаби амиқтари пайдоиши чунин падидаҳо пиршавии ҷомеаи инсонӣ ҳамчун низоми иҷтимоию биологӣ мебошад**» [25,6]. Он ҳам ба навсозии биологӣ, ҳам ба иҷтимоӣ ниёз дорад. Агар ин тавр намебуд, пас ҳеҷ зарурате ба талош барои тавлиди инсон дар шароити сунъӣ, тавлиди инсон бо хосиятҳои додашуда ва ғайра вучуд намедошт. Дар асоси болоравии бесобиқаи қобилиятҳои ақлонии инсон ҳамчун асоси моҳияти иҷтимоии он қарор хоҳад гирифт.

1.5. Амали муштараки чизи биологӣ ва чизи иҷтимоӣ дар инсон

Таҳқиқи чизи биологӣ ва иҷтимоӣ дар инсон ва хусусияти амали муштараки байни онҳо яке аз масъалаҳои муҳим ҳам барои аксари илмҳои ҷамъиятӣ, ҳам барои илмҳои табиатшиносӣ мансуб мебошанд. Ин масъала зехни олимону аз замонҳои қадим то имрӯз ба ташвиш оварда, шарҳи ягона надорад. Ин масъала боз ҳам бо он шиддат мегирад, ки дастовардҳои муҳимтарини илмӣ дар соҳаи, пеш аз ҳама, илмҳои табиӣ ба монанди биология, химия, физика, тиб, психология, муҳандисии генӣ ва ғайра ба таҳқиқи масъалаи чизи биологӣ ва иҷтимоӣ тасҳехоти ҷиддӣ ворид карда, муносибатҳои нав барои тавзеҳи ҳамбастагӣ ва амали муштараки онҳо боз мешаванд.

Дар адабиёти илмӣ оид ба ин масъала консепсияҳои гуногун мавҷуданд. Баъзеҳо чунин мешуморанд, ки дар ин ҳамбастагӣ чизи иҷтимоӣ, дигарон бар онанд, ки чизи биологӣ аввалиндарача мебошад, сеюмиҳо ин масъаларо дар ягонагӣ баррасӣ мекунанд ва ғайра.

Ҳалли дурусти ин масъалаҳо аҳамияти муҳими идеологӣ, илмӣ ва амалӣ дорад.

Масъалаи мазкур дар солҳои 70– 80–уми асри гузашта мавзӯи баҳсҳои шадид буд, аммо дар натиҷа мувофиқа ба даста

наомад. Пас аз пошхӯрии ИҚШС таҳқиқи ин масъала то андозае суст шуд. Ба назари мо чунин мерасад, ки муҳаққикон дар бунбасти сарбаста афтоданд, зеро ҷанбаи идеологии масъала аз сахна нопадид гардида, ҷанбаи илмӣ бошад, мунтазири кашфиёти нави илмҳои табиатшиносӣ гардид.

Ҳамаи инро ба назар гирифта, аз ҷониби мо кӯшиш ба харҷ дода шуд, ки таҳқиқи инсонии биосоциалӣ дар шароити нав идома дода шавад. Илова бар ин, ҷанбаҳои демографии чизи биоичтимоӣ баррасӣ карда шаванд, ки хеле кам мавриди таҳқиқи қарор гирифтаанд

Ба шумори корҳои бунёдӣ, ки ба масъалаҳои биоичтимоӣ инсон бахшида шудаанд, асарҳои Н. П. Бочков, С.Н. Довиденко, В.К. Федоров, И.Т. Фролов, Н.П. Дубинин, И.И. Карпетс, В.С. Бойко, И.Л. Андреев, М.С. Комаров, В.В. Давидов, Ф.М. Листенгурт, Д.И. Дубровский, А.Т. Шаталов, А.Ф. Полис, Т.В. Карсаевская, Л.В. Крушинский, В.М. Федотов, Г.Н. Матю– шин ва дигаронро нисбат додан мумкин аст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин гуна тадқиқотҳо аз тарафи С.И. Исламов гузаронида шуда истодааст.

Дар ИҚШС файласуфон чизи биологӣ ва иҷтимоиро дар инсон аз мавқеҳои масъалаи асосии фалсафа, ки дар гузашта реша доранд, мавриди таҳқиқ қарор додаанд. Агар инсон ҳамчун махлуқи биоичтимоӣ баррасӣ карда шавад, пас эътироф карда мешавад, ки дар ибтидо пайдоиши инсон бо равандҳои амиқ ва тӯлонии биологӣ алоқаманд буда, шуур дертар пайдо мешавад. Аммо, агар инсон ҳамчун махлуқи иҷтимоӣ биологӣ баррасӣ шавад, пас офариниши инсон аз ҷониби Худо эътироф карда мешавад, ки ба он ҷузъҳои биологӣ ҳамроҳ карда мешаванд.

Дарки дурусти таносуб ва амали муштараки чизи биологӣ ва иҷтимоӣ дар инсон аз нуқтаи назари рушди нуфузи аҳоли инчунин имкон медиҳад, ки як қатор масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ дар илми демографӣ ҳал карда шаванд. Аз ҷумла, барои ҳалли масъалаи зоиши «бошуурона» ва «бешуурона», муайян кардани қонуниятҳои ҳаракати табиӣ аҳоли, барои муайян кардани роҳҳо ва усулҳои сиёсати глобалии демографӣ ва ғайра.

Ҳалли ин масъалаҳо дар таҳияи тадбирҳои давлат дар соҳаи сиёсат, иқтисод ва соҳаи иҷтимоӣ ҳам дар дохили кишвар, ҳам дар миқёси ҷаҳонӣ аз аҳамияти калон бархӯрдор мебошад. Ниҳоят, ин аз нуқтаи назари ҳалли масъала муҳим аст: инсон аз кучо пайдо шуд, чӣ гуна рушд кард, мо ба кучо меравем ва оё охири ин рушд ҳаст.

Чизи биоичтимоӣ – ин ягонагии биологӣ ва иҷтимоӣ дар амали муштарақ ва рушд мебошад.

Пайдоиши ҳайвоне, ки қодир аст фикр кунад, қарор қабул кунад, тавре ки дар боло нишон дода шуд, натиҷаи он равандҳои табиӣ буд, ки биология ва психологияи ҳайвонот, олами наботот ва муҳити зистро тағйир доданд.

Дар натиҷаи рушди равандҳои табиӣ ҳайвоне пайдо шуд, ки майнаи он ба таври табиӣ ба ду нимкура тақсим шуда, як қабати нави мағзи сар ба вучуд омада, ташаккули низоми дуввуми сигналӣ ба амал омад. Маҳз дар ин низом механизми рафтори бошууронои инсон ниҳода шуда буд. Аз ин нуқтаи назар, механизми чизи биологӣ ва иҷтимоӣ бо ҳамдигар зич алоқаманданд. Аз ин рӯ, бо чунин ақида розӣ шудан мумкин нест, ки «заминаи биологии рафтори ҳайвонот ва заминаи иҷтимоии фаъолияти инсон – ин ду навъи куллан фарқкунанда ва номувофиқи мавҷудияти ҳайвонот ва инсон мебошанд [26,117].

Чизи биологӣ ва иҷтимоӣ бояд аз мавқеи таносуби чизи ғайрифавқол – биологӣ ва фавқол – чизи иҷтимоӣ баррасӣ карда шаванд. Ҳайвонот метавонистанд ҳазорсолаҳо зиндагӣ кунанд, аммо агар тағйироти омилҳои беруна ва шароити зиндагӣ ба амал намеоманданд, онҳо чунин боқӣ мемонданд. Шояд баъзе сифатҳои мутобиқшавӣ тағйир меёфтанд, аммо моҳияти онҳо – ҳайвонӣ боқӣ мемонд.

Сифатҳои иҷтимоӣ ба ҳайвонот вобаста ба туфайли чараёни умумии рушди ҷомеа, табиат ва Кайҳон ворид мешаванд. Дар натиҷаи фалокатҳои умумичаҳонӣ чунин ҳайвоне ба вучуд оварда мешавад, ки дорои низоми дуввуми сигналӣ мебошад. Он на берун аз ҳайвон нест, балки дар дохили

он қарор дорад. Вай ҳайвонро бо чунин сифатҳо мучаҳҳаз мекунад, ки ба қадри инкишоф сифатҳои биологӣ ва иҷтимоии ҳайвонро, ки онро инсон меноманд, такмил медиҳанд. Унсури инқилобии ин низом сифатҳои иҷтимоӣ мебошанд. Инсон метавонад ба сифатҳои биологӣ худ бо роҳи василаҳо ва усулҳои сунъии аз ҷониби он эҷодшаванда худ таъсир расонад. Аз ин ҷиҳат ҷанбаи биологӣ инсон нисбат ба гузаштаҳо бештар рушд хоҳад кард ва онҳо метавонанд ба густариши майдони фаъолияти ҷизи иҷтимоӣ барои пешрафти минбаъдаи ҳарду ҷониб мусоидат кунанд. Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки сифатҳои иҷтимоӣ ҳам ҷизҳои биологӣ, ҳам худро такмил медиҳанд. Дар ин амали муштарак рушд боиси он мегарда, ки ҷизи биологӣ ба қадри рушди тӯлонӣ дар натиҷаи рушди фаъолони ҷизи иҷтимоӣ комилан иҷтимоӣ мешавад. Ҷизи иҷтимоӣ моддаи биологӣ барои худ мувофиқро меофарад. Барои рушди минбаъдаи ҷома шароит муҳайё карда мешаванд, ки боиси гузариши инсон иҷтимоӣ ба оламҳо, шаклҳои дигари мавҷудият ва рушд мегардад.

Дар раванди ҳамбастагии ҷизи биологӣ ва иҷтимоӣ, ҷизи биологӣ худ аз худ ба ҷизи иҷтимоӣ таъсир расонида наметавонад. Инро дар ҳолате амалӣ шуда метавонад, ки ҷизи иҷтимоӣ ҳамчун унсури фаъоли ҷизи биоиҷтимоӣ дар ҷустуҷӯи эҷоди сифатҳои мукамалтари биологӣ, ки дар амалияи оддӣ ҳаёти тавлид мешаванд, ба такмил додани сифатҳои биологӣ кӯшиш мекунад.

Дар робита ба ин, ҷизи биологӣ дорои хосияти худтакмилдиҳӣ набуда, балки дорои сифати мутобиқшавӣ мебошад. Масалан, зоиши эҳтимолии аҳоли қобилияти то ҳадди имкон аз ҷиҳати биологӣ имконпазир ба бачазой мебошад. Ин зоиш пурра бо сифатҳои биологӣ татбиқ мешавад.

Сифатҳои иҷтимоӣ метавонанд ба нигоҳ доштани чунин зоиш мусоидат кунанд, аммо метавонанд инчунин онро маҳдуд кунанд.

Сифатҳои биологии аз ҷониби инсонии иҷтимоӣ тақмилёфта вазифаҳоро барои рушди минбаъдаи инсонии иҷтимоӣ мегузоранд.

Ҳамин тариқ, инсонии биологии тақмилёфта зери таъсири ҷизи иҷтимоӣ дар фаъолияти амалии худ зери таъсири тақмилоти ба он ворид кардашуда метавонад сифатҳои ботинии худро тағйир диҳад. Ҳамин тавр дар ҳамбастагии ҷизи биологӣ ва ҷизи иҷтимоӣ идома хоҳад ёфт. Хусусан, ин раванд дар шароити инқилоби илмӣ–техникӣ ва тағйироти ғайриҷашмдоште, ки экологияи инсон низ ба амал меоянд, тақвият ёфт. Чунин дастовардҳои илмӣ–техникии инсон, ба монанди синтези сунъии ген, рамзкушоӣ кардани рамзи генӣ, дар омӯзиши психика (шуур) –и инсон, генетика, мағзи сари инсон ва ғайраро қайд кардан муҳим аст.

Ҳеч кас мисол оварда наметавонад, ки ҷизи биологӣ зери таъсири қонунҳои дохилӣ рушд ё тағйир ёфтааст. Ҳар гуна тағйироте, ки дар ҷизи биологӣ ба амал меомаданд, натиҷаи мутобиқшавии онҳо ба шароити нави экологӣ ё натиҷаи идоракунии бошууроноии омили иҷтимоӣ буданд. Масалан, бо роҳи клонкунии навъҳои нави ҳайвонот ва паррандаҳо истеҳсол карда мешаванд. Дар ин ҷо ягон ихтилофи таҳдидомез байни ҷизи иҷтимоӣ ва ҷизи биологӣ дида намешавад. Баръакс, дар байни онҳо ва қонуниятҳои умумии рушди табиат, ҷомеа, Кайҳон ва Коинотро идоракунонда ба мушоҳида мерасад, зеро онҳо бо ҳам зич алоқаманданд. Онҳо дар рушди худ ягона мебошанд. Маҳз амали муштарак ва рушди онҳо боиси пайдоиши ҳайвони шабеҳи инсонии мучаҳҳаз бо низоми дуҷуми сигналӣ гардид, ки аз он инсонии ҳозира ба воя расид. Бо А.А. Меграбян розӣ шудан мумкин аст, ки менависад: «Мо боварӣ дорем, ки инсон аз лаҳзаи таваллуди худ дорои биологияи ба таври хос инсонӣ мебошад, ки дар натиҷаи рушди қаблии филогенези инсонӣ ташаккул ёфтааст...» [27, 138]. Дар баробари ин, дар ин ҳолат, мо сухан метавонад дар бораи инсонӣ равад, ки аз инсон таваллуд шудааст. Ва агар ба таваллуди одами аввал,

ки аз олами ҳайвонот чудо шудааст, назар карда шавад, пас метавонад вазъияти дигар ба вучуд ояд.

Аз рӯйи хусусиятҳои биологии худ, тавре ки дар боло нишон дода шуд, инсон як ҷузъи табиат аст. Ин хусусиятҳо дар ирсияти он собитанд. Онҳо дар сохторҳои генетикии молекулаҳои ДНК сабт шудаанд. Аммо, моҳияти инсон, ки бо таҷрибаи таърихии инсоният ва иштироки мушаххаси фард дар рушди низоми ҷамъияти офарида шудааст, табиати иҷтимоӣ дорад ва шуур ғавқубиологӣ шуда наметавонад, зеро аз рӯйи механизми биологӣ ва психофизиологии он дар майнаи сари инсон ҷой гирифтааст, аммо маҳсули ин майна онро иҷтимоӣ месозад.

Низоми дуҷуми сигналӣ аз низоми сигналҳои нутқӣ иборат мебошад, ки бо ёрии онҳо ангеизишҳои алоҳидаи мушаххас ҷамъбаст карда мешаванд. Ин марҳилаи ташаккули шуур мебошад. Марҳилаи дигар гузариш ба ғабӯлияти меҳнати мебошад.

«Ҳар як инсон ҳангоми таваллуд дорандаи натиҷаҳои таҳаввули биоиҷтимоӣ мебошад. Он ҳеҷ чизе иҷтимоӣ надорад, аммо аз рӯйи хусусиятҳои биологии худ барои дарк ва рушди минбаъдаи барномаи бузурги иҷтимоӣ омода шудааст» [28, 84].

Барои ташаккули инсони биоиҷтимоӣ нақши бузургро истифодаи методҳо ва дастовардҳои муҳандисии генетикӣ мебозад ва ҳоло ҳам бозида истодааст.

Муҳандисии генӣ метавонад ба рушди инсони биоиҷтимоӣ зарари зиёд расонад ва манфиат орад. Тасодуфӣ нест, ки олимони соҳаҳои гуногуни илм, дар бораи хатарҳои муҳандисии генӣ сухан ронда, генетикҳоро борҳо огоҳ карда, ҳудуди истифодаи муҳандисии гениро дар тақмили популятсияи инсонӣ, тақвияти ҳисси масъулияти онҳо пешниҳод мекунанд. Аммо, ин самти илмро ҳеҷ кас ва ҳеҷ чиз боздошта наметавонад, зеро ҷорӣ кардани дастовардҳои онҳо дар раванди идоракунии биоиҷтимоӣ дар шароити нав барои рушди босуръати инсони биоиҷтимоӣ ва ҷомеа дар маҷмӯъ муайянкунанда мебошанд..

Кӯдаки таваллудшударо танҳо ҳамчун чизи биологӣ ҳисобидан мумкин нест, зеро дар ӯ дар зарфият, дар генҳо, ҳама чиз ва шояд бештар аз он чизе, ки дар генҳои волидайн буд, интиқол дода шудаанд. Аз ин рӯ, ба ин ё он тарз, аз худи таваллудшавӣ, инсон махлуқи биоичтимоӣ мебошад, ва ӯ дар доираи ин робита, зери таъсири мутақобила инкишоф меёбад. Аз лаҳзаи таваллуд механизми мағзи сар ва ташаккули шуур, бинобар ин, тафаккур, ҳаракати мақсаднок дар кӯдак ба кор шурӯъ мекунанд, яқоя чизи физиологӣ ва психикӣ ба фаъолият оғоз мекунанд.

Дар кӯдаки таваллудшуда дар генҳо аллакай ҳислатҳои модарзодӣ, ки аз ниёгонаш гузаштаанд, ниҳода шудаанд. Кӯдак ба қадри рушдихуд, аз як тараф, ба татбиқи сифатҳои модарзодии худ оғоз мекунанд, аз тарафи дигар бошад, ба пайдо кардани сифатҳои нав шурӯъ мекунанд. Ин раванд ғанигардии ҳосиятҳои генетикӣ мебошад, ки аллакай ба генҳои кӯдаки оянда мегузаранд. Маҳз чунин ғанигардии генҳо дар зиндагӣ боиси ташаккули одамони аз ҷиҳати иҷтимоӣ инкишофёфта, пешрафти рушди ҷамъияти мегардад.

Умуман, бо ақидаи И.Т. Фролов розӣ шудан мумкин аст, ки менависад: «Инсон ҳамчун махлуқи иҷтимоӣ ба шакли табиӣ– биологӣ мавҷудияти худ, ки пешзаминаи он аст, муқобил нест» (29, 34, 35). Чизи иҷтимоӣ ва табиӣ дар як механизми ягона фаъолият мекунанд, аммо таъсири омилҳои гуногун ва рушди табиат ва ҷомеа метавонанд ҳамбастагӣ ва рушди онҳоро тағйир диҳад ва тағйир ҳам медиҳад.

Махсусан ин дар шароити инқилоби илмӣ– техникӣ, ки аз нуқтаи назари инсонӣ робитаҳо ва муносибатҳои қаблан мавҷудбударо тағйир медиҳад, шадидан ошкор гардид.

Ҳамин тавр, он тансуб, вобастагии мутақобила, таъсири мутақобилаи чизҳои биологӣ ва иҷтимоиро дар инсон ба қадри назаррас амиқтар мекунанд. Ин, пеш аз ҳама, бо тағйирот дар фаъолияти истеҳсолӣ, меҳнати одамон дар натиҷаи инқилоби илмӣ– техникӣ, инчунин бо омилҳои нави экологияи инсон алоқаманд аст, ки дар даҳсолаҳои охир ба вучуд омада, аксар

вақт чунон таъсири манфӣ ба биология, генетика ва психикаи инсон мерасонанд, ки онро ҳамчун таҳдиди воқеӣ барои ҳуди мавҷудияти он ҳисобидан мумкин аст [29, 36]. Ба ақидаи мо, чизи иҷтимоӣ аз биологӣ боло набуда, он ба механизми умумии фаъолияти чизи биологӣ дохил карда шудааст. Агар мо асабҳоро барои гуфтугӯ, ки биологӣ аст, дур кунем, он гоҳ инсон сухан гуфта наметавонад. Агар чизи иҷтимоӣ аз чизи биологӣ боло мебуд, пас он новобаста аз фаъолияти механизми биологӣ бояд фаъолият мекард. Аммо, ин ба амал наомада истодааст. Механизми иҷтимоӣ, ки ҷузъи механизми умумии биологӣ мебошад, талабот ва имконияти инсонро барои рушди сифатҳои гуногуни иҷтимоӣ ба вуҷуд меорад. Тадричан ин сифатҳо ба кадрӣ васеъшавии миқёси иҷтимоишавии инсон аз насл ба насл гузашта, дар механизми генӣ мустаҳкам мегардиданд. Умуман, инсонии иҷтимоӣ дар фаъолияти ҳаррӯзаи худ, ки дар раванди он ӯ бо якдигар ба робитаҳо ва муносибатҳои сершумор дохил мешавад, барои қонеъ гадонидани талаботҳои худ кӯшиш мекард. Маҳз ҳамин идоракунандаи асосии инсонии иҷтимоӣ мебошад. Ин идоракунанда одамноро ба рушди истехсолот, илм, фарҳанг, тиб, маориф ва ғайра тела медихад. Дар маҷмӯъ, ҳамаи ин бо қонуни худҳифзқунӣ танзим карда мешавад. Одамон меҳнат карда, дар чараёни фаъолияти худ сифатҳои иҷтимоии худро торафт бештар тақвият мебахшанд.

«Меҳнат таъсири механизмҳои биологии тағйирёбанда ва ирсиятро бекор накардааст. Аммо, он хусусият ва самтҳои интиҳоби табииро дигаргун сохт. Бо «ҷорӣ кардани» чунин нуктаи усулан муҳим, ба монанди қобилияти одамони ташаққулёбанда ба эҷод ва истифода бурдани олотҳои сунъии меҳнат ва ҳамкорӣ бо ҳамнавьҳои худ, дар гурӯҳҳо муттаҳид шудан ва бо меҳнати якҷоя дигаргун сохтани муҳити атроф ва на танҳо ба он мутобиқ шудан» [30,17]. Тамоми механизми идоракунии инсонии иҷтимоӣ на танҳо ба тақмил додани инсонии иҷтимоӣ аз тариқи илм, маориф, фарҳанг, истехсолот ва ғайра нигаронида шудааст, аммо инсон дар аввал ҳарчи бештар ба худтақмилдиҳӣ ё ба нигоҳдории заминаи биологии худ саъй

мекунад. Дар натиҷа, механизми иҷтимоӣ механизми дохилии биологии идоракуниро ҳарчи бештар ба худ тобеъ месозад. Ин пеш аз он ба амал меояд, вақте ки ниҳоят возеҳ мегардад, инсонии биологии ҳозира маҳдудиятҳои зиёд дорад ва тақмилибии минбаъдаи он аз ҷаҳорҷӯби механизми дохилии биологии идоракунӣ берун мебарояд. «Ваҳдати биологӣ ва иҷтимоӣ дар инсон бо ҷанбаи аҳамияти бартаридоштаи омилҳои иҷтимоӣ дар ташаккулибии инсон ҳамчун шахсият ба амал меояд. Дар антропосотсиогенез тадриҷан афзоиши аҳамияти қонуниятҳои иҷтимоӣ ва паст шудани нақши қонуниятҳои таҳаввулӣ– биологӣ ба амал омад, ки дар натиҷаи он вазифаҳои таъсири омилҳои биологӣ (интиҳоби табиӣ, ирсият, тағйирёбандагии мутатсионӣ), дигаргуншавии механизмҳои биологӣ тағйир ёфтанд (31,82). Тадриҷан ташаккули этикод ба пайдоиши инсонии навъи нав оғоз меёбад. Барои ин на танҳо инсонии иҷтимоӣ, балки тамоми муҳити Заминӣ низ омода мешавад.

Хусусиятҳои генетикии инсон, ки дар моҳияти биологии он ниҳода шудаанд, механизми гароиши намуди биологиро ба дарк ва нигоҳ доштани хосиятҳои муайяни иҷтимоӣ эҷод мекунад. Дар сурати муҳити мусоиди ҳаёти ин гароиш метавонад татбиқ карда шавад, ва дар сурати мавҷуд набудани ин шароит, он татбиқ нахоҳад шуд. Маугли, ки дар байни ҳайвонот ба воя расида буд, аз ҷиҳати генетикӣ ба нутқи гуфтугӯи инсонӣ майл дошт. Аз ин рӯ, ӯ нисбатан зуд талаффузи калимаҳоро ёд гирифт. Дар ҳоле ки дигар ҳайвонҳо ба ин ноил шуда наметавонанд. Аммо ин маъноӣ маҳдуд будани вазифаҳои иҷтимоии инсон бо хосиятҳои генетикиро надорад. Дар раванди фаъолияти ҷамъияти одамон хосиятҳои иҷтимоии худро, ки аз тариқи механизми генӣ ба насли минбаъда интиқол меёбанд, инкишоф медиҳанд. Агар ин вучуд намедошт, пас рушди иҷтимоии инсон низ вучуд намедошт, зеро ҳар як инсонии таваллудшуда бояд танҳо чизи иҷтимоиро, ки аҷдодаш аз саргузаронидааст, бозтавлид мекард, яъне поқӯби дар ҷой мебуд. Бинобар ин, мабдаи иҷтимоӣ, ба монанди мабдаи биологӣ, ҳар

дафъа дар бозтавлиди инсон дар заминаи сифатан нав, баланд бозтавлид мешавад. Дар бозтавлиди инсон, ба қадри рушди мабдаи иҷтимоӣ ва бозтавлиди бисёрқаратаи он, илова бар интиҳоби табиӣ, ки боиси тағйирёбии намудҳо мегардад, интиҳоби иҷтимоӣ низ амалӣ мешавад, ки аз тариқи механизми генӣ ба механизми биологӣ интиқол меёбад. Аз ин рӯ, баҳспазир ақида дар бораи он мебошад, ки «интиҳоби табиӣ боиси тағйирёбии намудҳо дар табиат, аз даст додани таъсири самтдиҳандаи худ аз ҷониби инсон мегардад», дар бораи он ки на интиҳоби табиӣ инкишофи инсонро ҳамчун намуди биологӣ ва махлуқи иҷтимоӣ муайян мекунад [32]. Ҳанӯз илми муосир дар бораи механизмҳои амиқи фаъолияти организми инсонӣ ҳамчун низоми биологӣ ва иҷтимоӣ маводи кофӣ надорад. Идоракунии намуди биологиро тавассути интиҳоби иҷтимоӣ бошад, мо танҳо ҳамон вақте метавонем, ки сохтани механизми биологӣ низоми инсониро бо роҳи сунъӣ ёд мегирем. Ин масъала тамоман аз масъалаҳои оддӣ нест. Дуруст аст, ки «рушди моҳияти иҷтимоии инсон дар ҳар як насл гӯё азнав пас аз он ба амал меомад, ки ҳар як кӯдак бо одамони дигар ба муошират ворид мешуд. Ин хусусият бар хилофи иҷтимоишавии генетикӣ буд, ки метавонист имкониятҳои наслҳои минбаъдаро барои ташаккули умумияти иҷтимоии одамон маҳдуд кунад» [33,18,19]. Иҷтимоишавии генетикӣ мудом додасуда намебошад. Зери таъсири муҳити фаъолият он тағйир меёбад. Он дорой механизми муҳофизатӣ ҳамчун шартҳои худнигоҳдорӣ низом мебошад, ки, пеш аз ҳама, он сифатҳоеро ба худ гирифта ба намудҳои шабех аз рӯйи мерос интиқол медиҳад, ки ба мавҷудияти инсон дар муҳити тағйирёбанда ба андозаи бештар мувофиқанд. Албатта, омилҳои заминии зистро дар рушди ҷомеаи инсонӣ инкор кардан номумкин аст, аммо онҳо дар муқоиса бо омилҳои низоми олии берунизаминӣ ҷойгоҳи тобеъро ишғол мекунанд. Ваҳдати ҷизи заминӣ ва берунизаминӣ аз ҳамин иборат мебошад. Рушди ҷизи иҷтимоӣ дар ҳайвон–инсонӣ гузаранда ба туфайли ду ҳолат имконпазир аст: аввалан, сохти биологӣ ҳайвони додасуда, дар тафовут аз дигарон,

табиатан талаботро ба иҷтимоикунони онро тавлид мекунад; сониян, талаботҳои ҳаёти талаботҳои нави иҷтимоиро тавлид карда, инкишоф медиҳанд. Ҳамин тариқ, рушди иҷтимоӣ ҳарчи бештар ҷойгоҳи ғаёлоро дар рафтори инсон ишғол мекунад. Аз нуқтаи назари демографӣ пайдоиш ва татбиқи мабдаи иҷтимоӣ дар инсон инчунин ибтидои хориҷ шудани онро аз амали стихиявии қонунҳои афзоиш ва оғози назорати бошууроноӣ ғаёлнокии демографӣ худ нишон медиҳад. Чунин шуморидан мумкин аст, ки дар ин ҷо ба ивази афзоиши стихиявӣ, ки дар олами ҳайвонот ва наботот паҳн шудааст, наваҳои бозтавлиди бошууроноа ниҳода мешаванд.

Аз ин рӯ, чизи иҷтимоӣ аз биологӣ боло набуда, дар марҳилаи муайяни рушди инсон пайдо нашудааст. Механизми иҷтимоӣ ва хосиятҳои генин он, ки дар чизи биологӣ ниҳода шудаанд, дар натиҷаи равандҳои биологие, ки дар инсон ба амал омадаанд, инкишоф ёфтаанд ва, аз ин рӯ, онҳо механизми ягонаи инсонӣ – биоиҷтимоиро ташкил доданд.

Дар чизи биологӣ аз ибтидо механизмҳои иловагӣ ниҳода шуда буданд, ки бояд вазифаҳои иҷтимоиро иҷро мекарданд. Аммо, азбаски механизмҳои иҷтимоии мавҷудияти инсон дар аввал заиф буданд, аз як тараф, онҳо фишори вазифаҳои биологиро эҳсос мекарданд, аз тарафи дигар бошад, организми биологӣ дар иртибот бо хосиятҳои иҷтимоии дар он ниҳодашуда маҷбуран ба рушд додани сифатҳои иҷтимоии худ кӯшиш мекард. Агар дар дег гӯшт набошад, пас ҷӣ қадаре, ки онро нақоби, онро намеёбӣ. Кӯдаки таваллудшуда то синну соли муайян гап зада наметавонад, баъдан бошад, тадричан ин сифат пайдо мешавад. Агар дар организми биологӣ ӯ механизми маҳорати гап задан, яъне иҷтимоӣ ниҳода шуда намебуд, ин қобилияти ӯ ҳеҷ гоҳ зоҳир намешуд. Ба ин монанд, агар дар инсон биологӣ дар натиҷаи равандҳои табиӣ механизми барангезиши талабот ба вазифаҳои иҷтимоӣ вучуд намедошт, пас ин вазифаҳои иҷтимоӣ ҳеҷ гоҳ дар инсон пайдо намешуданд. Он ҳеҷ гоҳ хоҳиши меҳнат қардан ё сохтани олотро намедошт. Аз ин ҷо, хулоса баровардан мумкин аст, ки байни механизми

мавҷудаи биологии инсон ва меъёри ҳанӯз заифи акнун зоҳиршавандаи иҷтимоии рушд робитае мавҷуд буд, ки ба механизми биологӣ фишор оварда, барои худ ба такмилёбии иҷтимоӣ роҳ меёфт. «Ба вучуд омадани чизи иҷтимоӣ маъноӣ на танҳо мавҷудияти робитаи генетикии байни чизи биологӣ ва чизи иҷтимоӣ, балки инчунин табдил ёфтани онро ба робитаи тобеъ кардани чизи биологӣ ба чизи иҷтимоӣ дорад» [31,332]. «Бардошта гирифтани» чизи биологӣ аслан бекоркунӣ, нестшавӣ, нобудшавии онро пешбинӣ намекунад. Баръакс, чизи иҷтимоӣ ба чизи биологӣ кумак мекунад, ки зарфиятҳои олитаринро нишон дода, барои рушди бомуваффақияти онҳо паҳноӣ ҳадаи аксарро ба даст орад. Ҳамзамон, «бардошта гирифтани» ба он ишора мекунад, ки чизи биологӣ имконияти қонеъ гардонидани талаботи рушди иҷтимоиро сарф карда, барои хушраққунӣ, табдилдихӣ ба чизи дигаре, нисбат ба он олитар – чизи иҷтимоӣ пухта расидааст. Чизи иҷтимоӣ ба он омили якпорча ва ҳамгирозандае табдил меёбад, ки, аз як тараф, гуё чизи биологиро танг мекунад, аз ҷониби дигар, ба такмилёбии сифатҳои табиӣ инсон, ки бидуни чизи иҷтимоӣ ғайриимкон аст, мусоидат мекунад» [31,333].

Зиддияти байни чизи биологӣ ва чизи иҷтимоӣ ба тариқи дигар гуфтан мумкин аст, ки ин зиддият байни марг ва зиндагӣ аст. Онҳо (мутобиқи қонунҳои диалектика) ягонаанд, аммо аз тарафи дигар мухолифанд. Маҳз муборизаи байни онҳо сарчашмаи рушди инсон ва, дар ниҳояти қор, гузариш аз як сифат ба сифати дигар мебошад. Сифатҳои иҷтимоӣ ва биологӣ ба қадри рушди инсон ҳарчи бештар иҷтимоӣ хоҳанд шуд. Рушди илм, техника, психология, генетика, тиб, шуур ва дигар омилҳои иҷтимоӣ ҳарчи бештар сифатҳои биологиро такмил дода, аз он боло хоҳанд рафт. Аммо чизи биологӣ дар ин мубориза ба таври оддӣ таслим нахоҳад шуд.

Масалан, агар дар замонҳои қадим марги инсон фаро мерасид, аз сабаби нотавонии иҷтимоӣ худ, ӯ ҷои худро ба чизи табиӣ гузашт мекард. Аммо, дар замони мо чизи иҷтимоӣ таъсири худро ба чизи биологӣ ба дараҷае тақвият додааст, ки

агар марги ягон инсон фаро расад, пас чизи иҷтимоӣ, мумкин аст бо истифода аз доруҳои муосир, дастовардҳои тиббӣ, техника ва технология ва ғайра онро аз марг то он лаҳзае, ки он кодир аст инро кунад, боздорад. Имрӯз олимони соҳаҳои тиб, биология, генетика, психология ва ғайра дар бораи эҷоди механизми зидди марг, яъне то соли 2045 ба даст овардани ҷовидонии фардӣ ҳарф мезананд.

Тадричан чизи иҷтимоӣ чизи биологиро пурра ба худ тобеъ мекунад ва он гоҳ инсон на инсонии биоиҷтимоӣ, балки инсонии иҷтимоӣ ё инсонии навъи нав хоҳад буд. Ҳамин тариқ, инсонии ҳозираи намуди Homo Sapiens ҷои худро ба инсонии навъи нав гузашт мекунад [35,224].

Муҳимияти рушди сифатҳои иҷтимоии инсонро одамон аз замонҳои қадим дарк мекарданд ва, аз ин рӯ, дар ҳама марҳилаҳои рушди ҷомеаи инсонӣ дар мадди аввал олимони ва, дар маҷмӯъ, зиёиёни эҷодкор қарор доштанд. Ба ин масъала аҳамияти махсусро шоҳаншоҳон, подшоҳон, шоҳон ҳангоми тарбияи фарзандони худ медоданд [36,81]. Аз мисоли овардашуда вақти зиёд гузашт, аммо зарурат ба рушди иҷтимоии инсон аз доираи фарзандони шоҳон ва подшоҳон берун рафта, тадричан ба як талаботи умумӣ табдил ёфт. Дар ИҶШС ба масъалаи мазкур ҳарчи бештар тавачҷуҳ зоҳир карда мешуд, ва инқилоби илмию техникаи асри XX бо тамоми шиддатнокӣ дар назди инсоният зарурати рушди ҳарчи бештар афзалиятноки рушди инсонии иҷтимоиро ба миён гузошт.

Дар охири асри XX дар ИҶШС ба омили инсонии рушди ҷомеа диққати махсус дода мешуд. Пас аз он самтҳои амиқтари рушди сифатҳои иҷтимоии инсон гузаронида мешуданд: ба мадди аввал чунин масъалаҳои иҷтимоӣ, ба монанди сарояи инсонӣ, захираҳои инсонӣ, қобилиятҳои инсонӣ, нерӯи инсонӣ, рушди инсонӣ ва бисёр чизҳои дигар, ки ба такмил ва истифодаи минбаъдаи сифатҳои иҷтимоии инсон нигаронида шудааст, бароманд. Дар айни замон ҳалли дурусти ин масъалаҳо ба омили ҳалқунандаи рушди ҷамъиятии тамоми инсоният мубаддал гардидааст. Ин масъалаҳо тасодуфан ба рӯзнома

пешниҳод карда нашуда буданд, ба он диалектикаи рушди инсонии биологӣ ва иҷтимоӣ, инчунин дарки ҳарчи бештари нақши афзояндаи сифатҳои иҷтимоии инсон дар гузариш ба ҷомеаи нав – зеҳнӣ, иҷтимоӣ боис гардид, ки дар асоси он муҳимияти сифатҳои иҷтимоии инсоният қарор хоҳанд гирифт.

Ниҳоят, инсоният, рушди илмӣ– амалӣ, тамоюлҳои рушди иҷтимоии инсон ба чунин хулоса оварданд, ки мабблагузориҳо ба рушди сифатҳои иҷтимоии инсон самти асосии рушди инсоният мебошад.

Чунин марҳилаи рушди афкори иқтисодӣ ногузир буд, ки аз нукта дар бораи нақши афзояндаи сифатҳои иҷтимоии инсон дар ҳаёти он маншаъ мегирифт.

Имконияти татбиқи талаботҳо ба чизи биологӣ ва чизи иҷтимоӣ, асосан, аз муҳити зисти инсон вобаста хоҳад буд. Маҳз дар ин ҷо нақши муайянкунандаи муҳити зист дар тағйирёбии рафтори демографӣ зоҳир мешавад. Дар он ҷое, ки муҳити атроф мусоидтар аст ва «хукмронии» омили инсонӣ дар ин муҳит баландтар аст, дар он ҷо ҳамон қадар амалҳои инсон мабдаҳои иҷтимоӣ зоҳир мешаванд, ки ҳарчи бештар сифатҳои муайяни биологиро ба мадди ақиб тела медиҳанд.

Дар ниҳояти қор, ҳамаи ин равандҳо зери равандҳое, ки дар Коинот, Галактика, Кайҳон ва низоми Офтобӣ ба амал меоянд, қарор доранд. Маҳз онҳо дар мадди қалон зиндагӣ ё марғро дар рӯи замин муайян мекунанд. Маҳз онҳо, ки сайёраи Замин ва дар он ҳаёт, ва инсонро тавлид кардаанд, зери таъсири равандҳои тағйирёбанда чунин шароитҳоеро фароҳам меоранд, ки дар онҳо зиндагӣ дар рӯи замин мавҷудияти худро қатъ мекунанд. Ин натиҷаи рушди саросарӣ, ҳамбастагии низомҳои Коинот, Галактика, Кайҳон ва низоми Офтобӣ мебошад. Дар навбати худ, чунин далелро низ рад кардан мумкин нест, ки ба онҳо низомҳои низоми назар ба Коиноти мо олитар таъсир расонида метавонанд.

Дар баъзе таҳқиқотҳои олимони таъсири сифати омили экологие, ки низоми наздик ба ҳаёти заминӣ, атрофи замин ва аҳёнан наздик ба системаи офтобӣ маҳдудиятҳо ба назар

мерасанд. Ба назари мо, чунин муносибат масъалаи дарки таъсири омили берунаро ба ҳаёти замин хеле маҳдуд мекунад. Аксарияти падидаҳои берунии ба Замин таъсиррасон метавонанд ҳатто дур аз низоми офтобӣ, дар умқи Кайҳон ва Коинот ташаккул ёфта, ба Замин расида, ба тамоми равандҳои заминӣ (заминларза, кометаҳо, ғубори кайҳонӣ ва ғайра), аз ҷумла равандҳои демографӣ таъсир мерасонанд. Илм ва техникаи муосир қодиранд, ки равандҳои Коинот ва Кайҳонро дарк кунанд.

Муҳит ба татбиқи мабдаъҳои биоичтимоии инсон ва, аз ин ҷо, ба рафтори демографии ӯ таъсири фаъол мерасонад. Тавре ки дар боло нишон дода шуд, қувваҳои заминӣ ва берунизаминӣ метавонанд сохтори биологии ҳайвонҳои муайянро тағйир дода, аз ҷиҳати биологӣ механизми талаботро ба иҷтимоишавӣ тавлид кунанд. Бо вучуди он, ки дар ниҳоди талаботи иҷтимоии инсон ва оқибати истифодаи он, масалан, тағйиротҳои рафтори демографӣ бо мувофиқати тартибии якҷояамалкунанда дар ҳуди муҳитро тақозо менамояд. Агар унсурҳои, ки муҳитро ташкил медиҳанд, дар аксарият ба қонеъ гардонидани талаботи организмҳои биологии ба иҷтимоишавӣ моил мусоидат кунанд, пас мабдаъҳои иҷтимоӣ дар инсон зудтар ва баръакс рушд хоҳанд кард.

Рушди мабдаъҳои иҷтимоӣ дар инсон ба муҳити инсон таъсири баръакс мерасонад. Ба талаботи худ мутобиқ гардонидани инсон муҳитро тағйир дода, ба ин васила барои тақвияти имкониятҳои инсон ба иҷтимоишавӣ шароит фароҳам меорад. Аммо, ин метавонад то даме ба амал ояд, ки ҳанӯз захираҳои барои иҷтимоигардонии минбаъдаи организми биологӣ мавҷуд бошанд. Вақте ки организми биологӣ талаботи худро ба иҷтимоишавӣ пурра татбиқ мекунад, он гоҳ зарурат ба пайдоиши инсони сифатан нави иҷтимоӣ ба вучуд меояд.

Дар адабиёти илмӣ баъзан пешниҳодҳо оид ба зарурати истифодаи пурраи имкониятҳои организми инсон изҳор карда мешаванд. Ҳамин тавр, Л.Г. Воронин менависад: «эҳтимол, вазифа аз он иборат аст, ки барои баланд бардоштани

фаъолнокии зехн истифода бурдани захираҳои аллакай мавҷудаи мағзи сар, ки ҳанӯз дар ниҳонгоҳҳои номаълуми он чойгиранд, самараноктар мебошад [37,220]. Маҳз барои мо «ниҳонгоҳҳои номаълум» номаълуманд. Организми инсонӣ ҳамчун як механизми табиатан мукамал худаи истифодаи оптималии захираҳои биологии худро ба танзим мебарорад. Ягон ҳуҷайраи организми инсонӣ ғайрифавол нест. Он на танҳо ба дараҷае, ки мо мебинем, балки дар иҷрои вазифаҳо дар низоми мутавозини организм низ истифода мешавад, ки дар бораи он мо ҳанӯз ҳама чизро наметонем. Аз ин рӯ, тақвияти истифодаи мағзи сари инсонӣ, илова бар он сатҳе, ки организм истифода мебарад, метавонад танҳо ба «аз ҳад зиёд гарм шудани» мағзи сар бо тамоми паёмадҳои он оварда расонад. Аз ин рӯ, барои мо эҳсонро аз табиат интизор шудан ва то ҳадди имкон интизор будан нодуруст аст, балки бо механизми оптималии фаъолияти, ки табиат ба инсон ато мекунад, ҳамзистӣ кардан, ва то ҳадди имкон онро такмил додан лозим аст.

Аз гуфтаҳои боло хулоса баровардан мумкин аст, ки аз лаҳзаи ибтидои рушди мабдаи иҷтимоӣ дар инсон он дорои шуур буда, гарчанде ба таври примитивӣ, аммо бошуурона дар тафовут аз тамоми олами боқимондаи ҳайвонот амал мекунад. Дар ӯ ҳуди он аз ҷониби табиат талабот ба чизи иҷтимоӣ ниҳода шудааст, вай онро дар раванди фаъолияти ҳаррӯзаи худ рушд медиҳад. Аз ин рӯ, тамоми инсоният, сарфи назар аз наҷод, миллат, халқият ва забон дорои хоҳиши якхелаи татбиқи мабдаи иҷтимоӣ, ки дар механизми гении биологии фаъолияти онҳо ниҳода шудааст, дорои мебошад.

Илми муосир ҳанӯз шарҳи қаноатбахши мазмуни шуур, чойгоҳи он дар инсонии биологӣ, механизми фаъолияти онро пурра наметонад.

Аз ин рӯ, бо он олимоне ки қабл аз ин рӯзҳо дар ин мавзӯи шуур, ки мешуморанд: «.. тамоюле, ки ба он ба таври хатча– хатча рафтори як қатор навъҳои зоологӣ (маймунҳо, дельфинҳо, каламушҳо, паррандаҳои сурудхон ва ғайра) мелағшад, зеро дар бораи сарчашмаҳои шуур мулоҳиза ронда, «ба ақиб нигоҳ

кардан» дар чустучӯи ҷойгоҳҳои охирӣ барои нақши хоси психика дар олами ҳайвонот ба назар қонунӣ мерасад» [37,141].

«Таҳқиқоти этологҳо имкон доданд дар олами ҳайвонот як қатор падидаҳое, ки қаблан моли беназири инсон ҳисобида мешуданд, аз қабилӣ мабдаъҳои фаъолияти меҳнатӣ ва тақсимои меҳнат, иртиботи овозӣ, унсурҳои иҷтимоишавӣ» ва ёддиҳии бачаҳо, зинанизоми ҳукмронии тобеият ва ғайра кашф карда шаванд. Дар рафт таҳқиқтӯтҳои эмпириқӣ муайян карда шуд, ки қисми муҳими репертуари рафтори ҳайвонот зери назорати генетикӣ қарор гирифта, аз ҷиҳати биологӣ барномарезӣ шудааст. Аммо, инчунин, дар ҷараёни таҷриба муқаррар карда шуд, ки ин қонуниятҳо тасдиқро дар рафтори навъҳои алоҳидаи ҳайвонот ёфтаанд [37, 151]. Аммо, новобаста аз он ки мо барои ба инсон табдил додани ягон ҳайвон ба инсон чӣ гуна озмоиш нагузаронем, натиҷа манфӣ хоҳад буд, зеро ҳолати Олам, Галактика, Кайҳон ва низоми Офтобӣ, ки дар Замин барои пайдоиши инсонии биоиҷтимоӣ шароит фароҳам оварданд, дар натиҷаи инверсияҳо ва падидаҳои ба ин монанд ба гузашта рафт, аммо нишонаҳои бавучудоии инверсияҳои нав пас аз ҳазорсолаҳо пайдо мешаван ва касе ба чунин савол ҷавоб дода наметавонад: Оё ин боз дар рӯи Замин рӯй такрор меёфта бошад? Оё фалокатҳо такрор меёфта бошанд? Агар ҳа, пас сайёраи моро чӣ интизор аст, ва оё умуман сайёраи Замин боқӣ хоҳад монд?

Чунин аст муносибати умумииназариявии амали муштаракӣ чизи биологӣ ва чизи иҷтимоӣ, ки мантиқи таҳқиқоти мо ба он оварда мерасонад.

БОБИ II. ҚОНУНИЯТҲОИ АФЗОИШ ВА РУШДИ АҲОЛӢ

2.1. Қонуниятҳои афзоиши шумораи аҳоли

Қонунияти умумии рушди инсонии биоичтимоӣ метавонад дар намуди қонуниятҳои ҷудогонаи рушди равандҳои демографӣ инкисор ёфта.

Моҳиятан, нишондиҳандаҳои асосии демографӣ дорои мазмуни биологӣ ва иҷтимоӣ мебошанд, ки тибқи қонунҳои мушаххас рушд мекунад. Масалан, зоиш, ҷавт, издивоҷ, муҳоҷират, давомнокии умр ва ғайра дар шакли ибтидоӣ бештар дорои ҷизи биологӣ буданд, аммо қадри афзоиш ва рушд ёфтани аҳоли онҳо ҳарчи бештар шаклҳои иҷтимоии инсонии биоичтимоиро ба худ мегирифтанд.

Аз ин рӯ, донишмандони қонунҳои афзоиш ва рушди равандҳои демографӣ имкон медихад, ки дурнамоҳои рушди аҳоли муайян карда шуда, ҷойгоҳи рушди демографӣ дар рушди умумии биоичтимоии инсон муқаррар карда шавад.

Дар асоси ин ҳадафҳо, боби мазкур ба таҳқиқи шакли демографӣ қонуниятҳои демографӣ афзоиш ва рушди аҳоли бахшида шудааст.

Дар оғози зуҳури инсон шумораи аҳоли қалон набуд. Муборизаи инсон барои мавҷудияти худ тадриҷан ба афзоиши шумораи он мусоидат кард. Сатҳи зоиш маҳдуд набуд, аммо шумораи аҳоли бо сатҳи ҷавтулодаи баланди ҷавти маҳдуд буд ва, дар натиҷа, суръати афзоиши шумораи аҳоли, гарчанде ки баланд набуд, ба ҳар ҳол зиёд мешуд. Чунин таносуби байни ҷавт ва зоишро дар илм бозтавлидқунии пеш аз анъанавӣ номидаанд.

Ба қадри рушди ҷомеа, илм, фарҳанг, саноат, оила, кашфиётҳо дар соҳаи тиб ва тандурустӣ сатҳи ҷавти аҳоли босуръат коҳиш ёфта, зимни зоиши баланд афзоиши табиӣ шумораи аҳоли баланд шуд. Гузариш аз ибтидоӣ анъанавӣ, то ба ҳуди анъанавиро гузариши якуми демографӣ номидаанд. Чунин

таносубро байни зоиш ва Ҷавт илм навъи анъанавии бозтавликунӣ номид ва инро гузариши демографии дувум номидаанд. Баъдан, ба кадри рушди саноат, индустрикунонии соҳаи кишоварзӣ, баланд шудани сатҳ ва тағйирёбии тарзи ҳаёти одамон Ҷавт ба мисли зоиш коҳишро идома дод, аммо Ҷавт зудтар коҳиш меёфт. Таносуби ташаккулёфтаи зоиш ва Ҷавти пастро илм навъи муосири бозтавлиди аҳоли номид. Баъдан, ба кадри рушди рушди илм ва техника, сифатҳои иҷтимоии аҳоли гузариш ба навъи иҷтимоии бозтавлиди аҳоли амалӣ хоҳад шуд, ки дар он Ҷавт ва зоиш пурра аз ҷониби одамон ба танзим дароварда шуда, навъи нави инсон пайдо мешавад. Мувофиқи ин тағйирот дар бозтавлиди аҳоли суръати афзоиши он тағйир хоҳад ёфт. Ин намуди бозтавлиди аҳолиро мо иҷтимоӣ номидаем ва гузариши аз бозтавлиди муосири аҳоли ба бозтавлиди иҷтимоиро гузариши севуми демографӣ номидем.

Зери афзоиши нишондиҳандаҳои демографӣ тағйироти микдориё, ки дар падидаҳои демографӣ: дар аҳоли, дар зоиш, Ҷавт, издивоҷ, парокандагӣ, муҳочирати ҳамаи шаклҳо, дар бозтавлиди аҳоли ба амал меоянд, фаҳмида мешавад.

Равандҳои демографӣ дар якҷоягӣ бо равандҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, экологӣ ва ғайра рушд мекунанд, зеро ҳамаи ин равандҳо бо ҳам зич алоқаманд буда, низоми ягонаи рушди ҷамъиятиро ташкил медиҳанд. Тағйирот дар як қисми ин низом хатман хусусияти рушди қисматҳои дигари низомро тағйир медиҳанд. Ҳамаи ин равандҳо мутобиқи талаботи қонунҳои объективии рушди ҷамъияти рушд мекунанд.

Дар ҳолате ки равандҳои демографӣ ба ҳадафҳои рушди ҷамъияти ҷавобгӯ набошанд, пас давлат, бо дарк кардани хусусияти амали механизми қонунҳои объективии рушди демографӣ, ба равандҳои демографӣ таъсир мерасонад. Масалан, агар дар ҷомеа бо ин ё он сабаб таъхири рушд ва ё зуд пешравандаи равандҳои демографӣ дар муқоиса бо низомҳои дигари ҷомеа ба амал ояд, он гоҳ дар ҳолати аввал, ҷораҳои, масалан, коҳиши зоиш, ва дар ҳолати дуюм бошад, ҷораҳо барои баланд бардоштани сатҳи зоиш андешида мешаванд. Ҳамин

гуна муносибат ба нишондиҳандаҳои дигари демографӣ низ буда метавонад.

Дар маҷмӯъ, ба вучуд омадани чунин вазъиятҳо метавонанд инчунин натиҷаи хатогиҳо, иштибоҳҳо дар соҳаи рушди ҳамаҷонибаи тамоми ҷабҳаҳои низоми ҷамъиятӣ бошад.

Тағйирёбии шумора (миқдори афзоиши аҳоли) ва тағйирёбии сифати онро бошад, рушди аҳоли меномам.

Акнун кӯшиш мекунем, ки қонуниятҳои тағйирёбии аҳолии ҷаҳон, қитъаҳо ва кишварҳои алоҳидаро дар мӯҳлати муайян дида бароем [1,8].

Ҷадвали 1.

Динамикаи шумораи аҳоли аз рӯи минтақаҳои асосии ҷаҳон дар асри ХХ

Солҳо	Тамоми ҷаҳон	Аз ҷумла					
		Русия	Аврупои хориҷӣ	Осиёи хориҷӣ	Африка	Амрико	Австралия ва Океания
Млн. Нафар							
5000 пеш аз милод	30	1	3	20	5	1	0.5
0	230	5	35	155	30	4	1
1000	305	10	43	195	40	15	1.5
1500	440	15	75	260	60	27	2.5
1650	550	20	82	330	сад	15	3
1800	952	50	160	620	90	сӣ	2
1850	1247	75	205	790	110	65	2.5
1900	1656	130	295	950	130	145	6
Бо фоиз нисбати тамоми аҳоли							
5000 пеш аз милод	100	3.3	9.8	65.7	16.3	3.3	1.6
0	100	2.2	15.2	67.4	13.0	1.7	0.5
1000	100	3.3	14.1	64.0	13.1	5.0	0.5
1500	100	3.4	17.1	59.2	13.6	6.1	0.6
1650	100	3.6	14.9	60.0	18.2	2.7	0.6
1800	100	5.3	16.8	65.0	9.5	3.2	0.2
1850	100	6.0	16.5	63.3	8.8	5.2	0.2
1900	100	7.8	17.8	57.4	7.8	8.8	0.4

Аз маълумоти ҷадвали 1 дида мешавад, ки дар давраи аз солҳо 5000 пеш аз милод то солҳои 1900 милодӣ шумораи аҳолии ҳамаи минтақаҳои ҷаҳон зиёд мешуд. Афзоиши босуръаттари аҳоли дар Россия ва ШМА буд. Ҳиссаи онҳо дар шумораи умумии аҳолии ҷаҳон зиёд шуд: дар Россия аз 3,3 то 7,8 % ва дар ШМА аз 3,3 то 8,8%; ҳиссаи аҳолии Африқо аз 16,3 то 7,8% коҳиш ёфт; дар Осиёи хориҷӣ аз 65,7 то 57,4% коҳиш ёфт; дар Австралия ва Океания аз 1,6 то 0,4% коҳиш ёфт; ҳиссаи Аврупои хориҷӣ аз 9,8 то 17,8% зиёд шуд.

Хулосаи умумӣ аз ин маълумот он аст, ки аҳолии минтақаҳои асосии ҷаҳон дар тӯли давраи тӯлонӣ тамоюли афзоиш доштанд, гарчанде ки ҳиссаи онҳо дар шумораи умумии тамоми аҳоли тағйир меёфт.

Ҷадвали 2.

Тағйирёбии шумораи аҳолии ҷаҳон дар асри XX, млн. нафар

Солҳо	Русия, ИЧШС	Аврупои хориҷӣ	Осиёи хориҷӣ	Африка	Амрикон Шимолӣ	Амрикон Лотинӣ	Австралия ва Океания	Ҷаҳон, ҳамагӣ	
1900	130	295	950	130	81	64	6	1656	
1910	154	344	940	130	101	79	7	1755	
1920	158	329	966	141	117	91	9	1811	
1930	179	355	1120	164	135	107	10	2070	
1940	195	380	1244	191	146	128	11	2295	
1950	180	392	1392	220	166	164	13	2527	
1960	214	425	1715	275	199	216	16	3060	
1970	243	460	2140	356	226	283	19	3727	
1980	266	484	2569	475	249	364	23	4430	
2010	142	739	4,157	1,030	344	585	37,0	6,892	
2016	144,3	740	4,437	1,203	360	637	40,0	7,418	
Бо фоиз нисбати соли гузашта									
1900	-	-	-	-	-	-	-	-	Ҳиссо- би миёна, ҷаҳон
1910	18,5	16,6	- 1,1	0	24,7	23,4	16,6	5,9	0,5
1920	2,6	- 4,4	2,7	8,5	15,8	15,2	28,6	3,2	0,3
1930	13,3	7,9	15,9	16,3	15,4	17,6	11,1	14,3	1,3
1940	8,9	7,0	11,0	16,5	8,1	19,6	10,0	10,9	1,0
1950	- 7,7	3,1	11,9	15,2	13,7	8,1	18,2	10,1	0,9
1960	18,9	8,4	23,2	25,0	19,8	31,7	23,1	21,0	1,9
1970	13,6	8,2	24,8	29,5	13,6	31,0	18,7	21,7	1,97
1980	9,5	5,2	20,0	33,4	10,2	28,6	21,0	18,8	1,7

2010	-46,4	52,6	61,8	216,8	38,2	60,7	60,8	55,6	1,8
2016	1,4	0,1	6,7	16,8	4,6	8,9	8,1	7,6	1,1

Аз маълумоти чадвали 2 дида мешавад, ки аз соли 1900 то соли 2016 (дар асри XX) аҳолии ҷаҳон ва минтақаҳои алоҳидаи он ба зиёдшавии суръати афзоиш нисбат ба солҳои қаблӣ ва дар соли 2016 майл дошта, ин нишондиҳанда дар муқоиса бо соли 2010 тақрибан дар ҳамаи минтақаҳои ҷаҳон коҳиш ёфт. Ҳамзамон, дар Россия, Аврупои хориҷӣ ва Амрикои Шимоли афзоиши аҳоли зудтар коҳиш ёфт, ки ин хусусияти муҳими кишварҳои саноатии рушдкарда мебошад.

Аҳолии ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна босуръат зиёд мешуд, ки инро аз чадвали 3 дидан мумкин.

Чадвали 3.

Динамикаи шумораи аҳолии ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна барои солҳои 1865–2016, ҳаз. нафар

Солҳо	ҶШС Ўзбекис- тон	ҶШС Қирғизис- тон	ҶШС Тоҷикис- тон	ҶШС Туркманис- тон	Осиёи миёна дар мачмӯъ	Суръати миёна солонии афзоиш, бо %
1865	3320	547	686	637	5190	–
1900	4016	697	848	797	6358	0,6
1930	4926	1096	1217	1032	8271	1,95
1940	6551	1528	1525	1302	10906	3,2
1945	5197	1375	1315	1095	8982	–3,8
1950	6194	1716	1509	1197	10616	3,4
1970	11800	2933	2900	2159	19792	2,3
1980	15765	3589	3901	2827	26082	2,4
1980 нисбат ба 1865	4,7 маротиба	6,6 маротиба	5,7 маротиба	4,4 маротиба	5,0 маротиба	
1990	20322	4367	5248	3622	33559	
1990 нисбат ба 1980	1,3 маротиба	1,2 маротиба	1,3 маротиба	1,3 маротиба	1,3 маротиба	
2010	28,100	5,300	7,600	5,200	46,200	
2016	31,900	6,100	8,600	5,400	52,000	
2016	9,6	11,1	12,5	8,5 маротиба	10,0	

нисбат ба 1865	маротиба	маротиба	маротиба		маротиба	
2016 нисбат ба 1990	1,6 маротиба	1,4 маротиба	1,6 маротиба	1,5 маротиба	1,6 маротиба	

Мутобиқи маълумоти омор афзоиши аҳолии кишварҳои Осиёи Миёна дар чадвали 4 пешниҳод гардидааст [4,326].

Чадвали 4.

Суръати афзоиш (коҳишбӣ)–и шумораи аҳолии доимии кишварҳои Осиёи Миёна (бо % нисбат ба соли қаблӣ)

Кишварҳо	1991	1995	2000	2005	2010	2012	2014	2015	2016
Тоҷикистон	2,7	101,2	102,2	102,1	102,7	102,3	102,3	102,4	102,2
Қирғизистон	101,8	101,6	101,0	101,0	101,1	102,0	102,1	102,1	102,0
Ўзбекистон	102,4	102,0	101,3	101,1	104,0	101,5	101,7	100,0	101,7
Туркменистон	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Дар солҳои 1991– 2016 қариб дар ҳама кишварҳои Осиёи Миёна як қадар коҳишбӣи аҳоли ба мушоҳида мерасад ва агар ин маълумотро бо чадвали 3 муқоиса кунем, пас коҳиши суръати афзоиши аҳоли ба назар намоён аст.

Шумораи аҳолии Тоҷикистон ҳам пеш, ҳам пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ хеле босуръат зиёд мешуд (чадвали 5). Дар тӯли 25 сол (солҳои 1991– 2015) аҳоли ба 55,6%, аз ҷумла дар ВМКБ – 27,1%, Душанбе – 35,0%, вилояти Суғд – 50,3%, дар шаҳрҳои тобеи марказ – 66,0%, дар вилояти Хатлон – 63,6% зиёд шуд. Аммо, дар ин давра дар минтақаҳои алоҳида тамоюли бисёрҷабҳа ба назар мерасид, ва аз соли 1998 то вақти ҳозир, яъне қариб 18 сол, афзоиши солонаи 2,0– 2,3% устуворона нигоҳ дошта шуда истодааст, ки онро ҳамчун хусусият дар шароити нав ҳисобидан мумкин аст. Афзоиш дар байни аҳолии шаҳр 1,3– 2,1%, дар байни деҳот 3,3– 2,4%–ро ташкил дод. Дар вилояти Хатлон– 3,4– 2,5% ва дар шаҳрҳои тобеи марказ – 3,3– 2,6%. Суръати афзоиши аҳолии деҳот назар ба аҳолии шаҳр баландтар аст, гарчанде ки ҳиссаи аҳолии шаҳр солҳои 1992– 1995 коҳиш ёфт, баъд ин нишондиҳанда ба суръат

афзоиш ёфт. Чунин динамикаи шумораи аҳоли бо хусусиятҳои равандҳои дигаргуншавии Тоҷикистон дар давраи мавриди таҳлил ба вуҷуд омада буд. Динимикаи ташаккулёфтаи шумораи аҳоли дар шароити мусоиди чинсӣ– синну солии аҳоли ба амал меомад [5, 26].

Чадвали 5.

Динамикаи шумораи аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он дар солҳои 1991– 2017 (бо %)

Солҳо	1991	1997	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2015	2017
Ҷумҳурии Тоҷикистон	100	107,6	114,3	125,3	129,9	132,4	135,3	138,4	155,6	163,0
ВМКБ	100	114,8	122,3	122,7	122,4	120,5	120,8	121,5	127,1	130,6
ш. Душанбе	100	85,8	96,5	107,8	112,6	115,4	118,6	121,7	135,0	139,7
Вилояти Хатлон	100	111,3	118,1	130,4	135,3	137,9	140,9	144,1	163,6	171,0
Вилояти Суғд	100	109,2	114,6	123,4	127,3	129,4	131,8	134,5	150,3	156,7
Шаҳрҳо ва НТҶ	100	109,5	115,9	129,4	135,1	138,3	141,8	145,6	166,0	174,6

Дар иқтисоди аксаран кишоварзӣ шумораи аҳолии деҳот ҳамеша назар ба шаҳрҳо зиёдтар аст ва суръати афзоиши аҳоли дар деҳот назар ба шаҳрҳо баландтар аст. Ин ба нақши баланди иқтисодии кӯдакон дар оилаи деҳот дар муқоиса бо оилаи шаҳрӣ алоқаманд аст.

Маълумот дар бораи тақсими аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон байни сокинони шаҳраку деҳот дар чадвали 6 оварда шудааст.

Чадвали 6.

Шумора ва ҳиссаи аҳолии шаҳр ва деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 1897– 2016

Солҳо	Аҳолии шаҳр		Аҳолии деҳот	
	Ҳаз. нафар	Бо % нисбати ҳамаи аҳоли	Ҳаз. нафар	Бо % нисбати ҳамаи аҳоли
1897	69,0	6,8	945,0	93,2
1925	86,3	10,0	904,6	90,0
1939	249,3	17,0	1235,6	83,0

1950	391,0	25,9	1118,3	74,1
1959	644,3	33,0	1333,4	67,0
1970	1074,9	37,0	1821,9	63,0
1979	1323,3	34,8	2474,7	65,2
1989	1665,7	32,6	3436,2	67,4
2000	1660,1	26,6	4589,9	73,4
2001	1690,5	26,5	4685,0	73,5
2002	1719,9	26,4	4786,6	73,6
2003	1757,8	26,5	4882,2	73,5
2004	1791,9	26,4	4988,5	73,6
2005	1824,8	26,3	5095,5	73,7
2010	1987,5	26,4	5542,1	73,6
2014	2193,2	26,6	6063,3	73,4
2016	2260,3	26,4	6290,9	76,6

Аз маълумоти чадвали 6 дида мешавад, ки дар тӯли зиёда аз 100 сол ҳиссаи аҳолии шаҳрҳо то соли 1970 афзуда, сипас, махсусан аз соли 1985, ба кам шудан шурӯъ кард. Маҳз аз соли равон аз шаҳрҳои аҳолии ғайритаҳҷои берун аз қаламрави кишвар ғаболна рафтани ба назар мерасанд. Аз рӯи минтақаҳо, ҳиссаи аҳолии шаҳрҳо дар вилояти Суғд баландтарин буда, дар вилояти Хатлон ва дар минтақаҳои боқимонда бошад, хеле камтар буд. Ин бо ҳолатҳои зерин шарҳ дода мешавад: аввалан, бо оғози равандҳои бозсозӣ ва шиддат гирифтани муҳочирати аҳолии миллатҳои ғайритаҳҷой аз ин минтақаҳои мазкур; сониян, бо оғози фурӯпошии ИҚШС ва ҷанги шаҳрвандӣ, ки дар натиҷаи он як қисми назарраси аҳолии шаҳрҳо, миллати ҳам таҳҷой, ҳам ғайритаҳҷой, кишварро тарк карданд; сеюм, бо сатҳи баланди рушди саноати вилояти Суғд нисбат ба дигар минтақаҳои кишвар, ки дар он ҳиссаи халқҳои ғайритаҳҷоии машғул бо ҷои кор баланд буд. Дар солҳои минбаъда (аз соли 2000) дар таносубҳои аҳолии шаҳр ва деҳот тағйирот амалан кам буд.

Ба пеш нигоҳ карда, бояд қайд кард, ки дар он ҷое, ки ҳиссаи аҳолии деҳот баландтар аст, суръати афзоиши аҳоли баландтар мебошад.

Шаҳрҳо – ин муҳити шаҳришудае мебошад, ки дар он тарзи зиндагӣ ва меҳнат, шароити зиндагӣ, муҳити муошират, фарҳанг, сатҳи рушди илм, маориф ва соҳаи хизматрасонӣ аз аҳолии деҳот ба кулلى фарқ мекунанд, ки ин бешубҳа, ба зоиш, муҳлати воридшавӣ ба никоҳ, ба сохтори оила ва ғайра таъсир мерасонад.

Паст шудани ҳиссаи аҳолии шаҳрро, усулан, ҳам ҳамчун раванди деҳотисозӣ, ҳам ҳамчун омили баланд шудани суръати афзоиши аҳоли аз ҳисоби афзоиши шумораи таваллудҳо ва зоиш дар деҳот баррасӣ кардан мумкин аст.

Дар тӯли зиёда аз 100 сол нишондиҳандаҳое, ки дараҷаи шаҳришавиро тавасиф медиҳанд, тамоюли гуногун доштанд (ҷадвали 6).

Ташаккули муносибатҳои бозаргонӣ ва рӯйдодҳои сиёсии дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бамалом ба шумора ва таносуби аҳолии шаҳр ва деҳот таъсири чиддӣ расониданд [6, 17; 4, 28].

Дар солҳои ҷанги шаҳрвандии гузашта дар ҳаракати аҳоли бесарусомонӣ ба мушоҳида мерасид: аҳолии деҳот ба шаҳрҳо, аҳолии шаҳр ба деҳот кӯчида, намояндагони алоҳидаи гурӯҳҳои этникӣ дар дохили кишвар ба ҷойҳои баромади таърихӣ худ кӯчида, як қисми аҳоли кишварро тарк кард ва ғайра [7,12].

Аз соли 1897 ҳиссаи аҳолии шаҳрҳо аз 6,8% ба 37% дар соли 1970 афзоиш ёфт. Баъдан, тақрибан ҳар сол ҳиссаи он як фоизӣ коҳиш ёфта, дар соли 1989 32,6%–ро ташкил дод, сипас то соли 2016 дар сатҳи 26% боқӣ монд. Маҳз аз соли 1970 бо сабабҳои иқтисодӣ берун рафтани аҳолии таҳҷой аз Тоҷикистон, ки асосан дар шаҳрҳо зиндагӣ мекарданд, оғоз ёфт. Аз соли 1985 ба ин раванд оғози бозсозӣ ва равандҳои демократикунонии ҷомеа мусоидат карданд. Дар давоми солҳои 1990– 1993 дар микёси васеъ на танҳо аҳолии ғайритаҳҷой, балки аҳолии таҳҷой низ, пеш аз ҳама, ба сифати гуреза кишварро тарк карданд. Аз солҳои 1995– 1997 сар карда, аҳоли кишварро асосан бо сабабҳои иқтисодӣ тарк мекарданд, ва ин сабаб имрӯз ҳам қувваи гидро нигоҳ медорад. Дар давоми солҳои 1989– 2000

аҳолии шаҳр ба ҳисоби мутлақ коҳиш ёфта, аз соли 2001 он аз сатҳи соли 1989 боло рафт.

Ба чунин динамикаи аҳолии шаҳр муҳоҷират, коҳиши афзоиши табиӣ аҳоли, рушди муҳоҷирати баръакс дохилӣ мусоидат карданд. Дар байни шаҳрҳое, ки аҳолии худро «гум карданд», шаҳрҳое буданд, ки дар онҳо ҳиссаи аҳолии ғайритаҳҷой баланд буд. Динимикаи ташаккулёфтаи аҳолии шаҳр боиси коҳиш ёфтани сатҳи шаҳришавии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва тағйирёбии нишондиҳандаҳои зоиш ва фавти аҳоли гардид. Таркибҳо сифатӣ ва этникии аҳолии шаҳр тағйир ёфта, ба шаҳрҳои калон аҳолие кӯчид, ки идеалҳои дигари демографӣ, тарзи ҳаёт, фарҳанги маишат ва ғайра доштанд. Аҳолии деҳот, дар тафовут шаҳрҳо, ҳам аз ҷиҳати нишондиҳандаҳои мутлақ, ҳам нисбӣ афзоиши дорои динамики доимӣ доштанд.

Дар давоми солҳои 1991– 2016 аҳолии деҳот ба 2606,5 ҳаз. нафар афзоиш ёфт. Ин аз ҳисоби афзоиши табиӣ аҳоли ва қисман аз ҳисоби муҳоҷирати баръакс ба амал омад. Ба эҳтимоли зиёд, истиқомати аксарияти аҳолии кишвар муддати тӯлонӣ дар деҳот боқӣ хоҳанд монда, натиҷаи ин инчунин ба дараҷаи муайян боқӣ мондани стандартҳои анъанавии рафтори демографии аҳолии деҳот хоҳад буд. Тағйирёбии шумораи аҳоли дар маҷмӯъ аз ҳисоби афзоиши табиӣ ва муҳоҷират ба амал меомад.

Паст шудани суръати афзоиши аҳолии шаҳро, илова бар сатҳи нисбатан паси зоиши аҳоли, инчунин бо кам будани талабот ба қувваи корӣ тақрибан дар ҳама соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ, музди нисбатан пастӣ меҳнат, набудани манзил ва арзиши баланди он ва ғайра шарҳ додан мумкин аст. Дар маҳалли деҳотӣ ин масъалаҳоро дар доираи оилаҳои калон, робитаҳои наздики оилавӣ ҳал кардан мумкин аст. Бинобар ин, аҳолии деҳот сабӣ мекунанд, ки дар деҳот бимонанд, ва аҳолие, ки ба шаҳрҳо меояд, боз ба деҳот бармегардад.

Дар маҷмӯъ, аз таҳқиқи динамикаи аҳолии ҷаҳон, минтақаҳои алоҳидаи он, Осиёи Миёна ва Тоҷикистон дар вақти

тӯлонӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки пастшавии суръати афзоиши аҳоли ба назар мерасад, ки онро ҳамчун як падидаи қонунманд баррасӣ кардан мумкин аст.

2.2. Қонуниятҳои рушд (сифат)–и аҳоли

Дар боло мо динамикаи афзоиши (шумораи) аҳолиро дар кишварҳо ва қитъаҳои ҷаҳон нишон додем. Дар параграфи мазкур мо қонунияти тағйирёбии сифати аҳолиро нишон медиҳем. Таносуби афзоиш ва рушди аҳоли дар ташаккули аҳоли нақши ҳалкунанда мебозад. Масалан, дар баъзе кишварҳо афзоиши солонаи аҳоли ниҳоят баланд ё мӯътадил баланд аст, аммо хусусиятҳои сифатӣ пастанд. Дар кишварҳои дигар афзоиши аҳоли кам ё манфӣ аст, аммо нишондиҳандаҳои сифат хеле баланд мебошанд. Саволе ба миён меояд: «Оё бо суръати баланди афзоиши аҳоли суръати баланди афзоиш ва сифати аҳолиро таъмин кардан мумкин аст? Агар ҳа, пас чӣ тавр? Агар не, пас барои чӣ?».

Аҳамияти омӯзиши сифати аҳоли на танҳо бо гузаштани ҷома ба роҳи инноватсионии рушд, балки бо аҳамияти афзояндаи онҳо барои фаҳмонидани мазмун ва истифодаи амалии сармояи инсонӣ дар амал низ меафзояд.

Инчунин, мафҳумҳои сершумори категорияи «сифати аҳоли» дода мешаванд ва аксар вақт онҳо ба категорияи «сармояи инсонӣ» наздиканд.

Дар адабиёти демографӣ асарҳои зиёде ба табъ расидаанд, ки дар онҳо моҳияти сифати аҳоли баррасӣ шудааст [8], аммо то ҳол нуқтаи назари ягона вучуд надорад. Ҳамин тавр, А.А. Саградов пешниҳод кард, ки концепсияҳои иҷтимоӣ – биологӣ, иҷтимоӣ – иқтисодӣ ва микроиқтисодӣ фарқгузори карда шаванд. Як қисми олимони концепсияи омӯзиши сифати аҳолиро ба биологӣ ва иқтисодӣ тақсим мекунад.

О.В. Лармин чунин мешуморад, ки «Зери хусусиятҳои сифатии аҳоли сохтори он аз рӯйи чинс, синну сол, вазъи саломатӣ, издивоҷ, сатҳи таҳсилот, инчунин аз рӯйи таркиби

синфӣ, этникӣ, иҷтимоӣ– гурӯҳӣ ва иҷтимоӣ– касбӣ фаҳмида мешавад». Ю.А. Бжилянский чунин мешуморад, ки «Ба шумори нишондиҳандаҳои сифатии аҳоли таҳсилот, касбият, таҳассуси саломатӣ, вазни ҳолияи онҳое, ки дар хоҷагии ҷамъиятӣ кор мекунанд, таносуби онҳое, ки бо меҳнати фикрӣ ва ҷисмонӣ дар истеҳсолоти моддӣ ва ғайримоддӣ машғуланд, мансуб мебошанд».

Дар «Низоми донишҳо дар бораи аҳоли» чунин навишта шудааст: «Сифати нуфузи аҳоли низоми томи хусусиятҳои аҳоли ва қисми муҳимтарини он – аҳолиро дар синну соли қобили меҳнат дар бар мегирад. Ин хусусияти сатҳи таҳсилоти аҳоли, сохтори касбии он, таркиби иҷтимоии аҳоли, серҳаракатии он дар кишварҳои сермиллат, дониستاني як (ё якчанд) забон низ мебошад».

В.М. Медков чунин мешуморад, ки сифати аҳоли – ин низоми мураккаби тобеъ кардашуда мебошад ва вобаста аз муносибат таърифҳои гуногунро додан мумкин аст. Сифати аҳолиро, ба ақидаи ӯ, амалан тавассути сохтори ҷинсӣ– синну солии аҳоли, серҳаракатӣ, мурағабӣ муаррифӣ кардан мумкин аст.

Ба ақидаи мо, нуктаи ибтидоии таҳқиқи сифати аҳоли таҳлили он ҳамчун маҳлуқи биоиҷтимоӣ мебошад.

Сифатҳои биологӣ – ин пеш аз ҳама саломатӣ, яъне солимии биологӣ, қобилияти тавлид кардан, истеъмоли ғизо ва ғайра мебошанд.

Сифатҳои иҷтимоӣ – ин шуур, маҳорати сухан гуфтан, таҳсилотгирифтагӣ, ҳаёт дар ҷомеа, зудҳаракатӣ, огоҳӣ, қобилияти қабули қарор, тавлиди чизи нав, рушди ақлонӣ, шуурнокӣ ва ғайра мебошанд.

Аз мавқеъҳои овардашудаи олимони дар бораи сифати аҳоли дида мешавад, ки дар онҳо рӯйхати хосиятҳои аҳоли дода мешавад, аммо моҳияти сифат кушода дода нашудааст. Ин муносибатҳоро эътироф карда, мо чунин мешуморем, ки рушди инсон – ин раванди такмил додани сифатҳои иҷтимоии мебошад. Нишондиҳани шумораи аҳоли танҳо шакл, интиқолдиҳандаи сифати он, меъёри рушд ва ҷузъи асосии

нерӯи демографӣ мебошад. Масалан, тақрибан, дар ҳамаи кишварҳои ҷаҳон коҳишёбии суръати афзоиши шумораи аҳоли, ва дар як қатор кишварҳои мутаракқӣ бошад, коҳиши мутлақи шумораи аҳоли ба назар мерасад.

Аммо, ин маънои онро надорад, ки рушди аҳоли ба амал намеояд. Ин раванд бо тақмили хусусиятҳои сифатии аҳоли, яъне рушди он ҳамроҳӣ мекунад. Аз ин рӯ, фарқ кардани мафҳумҳои «афзоиши аҳоли» ва «рушди аҳоли» муҳим аст [9, 17].

Ба сифати инсон аз қадимулайём ҳақимони Шарқ аҳамияти махсус медоданд [10].

Кайковус дар насихатҳои худ ба писараш навиштааст:

«Таҳсилот – ин чеҳраи ақл аст» [10, 63].

«Ва бидон, ки аз ҳамаи қобилиятҳо беҳтарин истеъдоди суҳан аст» [10, 65].

«.. Суҳанро хубтар ва бомаҳораттар биомӯз, одати ҳамеша суҳанвар буданро ёд гир. Зеро мегӯянд: касе, ки суҳани ширин дорад, ӯ хайрхоҳони бисёр дорад» [10, 65].

«.. хушғуфтор бош, аммо беҳудагӯ мебош, зеро беҳудагӯӣ низ беақлӣ аст» [10, 82].

Сифати муҳими инсонро ӯ хирад меномад.

«Хирад аз ҳосиятҳои табиӣ ва аз таҷрибаи зиндагӣ пайдо мешавад. Он барои тамоми ҳаёт лозим аст. Аммо, дар тафовут аз дигар ҳосиятҳо, он дар айёми пирӣ ҳифзшуда боқӣ монда, арзишманд аст. Қобилияти иҷрои ҳама гуна корҳо дар пирӣ шояд вучуд надошта бошад, аммо хирад, пандҳо боқӣ монда, метавонад сармояи арзишманд бошад».

Паёмбар фармудааст: «Пир дар хонаводааш монанди паёмбар дар умматаи худ аст».

Кайковус ба донишҷӯи худ хунари аҳамияти қалон медод. “Зери хунари ман на танҳо нигоҳдории як дӯкон ва устохонаро мефаҳмам, зеро бо ҳар як коре, ки инсон машғул аст, хунари аст. Ва, лозим аст, ки вай ин корро хуб донанд, то ки аз он фоида ба даст орад» [10, 23].

Боре аз ҳақим Арасту пурсиданд: «Қудрати ақл дар чист?» Вай посух дод: «Дар ҳама нерӯ аз ғизост, дар ақл бошад, – аз

гуфтаҳои оқилона» [10, 260]. Ҳамаи ин гуфтаҳо ба нишондиҳандаҳои сифати аҳоли дахл доранд. Рушди онҳо боиси рушди кишвар, давлат, оила ва шахсият мегардад.

Тавре ки дар боло нишон дода шуд, тасаввури муосири олимон дар бораи хусусиятҳои сифатии инсон бо номбар кардани саломатӣ, касб, таҳсилот, серҳаракатии ҳамаи шаклҳо ва ғайра алоқаманд аст. Ба ибораи дигар, дар ин ҷо на ҳуди сифати инсон, балки шакли зуҳури он номбар карда мешавад. Агар дар нерӯи биоичтимоӣ, дар навбати аввал, аз ҷониби табиат майлҳои дар боло зикргардидаи генетекӣ ниҳода нашуда бошанд, он гоҳ нишондиҳандаҳои сифати инсон нисбатан паст хоҳанд буд. Аз ин рӯ, мо чунин мешуморем, ки сифати ҳақиқии инсон дар ҳуди инсон ниҳода шудааст. Классикони Шарқ ба он аҳамияти махсус медоданд. Аз ҷумла, аз изҳороти онҳо бармеояд, ки агар идроки инсон аз ҷиҳати генетикӣ шиддатнок бошад, пас сифати билқувваи инсон баланд аст.

“Аз рӯзи азал рафтори инсон бо генҳо муайян мешавад. Маҷмӯи генҳоро генотип меноманд, ки дар худ «иттилооти генетикиро дар бораи ҳама хусусиятҳои навъӣ ва инфиродии организм дорад.

Ҳар як ген сохтори яке аз сафедаҳои ҳуҷайраи зиндаро муайян мекунад, ва маҷмӯи онҳо бошад, ба ин васила, дар ташаккули хосиятҳои организм иштирок мекунад. Генотипҳо дорои барномаи генетикӣ мебошанд, ки рушд ва фаъолияти организмро идора мекунад» [14, 150].

Барномаи генетикии ҳар як инсон аз дигарон фарқ мекунад ва, аз ин рӯ, ҳар як инсон дорои сифатҳои маҳз ба он хос мебошад.

Як инсон табиатан ба илм, дигарӣ ба кори ҳарротӣ, сеюм ба соҳибкорӣ, чорум ба дуздӣ, панҷум ба куштор, шашум ба идоракунии ва ғайра майл дорад. Ҳамаи ин шакли дар инсон зуҳур ёфтани барномаи генетикии он аст, ки маҳз бо он нерӯи фаъолияташ алоқаманд аст, ки онро дар зиндагӣ нерӯи табиӣ ё модарзодӣ меноманд.

Ба туфайли инкишофи интенсивии чуни соҳаҳои илм, ба монанди биохимия, генетика, муҳандисии генӣ ва ғайра айна замон методҳои гуногуни таъсиррасонӣ ба генҳои алоҳида ва бо ин роҳ тағйир додани хосиятҳои генетикӣ ба самти матлуб таҳия гардидаанд.

Инро, дар миқёси калонтар, дар мисоли истехсоли растаниҳо ва ҳайвоноти аз ҷиҳати генетикӣ тағйирёфта мушоҳида кардан мумкин аст.

«Маълум аст, ки идоракунии ирсият ба шумори воситаҳои хеле пурқуввати таъсиррасонии инсон ба атрофи худ ва ба худ мансуб мебошад» [11,3].

Генотипи инсон зери таъсири мутақобилаи равандҳои демографӣ қарор дорад.

«Бозтавлиди генҳои инсон, аз як тараф, раванди сирф биологӣ буда, аз тарафи дигар, аз ҷиҳати иҷтимоӣ мауайян гардида, аз рушди демографӣ ва бозтавлиди аҳолии ҷудонопазир аст. Интиқоли иттилооти генетикӣ дар наслҳо, тақсимоли он дар фаза, парокандагии аҳолии тағйирот дар рафти муҳочирати кӯчишҳо, фаъолияти муштараки аҳолии бо муҳити атроф – ҳамаи ин ҳаракатҳои маводи генетикӣ дар инсон бо равандҳои демографӣ алоқаманданд.

Генофонди аҳолии, ки дар ҳар як насл бо генотипҳои гуногун муаррифӣ шудааст, дар вақт бетағйир намеремонанд, зеро ба туфайли зоиш, ҷавт ва муҳочирати дифференсиалӣ шомилони генҳои як насл генҳои худро ба наслҳои нав ба дараҷаи гуногун интиқол медиҳанд [12,84].

Масъалаи тақмили сунъии сифатҳои инсонӣ тавассути таъсиррасонӣ ба генотипи он нав нест.

Ҳанӯз дар соли 1880 истилоҳи «Евгеника» ба муомилоти илмӣ ворид шуда буд, ки зери он асилзодагӣ, авлоди хуб фаҳмида мешуд. Муаллифи он биологӣ англис Ф. Галтон буд. Ба ақидаи Ф. Галтон, евгеника барои омӯхтани ҳамаи омилҳои зери назорати иҷтимоӣ қарордошта (саломатӣ, қобилиятҳои ҷисмонӣ ва ақлӣ, боистеъдодӣ), ки ба беҳтаршавии сифатҳои наҷодии ирсии наслҳои оянда бо роҳи андӯхти хислатҳои муфиди ирсӣ

ва кам шудани хислатҳои зараровар дар он таъсир мерасонанд, таҳия шудааст [13,128]. Ф. Галтон дар бораи зарурати андешидани чораҳо оид ба мунтазам такмил додани «наҷодҳои боистеъдодтар» ҳарф зада, мақсади асосие, ки онро Ф. Галтон пайгирӣ мекард, на ба камол расонидани тамоми ҷинси инсонӣ, балки таъмини шукуфӣ ё ҳадди аққал ҳифзи «наҷодҳои боистеъдодтар» буд [14, 229].

Бо гузашти вақт ин назария тадриҷан хомӯш мегардид, аммо дар ҳоли ҳозир, бо назардошти гуфтаҳои боло дар бораи тавлиди инсонии иҷтимоӣ, нақши он ба мадди аввал баромада, ба мавзӯи таҳқиқи илми «Генетикаи инсон», «Муҳандисии генетикӣ» табдил гардидааст, ва ғайра.

Ба назари мо, инсоният ба зарурати такмили хислатҳои ирсии инсон наздик шудааст, ки имкон медиҳад як қатор маҳдудиятҳои пешрафти инсоният, ки онҳоро инсонии навӣ *Homo Sapiens* доро мебошад, бартараф карда шаванд.

На ба кашфиётиҳои бузурги ояндаи наҷодҳои алоҳида, балки тамоми инсоният тайёрӣ دیدан лозим аст. Маҳз дар ҳамин мо моҳияти гузариши нави иҷтимоиро мебинем.

Геном дар ҳолати доимии собит қарор надорад. Он метавонад аз ҳисоби мутатсия хосиятҳои нав ба даст орад ва, ба ин васила, хосиятҳои навро касб кунад.

Одатан, ин раванд шиддатноктар дар гурӯҳҳои синну солиҷавонии аҳоли ба амал меояд. Маҳз ҳамин категорияи аҳоли, дар синну соли ҳаётан фаъоли ҷустуҷӯӣ қарор гирифта, иттилоот, касбҳо, усулҳои таъбабат, таҳсилоти нав, намудҳои нави вазифаҳои меҳнатӣ, муносибатҳои оилавиرو ба даст меорад.

Бо гузашти синну сол фаъолияти инсон суғайради, дар пиронсолӣ бошад, экспрессияҳои барномаи генетикӣ тақрибан то ҳадди ақал коҳиш меёбад. Дар чунин шароит ғайрифанолии фаъолияти генҳо боиси суғайраи оҳистаи онҳо, баъдтар пӯсиш мегардад, яъне дар ҳуҷайраҳо механизми куштани ҳуҷайраҳои зинда пайдо мешавад. Ин раванд рушд мекунад ва дар ниҳоят ба марг оварда мерасонад.

Аз ин чо хулоса баровардан мумкин аст, ки таҳияи воситаҳо ва усулҳои тоза кардани ҳуҷайраҳо аз чиркинӣ роҳи асосии таъмини дарозкунии умри инсон махсуб меёбад.

Дар асоси гуфтаҳои боло, нақши генетика дар рушди равандҳои демографӣ ва таъсири баръакси охириҳо ба генофонди инсон ниҳоят бузург аст. Ин тавсеаи назарраси таҳқиқотҳои илмиро дар ин самт дар Тоҷикистон талаб мекунад.

Хосиятҳои, ки дар генҳо ниҳода шуда, рафтори модарзодии инсонро муайян мекунанд, дар организми инсон аз тариқи шуур, ки вазифаи мағзи сари инсон мебошад, татбиқ карда мешавад. Моҳияти шуур аз инъикоси воқеият ва танзими мақсадноки муносибати мутақобилаи инсон бо олами атроф мебошад.

Аз рӯи таркиби худ шуур аз раванди том, ягонаи инъикоси воқеияти инсонӣ иборат мебошад: эҳсосот, идрокҳо, тасаввурот, тафаккурҳо, диққат, ҳиссиёт ва ирода – инҳо чузъҳои як шуури ягона мебошанд. Тавассути ин чузъҳо шуур фаъолияти инсонро, ки ба дигаргунсозии фаъолонаи воқеият нигаронида шудааст, ба танзим медарорад [15].

Инсон дар раванди ҳаёти худ аксар вақт бо истифодаи нерӯи табиӣ худ маҳдуд намешавад.

Рушди илмӣ– техникӣ, иттилоотӣ– инноватсионӣ арзишҳои нави ҳаётиро дар ҷомеа ба вучуд меорад, ки дар ҳаёти инсон дорои аҳамияти калон буда, нав, на бо мерос интиқолёфта мебошанд. Ин иттилооти нав аз ҷониби инсон касб карда шуда, азхуд карда шуда, нерӯи бадастомада номида мешавад. Ин нерӯ тадриҷан дар инсон тақвият ёфта, дар барномаҳои генетикӣ ифода ёфта, ба наслҳои ояндаи одамон интиқол дода мешавад.

Чунин рушдро мо рушди ботинии инсон меномем. Он беохир аст, чунон ки ҳуди ҳаёт, худрушдиҳии инсон низ беохир аст. Рушди инсон маҳз тавассути чунин механизм ба амал меояд.

Ҳамин тариқ, маълумотҳои ғанигардидаи генетикӣ дар сатҳи фаъолияти инсон имкониятҳои нави онро ҳамчун сифатҳои модарзодӣ фароҳам меоранд. Боз талабот ба донишҳои нав: дар касб, таҳсилот, муҳоҷират, ихтироъкорӣ, навоарӣ ва

ғайра пайдо мешавад. Онҳо аз ҷониби инсон дар ҷараёни фаъолият ба даст оварда шуда, барои фаъолияти шароити нав шароит фароҳам меоранд, ки рушди минбаъдаи қобилиятҳои ботинии генетикии инсонро таъмин мекунад.

Бо назардошти ин равандҳо, хулоса баровардан мумкин аст, ки байни нерӯи модарзодӣ ва бадастомадаи инсон ҳамбастагии зич вучуд дорад. Аз ин, усулан, зинаи амиқи аввалияи рушди инсоният иборат аст.

Маҷмӯи ин нерӯҳо нерӯи умумии инсонӣ номида мешавад.

Шаклҳои зуҳури генотипро бо маҷмӯи идрокҳои дар инсон мавҷуда муайян кардан мумкин аст.

Абуалӣ Ибни Сино дар инсон даҳ идрокро фарқгузори мекард (16, 187).

1) Зоҳирӣ – 5; 2) Ботинӣ – 5.

Қувваи берунии идрок: шунавоӣ, биноӣ, машом, зоика, ломиса.

Қувваи ботинии идрок: ҳиссиёти умумӣ, қувваи муаррифӣ, қувваи тахайюл, қувваи ғариза, қувваи ҳофиза.

Унсурлмаоли Кайковус низ панҷ идроки ботинӣ ва панҷ идроки зоҳириро дар инсон фарқгузори мекунад. «Панҷто ниҳон, ба монанди: тафаккур, ҳофиза, тахайюл, тафовут ва нутқ, ва панҷто аён – шунавоӣ, биноӣ, машом, зоика ва ломиса. Аз ҳамаи ин ҳиссиёт он чизе, ки дар ҳайвонҳои дигар вучуд дорад, на чунин, ки дар инсон ҳаст, мебошад. Аз ин сабаб, инсон подшоҳ ва ҳокими дигар ҳайвонот аст [10, 17].

Ин муқаррарот нишондиҳандаҳои бунёдӣ, табиӣ сифати инсон мебошанд. Онҳо дар генҳо рамзгузори шудаанд. Аз ин рӯ, гуногунии генҳо гуногунии сифатҳои инсонро ташаккул медиҳад.

Вақте ки мо аз бозор себ мехарем, ба ранг, тароват, андоза, бӯӣи онҳо менигарем, баъзан фурӯшандагон зиёфат мекунанд ва кас мазза, пӯсидагӣ, пажмурдагии пӯст ва ғайраро ҳис мекунад. Дар асоси ҳамаи ин нишондиҳандаҳо мо ба сифати себҳо баҳо медиҳем.

Ба ин монанд, барои донишмандони ҳамаҷумлаи ношинос мо, дар навбати аввал, ба чехраи ӯ, чашмҳо, абрӯвон, қад, тарзи

рафтор, ранги мӯйҳо ва ғайра диққат медиҳем. Ин сифатҳои беруна мебошанд. Баъд мо бо нутқи ӯ, маҳорати суханронӣ, саломатӣ, эҷодкорона фикр кардан, тасаввуроти мучаррад дар бораи ин ё он падидаҳои ва ғайра шинос мешавем. Инҳо сифатҳои ботинӣ мебошанд. Дар асоси ин ду гурӯҳи идроки инсон баҳои кулӣ ба сифати инсон дода мешавад.

Ин ҷо мехостем байтҳои шоири бузурги ҳамаи давру замонҳо Саъдиро аз Шероз орем, ки менависад:

*То мард сухан нагуфта бошад,
Айбу ҳунараш нухуфта бошад.
Ҳар беша гумон мабар, ки холист,
Шояд ки паланге хуфта бошад.*

Идрокҳои зохириро мо хусусиятҳои биологӣ, ботиниро бошад, иҷтимоӣ меномем. Сатҳи инкишофи ин идрокҳо дар инсон ба инсон қобилияти бештарин ё камтаринро дар ин ё он фаъолияти худ медиҳанд. Аз ин рӯ, баъзеҳо омӯзгор, дигарон дастгоҳчиён, сеюмиҳо рассомон, чорумиҳо қотил ё дуздҳои мохир, панҷумиҳо соҳибидрок, шашумиҳо беистеъдод ва ғайра мебошанд.

Ҳамин тариқ, зери сифати инсон ё аҳолии маҷмӯи қобилиятҳои модарзод (табӣ) ва бадастомадаеро фаҳмида мешавад, ки аз ҷониби инсон дар чараёни фаъолиятҳои истифода мешаванд.

Маҷмӯи идрокҳои модарзодӣ ва бадастомадаи инсонро ба тарзи дигар ҳамчун нерӯи сифати инсон номидан мумкин аст. Тавре ки дар боло қайд кардем, ҳар қадаре ки дар генҳои инсон чунин ген бештар ниҳода бошад, ҳамон қадар бо истифода аз ин нерӯ он бештар муваффақиятҳои ҳаётиро ба даст меорад.

Дар адабиёт аксар вақт зери нерӯи инсонӣ сатҳи таҳсилот, касб, саломатӣ, серҳаракатии муҳочиратӣ ва ғайра фаҳмида мешавад. Истифодаи ин сифатҳои инсонро сармояи инсонӣ меноманд.

Чунин муносибатҳо дар шарҳи нерӯи инсонӣ ва сармояи инсонӣ ба қадри кофӣ дуруст нестанд.

Тавре ки дар боло қайд кардем, хосиятҳои дар генҳо ниҳодашуда, ки рафтори модарзодии инсонро муайян мекунанд, дар организми инсон аз тариқи шуур, ки вазифаи мағзи сари инсон аст, татбиқ карда мешаванд.

Шуур аз раванди томи ягонаи инъикоси воқеияти инсон иборат аст. Он аз қисмҳои сершумор иборат аст, аммо ин қисмҳо дар инъикоси воқеият яканд ва ҳангоми танзими фаъолияти инсон низ ягона буда, ҳамзамон амал карда, дар ниҳоят ягон натиҷаи – маҳсули меҳнатро ба даст меоранд.

Дар раванди фаъолият вобаста аз хусусияти фаъолияти инсон як қисми генҳо метавонад фаъолтар, қисмҳои дигар камтар камфаъолтар иштирок кунанд, аммо далели иштироки ҳамаи қисмҳои генҳо далел боқӣ мемонад.

Баъзе олимони дар адабиёт ба сифати сармояи инсонӣ таҳсилотро шуморида, ҳисобкунҳои самаранокии ташаккул ва истифодаи онро мегузаронанд. Аммо саволе ба миён меояд, ки оё соҳиби сармояи инсонӣ метавонад сармоя – таҳсилотро бидуни иштироки шаклҳои дигари сармоя истифода барад. Масалан, оё муҳандиси дорои таҳсилоти олии метавонад бидуни иштироки биноӣ, шунавоӣ, истеъдоди табиӣ, қувваи ҳофиза, саломатӣ, нутқ ва ғайра бо истифодаи танҳо таҳсилоташ технологияи нав эҷод кунад.

Ба ибораи дигар, оё ӯ метавонад технологияро бидуни иштироки панҷ идроки ботинӣ ва панҷ идроки зоҳирӣ дар он эҷод кунад? Шояд, не.

Ғайр аз ин, донишмандон он муҳим аст, ки ҳиссаи ҳар як қисми геном дар сармояи инсон ва дар натиҷаи истифодаи он чӣ қадар аст.

Зеро технологияи офаридашаванда натиҷаи на танҳо сармояи таҳсилот мебошад. Танҳо ба сармоя нисбат додани натиҷаи истифодаи сармояи инсонӣ – таҳсилот дар ҳолати мазкур дуруст нест.

Вазъият бо хиради инсон хеле мураккабтар аст. Дар хирад таҳсилот, маҳорати касбӣ, таҷрибаи зиндагӣ ва ғайра мутамакказ шудаанд. Инкор кардани ин сифатҳои инсон

номумкин аст. Аммо, аз тарафи дигар, агар роҳи аз хирад чудо кардани яке аз сифатҳои эҳтимолии хирад пеш гирифта шуда, кӯшиш карда шавад, ки саҳми он дар самаранокии истифодаи инсон– сармоя муайян карда шавад, он гоҳ мушкилӣ ба миён меояд. Аз ин рӯ, дақиқан ҳисоб кардани андозаи ғоида аз истифодаи ҳар яке аз омилҳо амалан ғайриимкон аст.

Ҳамин тариқ, тахмин кардан мумкин аст, ки маҷмӯи сифатҳои модарзодӣ ва бадастомада, ки инсон доро мебошад, нерӯи инсонӣ номида мешавад.

Инсон дар раванди истифодаи пурсамари худ ҳамчун ҳомили маҷмӯи сифатҳо ба сармоя мубаддал мешавад.

Инсон дар раванди истифодаи он ҳамчун шахсияти том амал мекунад ва, аз ин рӯ, онро инсон– сармоя номидан мумкин аст.

Гуфтаҳои болоро чамъбаст намуда, чунин гуфтан мумкин аст, ки:

- сифати аҳолии категорияи байнисоҳавӣ мебошад;
- нишондиҳандаҳои сифати аҳолии як шакли зухури сатҳи рушди генҳои инсонӣ мебошанд;
- геноми модарзодии табиӣ дар раванди фаъолияти инсон бо сифатҳои бадастомадае пурра карда мешавад, ки аз тариқи механизми генӣ бо ин роҳ шуури инсонро инкишоф медиҳанд;
- дар маҷмӯъ, инсон – ин нерӯи амал аст, ва истифодаи оқилона бошад, онро ба инсон– сармоя мубаддал мегардонад.
- муносибати омилӣ ба арзёбии истифодаи сармояи инсонӣ, ки дар садҳо вариантҳо дар адабиёти илмӣ мавҷуд аст, кам ояндадор буда, муваффақият надод, зеро ин арзёбиҳо аз ҳад зиёд шартӣ мебошанд.

БОБИ Ш. ҚОНУНИЯТҲОИ БОЗТАВЛИДИ АҲОЛӢ

Бозтавлиди аҳоли аз раванди пайвастаи ивазшавии наслҳои одамон, ки тавассути таваллуд ва марг ба амал меоянд, иборат мебошад.

Зимни фаҳмиши васеи бозтавлиди аҳоли, ба ин таъриф инчунин тағйиротро дар наслҳои одамон, ки дар натиҷаи муҳоҷирати аҳоли ба амал меоянд, илова мекунам.

Қонунияти умумии бозтавлиди аҳолиро гузариши демографӣ нишон медиҳад, ки дар худ қонуниятҳои ҳаракати сатҳи зоиш, фавт, издивоҷ, парокандагӣ, муҳоҷират ва ғайраро мутамарказ мегардонад. Ҳар яки ин нишондиҳандаҳо, дар навбати худ, зери таъсири омилҳо, ангезаҳо, анъанаҳо, урфу одатҳо, дин, сиёсати давлат, шароити экологӣ ва ғайра қарор доранд.

Омилҳои муҳимтарине, ки ба қонунияти нишондиҳандаҳои демографӣ таъсир мерасонанд, омилҳои иҷтимоию иқтисодӣ, ба монанди: сатҳи зиндагӣ, сатҳи даромад, шуғл, сатҳи таҳсилот, сохтори иҷтимоию иқтисодӣ, сатҳи рушди саноат, таъминоти манзил, хизматрасонии тиббӣ ва ғайра мебошанд.

Барои ошкор кардани робитаҳои байни зоиш, омилҳо ва ангезаҳои алоҳида қорҳои зиёди илмӣ ба таъб расидаанд.

Дар қаламравҳои калон ва дар давлатҳои алоҳида вобаста аз таъсири омилҳо, шароит ва ангезаҳои зикргардида навъҳои гуногуни бозтавлиди аҳоли: баланд, миёна, каме васеъ, содда, манфӣ ташаккул ёфта метавонанд.

Дар робита ба ин, қонуниятҳои бозтавлиди аҳоли дар давраҳои гуногун ва дар давлатҳои мухталиф, ё ҳатто дар шаҳрҳо ва деҳот метавонанд хусусиятҳои хоси худро дошта бошанд.

Дар боби мазкур кӯшиш ба харҷ дода шудааст, ки қонуниятҳои нишондиҳандаҳои алоҳидаи демографӣ аз рӯйи минтақаҳои ҷаҳон дар Осиеи Миёна, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шаванд.

3.1. Қонуниятҳои зоиши аҳоли

Дар назари аввал чунин ба назар мерасад, ки сатҳи зоиши аҳоли бетартибона тағйир меёбад, дар баъзеҳо зоиш бештар, дар дигариҳо камтар буда, сеюмиҳо умуман фарзанд надоранд. Аммо илми демографӣ на рӯйдодҳои алоҳида, балки маҷмӯи ҷамъбастиҳои анбӯҳҳои калони иттилоотро меомӯзад ва ин нишон дод, ки зоиши аҳоли тибқи қонунҳои муайян тағйир меёбад. Ҳадафи ин бахш нишон додани қонуниятҳои зоиши аҳоли ва омилҳои мебошад, ки тағйироти онҳоро дар марҳилаҳои гуногуни рушди ҷомеаи инсонӣ муайян мекунанд.

Дар марҳилаи ибтидоии башарият шумораи аҳолии тамоми сайёра кам буд. Манбаи асосии афзоиши он зоиш буд. Сатҳи зоиш ва ғавт дар ҳудуди аз ҷиҳати биологӣ қобили қабул қарор дошт, яъне дар маҷмӯъ бо қонунҳои табиӣ идора карда мешуданд: ҳадди аксари қобили қабули зоиш, ғавт ва афзоиши ниҳоят пасти табиӣ аҳоли.

Ҳазорсолаҳо сипарӣ шуда, шуури инсон, қобилияти меҳнат на танҳо бо усули дастӣ, балки инчунин бо кумаки олот рушд ёфта, илм, техника, шаклҳои ташкили меҳнат ва истеҳсолот, тиб ва низоми тандурустӣ, шаклҳои оила ва издивоҷ инкишоф ёфтанд. Дар натиҷаи ин, тадриҷан суръати афзоиши табиӣ аҳоли зиёд мешуд, ва ин аз ҳисоби сатҳи бемаҳдуди зоиш ва паस्त шудани сатҳи ғавт (навзодӣ, кӯдакона, меҳнайт ва баъдмеҳнатӣ) амалӣ мешуд.

То пайдоиши истеҳсолоти капиталистии мошинсозӣ нақши омилҳои инсонӣ дар рушди иқтисодиёт ва таъмини на танҳо иқтисодии мудофиавӣ, балки инчунин бурдани ҷангҳои истилогарона хеле баланд буд. Аз ин рӯ, ҷомеа тавассути тадбирҳои гуногуни на танҳо ҳавасмандгардонии иқтисодӣ, балки инчунин маънавӣ (ситоиши серфарзандӣ ва махсусан писарон тавассути адабиёт, дин, маънавиёт, санъат, урфу одатҳо, анъанаҳо, фолклор ва ғайра) сатҳи баланди зоишро дастгирӣ мекард. Ҳоҷагӣ мустақкам ҳисобида мешуд, агар он оилаи калон, дастии қориӣ бисёр (нафарон озод, ғуломон,

крепостнойҳо) медошт, ва дар ҳалли масъалаҳои оилавӣ аз эътибор бархӯрдор буд.

Баъдан чома бо роҳи капиталистӣ, ва баъд, бо роҳи сотсиалистии рушд инкишоф ёфтани гирифт. Таҳқиқотҳо нишон доданд, ки зоиши аҳоли ба қонунҳои муайян тобеъ мебошад, ки ин барои идоракунии илмии ин раванд асос гардид.

Якҷоя бо рушди тарз ва сатҳи зиндагӣ, шахрсозӣ ва муҳочират, таҳсилот, шуғли занон, озодии оилаҳо, фарҳанг, илм, тиб, рушди соҳаи хизматрасонӣ ва пеш аз ҳама маишӣ ва ғайра сатҳи зоиши аҳоли тақрибан дар ҳамаи кишварҳои ҷаҳон паст мефаромад. Аммо суръати афзоиши нишондиҳандаҳои дар боло овардашуда на дар ҳама кишварҳои ҷаҳон яхела буданд. Дар он кишварҳое, ки аз ҷиҳати рушди худ аз қисми дигари кишвар хеле пеш гузашта буданд, суръати коҳиши зоиш хеле баланд ва ҳатто манфӣ шуд. Дар кишварҳои нисбатан ақибмонда, бештар аграрӣ сатҳи баланди зоиш боқӣ монда, шумораи аҳоли босуръат афзоиш ёфта, нақши баланди иқтисодии кӯдакон дар оила, омилҳои ҳифзи оила, тарзи ҳаёти деҳотӣ, шуури анъанавӣ ва робитаи сусти бо тарзи ҳаёти шаҳрӣ боқӣ мемонад. Ҳамаи ин дар деҳот сатҳи анъанавии баланди зоишро нигоҳ медорад.

Кишварҳои тараққиқарда ба мақсади амнияти иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ ва этникӣ тавассути механизмҳои гуногуни ҳавасмандгардонӣ кӯшиш мекунанд сатҳи зоишро баланд бардоранд. Барои зиёд кардани шумораи аҳолии худ методҳои гуногун таҳия карда мешаванд. Дар бораи ин муфассалтар мо дар поён истода мегузарем.

Дар маҷмӯъ, коҳиш ёфтани зоиш ва афзоиши табиӣ аҳоли дар миқёси тамоми чомаи инсонӣ, бинобар падидаи табиӣ будани он, як раванди қонунӣ гардид.

Ҳоло, кӯшиш мекунем, ки таъсири ин қонуниятро бо роҳи таҳлили омӯрӣ пайгирӣ кунем. Барои ин ба маълумоти чадвали 7 муроҷиат мекунем [1, 374].

Чадвали 7.

Тағйирёбии коэффисиенти умумии зоиши аҳоли (шумораи таваллудҳо ба ҳисоби миёна дар як сол, ба 1000 нафар)

Солҳо	Кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ рушдёфта	Кишварҳои рушдёбанда
1750– 1800	38	41
1800– 1850	39	41
1850– 1900	38	40
1900– 1910	34	41
1910– 1920	26	40
1920– 1930	28	41
1930– 1940	22	41
1940– 1950	20	40
1950– 1955	23	42
1955– 1960	22	41
1960– 1965	20	40
1965– 1970	18	38
1970– 1975	17	36
1975– 1980	16	34
2011	11	22
2016	11	22

Ҳам дар кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ рушдёфта ва рушдёбанда дар давоми зиёда аз 200 сол коҳиши коэффитсиенти умумии зоиш ба мушоҳида мерасад. Дар кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ рушдкарда дар ин давра он ба 22 банд, ва дар кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ рушдёбанда бошад, ба 17 банди коҳиш ёфт. Ҳамзамон, агар дар солҳои 1750–1980 фарқияти ин коэффитсиент байни ин гурӯҳҳои кишварҳо 3 банд, пас дар солҳои 1975– 1980 он 18 бандро ташкил меод, яъне дар кишварҳои пешрафта ба қадри рушди онҳо коҳиши коэффисиенти умумии зоиш нисбат ба кишварҳои рушдёбанда ба маротиба тезтар ба амал меояд.

Динамикаи сатҳи зоиши аҳоли дар минтақаҳои алоҳидаи ҷаҳон дар чадвали 8 оварда шудааст [2, 69].

Чадвали 8.

Зоиш дар минтақаҳои асосии ҷаҳон ба ҳисоби миёна дар як сол

(ба 1000 нафар аҳоли)

Минтақаҳои асосӣ	1960–1964	1965–1969	1970–1974	2011	2016
Тамоми ҷаҳон	33,7	32,1	31,2	20	20
Аврупо	18,7	17,7	15,9	11	11
Осиё	37,1	35,6	34,5	18	18
Африка	47,7	47,2	46,0	36	36
Америка	31,6	29,1	27,5	16	15
Австралия ва Океания	26,7	24,4	24,7	18	17
ИҚШС.	21,7	17,6	17,7	1989г. – 17,6	–

Аз маълумоти ҷадвали 8 дида мешавад, ки дар ҳамаи минтақаҳои ҷаҳон коэффисиенти умумии зоиш тамоюли пастшавиро дорад. Дар баробари ин, суръати коҳишбади дар онҳо аз ҳам фарқ мекунад. Агар дар мачмуъ дар ҷаҳон ин нишондиҳанда ба 13,7 банд коҳиш ёфта бошад; дар Аврупо ба 7,6 банд; дар Осиё ба 19,1 банд коҳиш ёфт; дар Африка, ки сатҳи зоиш аз ҳама баландтар буд, ва дар баъзе минтақаҳо ба 60 банд мерасид, он 11,7 банд коҳиш ёфт; дар Амрико ба 15,6 банд коҳиш ёфт; дар Австралия ва Океания ба 8,7 пункт коҳиш ёфт; дар ИҚШС ба 4,1 банд коҳиш ёфт.

Дар адабиёти илмии демографии он вақт чунин ақида ҳукмфармо дошт, ки сатҳ ва хусусияти зоиш аз сохтори иҷтимоию иқтисодии ҷомеа вобаста буда, қонуниятҳои он дорои хусусияти таърихӣ мебошанд, яъне вобаста ба он, ки он сохти капиталистӣ, сотсиалистӣ ва ғайра аст, тағйир меёбанд.

Дар ИҚШС пас аз солҳои 50–уми асри ХХ тамоюлҳои нав дар зоиши аҳолии кишварҳои сотсиалистӣ, ки ба кишварҳои капиталистӣ шабеҳанд, оғоз ёфтанд. Суръати баланди афзоиши табиӣ аҳоли ва сатҳи баланди зоиши аҳолии ИҚШС дар адабиёти иқтисодӣ то солҳои 1950–ум ва дар идеология ҳамчун

бартарии сотсиализм дар назди капитализм баррасӣ мешуд. Дар иқтисоди сиёсии онвақтина моҳияти қонуни сотсиалистии нуфузи аҳоли дар зер дида мешуд: «Афзоиши доимӣ ва босуръати аҳоли, сатҳи баланди некӯаҳволии моддии мардум, беморӣ ва ғавти пасти аҳоли зимни истифодаи пурра ва оқилонаи қисми қобили меҳнати он – дар ин аст моҳияти қонуни сотсиалистии нуфузи аҳоли». «Дар давраи аз соли 1926 то соли 1939 афзоиши миёнасолонаи аҳоли дар ИҶШС тақрибан 2 млн. нафар ё 1,23%–ро ташкил меод. Дар ҳамин давра афзоиши миёнасолонаи аҳоли: дар Франция – 0,08%, дар Олмон – 0,62, дар Англия – 0,36, дар ШМА – 0,67%–ро ташкил меод. Дар давоми солҳои охир афзоиши солонаи ҳолиси аҳолии ИҶШС беш аз 3 млн. нафарро ташкил дод. Дар соли 1953 ғавт дар ИҶШС дар муқоиса бо соли 1927 зиёда аз 2 маротиба, дар муқоиса бо соли 1913 – зиёда аз 3 маротиба кам шуд. Ғавт дар ИҶШС нисбат ба ИМА, Англия ва Франция ба таври назаррас камтар аст» [5,553].

Дар солҳои минбаъда, аз солҳои 50–уми асри гузашта сар карда, коэффисиенти умумии зоиш дар ИҶШС босуръат коҳиш меёбад.

Агар динамикаи зоиши аҳоли дар ИҶШС ва дар саросари ҷумҳуриҳои иттифоқӣ баррасӣ карда шавад, пас тамоюлҳои дар боло зикршуда дар ин ҷо қувваи худро нигоҳ медоранд [6].

Қадвали 9.

Динамикаи зоиши аҳолии ИҚШ ва ҷумҳуриҳои иттифоқӣ (ба 1000 нафар аҳоли)

	1913	1926	1930	1939	1940	1950	1960	1970	1980	1989	2000	2010
Кишварҳо	45,5	45,0	41,2	–	31,2	26,7	24,9	17,4	18,3	17,6	–	–
ИҚШ				–	33,0	26,9	23,2	14,6	15,9	14,6	8,7	12,5
Русия					27,3	22,8	20,5	15,2	14,8	13,3	7,8	10,8
Украина					26,8	25,5	24,4	16,2	16,0	15,0	9,4	11,4
Белоруссия					33,8	30,8	39,8	33,6	33,8	33,3	21,3	23,7
Узбекистон					40,8	37,6	37,2	23,4	23,8	23,0	14,9	22,5
Қазоқистон					27,4	23,5	24,7	19,2	17,7	16,7	11,0	12,9
Гурҷистон					29,4	31,2	42,6	29,2	25,2	26,4	14,8	18,5
Озёрбойҷон					23,0	23,6	22,5	17,6	15,1	15,1	–	–
Литва					26,6	38,9	29,3	19,4	20,0	18,9	10,2	11,4
Молдовия					19,3	17,0	16,7	14,5	14,0	14,5	–	–
Лагвия					33,0	32,4	36,9	30,5	29,6	30,4	19,7	26,8
Қирғизистон					30,6	30,4	33,5	34,8	37,0	38,7	27,0	29,4
Тоҷикистон					41,2	32,1	40,1	22,1	22,7	21,6	10,6	13,5
Армонистон					36,9	38,2	42,4	35,2	34,3	35,0	–	–
Туркманистон					16,1	18,4	16,6	15,8	15,0	15,4	–	–
Эстония												

Чунин тамоюл такрибан барои ҳамаи кишварҳои ҷаҳон хос буд. Дар ин вазъият бартарии сотсиализм дар суръати баланди афзоиши аҳоли қувваи худро аз даст дод.

Дар айни замон, саволе ба миён меояд: чаро дар тӯли солҳои рушди сотсиалистӣ зоиш дар қисми аврупоии ИЧШС ба таври назаррас коҳиш ёфт, дар ҳоле ки дар ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна он дар сатҳи хеле баланд боқӣ монд. Яке аз сабабҳои асосии ин дар Осиёи Миёна сатҳи пасти рушди саноат ва ҳукмфармоии иқтисодиёти аграрӣ ҳамчун натиҷаи ба ном махсусгардонии умумиитифоқии ин ҷумҳуриҳо мебошад. Маълум аст, ки иқтисодиёти аграрӣ ва хусусан пахтакорӣ, ки ба рушди он мақоми аҳамияти сиёсӣ, ҳизбӣ дода шуда буд, бо нигоҳ доштани аҳамияти ҳукмфармои меҳнати вазнин, зараровар ва дастӣ алоқаманд буд. Дар он соҳа миқдори азими захираҳои меҳнати деҳот машғул шуда буд ва ҳатто дар давраи пахтачинӣ аҳолии шаҳр аз 1 то 3 моҳ ҷалб карда мешуд. Миқдори азими химиявӣ ба киштзор, об ворид карда мешуд, ки пахтазорҳоро шуста, ба ҷӯйборҳои меафто ва аз он ҷо ҳам одамон, ҳам чорвои хонагӣ об менӯшиданд. Дар натиҷа, фавти кӯдакон, бемориҳои сироятӣ ва фавти умумии аҳоли баланд буд. Ин дар якҷоягӣ бо аҳамияти баланди иқтисодии захираҳои меҳнатӣ, аз ҷумла. кӯдакон, оилаҳо сатҳи баланди зоишро нигоҳ медоштанд. Ин шароит барои таъхири гузариши демографии аҳолии Осиёи Миёна ва пеш аз ҳама зоиш хизмат ҳамчун остона амал мекарданд.

Дар илми демографӣ рушди умумии зоиш аз давраи пайдоиши инсоният то имрӯз ба марҳилаҳо тақсим мешаванд. Ба ҳар як марҳила таносуби муайяни зоиш ва фавт мувофиқат мекунад. Гузариши зоишро аз як марҳила ба марҳилаи дигар гузариши демографӣ меноманд. Ҳар қадаре ки рушдкарда бошад, ҳамон қадар сатҳи зоиш пасттар аст, ва агар кишвар сустрӯшдкарда, аграрӣ бошад, пас зоиш дар он ҷо нисбат ба фавт ба таври назаррас баландтар буда, афзоиши табиӣ аҳоли баланд мебошад. Омилҳои, ки қафомонии демографии кишварро нигоҳ медоранд, остонаҳои демографӣ, ки гузариши демографиро бозмедоранд, номида мешаванд.

Дар робита ба Осиёи Миёна демографи шӯравӣ Б.П. Денисов маҳдудиятҳои остонавии рушди демографиро мавриди таҳлил қарор додааст [7, 23], ки бо шароити объективӣ ва субъективӣ ба вучуд омада метавонанд. Ба ақидаи Б.П. Денисов дар Осиёи Миёна истифода бурдани чунин маҳдудиятҳои остонавии рушди демографии якказироатӣ, ба монанди пахтакорӣ, тамоқупарварӣ ва ғайра, рушди сусти саноат сабаби ба таъхир афтодани гузариши зоиш аз сатҳи баланд ба сатҳи паст буд, чунон ки ин дар бисёр ҷумҳуриҳои собиқ ИҶШС ҷой дорад. Ин табиист, ки боиси таъхири рушди аҳоли мегардид.

Дар маҷмӯъ, аз гуфтаҳои боло дида мешавад, ки сатҳи зоиши аҳолии ҷаҳон тибқи қонунҳои худ ҳаракат мекунад, ки асосии он қоҳишҳои тадриҷии зоиш ва баланд шудани сифати аҳоли дар робита бо рушди иҷтимоӣ иқтисодии кишвар, илм, фарҳанг, маориф, рушди шаклҳои анъанавии оила ва ғайра мебошад. Тасодуфӣ нест, ки классики адабиёти тоҷику форс Саъдии Шерозӣ замоне навишта буд: «Ба деҳа марав, деҳа туро нодон месозад».

Дар охири таҳқиқотҳои худ Б.П. Денисов мақсаднокии маҳсусгардонии пахтакории минтақаро зери шубҳа гузошта, ба ҳулосае омад, ки маҳз даст кашидан аз якказироатӣ он остонае хоҳад гардид, ки бо убур кардани он ҷумҳуриҳо (Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистон) ба марҳилаи ниҳоии гузариши демографӣ, ки бо баланд шудани хусусиятҳои сифатии аҳоли ҳамроҳ хоҳад кард, ворид мешаванд [7, 23].

Ҳоло кӯшиш менамоем, ки динамикаи зоиши аҳолии ҷумҳуриҳои Осиёи Миёнаро, ки дар он сатҳи баланди зоиш дар давраи солҳои 1900– 2016 боқӣ мемонад, баррасӣ карда, қонуниятҳои рушди онро муайян кунем.

Пеш аз ҳама, мехостем қонуниятҳои умумии рушди зоишро қайд намоем, ки дар он бо рушди тамоми ҷанбаҳои ҷомеа зоиши аҳоли қоҳиш хоҳад ёфт, ки дар натиҷа метавонад боиси кам шудан саршумории аҳоли гардад, инро аз рӯйи аҳолии аксарияти кишварҳои аврупоӣ дидан мумкин аст [8].

Ҷадвали 10.

Коэффициенти умумии зоиши аҳолии Осиёи Миёна дар солҳои 1900–2016 (шумораи зоиш ба 1000 аҳоли)

	1900	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2016
Тоҷикистон	45,1	30,4	33,8	33,5	36,8	34,8	37,1	37,0	40,0	38,8	28,6	27,0	26,8	29,4	25,9	26,6
Узбекистон	45,1	30,8	34,5	39,8	34,7	39,6	34,5	33,8	37,2	33,3	–	21,3	20,8	–	22,7	22,8
Қирғизистон	45,1	32,4	33,3	36,9	31,4	30,5	30,4	29,6	36,0	34,2	–	19,7	21,6	26,8	27,2	26,0
Туркманистон	45,1	34,2	40,7	42,4	37,2	35,2	34,4	34,3	32,0	23,3	–	–	–	–	19,5	–

Аз маълумоти чадвали 10 дида мешавад, ки коэффисиенти умумии зоиши аҳолии ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна аз соли 1900 то 1985 майл ба пастравӣ ва сипас афзоиш дошт, аммо дар ҳеҷ кучо афзоиш ё коҳиши якбора ё коҳиш дида намешавад, хусусан ин дар Тоҷикистон ба таври возеҳ мушоҳида мешавад.

Дар дигар ҷумҳуриҳо бо пасту баландшавиҳо, аммо инчунин баландшавии ин коэффитсиент низ ба мушоҳида мерасад. Ин тамоюлҳоро, усулан, қонуниятҳои кишварҳои дорои иқтисоди суғурӯшӣ ва ҳиссаи зиёди аҳолии кишоварзӣ ва сатҳи пастӣ рушди саноат шуморидан мумкин аст.

Аз соли 1990 ва алахусус аз соли 1992 инҷониб пастшавии якбори коэффисиенти зоиши аҳоли дар Тоҷикистон ба мушоҳида мерасад. Аз нуқтаи назари илм, чунин набояд ба амал ояд, зеро коэффитсиенти зоиш дар шароити дигари баробар бояд ба таври раван паст шавад. Аммо, вақте ки таназзули якбори он ба амал ояд, пас инро на ҳамчун қонуният, балки ҳамчун натиҷаи амали ягон хел равандҳои ғайриодда шарҳ додан мумкин аст. Дар асл ин ҳамин тавр ҳам буд. Маҳз аз соли 1990 пошхӯрии ИҚШС ва ташкили ҷумҳуриҳои соҳибхӯшӣ оғоз ёфт. Ин ба иқтисодии Осиёи Миёна дар натиҷаи қанда шудани робитаҳои иқтисодӣ бо дигар кишварҳо, шикасти сохтори соҳавии иқтисодӣ зарбаи сахт зад. Дар Тоҷикистон аз соли 1992 қанғи шаҳравандӣ дар дохили кишвар оғоз ёфт, ки боиси руқди пурраи иқтисодӣ гардид. Ҳамаи ин равандҳо ба коҳиши зоиши аҳоли таъсир нарасонида наметавонист. Аммо омили на камтар муҳими коҳиши якбори зоиш чораҳои шадиди қорикунӣ банақшагирии оила маҳсуб меёфт, ки дар шароити якбора паст шудани сатҳи зиндагии аҳоли аз қониби СУТ ва Бонки Ҷаҳонӣ амалӣ карда мешуд. Маҳз ҳамин қонуниятҳои умумии рушди зоиши аҳолии Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистонро вайрон кард. Гарчанде ки ин тадбирҳо ба якбора коҳиш ёфтани зоиш мусоидат карданд, аммо талаботи қонеънагардидаи аҳоли ба фарзандон (вақте ки 73% аҳоли дар деҳот бо талаботи баландтари оилаҳо ба фарзандон нисбат ба аҳолии шаҳр зинадгӣ мекарданд) боқӣ мемонд. Шояд маҳз ҳамин сабаби боқӣ мондани коэффисиенти умумии зоиши

аҳолии Тоҷикистон аз соли 1996 то имрӯз дар ҳудуди 28,8– 26,0 промилле бошад. Аммо, қонуниятҳои умумӣ – қоидаҳои зоиш қувва дорад.

Ҳоло қоидаҳои мекунем пай барем, ки қоидаҳои тавр зоишҳои аҳолии Тоҷикистон тағйир меёфт.

Дар 30– 35 соли охир аҳолии Тоҷикистон бо қоидаҳои дар иқтисоди сотсиалистӣ, ба даст овардани истиқлолият дар иқтисоди бозорӣ, қоидаҳои дар қанҷи шаҳрвандӣ, пастиву баландиҳои иқтисодӣ, таҳаввулотҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, афзоишҳои бекорӣ ва камбизоатӣ хос буд, ки дар ин ё он андоза динамикаи зоишро тағйир меоданд.

Аз маълумоти ҷадвали 11 дида мешавад, ки қоидаҳои зоишҳои умумии зоишҳои аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон динамикаи нобаробар дошт. Дар маҷмӯъ, дар кишвар он зиёд мешуд ва қоидаҳои он аз соли 1960 сар шуда, авҷи он дар соли 1986, вақте ки сатҳи он ба 42,0 промилле расид, ба амал омад.

Сипас, қоидаҳои ба мушоҳида мерасад ва дар соли 2017 он 26,0 промиллиро ташкил дод. Соли 1950 зоишҳои аҳолии ҳанӯз ҳам зери таъсири паёмадҳои Қанҷи Дуҷуми Қаҳон: номутаносибии қинсҳо, шароити вазнини иқтисодии зиндагӣ ва қайра қарор дошта, сатҳи қавти аҳолии (8,2 промилле) низ қиёсан баланд буд. Афзоишҳои якбораи зоиш аз соли 1960 инҷониб бо сатҳи баланди зоишҳои аҳолии дар солҳои 40, инҷунин бо таъсири зоишҳои қубронқунанда, ва сатҳи пасттарини қавти аҳолии (5,1 промилле) шарҳ дода мешавад. Дар солҳои минбаъда афзоишҳои доимии қоидаҳои зоишҳои умумии зоишҳои аҳолии ба мушоҳида мерасад [9, 110].

Чадвали 11.

Коеффициенти умумии зоиши аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он барои солҳои 1950– 2017 (шумораи зоиш ба 1000 нафар)

Солҳо	Ҳамагӣ	ВМКБ	Вилояти Сӯғд	Вилояти Хатлон	ш. Душанбе	НТЧ
	зоиш	зоиш	зоиш	зоиш	зоиш	зоиш
1950	30,4	38,1	31,3	–	27,1	–
1960	33,5	49,7	32,1	–	28,3	–
1970	34,8	43,1	37,6	–	21,4	–
1975	37,0	43,1	35,9	–	23,7	–
1986	42,0	38,6	39,5	–	25,6	–
1991	38,9	35,4	33,9	46,0	24,1	43,7
2000	27,0	17,4	25,1	28,6	28,5	28,1
2005	26,4	14,9	22,8	31,4	22,2	26,5
2007	28,1	15,1	25,2	30,8	27,9	29,2
2008	27,9	17,3	25,8	30,5	25,6	28,8
2009	26,8	18,0	27,6	28,1	18,7	28,4
2014	27,8	21,9	28,2	31,1	16,5	27,5
2015	28,1	25,1	27,8	30,9	18,3	28,6
2016	26,6	21,1	25,3	29,6	18,1	27,6
2017	26,0	21,8	23,9	28,7	18,4	26,6

Қонуниятҳои коҳиши сатҳи зоиши аҳолии ба мушоҳида мерасад.

Динамикаи сатҳи зоиши аҳолии Тоҷикистонро дар буриши шаҳр ва деҳа, ки дар чадвали 12 оварда шудааст, дида мебароем [10].

Чадвалии 12.

Кoeffисиенти умумии зоиши аҳолии шаҳр ва деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистонро барои солҳои 1950–2016 (фосилаи 5 сол), (шумораи зоиш ба 1000 аҳоли)

	1950 1954	1955 1959	1960 1964	1965 1969	1970 1974	1975 1979	1980 1984	1985 1989	1990 1994	1995 1999	2000 2004	2005 2009	2010 2014	2015	2016
Ҳама гии аҳоли	31,9	32,1	34,1	35,8	35,9	37,4	38,3	40,6	34,2	30,1	27,2	27,2	28,0	28,1	26,6
Аҳоли ни шаҳр	32,7	33,8	33,3	28,4	29,2	29,4	29,6	30,8	26,3	23,9	25,8	25,0	25,3	23,7	22,3
Аҳоли ни деҳот	31,6	31,3	34,5	40,0	39,9	41,8	42,8	45,4	37,7	29,1	27,5	27,9	28,9	29,7	28,1

Аз маълумоти чадвали 12 дида мешавад, ки дар солҳои 1950–2015 кoeffисиенти умумии зоиши тамоми аҳолии Тоҷикистон ба ҳисоби миёна бо фосилаҳои 5–сола аз солҳои 1985–1989 тадриҷан баланд шуда, ба авҷи 40,6 % расид. Пас аз он яқбора паст шуда, дар соли 2016 ба 26,6 % расид.

Кoeffисиенти умумии зоиши аҳолии шаҳрҳо дар давраи солҳои 1950–1959 баланд мешуд. Пас аз он тамоюли пастравӣ ба мушоҳида расида, дар соли 2016 22,3%–ро ташкил медиҳад.

Инро бо талаботи коҳишбандии аҳолии шаҳр ба фарзандон ва тағйироти сохторӣ дар таркиби этникии аҳоли, сатҳи пасти зиндагӣ ва ғайра шарҳ додан мумкин аст.

Зоиши аҳолии деҳот бо баъзе тағйирёбӣ, вале тамоюли афзоиш дошта, дар соли 1989 ба авҷи 45,4 % расид.

Сипас, коҳиши босуръати он марбут ба бисёр омилҳо оғоз ёфт, ки дар бораи онҳо мо дар поён истода мегузарем.

Ҷолиби диққат аст, ки кoeffисиенти зоиши аҳолии шаҳр ва деҳот хеле наздик шуд, агар дар соли 1989 ин фарқият 15,6 бандро ташкил дода бошад, пас дар соли 2016 – 5,8 бандро ба

фоидаи аҳолии деҳот ташкил дод. Ин аз соли 1990 бо сабаби паст шудани зоиш дар деҳот ба амал омад.

Дар фосилаи солҳои 1950 то 2016 дар кишвар рӯйдодҳои муҳим ба амал омаданд. Ҳамин тавр, моҳи сентябри соли 1965 қабул шудани қарори Пленуми КМ ПКИШ дар бораи такмил додани идоракунӣ ва ҳавасмандгардонии иқтисодӣ, ки дар сафарбаркунии меҳнаткашони шахр ва махсусан деҳот ба баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнати худ тавассути механизми ҳавасмандгардонӣ нақши муҳим бозидааст, ва бори аввал дар ҳаёти иқтисодии кишвар нишондиҳандаи арзёбӣ – фоидаи корхона ҷорӣ карда шуд.

Ғайр аз ин, дар соли 1985, сиёсати худро ПКИШ дар мавриди бозсозӣ оғоз кард, ки ҳаёти одамонро ба таври назаррас демократӣ кунонид, рафтани оммавии русҳо, яҳудиён, немисҳо, тоторҳо ва дигар халқҳо ба кишварҳои баромади таърихӣ худ оғоз ёфт. Ғайр аз ин, онҳо ба рафтани олимони ва мутахассисон ба кишварҳои хориҷӣ мутараққии капиталистӣ ва бисёр чизҳои дигар роҳ кушоданд. Дар натиҷаи ин рӯйдодҳо дар сохтори этникии аҳолии Тоҷикистон дигаргуниҳои азим ба амал омаданд.

Чадвали 13.

Тағйироти таркиби этникии аҳолии (миллатҳои асосии) Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар солҳои 1959– 2010 (бо %).

	1959	1970	1979	1989	2000	2010
Тоҷикон	53,1	56,2	58,8	62,3	79,9	84,3
Ўзбекҳо	23,0	23,0	22,9	23,5	15,3	12,2
Русҳо	13,3	11,9	10,4	7,6	1,1	0,5
Тоторҳо	2,9	2,4	2,1	1,4	0,3	0,1
Немисҳо	1,6	1,3	1,0	0,7	0,0	0,0
Қирғизҳо	1,3	1,2	1,3	1,3	1,1	0,8
Украиниҳо	1,4	1,1	1,0	0,8	0,1	0,0
Туркманҳо	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,2

Аз ҷумла, тибқи чадвали 13 [11], ҳиссаи тоҷикон ба 31,2 банд зиёд шуда, ҳиссаи аҳолии миллатҳои аврупоӣ ва қафқозӣ ба таври назаррас коҳиш ёфт.

Ба таври анъанавӣ, аҳолии миллати таҳҷой ба серфарзандӣ, ва шаҳрвандони миллати аврупоӣ ба камфарзандӣ (1– 2 фарзанд) самтгирӣ мекард. Дар натиҷа, аз ҳисоби тағйирёбии сохтори таркиби этникии аҳолии коэффисиенти зоиши аҳолии Тоҷикистон дар солҳои бозсозӣ каме баланд шуд. Аҳолии миллати аврупоӣ асосан дар шаҳрҳои Тоҷикистон зиндагӣ мекарданд. Тарки оммавии онҳо аз кишвар (ҳамчун камфарзанд) ба иваз шудани онҳо аз шумораи аҳолии деҳот ва шаҳрҳои хурд (ҳамчун шаҳрҳои калон) мусоидат кард, ки дар натиҷаи он афзоиши ҷузъии коэффисиенти зоиши аҳолии шаҳр сурат гирифт. Баъдан, ба қадри қабули тарзи ҳаёти шаҳрӣ аз ҷониби аҳолии навомада коҳишёбии зоиши аҳолии шаҳр ба амал меояд.

Ғайр аз ин, қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи забон (қабули забони тоҷикӣ ҳамчун забони давлатӣ), ҷанги шаҳрвандӣ, сатҳи пасти зиндагии аҳолии Тоҷикистон, афзоиши худшиносии миллии аҳолии таҳҷой, сиёсати оммавии ташкилотҳои байналмилалӣ оид ба ҷорӣ кардани банақшагирии оила ва бисёри дигарро ба омилҳои бозсозӣ нисбат додан мумкин аст. Пастшавии коэффисиенти зоиши аҳолии аз ҳисоби омилҳои бозсозӣ қонуният набуда, балки омилҳои субъективии дохил кардашуда мебошанд.

Дар воқеият, тавре таҳқиқоти мо нишон доданд, дар аҳолии ҳанӯз ҳам талаботи қоньнагардида ба фарзандон боқӣ мондааст. Агар пастшавии коэффисиенти зоиши аҳолии натиҷаи табиӣ таъсири мусбати омилҳои зоиш мебуд, пас аз соли 1996 ва минбаъд бояд пастшавии тадриҷии зоиш ба амал меомад, аммо ин сурат намегирад. Ҳамин тариқ, талаботи қоньнагардидаи аҳолии ба фарзандон зоиши баландро дар Тоҷикистон муддати тӯлонӣ нигоҳ хоҳад дошт.

Ченкунаки дақиқтари коэффисиенти зоиш, тавре ки дар боло қайд карда шуд, коэффисиенти ҷамъии зоиш мебошад. Он шумораи миёнаи таваллудҳои як занро дар насли фарзӣ (15– 49 солии занон) дар тӯли тамоми ҳаёташ зимни нигоҳ доштани сатҳҳои мавҷудаи зоиш дар ҳар синну сол новобаста аз ғавт ва тағйироти таркиби синну солии аҳолии тавсиф мекунад.

Коэффитсиенти чамъии аз зиёда аз 4,0 – баланд, камтар аз 2,15 – паст шуморида мешавад.

Дар тӯли тамоми давраи аз соли 1960 то соли 2014 дар Тоҷикистон коэффитсиенти умумии зоиш паст шуда, дар баъзе солҳо зиёд шудани зоиш баланд мешуд. Ҳамин тавр, дар соли 1960 коэффисенти чамъии зоиш 4,515–ро ташкил дода буд, яъне як зан дар давраи репродуктивии худ ба ҳисоби миёна ин шумораи фарзандро таваллуд карда бошад, дар солҳои зоиши баланд бошад, дар онҳо то 6,322 таваллуд ба қайд гирифта шудааст. Минбаъд ин нишондиҳанда мунтазам паст шуда, дар соли 2016 он 2,930 таваллудро ташкил дод. Ин чунин маъно дорад, ки ба туфайли таъсири омилҳо ва ангезаҳои зиёд дараҷаи татбиқи бороварии худ аз ҷониби занон паст мешавад.

Инро бо он далел шарҳ додан мумкин аст, ки маҳз дар соли 1992 ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон аланга гирифта буд. Гарчанде ки ҷанги шаҳрвандӣ ба якбора коҳиш ёфтани коэффисенти чамъии зоиш таъсир расонид, он дар солҳои минбаъда низ коҳишро идома дода, дар соли 2016 ба сатҳи 2,930 расид. Ин чунин маъно дорад, ки дар ин давра омилҳои дигаре низ буданд, ки ба пастшавии зоиш таъсир расониданд. Ба назари мо, инҳо чунин омилҳо, ба монанди: кам шудани шумораи мутлақи онҳое, ки ба ақди никоҳ даромадаанд, паст шудани сатҳи зиндагии аҳоли, муҳочират, алаҳусус аҳолии мард, паҳншавии банақшагирии оила ва ғайра мебошанд.

Афзоиши назарраси коэффисенти зоишро дар миёнаи солҳои 80–уми асри гузашта низ бо имконоти фароҳамомадаи демографӣ дар солҳои 70 шарҳ додан мумкин аст. Дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ, бо бад шудани вазъи кримонегенӣ, дар баъзе ноҳияҳо волидон дар синни хурдӣ (13– 15– сола) духтарони худро ба таври ғайрирасмӣ ба шавҳар меоданд, ки табист пас аз як– ду сол насл ба дунё меоварданд.

Рушди муносибатҳои бозорӣ дар деҳот нақши кӯдаконро дар оила баланд мебардорад. Кӯдакон аз худи хурдсолӣ барои хоҷагии оилавӣ ва, баъдан, дар хоҷагиҳои хонаводагӣ корҳои гуногунро иҷро мекунанд. Хусусан нақши кӯдакон ҳамчун ҳомилони қувваи корӣ дар шароити истифодаи сусти мошину таҷҳизот дар деҳот

меафзояд, ва ин талабот аз тариқи бачазой қонё гардонида мешавад. Аз тарафи дигар, паҳн шудани моликияти хусусӣ ба замин ва дигар соҳаҳои истифодаи меҳнат (барои чаронидани чорво, ба даст овардани хӯроки чорво, ҳезум, об барои нӯшидан ва ғайра) метавонад ҳамчун омиле амал кунад, ки талаботи оилаҳоро ба шумораи зиёди дастони корӣ зиёд мекунад, барои безаминҳо бошад, ин талабот камтар хоҳад шуд.

Маълумоти пурсише, ки мо дар соли 1983 дар байни аҳолии Тоҷикистон гузаронидем, нишон дод, ки дар маҷмӯъ посухдиҳандагон асосан 4–7 фарзанд дошта, ҳиссаи бештар ба посухдиҳандагони дорои 5 фарзанд (38,2%) рост меояд. Шумораи аз ҷониби посухдиҳандагон матлуби фарзандон низ 7–8 кӯдакро ташкил медиҳад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки тамоюли посухдиҳандагон ба оилаҳои серфарзанд аҳамияти худро нигоҳ доштааст.

Посухдиҳандагони 23–сола 5 фарзанд доштанд ва меҳостанд, ки соҳиби 5 фарзанд шаванд, ва ҳиссаи онҳо дар маҷмӯи умумии посухдиҳандагон 0,1%–ро ташкил меод. Посухдиҳандагони 26–сола ба ҳисоби миёна 5 фарзанд доштанд ва меҳостанд, ки боз 5–7 фарзанд дошта бошанд. Посухдиҳандагони 28–сола ба ҳисоби миёна 4–7 фарзанд доштанд ва меҳостанд, ки 5,2 фарзанд дошта бошанд. Посухдиҳандагони 29–сола ба ҳисоби миёна 5 фарзанд доранд ва меҳостанд, ки 5 фарзанд дошта бошанд, посухдиҳандагони 30–сола ба ҳисоби миёна 4,7 фарзанд доранд ва меҳостанд, ки 6 фарзанд дошта бошанд. Аз ин ҷо бармеояд, ки дар рафтори репродуктиви посухдиҳандагон (23–30 сола), дар маҷмӯъ, талаботи қонёнагардида ба кӯдакон мавҷуданд ва онро, зимни шароити дигари баробар, бо роҳи зиёд кардани бачазой татбиқ кардан мумкин аст.

Ин хулоса дар солҳои минбаъда тасдиқ гардид.

Пурсиши ҷомеашиносии солҳои гуногун гузаронидашуда нишон дод, ки талаботи оилаҳо ба кӯдакон тадриҷан коҳиш меёбад. Ҳамин тавр, тибқи пурсиши соли 1961 ба саволи «Шумо чанд фарзанд доштан мехоҳед?» қариб 100% посухдиҳандагон–занон ҷавоб доданд: «Худо чӣ қадар хоҳад»; тибқи пурсиши

соли 1983 ба худи ҳама савол ҷавоб доданд «7– 8 фарзанд кофӣ аст»; ва тибқи пурсиши соли 1997 бошад, посухдиҳандагон чунин ҷавоб доданд: «дар деҳот 5– 7 фарзанд ва дар шаҳрҳо 3– 4 фарзанд». Аз ин ҷо бармеояд, ки қонуниятҳои умумии пастшавии зоиши аҳолии боқӣ мондааст.

Дар соли 2017 аз ҷониби Шуъбаи демографияи Институти иқтисод ва демографияи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар байни 2000 нафар аҳолии шаҳру деҳот, кормандони дастгоҳи идоракунии вилоят, кормандони муассисаҳои таҳсилоти олии ва кормандони институтҳои илмӣ–таҳқиқоти Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади муайян кардани самти репродуктивии онҳо назарсанҷии ҷомеашиносӣ гузаронида шуд.

Ҷадвали 14.

Низари посухдиҳандагон дар бораи шумораи воқеӣ ва матлуби қӯдакон, бо % (пурсиши солҳои 2012 ва 2017)

Шумораи фарзандон	Чанд фарзанд доред?		Волидони шумо чанд фарзанд дорад?		Чанд фарзанд мехоҳед дошта бошад?		Ба фарзандони худ чанд фарзанд доштанро маслиҳат медиҳед?	
	2012	2017	2012	2017	2012	2017	2012	2017
0	–	8,3	–	0,1	–	4,9	–	0,4
1	0,7	7,6	–	1,3	–	1,4	–	2,2
2	1,7	17,9	–	6,0	0,5	23,4	–	37,6
3	4,3	25,8	–	10,9	3,4	21,7	–	25,2
4	15,5	21,1	–	15,1	14,8	36,0	–	31,5
5	38,2	9,5	–	15,8	33,2	6,9	–	1,1
6	22,0	3,8	–	15,5	20,6	2,4	–	1,1
7	11,7	3,2	–	11,4	8,3	1,4	–	0,3
8	2,6	1,5	–	8,3	3,6	0,6	–	0,4
9	1,7	0,5	–	8,5	1,8	0,4	–	0,1
10	0,5	0,5	–	3,7	2,8	0,6	–	–
11	0,2	0,1	–	1,7	0,3	0,1	–	–
12	0,2	–	–	1,6	–	–	–	–

Фарзанд доштан намехоҳам	–	–	–	–	0,2	–	–	–
Чавоб нест	0,7	0,1	–	0,1	10,4	0,1	–	0,1
Ҳамагӣ	100	100	–	100	100	100	–	100
Фарзанддо-ри миёна		3,5		5,8		3,5		3,0

Аз маълумоти ҷадвали 14 дида мешавад, ки дар соли 2017 посухдиҳандагон асосан 2–4 фарзанд доштанд (64,8%), дар соли 2012 бошад, қисми асосии посухдиҳандагон 4–7 фарзанд (87,4%) доштанд. Дар соли 2017 пастшавии кӯдакон дар посухдиҳандагон бо фарзандони 5 ва зиёда нафар ба мушоҳида мерасад ва раванди тамоюли посухдиҳандагон ба оилаи 1–4 фарзандӣ чараён дорад, дар ҳоле ки ҳиссаи оилаҳои 3–фарзандӣ дар ин гурӯҳ аз ҳама бештар аст. Дар маҷмӯъ, посухдиҳандагон ба ҳисоби миёна 3–5 фарзанд доштанд. Волидони посухдиҳандагон серфарзанд буданд. Шумораи миёнаи фарзандони волидони посухдиҳандагон дар соли 2017 5,8 нафарро ташкил дод. Дар айни замон, қисми асосии посухдиҳандагон 3–7 фарзанд доштанд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки фарзандон нисбат ба волидон ба фарзанддории камтар тамоюл доранд. Шумораи матлуби кӯдакон дар посухдиҳандагон асосан дар соли 2017 2–4 кӯдак (81,1%)–ро ташкил меод, дар ҳоле ки дар соли 2012 ин рақамҳо 4–6 кӯдак (68,6%)–ро ташкил меоданд.

Дар маҷмӯъ, посухдиҳандагон дар соли 2017 мехостанд ба ҳисоби миёна 3,5 фарзанд дошта бошанд, ки ба шумораи воқеии кӯдакон баробар буда, назар ба волидонашон хеле кам мебошад. Барои муайян кардани дурнамои динамикаи эҳтимолии фарзанддории посухдиҳандагон мо назари посухдиҳандагонро дар бораи шумораи кӯдаконе, ки фарзандонашон маслиҳат доданд дошта бошанд, мавриди омӯзиш қарор додем. Тamarкузи бештари шумораи матлуби кӯдакон аз ҷониби волидон барои фарзандонашон ба оилаи 2 – дуфарзандӣ (37,6%) ба амал меояд меояд, дар ҳоле ки дар ҳуди посухдиҳандагон ин рақам оилаи 4 –

фарзандиро (36,0%) ташкил меод. Дар маҷмӯъ, ба ақидаи посухдиҳандагон, матлуб аст, ки фарзандонашон ба ҳисоби миёна оилаи 3–фарзандиро дошта бошанд, ки ин назар ба посухдиҳандагон воқеан 0,5 фарзанд камтар аст.

Ҳамин тариқ, хулоса баровардан мумкин аст, ки аҳоли худ ва фарзандони худро дар оянда ба шумораи камтари фарзандон самт медиҳад. Дар мавриди фарзанддории посухдиҳандагон дар вақти пурсиш бошад, он назар ба фарзанддории оилаҳои волидонашон (5,8 нафар) хеле пасттар буд (3,5 нафар). Дар маҷмӯъ, тамоюли дар оянда аз ҷониби аҳоли паст шудани зоиш ба мушоҳида мерасад.

Чадвали 15.

Назари посухдиҳандагон (кормандони институтҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон) дар бораи шумораи воқеӣ ва матлуби кӯдакон (пурсиши соли 2017), бо%

Шумораи кӯдакон	Чанд кӯдак доред?	Волидони шумо чанд кӯдак дорад?	Чанд кӯдак шумо мехоҳед дошта бошед?	Чанд кӯдак Шумо ба фарзандони худ маслиҳат медиҳед, ки дошта бошанд?
0	16,7	1,2	6,5	3,7
1	11	2,2	2,8	1,2
2	23,2	5,9	22,9	35,6
3	18,6	11,8	20,1	22,3
4	16,1	17,0	28,5	28,8
5	8,0	17,0	8,0	3,7
6	4,6	12,7	6,5	1,9
7	1,2	8,7	0,6	0,9
8	0,3	9,3	1,5	0,3
9	–	5,0	0,3	0,6
10	–	5,0	1,9	0,6
11	–	2,7	0,3	0,3
12		2,5	–	–
Ҳамагӣ	100	100	100	100
Фарзанддории миёна	3,08	5,67	3,69	3,1

Пурсиши кормандони ҳафт институти Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон – 323 нафар гузаронида шуд. Маълумоти ҷадвали 15 нишон дод, ки ба ҳисоби миёна посухдиҳандагон 3,08 фарзанд доштанд. Қисми асосии посухдиҳандагон 1-4 фарзанд доштанд. Дар ин зимн, зиёда аз 41,8%, 2– 3 фарзанд доштанд. Ҳиссаи 9 ва фарзанди бештар ба сифр баробар буд.

Посухдиҳандагон асосан аз оилаҳои серфарзанд буданд. Ба ҳисоби миёна волидони посухдиҳандагон 5,67 фарзанд доштанд. Ҳиссаи бештар ба 4– 6 кӯдак рост меомад, аммо зоиши кӯдакон дар баъзеҳо то 12 кӯдак идома меёфт. Чунин вазъи фарзанддории оилаҳо метавонад ба фарзанддории посухдиҳандагон то андозае таъсир расонад. Посухдиҳандагон меҳостанд ба ҳисоби миёна 3,69 фарзанд дошта бошанд, ки назар ба фарзанддории волидонашон (5,67) хеле кам аст. Қисми асосӣ ба 2– 4 навбатнокии таваллудҳои посухдиҳандагон рост меомад. Аммо бояд қайд кард, ки дар муқоиса бо кӯдакони воқеан мавҷудбуда шумораи матлуби кӯдакон бештар ба таваллудҳои ҷорум (28,5%) меафтад. Аз ин ҷо бармеояд, ки шумораи матлуби кӯдакон (3,69) аз шумораи воқеии мавҷуда зиёдтар аст (ба ҳисоби миёна 3,08%). Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки дар посухдиҳандагон, гарчанде начандон калон, вале талаботи қонеънагардида ба фарзандон мавҷуд аст.

Ниҳоят, посухдиҳандагон ба фарзандони худ маслиҳат медиҳанд, ки ба ҳисоби миёна 3,1 фарзанд дошта бошанд. Ин аз шумораи ҳам воқеӣ, ҳам матлуби фарзандони посухдиҳандагон камтар аст. Посухдиҳандагон фарзанддории худро ба 2–4 ба нақша мегиранд, аммо, ба ҳиссаи посухдиҳандагони 1–2–фарзандӣ бузургии аз ҳама калон рост меояд (36,8%). Ин аз ташаққули тадриҷии оилаи камфарзанд дар оянда гувоҳӣ медиҳад.

Гурӯҳи дигари посухдиҳандагон кормандони муассисаҳои таҳсилоти олии: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (се факултети иқтисодӣ), Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи И. Б. Ғафуров, Донишгоҳи Қӯрғонтеппа ба номи Н. Хусрав, Донишгоҳи Данғара ва Донишгоҳи Кӯлоб, Донишгоҳи Хоруғ ба номи М. Назаршоев) мебошанд.

Аз маълумоти ҷадвали 16 дида мешавад, ки посухдиҳандагон ба ҳисоби миёна 3,0 фарзанд доштанд.

Ҷадвали 16.

Назари посухдиҳандагон (муассисаҳои таҳсилоти олии Хатлон, Суғд, Душанбе, Хоруғ), дар бораи шумораи воқеӣ ва матлуби кӯдакон бо % (пурсиши соли 2017)

Шумораи кӯдакон	Чанд кӯдак доред?	Волидони шумо чанд кӯдак дорад?	Чанд кӯдак шумо мехоҳед дошта бошед?	Чанд кӯдак Шумо ба фарзандони худ маслиҳат медиҳед, ки дошта бошанд?
	Муассисаҳои таҳсилоти олии	Муассисаҳои таҳсилоти олии	Муассисаҳои таҳсилоти олии	Муассисаҳои таҳсилоти олии
0	15,7	0,2	4,0	1,9
1	8,3	0,7	1,0	2,2
2	27,0	3,4	22,7	30,5
3	22,2	13,4	21,7	25,5
4	15,8	17,7	34,3	34,3
5	6,9	16,4	8,3	2,9
6	2,2	13,4	3,8	1,4
7	1,0	10,5	0,9	0,3
8	0,3	8,1	1,2	0,5
9	0,3	6,2	0,3	0,2
10	0,2	6,4	1,0	0,2
11	–	2,1	0,2	0,2
12	–	1,0	0,7	–
13	–	0,5	–	–
Ҳамагӣ	100	100	100	100
Фарзанд-дори миёна	3,0	6,1	3,7	3,1

Қисми асосии онҳо ба 2– 4 кӯдак (65%) тамаркуз шуда, ҳамзамон дар ин гурӯҳ қисми бештар ба 2 кӯдак рост меомад.

Волидони посухдиҳандагон ба ҳисоби миёна 6,1 фарзанд доштанд, ва қисми асосӣ ба 3– 7 фарзанд рост омада, минбаъд то тартиби 13–ум идома меёфт. Ин чунин маъно дорад, ки посухдиҳандагон дар оилаҳои калон ба воя расидаанд, ки дар ташаккули рафтори репродуктивии онҳо асари худро гузоштааст.

Шумораи матлуби кӯдакон дар байни посухдиҳандагон дар доираи 2– 4 кӯдак (78,7%) мутамарказ шудааст, аммо дар ин гурӯҳ ҳиссаи бештар ба 4 кӯдак (34,3%) рост меомад. Ҳамзамон, зоиш то 12 таваллуд идома меёбад.

Инчунин, посухдиҳандагон дар бораи хоҳишоти онҳо дар бораи фарзанддорӣ барои фарзандонашон мавриди пурсиш қарор гирифтанд. Ба ҳисоби миёна, онҳо мехостанд, ки фарзандонашон 3,1 фарзанд дошта бошанд, ки ин аз фарзанддории матлуб барои худ (3.7) камтар аст. Аммо, гарчанде ки шумораи матлуби кӯдакон аз ҷониби посухдиҳандагон ба фарзандонашон асосан ба 2– 4 кӯдак тамаркуз ёфта буд, аммо ҳиссаи онҳо назар ба шумораи матлуби кӯдакон аз ҷониби худи посухдиҳандагон (78,7%) баландтар аст (90,3%).

Аз гуфтаҳои боло хулосаҳои зерин баровардан мумкин аст:

– дар тӯли 67 соли давраи таҳлилшуда қонуниятҳои умумии пастшавии нишондиҳандаҳои зоиши аҳоли ба назар мерасад;

– омилҳои асосии коҳишёбии зоиш: фурӯпошии ИҚШС ва вайрон шудани робитаҳои иқтисодии байни ҷумҳуриҳои собиқ, ташаккули муносибатҳои бозорӣ, ҷанги шахрвандӣ, ба таври интенсивӣ ҷорӣ кардани банақшагирии оила ва, хусусан, дар маҳалли деҳот;

– коҳишёбии динамикаи зоиш на мутобиқи қонуниятҳои умумии ивазшавии навъи бозтавлиди аҳоли (натичаи баландшавии шугли аҳоли, сатҳи таҳсилот, даромад, шаҳришавии аҳоли, рушди соҳаҳои саноатии иқтисодиёт, сатҳи саломатӣ ва ғайра), балки зерин таъсири омилҳои бозсозӣ, ки аз берун оварда шуда, ба паст кардани зоиш (таъмин аҳоли бо миқдори азими контрацептивҳо, ташвиқи тарғиби калонмиқёс ва татбиқи банақшагирии оила ва ғайра, инчунин зерин таъсири омилҳои дохилии гузарииш) ба амл омад;

– аҳоли аз чиҳати психологӣ худро пурра ба коҳишёбии босуръати зоиш бозсозӣ накардааст. Ҳанӯз таъсири омилҳои анъанавии зоиш на танҳо дар шуури аҳоли, балки дар тарзи зиндагии аҳоли низ қавӣ аст.

Аз таҳлил бармеояд, ки дар қисми асосии аҳоли ба шумори воқеии кӯдакон талаботи қонёнагардида вучуд дошта, он аз ҳисоби зиёд кардани зоиш қонё гардонида хоҳад шуд. Ин дар натиҷа метавонад дар дурнамои наздик суръати баланди афзоиши табиӣ аҳолиро нигоҳ дорад. Аммо дар дурнамо пастшавии минбаъдаи зоиш ба амал хоҳад омад, ки дар бораи ин додаҳои мавод ва ғайраҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар бораи онҳо истода мегузарем.

Суръати гузариш аз зоиши баланд ба миёна ё паст аз микёс ва муҳлатҳои рушди минбаъдаи саноатии иҷтимоӣ иқтисодӣ, фарҳангӣ, сифати аҳоли ва, дар маҷмӯъ, тағйирёбии талаботи ҷомеа ба кӯдакон вобаста аст.

3.2. Қонуниятҳои ғавти аҳоли

Марг ҳодисаи яғонаест, ки ҳам барои махлуқи зинда, ҳам бечон (вайроншавӣ) хос аст. Дар асоси ҳодисаҳои яғонаи марг муайян кардани қонунияти марги аҳоли дар маҷмӯъ ғайриимкон аст, аз ин рӯ, ба ин мақсад нишондиҳандаи маҷмӯи ғавтидагонро аз рӯи давраҳои вақт истифода мебаранд. Аммо изҳори далели марги одамон имкон намедихад, ки қонунияти маргҳо ошкор карда шавад. Аз ин рӯ, агар мо марги маҷмӯи аҳолиро дар динамика дар тӯли якчанд сол баррасӣ кунем, пас қонунияти марги аҳолиро муайян кардан мумкин аст. Ба мақсади муқоисаи сатҳи марги аҳоли дар динамика ва ё байни минтақаҳо ё кишварҳо дар демография нишондиҳанди ғавти аҳоли истифода мешавад, ки бо нисбати шумораи мурдагон ба шумораи миёнасолони аҳоли муайян карда шуда, дар промилле, яъне ба 1000 нафар ифода меёбад.

Таърихан нишондиҳандаи ғавти аҳоли дар микёси ҷаҳон, дар минтақаҳо, кишварҳо ва дар дохили кишварҳои алоҳида динамикаи тағйирёбанда дошт. Ин тағйирёбӣ бо бисёр сабабҳои дорои хусусияти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, табиӣ, сиёсӣ, экологӣ ва

ғайра алоқаманд аст. Масалан, то соли 1940, яъне то кашфи антибиотикҳо, сатҳи ғавти аҳолии ҷаҳон баланд буд. Ихтирои антибиотикҳо имкон дод, ки мубориза бар зидди бемориҳои сироятӣ ва паразитӣ пурзӯр карда шавад. Дар натиҷа, сатҳи ғавти аҳоли ба таври назаррас коҳиш ёфт.

Дар демография нишондиҳандаи дигари ҷамъбастанандаи ғавти аҳоли дарозии миёнаи умр зимни таваллуди кӯдак мебошад.

Ин нишондиҳанда, ки дар сатҳҳои ғавти синнусолии ҳос барои аҳолии мушаххас дар солҳои, ки ҳисоб карда мешаванд, қобилияти ҳаётии аҳолиро дар маҷмӯъ тавсиф мекунад (12,163).

Ҷадвали 17.

Динамикаи дарозии миёнаи умри дарпешистодаи кӯдаки таваллудшуда (ҳарду ҷинс) дар кишварҳои Аврупо

Солҳо	Дарозии миёнаи умр	Афзоиш дар даҳсола
1840	41,0	–
1850	41,5	0,5
1860	42,2	0,7
1870	43,5	1,3
1880	45,2	1,7
1890	47,1	1,9
1900	50,5	3,4
1910	54,3	3,8
1920	58,3	4,0
1930	61,7	3,4
1940	64,6	2,9
1950	69,8	5,2
1960	72,0	2,2
1970	72,5	0,5

Аз маълумоти ҷадвали 17 дида мешавад, ки дар тӯли солҳои 1840– 1970 тамоюли возеҳи афзоиши давомнокии миёнаи умр ва аз ин рӯ, коҳишёбии ғавт мушоҳида мешавад. Дар айни замон, дар тӯли солҳои 1840– 1890 афзоиши дарозии умр нисбатан паст буда, сипас ин нишондиҳанда дар солҳои 1900– 1950 афзоиш ёфта, минбаъд боз кам мешавад. Дар

маҷмӯъ, дар тӯли 130 сол қонуниятӣ афзоиши нишондиҳанди дарозии миёнаи умр ба мушоҳида мерасад.

Дар кишварҳои сотсиалистӣ дарозии умр ҳангоми таваллуд ба тариқи зайл ба назар мерасид: дар Россияи пешазинқилобӣ дар солҳои 1866– 1897 – 32 сол, дар ИҶШС дар солҳои 1958– 1959 – 69 сол, ҳуди ҳамин рақам дар давраи солҳои 1985 – 1986 боқӣ монд; дар кишварҳои пешрафтаи капиталистӣ: дар ШМА дар солҳои 1900– 1902 – 49 сол, дар соли 1985 – 75 сол; дар кишварҳои рушдбанда – дар Аргентина – дар солҳои 1975– 1980 – 68 сол, дар Венесуэла дар соли 1983 – 71 сол, дар Ҳиндустон дар солҳои 1951– 1960 – 41 сол, дар солҳои 1980– 1985 – 55 сол, дар Миср дар солҳои 1975– 1980 – 55 сол ва ғайра [13].

Ҷадвали 18.

Дарозии умри дарпешистода ҳангоми таваллуд дар минтақаҳои алоҳидаи ҷаҳон дар соли 2016

	Дарозии миёнаи умр, сол	
	Мард	Зан
Ҷамои ҷаҳон	70	74
Кишварҳои рушдқарда	76	82
Кишварҳои рушдбанда	68	72
Аз ҷумла:		
Африка	59	62
Америка	74	80
Осиё	71	74
Аврупо	75	81
Океания	75	80
Россия	66	77
Қазоқистон	68	77
Қирғизистон	67	74
Тоҷикистон	66	73
Туркменистон	62	70
Ӯзбекистон	71	76

Муқоисаи ин маълумот бо маълумоти ҷадвали 17 нишон медиҳад, ки дарозии умри дарпешистода ҳангоми таваллуд зиёд

мешавад, ки дар бораи тамоюли пастравии Ҷавти аҳолии шаҳодат медиҳад.

Қариб дар ҳама кишварҳои ҷаҳон дарозии умр хангоми таваллуд зиёд мешавад, гарчанде ки дар кишварҳои рушдбанда онҳо пастртар, дар кишварҳои пешрафтаи капиталистӣ – баландтар, буда дар кишварҳои сотсиалистӣ ин рақамҳо мавқеи миёнаро ишғол мекунанд.

Тавре ки дар боло қайд кардем, нишондиҳандаи дигари Ҷавти аҳолии коэффисиенти умумии Ҷавти аҳолии мебошад.

Ҷадвали 19.

Коэффисиенти умумии Ҷавти аҳолии аз рӯи кишварҳои алоҳида (шумораи Ҷавт ба 1000 нафар аҳолии)

Кишварҳои сотсиалистӣ	Солҳо		Коэффисиенти Ҷавтидагон (%)	
	1970– 1986	2016	8,2– 9,8	Россия 13,0
Болгария	1970– 1986	2016	9,1– 11,6	15,0
Венгрия	1970– 1986	2016	11,6– 13,8	13,0
ГДР	1970– 1986	–	14,1– 13,4	–
Руминия	1970– 1985	2016	9,5– 10,9	12,0
Чин	1970– 1986	2016	7,6– 6,7	7,0
Кишварҳои рушдбанди капиталистӣ				
ИМА	1970– 1986	2016	9,5– 8,7	8,0
Британияи Кабир	1970– 1986	2016	11,8– 11,6	9,0
ФРГ	1970– 1986	2016	12,1– 11,5	11,0
Ҷопон	1970– 1985	2016	6,9– 6,2	10,0
Кишварҳои рушдбанда				
Ҳиндустон	1970– 1985	2016	15,7– 11,8	7,0
Индонезия	1970– 1985	2016	16,9– 12,6	7,0
Мексика	1970– 1985	2016	9,6– 5,3	5,0

Дар саросари ҷаҳон дар соли 2016 коэффисиенти Ҷавт 8 % – ро ташкил меод.

Тавре ки аз ҷадвали 19 [14.428] дида мешавад, коэффисиенти умумии Ҷавт дар солҳои 1970– 1986– 2016 тақрибан дар ҳамаи кишварҳои сотсиалистӣ (ва собиқ сотсиалистӣ) афзоиш ёфта, дар кишварҳои капиталистӣ ва дар

холи рушд бошад, коҳиш ёфт. Аз ҷиҳати сатҳ ин коэффициент фарқ мекунад, ки он бо бисёр омилҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва дигар омилҳо алоқаманд аст, ки дар бораи онҳо мо дар поёнтар истода мегузарем.

Ғавти кӯдакон (шумораи ғавти кӯдакони дар синни то 1–сола ба 1000 таваллудшудагон) инчунин нишондиҳандае мебошад, ки ба нишондиҳандаи дарозии умр таъсир мерасонад. Он, ба мисли дигар нишондиҳандаҳо, ҳам байни кишварҳо, ҳам дар дохили кишвар дар фосилаи муайяни вақт фарқ мекунад. Дар асоси чунин фарқиятҳо омилҳои сершумор қарор гирифтаанд, ки хусусиятҳои ин ё он кишварро инъикос мекунанд. Ба маълумоти ҷадвали 20 муроҷиат мекунем [14, 428].

Ҷадвали 20.

Сатҳи ғавти кӯдакон дар кишварҳои алоҳида (шумораи кӯдаконе, ки то синни 1–солагӣ ғавтидаанд, ба 1000 нафар таваллудшудагон)

Кишварҳои сотсиалистӣ	1970	1975	1980	1985	1986	2016
ИҶШС.	24,7	30,6	27,3	26,0	25,4	Россия 6,5
Болгария	27,0	23,0	20,0	15,0	15,0	6,6
Чехословакия	22,0	21,0	18,0	14,0	14,0	2,5
Польша	33,0	25,0	21,0	18,0	17,0	4,0
Кишварҳои рушдфтои капиталистӣ						
ШМА	20,0	16,0	13,0	11,0	10,0	5,8
Британияи Кабир	19,0	16,0	12,0	9,0	9,0	3,9
Франсия	18,0	12,0	10,0	8,0	8,0	3,5
Италия	30,0	21,0	14,0	11,0	10,0	3,2
Ҷопон	13,0	10,0	7,0	6,0	5,0	1,9
Кишварҳои рушдбанда						
Аргентина	64,0	45,0	33,0	35,0	–	10,8
Ҳиндустон	–	133,0	129,0	118,0	–	40,0
Кувайт	37,0	39,0	28,0	19,0	–	7,0
Мексика	69,0	48,0	39,0	35,0	–	13,0

Аз маълумоти ҷадвали 20 дида мешавад, ки дар солҳои 1970–1986 сатҳи ғавти кӯдакон тақрибан дар ҳамаи кишварҳои зикршуда коҳиш ёфтааст. Дар айни замон, байни кишварҳо

фарқияти назаррас мавҷуд аст, ки аз 1,9 дар Чопон то 40,0 дар Ҳиндустон дар соли 2016 лаппиш меҳӯранд. Барои мақсадҳои таҳқиқоти мо, асосӣ дар ин ҷо он, ки сатҳи фавти кӯдакони то 1–сола тамоюли пастшавиро дорад, ба монанди дигар нишондиҳандаҳо, аз қабилӣ зоиш, зоиши ҷамъӣ, коэффитсиенти умумии фавти аҳоли ва ғайра.

Сатҳи фавти кӯдакони то 1–сола нишондиҳандаи муҳими рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар, сатҳи зиндагии аҳоли, сатҳи рушди соҳаи тандурустӣ ва хизматрасонии тиббӣ ба аҳоли дар маҷмӯъ ва аз ҷумла кӯдакон мебошад.

Зимни шароити дигари баробар сатҳи фавти аҳоли низ аз сохтори синну соли аҳоли вобаста аст. Пастшавии зоиш ва зиёдшудани дарозии миёнаи умр боиси афзоиши ҳиссаи шахсони аз синни қабилӣ меҳнат болотар дар сохтори шумораи аҳоли мегардад, ки дар он эҳтимолияти фавтидан назар дар насли наврас зиёдтар аст. Ин метавонад боиси афзоиши коэффитсиенти фавти умумии аҳоли гардад [12, 241].

Ҷадвали 21.

Сохтори синну соли аҳолии минтақаҳои асосии ҷаҳон, бо %

Минтақаҳо	Дар охирии солҳои 50–ум			Дар аввали солҳои 70–ум		
	0–14 сола	15–59 сола	60–сола ва боло	0–14–сола	15–59 сола	60–сола ва боло
ИҚШС	30	61	9	29	59	12
Аврупои хоричӣ	25	61	14	24	59	17
Аз ҷумла:						
Кшварҳои сотсиалистӣ	29	59	12	24	60	16
Кишварҳои капиталистӣ	25	60	15	24	58	18
Осиёи хоричӣ	38	56	6	40	54	6
Африка	42	52	6	44	51	5
Амрикои Шимолӣ	27	61	12	26	60	14

Амрикои Лотинӣ	40	55	5	42	52	6
Австралия ва Океания	30	58	12	31	58	11
Тамоми ҷаҳон	34	58	8	36	55	9

Ҳама кишвархоеро, ки дар ҷадвали 21 нишон дода шудаанд, ба: кишварҳои дорои зоиши баланд ва кишварҳои дорои зоиши муътадил ё паст аҳолии тақсим кардан мумкин аст. Зоиши баланд ҳиссаи баланди аҳолиро дар гурӯҳи синну соли 0–14–сола ва сатҳи пасти шахсони аз 60–сола боло таъмин менамояд.

Зоиши муътадил ё паст ҳиссаи қиёсан ками одамонро дар гурӯҳи синну соли 0–14 таъмин мекунад, ва дар гурӯҳҳои синну соли 15–49 ва 60–сола бошад, афзоиш меёбад. Агар дар ин гурӯҳҳо аҳолии синну соли 60–сола ва аз он боло 5% зиндагӣ кунанд, пас шуморида мешавад, ки аҳолии дар остонаи пиршавии демографӣ қарор дорад ё аҳолии пир аст [13].

Ҷадвали 22.

Сохтори синну соли аҳолии аз рӯи минтақаҳои асосии ҷаҳон дар соли 2016, бо%

Минтақаҳо	0–14	15–64	65 ва боло
Тамоми ҷаҳон	26	66	8
Кишварҳои рушдёфта	16	66	18
Кишварҳои рушдёбанд	28	65	7
Аз ҷумла: Африка	41	55	4
Амрико	23	67	10
Осиё	25	67	8
Аврупо	14	73	13
Океания	24	64	12

Аз маълумоти ҷадвали 22 дида мешавад, ки дар кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон яке аз сабабҳои баланд будани сатҳи ғавт дар муқоиса бо кишварҳои рушдёбанда ҳиссаи баланди одамони синнашон 65–сола ва боло (18%) дар аҳолии мебошад, ки зимни

зоиши қиёсан паст аст ва раванди тақвиятёбандаи пиршавии демографияи аҳоли ба баландшавии коэффисиенти умумии фавт мусоидат мекунад.

Қонуниятҳои умумӣ дар ҳолати мазкур камшавии афзоиши табиӣи аҳоли ва афзоиши коэффисиенти фавти умумии аҳоли, пеш аз ҳама, аз ҳисоби пиронсолон ва синну соли боло мебошад.

Масалан, дар давраи солҳои 1850– 1975 ҳиссаи шахсони синнашон 60–сола ва боло ба тариқи зайлш тағйир ёфт: дар Британияи Кабир – аз 7,2 то 19,9, дар Дания – аз 8,2 то 18,3, дар Норвегия – аз 8,8 то 19,1, дар ШМА – аз 4,1 то 21,0, дар Франция – аз 10,1 то 18,7, дар Шветсия– аз 7,8 то 15,0 фоиз [13].

Аз тавачҷуҳи хоса таҳқиқи тамоюлҳои фавт дар минтақаҳои бо афзоиши баланди табиӣи аҳоли, ки Осиеи Миёна мебошанд, бархӯрдор. Ба маълумоти ҷадвали 23 мурочиат мекунем [15, 158].

Ҷадвали 23.

Динамикаи фавти аҳоли дар кишварҳои Осиеи Миёна (шумораи фавтҳо ба 1000 нафар аҳоли)

	1900	1913	1926	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2013	2016
Тоҷикистон	38,0	36,4	20,6	14,1	8,2	5,1	6,4	8,0	6,2	4,7	3,9	3,9
Ўзбекистон	38,0	36,4	22,5	13,2	8,7	6,0	5,5	7,4	6,1	5,5	4,9	4,8
Туркменистон	38,0	36,4	22,4	19,5	10,2	7,5	6,6	8,4	7,0	–	6,2	–
Қирғизистон	38,0	36,4	21,2	16,3	8,5	6,1	7,4	8,4	7,0	6,9	6,1	5,5

Аз маълумоти ҷадвали 23 дида мешавад, ки дар солҳои 1900– 2016 коэффисиенти умумии фавти аҳолии кишварҳои Осиеи Миёна дар ҳамаи ҷумҳуриҳо тақрибан 10 маротиба коҳиш ёфтааст. Аммо, соли хотирмон соли 1950 буд, вақте ки нишондиҳандаи фавт дар ҳамаи ҷумҳуриҳо якбора коҳиш ёфт. Ба назари мо, сабаби ин кашфи антибиотикҳо, ки истифодаи онҳо дар соҳаи тандурустӣ фавти аҳолиро аз бемориҳои сироятӣ ва паразитӣ ба таври назаррас коҳиш дод, инчунин рушди соҳаи тандурустӣ, хизматрасонии тиббӣ ва баландшавии сатҳи зиндагии аҳоли мебошанд.

Дар тӯли зиёда аз 100 сол қонуниятҳои пастшавии ғавти аҳолии ба мушоҳида мерасид. Сатҳи ташаккулёфтаи ғавт дар соли 2016 боқӣ хоҳад монда, дар баъзе кишварҳои минтақа боз ҳам коҳиш хоҳад ёфт, аммо пас аз солҳои 2020– 2025 он пеш аз ҳама аз ҳисоби пиршавии демографии аҳолии ва дигар сабабҳои экологӣ як қадар афзоиш хоҳад ёфт. Дар оянда, то соли 2040, тибқи изҳороти олимони, агар ҷовидонии инфиродӣ ба даст оварда шавад, пас ғавти аҳолии метавонад коҳиш ёбад. Ҳамин тариқ, гузариш ба навъи нави ғавт амалӣ карда мешавад.

Дида бароем, ки ғавти аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон чӣ гуна тағйир меёфт. Ба маълумоти ҷадвали 24 муроҷиат мекунем [16, 133].

Ҷадвали 24.

Тағйирёбии коэффисиенти умумии ғавти аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 1950– 2016 (бо промилле)

Солҳо	Ҳамагӣ дар Тоҷикистон	Аҳолии шаҳр	Аҳолии деҳот
1900	38,0	–	–
1913	36,4	–	–
1926	20,6	–	–
1935	20,0	–	–
1940	14,1	–	–
1950–1954	7,9	8,6	7,7
1955–1959	6,4	6,9	6,1
1960–1964	5,4	6,4	4,9
1965–1969	6,3	6,1	6,3
1970–1974	6,6	6,4	6,7
1975–1979	8,3	7,5	8,7
1980–1984	7,7	7,5	7,8
1985–1989	6,8	6,7	6,9
1990–1994	6,9	7,6	6,7
1995–1999	5,0	6,2	4,8
2000–2004	4,9	5,5	4,6

2005–2009	4,6	5,0	3,9
2010–2014	4,2	4,8	4,0
2016	3,9	4,4	3,8

Аз маълумоти чадвали 24 дида мешавад, ки дар давраи солҳои 1900– 2016 дар маҷмӯъ дар Тоҷикистон ва дар доираи шаҳру деҳот тамоюли пастравии коэффисиенти умумии ғавт ба амал меомад. Аммо дар солҳои алоҳида ин таносуб баланд шудааст. Ҳамин тавр, дар маҷмӯъ дар кишвар коэффитсиент дар соли 1992 – 6,6; дар соли 1993 – 8,7; дар соли 1994 – 7,0 промиллоро ташкил меод. Сипас якбора то сатҳи 1958 – 5,9% коҳиш ёфта, дар солҳои боқимонда то соли 1995 дар сатҳи 6.8 % тағйир меёфт. Пас аз ба охир расидани ҷанги шаҳрвандӣ он то 4,2 % паст шуд. Худи чунин динамика дар тӯли солҳо дар байни аҳолии шаҳр ва деҳот ба мушоҳида мерасад. Хусусияти фарқкунандаи ғавти аҳоли дар он аст, ки наздикшавии ин коэффитсиент дар байни ғавти шаҳрӣ ва деҳотӣ ба амал меояд, гарчанде ки ғавти деҳот дар солҳои 1900– 2016 нисбат ба шаҳрӣ пасттар буд. Агар таносуби ғавти аҳолии шаҳр ва деҳотро аз рӯи солҳо ба назар гирифта шавад, пас манзараи зерин мушоҳида мешавад: аз соли 1950 то 1964, яъне дар тӯли 15 сол коэффисиенти умумии ғавт аз рӯи тамоми солҳои аҳолии шаҳр нисбат ба аҳолии деҳотӣ баландтар буд, аз соли 1965 то соли 1989, яъне дар тӯли 25 сол ин коэффитсиент дар аҳолии деҳот баландтар буд, ва дар тӯли солҳои 1990 то 2016, яъне дар тӯли 25 соли охир бошад, боз ғавти шаҳрӣ нисбат ба ғавти деҳотӣ баландтар буд.

Дар тӯли солҳои истиқлолият тағйироти муайян, мусбат ва сифатӣ дар ғавт ва дарозии умри аҳоли ба амал омаданд. Дар давоми солҳои 1991– 2016 коэффисиенти умумии ғавти аҳолии Тоҷикистон аз 6,1 дар соли 1991 то 3,9 адад дар соли 2016 коҳиш ёфт, аз ҷумла дар байни аҳолии шаҳрӣ коҳишбӣ аз 6,6 то 4,4 адад, дар байни аҳолии деҳотӣ – аз 5,9 то 3,8 ададро ташкил дод. Дар муқоиса бо як қатор давлатҳои дигар ин нишондиҳанда қаноатбахштар аст. Ҳамин тариқ, коэффисиенти умумии ғавт

дар соли 2016 чунин буд: дар Озарбойчон – 5,9; дар Арманистон – 9,4; дар Белоруссия – 12,6; дар Қазоқистон – 7,4; дар Қирғизистон – 5,5; дар Узбекистон – 4,8 ададро ташкил дод.

Фавти кӯдакон (шумораи кӯдакони фавтида то синни 1 сола ба 1000 таваллудшуда) дар солҳои 1991– 2014 дар Тоҷикистон аз 40,5 то 14,3 тағйир ёфт, яъне ба 26,2 банди коҳиш ёфт, дар Озарбойчон – аз 25, 3 то 10,2, яъне ба 15,1 банд коҳиш ёфт, дар Арманистон – аз 17,9 то 8,8 – ба 9,1 банд коҳиш ёфт, дар Белоруссия – аз 12,1 то 8,6, яъне ба 3,5 банд коҳиш ёфт, дар Қазоқистон – аз 27,4 то 9,7, ба 17,7 банд, дар Қирғизистон – аз 29,7 то 20,2 – ба 9,5 банд коҳиш ёфт. Ин рақамҳо аз муваффақиятҳои бузурге, ки дар кишварҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла дар Тоҷикистон дар соҳаи паст кардани сатҳи фавти кӯдакон дар солҳои истиқлолият ба даст оварда шудаанд, шаҳодат медиҳанд. Коҳиш ёфтани фавт дар маҷмӯъ, ва фавти кӯдакон аз ҷумла ба афзоиши дарозии умри аҳолии кишвар мусоидат кард. Дар давраи солҳои 1991– 2016 нишондиҳандаи дарозии мавриди интизори умри дарпешистода ҳангоми таваллуди кӯдак дар маҷмӯъ дар Тоҷикистон аз 70,1 то 73,7 сол, аз ҷумла мардон – аз 67,3 то 71,9 ва занон – аз 72,9 то 75,7–сола баланд шуд. Дар муқоиса бо дигар кишварҳо ин нишондиҳанда дар соли 2016 ба тариқи зайл буд: дар Озарбойчон – 75,2, дар Арманистон – 75,0, дар Белоруссия – 74,1, дар Қазоқистон – 72,3, дар Қирғизистон – 70,9 сол [9, 330].

Баландшавии нишондиҳандаи мазкур ҳам аз ҳисоби кам шудани фавти кӯдакон, ҳам аз ҳисоби беҳтар шудани сатҳ ва сифати зиндагии аҳоли ба амал омад.

Дар коэффисиенти умумӣ, дар ҳаракати нишондиҳандаи фавти аҳоли пастшавии он ба назар мерасад. Дар оянда, дар натиҷаи рушди назарраси техника ва татбиқи технологияҳо дар истехсолот ва дар маишат, пиршавии демографии аҳоли, беҳтар шудани сатҳи зиндагӣ ва сифати аҳоли фавт дар маҷмӯъ метавонад аз сатҳи зоиш баланд шавад.

Барои фаҳмидани қонуниятҳои фавт таҳлили сабабҳои марг аҳамияти калон дорад.

Аҳамияти ин масъала аз он иборат аст, ки барои марҳилаҳои гуногуни рушди ҷомеаи инсонӣ сохторҳои махсуси сабабҳои фавт хос мебошанд.

Иқтисоде, ки дар он одамони ибтидоӣ зиндагӣ мекарданд, азхудкунанда номида мешавад, зеро одамон асосан аз хӯрокхое, ки табиат ба онҳо додааст, – меваҳои дарахтон, гӯшти ҳайвоноти кушташуда, моҳӣ, растаниҳои гуногун ва ғайра истифода мекарданд.

Дар ин марҳилаи ташаккули инсоният одамон бештар аз ҳама аз бемориҳои сироятӣ ва паразитӣ, инчунин бемориҳои узвҳои нафас вафот мекарданд. Маҳз ҳамин сабабҳо дар ҷои аввал қарор доштанд. Дар баробари ин сабабҳо дигарӣҳо низ буда метавонистанд, ки дар маҷмӯъ сохтори сабабҳои фавти одамонро аз ҷониби иқтисоди азхуд кардашуда ташаккул меоданд, яъне аз он чизе, ки табиат ба онҳо медод, истифода мебуданд. Тадричан одамон рушд карда, олотӣ мехнат такмил ёфта, тадричан онҳо аз инъомҳои мавҷудаи табиӣ ба истехсоли маҳсулот шурӯъ карданд. Аз ҳамин вақт сар карда, иқтисодро истехсолкунанда меноманд. Хусусияти асосии иқтисодиёти истехсолкунанда дар ин марҳила истехсоли маҳсулоти кишоварзӣ буда, иқтисодиёт аграрӣ буд. Мошинҳо ва механизмҳо вучуд надоштанд, аз ин рӯ онҳо асосан аз олотҳои примитивии мехнатро истифода мекарданд. Дар ин ҷо нақши ҳалкунандаро мехнати дастӣ мебозид. Аз ин рӯ, ин иқтисодиётро анъанавӣ ё пешазиндустриалӣ номиданд.

Мавқеи асосиро дар сохтори сабабҳои фавт бемориҳои сироятӣ ва паразитӣ, бемориҳои роҳи нафас, ҷароҳат ва захролудшавиҳо ва дигар сабабҳои марбут ба машғулиятҳои касбӣ ишғол мекарданд. Ин сохторро сохтори анъанавии сабабҳои фавт номиданд. Ин бо он алоқаманд буд, ки рушд тибқи қонуниятҳои ташаккулёфтаи анъанавӣ ба амал омада, ба таври яқин аз як насл ба насли дигар гузашта, мутобиқан ба ин, сохтори сабабҳои фавт боқӣ мемонд.

Аммо, ба қадри рушди минбаъдаи қувваҳои истехсолкунанда, илм, маориф, тандурустӣ, шаклҳои нави ташкили мехнат ва истехсолот, пайдоиши мошинҳо ва ғайра дар сохтори сабабҳои марг

низ тағйирот ба амал омаданд. Аммо, нақши асосиро дар ин маврид гузариш аз иқтисоди анъанавии дастӣ ба истеҳсоли мошинӣ, ба ташкили капиталистии корхонавии меҳнат бозид. Ин марҳиларо ҷомеаи индустриалӣ номиданд. Барои он паҳншавии назарраси чунин сабабҳои марг, аз қабилӣ аномалияҳои модарзодӣ, ихтилоли низоми гардиши хун, омосҳои бадсифат, чароҳатҳои истеҳсоли ва маишӣ, ҳодисаҳои нохуш ва ғайра хос буд, аммо ҳиссаи сабабҳои охири марг ҳанӯз калон набуд. Рушди минбаъдаи истеҳсолоти мошинӣ ба ташаккули истеҳсолоти маҷмӯӣ– механиконидашуда ва автоматӣ кунонидашуда табдил ёфт. Ғораткунии даррандавори сарватҳои табиӣ, ҳалалдорсозии экология бо роҳи ифлосшавии об ва ҳаво тақвият ёфта, ашёҳои нави сунъии кимиёвӣ истеъмол пайдо шуда, хусусият ва речаи меҳнат тағйир ёфтанд, ва ғайра.

Ҳамаи ин ба гузариши ҷомеа ба иқтисоди постиндустриалӣ оварда расонид (ин барои кишварҳои хеле баландтаракқикардаи капиталистӣ хос аст). Мутаносибан, дар сохтори сабабҳои фавт гузариш ба амал омад, ки онро сохтори муосир номиданд. Ба қатори аввал чунин сабабҳои марг, ба монанди бемориҳои низоми хунгузар, омосҳои бадсифат, захролудшавихо, чароҳатҳо ва ҳодисаҳои нохуш баромаданд. Ба ҷои сабабҳои асосан экзогенӣ (гуруснагӣ, эпидемия ва ғайра) бештар сабабҳои эндогенӣ омаданд. Дар солҳои баъдии 2050– 2100 гузариш аз ҷомеаи постиндустриалӣ ба ҷомеаи иҷтимоӣ амалӣ карда шуда, сохтори сабабҳои марг ба сӯи сабабҳои техникӣ, технологӣ ва экологии фавт ба таври ҷиддӣ тағйир ёфта, бемориҳои нав пайдо мешаванд.

Динамикаи сохтори сабабҳои фавти аҳолиро дар Англия дар давраи тӯлони вақт дида мебароем. Ба маълумоти ҷадвали 25 муроҷиат мекунем [17, 410].

Ҷадвали 25.

Тағйирёбии сабабҳои фавт ба 1000 зоиш (Англия ва Уэлс, мардон)

Сабабҳои фавт	1861	1901	1940	1964
Бемориҳои сироятӣ ва паразитӣ	299,7	165,3	69,3	9,8
Аз ҷумла: сили узвҳои	109,5	77,4	40,2	5,9

нафаскашӣ				
Омосҳои бадсифат	14,0	52,3	118,8	201,1
Бемориҳои низоми хунгузар	124,3	181,5	348,7	497,4
Зуком, пневмония, бронхитҳо	132,2	165,2	163,2	132,5
Ҳодисаҳои нохуш, захролудшавӣ ва ҳодисаҳои марги зӯрварона	49,4	48,9	86,0	45,8
Сабабҳои дигар ва номаълум	450,4	386,8	214,0	113,4

Дар тӯли зиёда аз 100 сол дар Англия ва Уэлс дар фавти аҳоли тағйиротҳои ҷиддӣ ба амал омаданд. Рушди соҳаи тандурустӣ ва хизматрасонии тиббӣ, паст шудани сатҳи гуруснагӣ, эпидемияҳо, бемориҳо, инчунин коҳиш ёфтани сабабҳои эндогении фавт ба он мусоидат кард, ки ин нишондиҳанда ба 30,5 маротиба кам шуд. Тадриҷан фавт аз сабабҳои экзогенӣ (омилҳои беруна) зиёд шудан гирифт. Дар маҷмӯъ, омилҳои экзогенӣ сабабҳои муосири фавт номида мешаванд. Ҷойи аввалро фавт аз бемориҳои низоми хунгузар, дуюмро – омосҳои бадсифат ва сеюмро – зуком, пневмония, бронхит мегиранд.

Тақрибан ҳуди чунин қонуният дар динамикаи сабабҳои фавт дар кишварҳои дигар низ ба мушоҳида мерасад. Маълумоти ҷадвали 26–ро дида мебароем [12, 173].

Ҷадвали 26.

Сохтори сабабҳои марг дар кишварҳои алоҳида, бо%

Кишварҳо	Бемориҳои сироятӣ ва паразитӣ		Бемориҳои дилу раг		Омосҳои бадсифат		Ҷароҳатҳо		Бемориҳои дигар	
	1960	1970	1960	1970	1960	1970	1960	1970	1960	1970
Австрия	2,3	1,2	43,6	46,8	19,7	19,6	7,4	7,8	27,0	24,6
Британияи Кабир	1,1	0,6	51,9	50,3	18,8	20,0	4,4	3,9	23,8	25,2
Италия	2,8	1,8	43,0	45,3	15,0	18,5	4,8	5,5	34,4	28,9

Канада	1,2	0,9	48,7	49,6	16,7	19,5	7,9	9,3	25,5	20,7
Коста– Рика	11,9	20,2	10,7	19,2	8,6	9,6	4,7	6,6	64,1	44,4
Мексика	13,1	23,5	8,0	10,7	3,0	3,9	6,8	7,3	69,1	31,8
Нидерландия	0,9	0,8	43,5	45,4	22,1	23,2	5,7	6,9	27,8	23,7
Салвадор	10,2	26,8	2,2	4,1	1,8	2,0	6,3	7,5	79,5	59,6
Сингапур	9,8	6,7	15,8	27,0	11,0	14,8	5,5	7,9	57,9	43,6
ШИМА	1,2	0,9	54,0	54,2	15,7	17,0	7,1	8,4	22,0	19,5
Финляндия	3,6	1,3	48,3	53,0	17,4	17,6	8,4	8,9	22,3	19,2
ФРГ	1,9	1,1	39,0	43,8	18,2	19,2	6,7	7,2	34,2	28,7
Шветсия	1,1	0,9	52,2	53,1	18,6	20,5	6,4	6,9	21,7	18,6
Чопон	5,9	3,3	33,7	40,7	13,2	16,2	8,6	8,5	38,6	31,3
Франсия	2,6	1,5	36,0	36,6	17,3	19,4	6,7	8,7	37,4	33,8

Аз маълумоти чадвали 26 дида мешавад, ки дар кишварҳои тараққикарда сабаби асосии фавт ба бемориҳои дилу раг, дар кишварҳои рушдбанда бошад, ба сабабҳои дигар рост меояд. Дар баробари ин, бояд қайд кард, ки ҳиссаи фавтҳо аз бемориҳои сироятӣ ва паразитӣ дар солҳои 1960– 1970. дар кишварҳои пешрафта коҳиш ёфта, бо сабабҳои дигар бошад, афзоиш ёфта истодааст.

Хулоса, дар кишварҳои пешрафта ҳиссаи сабабҳои муосири фавт афзоиш ёфта, ҳиссаи сабабҳои анъанавӣ коҳиш ёфта истодааст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки дар кишварҳои пешрафта раванди ташаккули амсилаи муосири фавт, яъне гузариш аз навӣ анъанавии фавт ба навӣ муосир идома дошта, дар кишварҳои рушдбанда бошад, фавт бо сабабҳои гуногун меафзояд, ки дар он афзоиши бештар дар навъҳои анъанавии фавт (афзоиши ҳиссаи бемориҳои сироятӣ ва паразитӣ тақрибан ба 2– 2,5 маротиба) ба мушоҳида мерасад. Дар ин кишварҳо унсурҳои гузариш ба амсилаи муосири фавти аҳоли ба қайд гирифта мешаванд.

Ҳоло, кӯшиш мекунем, ки динамикаи сабабҳои фавти аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистонро пайгирӣ намоем. То инқилоби сотсиалистӣ Тоҷикистон дар ҳайати қаламрави Туркистон қарор гирифта, ба монанди Ёзбекистон, Қирғизистон ва Туркменистон, ки пас аз тақсимои давлатии миллӣ 14 октябри 1924 ҳамчун ҷумҳуриҳои мустақил ташкил шуда буданд, як

кишвари ақибмонда буд. Тоҷикистон ҳамчун ҷумҳурии мустақил соли 1929 ташкил шудааст. Барои Тоҷикистон иқтисоди анъанавӣ бо унсурҳои иқтисоди азхудкунанда хос буд, аз ин рӯ, дар ин ҷо сохтори анъанавии сабабҳои фавт маъмулӣ буд. Ин ба ҷумҳуриҳои дигари Осиёи Миёна низ дахл дорад.

Дар тӯли солҳои рушди сотсиалистӣ Тоҷикистон ба ҷумҳурии нисбатан тараққикарда табдил ёфт. Саноат, кишоварзӣ, илм, маориф, тандурустӣ, фарҳанг рушд карда, он ба кишвари саноатӣ– аграрӣ мубаддал гардид. Ин тағйирот осори худро дар сохтори сабабҳои фавти аҳолии боқӣ гузоштанганд.

Дар ҷадвали 27 сохтор ва сатҳи сабабҳои фавти аҳолии Тоҷикистон дар солҳои 1970– 2016 оварда шудааст. Аз сабаби дастрас набудани маълумот, мо натавонистем маълумоти қаблӣ оморино истифода барем [18, 70].

Ҷадвали 27.

Сабабҳои асосии фавти аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 1970– 2016 (ба 100000 ҳаз. нафар)

Солҳо	Аз бемориҳои низомии хунгузар	Аз омосҳои бадсифат	Аз бемориҳои увзҳои нафаскашӣ	Аз бемориҳои увзҳои хозима	Аз бемориҳои сироятӣ ва паразитӣ	Аз ҳодисаҳои нохуш, кушторҳо, худкушиҳо ва дигар таъсириоти беруна	Аз бемориҳои дигар
Тамоми аҳоли							
1970	123,1	56,4	177,2	42,6	68,4	50,2	–
Ҷои ишғол – шуда	2	4	1	6	3	5	–
1985	185	52,0	185,2	36,8	100,1	49,2	–
Ҷои ишғол – шуда	2	4	1	6	3	5	–
1995	212,1	27,9	124,4	21,9	64,0	42,7	–
Ҷои ишғол – шуда	1	5	2	6	3	4	–
2000	187,8	30,9	58,2	19,3	31,2	27,5	73,4
Ҷои ишғол	1	5	3	7	4	6	2

– шуда							
2010	208	33,2	30,6	19,6	15,2	21,4	93,7
Чои ишғол – шуда	1	4	2	6	7	5	3
2016	186,9	32,1	20,9	17,0	8,7	15,6	113,4
Чои ишғол – шуда	1	3	4	6	7	5	2
Аҳолии шахрӣ							
1970	153,2	86,1	131,8	26,7	45,9	74,0	–
Чои ишғол – шуда	1	3	2	6	5	4	–
1985	248,7	85,9	98,3	30,6	70,2	75,5	–
Чои ишғол – шуда	1	3	2	6	5	4	–
1995	318,6	46,8	93,3	27,9	63,8	69,7	–
Чои ишғол – шуда	1	5	2	6	4	3	–
2000	238,2	40,0	40,9	21,7	33,5	38,1	96,2
Чои ишғол – шуда	1	4	3	7	6	5	2
2010	227,3	39,5	25,6	23,5	17,5	23,6	78,9
Чои ишғол – шуда	1	3	4	6	7	5	2
2016	186,3	35,4	19,3	19,3	8,8	17,1	149,9
Чои ишғол – шуда	1	3	4	5	7	4	2
Аҳолии деҳот							
1970	105,3	38,7	204,7	52,0	81,7	36,0	–
Чои ишғол – шуда	2	5	1	4	3	6	–
1985	153,9	36,3	228,6	39,9	115,2	36,2	–
Чои ишғол – шуда	2	5	1	4	3	6	–
1995	170,8	20,6	136,4	19,6	64,1	32,2	–
Чои ишғол – шуда	1	5	2	6	3	4	–
2000	169,6	27,6	64,5	18,4	30,3	20,6	53,2
Чои ишғол – шуда	1	5	2	7	4	6	3

2010	201	31,0	32,4	18,1	14,4	20,6	53,2
Чои ишғол – шуда	1	4	3	6	7	5	2
2016	187,1	30,9	21,5	16,3	8,7	15,1	100,3
Чои ишғол – шуда	1	3	4	5	7	6	2

Ҳамаи сабабҳои фавти аҳолиро, тибқи таснифи дигар, одатан ба гурӯҳҳо тақсим мекунанд, ки дар он ба гурӯҳи аввал чунин сабабҳоро нисбат медиҳанд, ки шартан бо тарзи ҳаёт ва шароити зиндагӣ алоқаманданд буда, онҳоро сабабҳои эндогенӣ меноманд. Ин сабабҳои фавти аҳолиро ба шартӣ сармоягузориҳои муайян аз ҷониби давлат, ташкилотҳои хайрияи иттифокҳои касаба ва шахсиятҳо ба таври ҷиддӣ бартаараф кардан мумкин аст. Аммо ин вақт ва воситаҳои зиёдро талаб мекунад.

Ба сабабҳои эндогении марг мувофиқи чадвали 27 инҳо дохил мешаванд: бемориҳои узвҳои нафаскашӣ, бемориҳои узвҳои ҳозима, бемориҳои сироятӣ ва паразитӣ мансубанд.

Гурӯҳи дуюм экзогенӣ мебошад. Ба сабабҳои экзогении марг онро нисбат медиҳанд, ки дар миқёси васеъ начандон дур, яъне 50– 80 сол пеш паҳн шудаанд. Онҳо ба дараҷаи бештар бо пешрафти илмӣ– техникаӣ, бо сарбории калони асабӣ ва психикӣ, стресси зуд– зудӣ аҳоли, инчунин бо сабабҳои номаълуми рушди бемориҳо алоқаманданд. Ба онҳо сабабҳои зеринро нисбат медиҳанд: бемориҳои низоми хунгузар, омосҳои бад, ҳодисҳои нохуш, куштор, худкушӣ ва таъсиrotи дигари беруна. Дар солҳои 1970– 2016 ҳиссаи маргҳо бо сабабҳои экзогенӣ дар шумораи умумии маргҳо аз 36% ба 74,6% афзоиш ёфт.

Аз маълумоти чадвали 27 дида мешавад, ки дар давоми солҳои 1970– 2016 ташаккули тадриҷии амсилаи муосири фавт ба мушоҳида мерасад. Агар дар соли 1970 дар ҷои аввал фавт аз бемориҳои роҳҳои нафас, яъне сабаби эндогенӣ қарор дошт, пас дар соли 2016 ба ҷои аввал фавт аз бемориҳои низоми хунгузар, ба ҷои дуюм сабабҳои дигар, дар ҷои сеюм омосҳои бадсифат

мебароянд. Ин нишондиҳандаи гузариши тадриҷӣ аз амсилаи эндогенӣ ба амсилаи экзогении фавти мебошад.

Сабабҳои фавти аҳолии байни шаҳр ва деҳот фарқ мекунанд, ки ин бо хусусиятҳои шароити ҷаҳолияти ҳаётии аҳолии ин минтақаҳо алоқаманд аст.

Аз маълумоти ҷадвали 27 дида мешавад, ки фавти аҳолии шаҳрӣ аз сабабҳои эндогенӣ тамоюли пастшавӣ дошта, аз сабабҳои экзогенӣ бошад, афзоиш ёфта истодааст. Дар деҳот қариб чунин тамоюл ба мушоҳида мерасад.

Дар ҷои аввал ҳам дар аҳолии деҳот, ҳам аҳолии шаҳр фавт аз бемориҳои низоми хунгузар, дар ҷои дуюм дар ҳарду минтақа фавт аз ҳодисаҳои нохуш, кушторҳо, худкушиҳо ва дигар таъсири беруна, дар ҷои сеюм дар байни аҳолии шаҳр фавт аз омӯҳҳои бадсифат, ва дар деҳот бошад, – аз бемориҳои узвҳои нафаскашӣ қарор дорад.

Ҳамин тариқ, ҳам дар шаҳрҳо, ҳам дар деҳот сабабҳои экзогении марғ афзуда, дар байни ҳамаи сабабҳои фавт маҷмаи бартаридоштаро ишғол мекунанд. Дар дурнамо сатҳи фавти аҳолии аз ин сабабҳо вобаста хоҳад буд, гарчанде ки таъсир аз сабабҳои эндогенӣ низ боқӣ мемонад.

Пастшавии тадриҷии фавт дар оянда, пас аз 30–40 сол, дар шароити ҳеле коҳиш ёфтани зоиш ва пиршавии демографии аҳолии фавти аҳолии баланд хоҳад шуд.

Ба афзоиши фавти аҳолии истеҳсоли калонмикёс ва истеъмоли маҷбурии ба истилоҳ маҳсулоти аз ҷиҳати генетикӣ тағйирёфта аз ҷониби аҳолии, ки ниҳоят ба тағйирёбии тадриҷии геномҳои инсонӣ муосир оварда мерасонанд, таъсири ҷиддӣ мерасонад. Ин бо афзоиши фавти навъи муосири инсон ҳамроҳӣ хоҳад кард.

Аз тарафи дигар, истифодаи беназорати нуриҳои гуногуни химиявӣ ва захрхимикатҳо барои истеҳсоли гӯшт, маҳсулоти ширӣ, сабзавот, меваҳо ва ғайра. Масалан, ҳангоми парвариши тоқзорҳо, ногӯфта дар бораи истифодаи беандозаи нуриҳои химиявӣ, тоқзорҳо бештар аз 3–4 маротиба бо захрхимикатҳо қорқард қарда мешаванд. То пухта расидани ангур он амалан бо

заҳрхимикатҳо пур мешавад. Танҳо бӯи нохуш аллакай одамонро аз истеъмоли он бозмедорад.

Аҳолии оддӣ, ба таври нокофӣ огоҳ ин маҳсулотро истеъмол мекунад. Дар натиҷа ғавти, агар на худи истеъмолкунанда, пас наслҳои дуҷум ва сеҷуми ӯ афзоиш меёбад. Ғавти инсонӣ навъи муосир зиёд хоҳад шуд. Дар баробари истеҳсоли чунин маҳсулот, тадриҷан инсонӣ аз ҷиҳати генетикӣ тағйир додашуда тавлид ёфтааст, тадриҷан истеҳсол карда мешавад. Аммо саволҳои зиёде дар бораи тақдири инсонӣ ҳозира, оила, издивоҷ, зоиш ва ғавт ва ғайра ба миён меоянд. Ин масъала то охири асри XXI ҳалли худро меёбад.

3.3. Издивоҷи аҳоли ва қонуниятҳои он

Издивоҷи аҳоли дар тағйирёбии шумораи аҳоли нақши муҳим мебозад. Тибқи меъёрҳои ахлоқии ташаккулёфта ва қонунгузори мавҷуда, дар ҷомеа писарон ва духтароне, ки ба синни муайян расидаанд, ҳуқуқи издивоҷ доранд. Пеш аз инкилоб дар Тоҷикистон ин меъёр бар пояи аҳкоми дини Ислом асос ёфта, риоя карда мешуд.

Яке аз вариантҳои бо оила таъмин намудани занон пешниҳоди ҳуқуқи издивоҷ ба мард бо чанд зан буд, агар ӯ метавонист онҳоро бо ҳама ҷизҳои зарурӣ таъмин кунад. То дараҷае, ин ба пешгирии бадахлоқии занон ва пурзӯр кардани назорат аз болои занон ва фарзандони онҳо мусоидат карда, ба пайдории оила, нигоҳ доштани тозагии ахлоқӣ дар ҷомеа ва кам шудан шумораи یتимон (зимни шароити дигари баробар) таъсири мусбат расонид.

Агар кӯдакони болиғ (15– 18– сола) оилаи худро надошта бошанд, пас ҷомеа инро қабул надошт ва дар ҳар лаҳзаи муносиб ин масъала метавонист ба мавзӯи гуфтугӯи ҳешовандон, дӯстон, шиносҳо мубаддал гардад.

Аз тарафи дигар, беҳуқуқии занон, бесаводӣ ва қашшоқии онҳо ба бойҳо ва хонҳо имкон медоданд, ки духтарони танҳо ва یتимонро барои таъмини зиндагии «биҳиштӣ»–и худ дар иморатҳои худ истифода баранд. Дар бораи ин асарҳои

сершумори нависандагон, олимон, мардумшиносони Осиёи Миёна шаҳодат медиханд [19, 150].

Тамаркузи шумораи зиёди занон (занон, ғуломон, хизматгорон ва ғайра) дар як иморат бояд боиси серфарзандии ин оилаҳо мегардид, аммо ин ба амал намеомад. Ба эҳтимоли зиёд, бо се сабаб: аввалан, сарватмандон ва хонҳо ба ғайр аз занҳо ва канизакон бо қорҳои беруназоилавӣ (қор бо хизматчиён, заминдорон ва ғайра) банд буданд, бинобар ин, дар онҳо ба таври оддӣ вақт ва саломатии кофӣ намерасид, ки бо ҳамаи занони ба онҳо мутааллиқ муносибати маҳрамона дошта бошанд. Баъзан қор ба ҳоле мерасид, ки хоҷа бо зани нав танҳо дар шаби аввали арӯсӣ хоб мерафт, баъд аз ин вайро фаромӯш мекард, зеро занҳои нав ворид мешуданд. Сониян, дар доираи оила эҳтимолан истифодаи воситаҳо ва усулҳои пешгирии бордоршавӣ амалӣ карда шуда буд, зеро дар акси ҳол оила метавонист дар тӯли якчанд сол якчанд маротиба афзоиш ёбад. Саввум, хоҷа намехост, ки занҳояш бо бозтавлиди одамон банд бошанд, зеро ин дастрасии ӯро ба соҳибии онҳо маҳдуд мекард [20, 72].

Айни замон аз ҷониби қонунгузорӣ издивоҷи моногамӣ (як шавҳар ва як зан) иҷозат дода шудааст.

Агар дар ҳомае банақшагирии оила зимни шароити дигари баробар татбиқ карда нашавад, издивоҷи баланд ба зоиши баланд оварда мерасонад. Агар дар ҳомае банақшагирии оила васеъ паҳн шуда бошад, пас сатҳи баланди издивоҷ инчунин маънои афзоиши зоиши аҳолиро надорад.

Қаблан ҳавонон дар синни 16– 17– солагӣ, алахусус духтарон, навҳавонон бошанд, дар синни 20– 23– солагӣ ақди никоҳ мебастанд. Ба қадри баланд шудани сатҳи таҳсилоти ва фарҳангии ҳавонон тадричан синну соли ақди никоҳ баланд мешавад, ки ин ба издивоҷ ва зоиши аҳоли таъсири манфӣ мерасонад [28, 129].

Ҷадвали 28.

Динамикаи коэффисиенти умумии издивоҷи аҳолии кишварҳои ИДМ (Издивоҷ ба 1000 нафар аҳоли)

Кишварҳо	1940	1950	1960	1970	1979	1985	1989	2000	2014	2016
----------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------

ИЧШС.	6,3	11,6	12,1	9,7	10,9	9,8	9,4	–	–	–
РСФСР	5,5	12,0	12,5	10,1	11,1	9,7	9,4	6,2	8,4	6,7
ЧШС Украина	7,3	11,7	10,7	9,8	11,1	9,6	9,5	5,6	6,9	5,9
ЧШС Литва	9,7	9,1	10,1	9,5	9,3	9,6	9,3	–	–	–
ЧШС Латвия	10,8	9,9	11,0	10,1	9,9	9,3	9,1	–	–	–
ЧШС Эстония	9,6	9,5	10,0	9,1	8,7	8,4	8,0	–	–	–
ЧШС Гурчистон	5,1	8,9	10,6	7,8	10,4	8,4	7,0	–	–	–
ЧШС Озарбойҷон	8,6	8,2	12,0	6,8	9,8	10,5	10,4	5,0	9,0	6,9
ЧШС Арманистон	2,3	14,8	11,2	7,3	10,7	10,3	7,8	3,4	6,3	5,5
ЧШС Ўзбекистон	7,4	10,2	13,4	9,1	10,5	11,0	10,0	–	–	8,6
ЧШС Қирғизистон	6,7	12,2	14,3	9,2	10,5	10,1	9,7	4,9	9,4	7,9
ЧШС Тоҷикистон	10,9	10,0	13,1	9,2	10,2	10,5	9,2	4,2	11,6	8,4
ЧШС Туркменистон	8,2	11,2	14,5	8,6	10,1	9,8	9,8	–	–	–
ЧШС Қазоқистон	6,0	12,0	14,4	9,5	10,7	10,1	10,0	6,1	9,2	8,0
ЧШС Белоруссия	5,9	9,6	11,0	9,3	10,8	9,9	9,6	6,2	8,9	6,8
ЧШС Молдавия	9,0	11,7	9,3	9,4	12,1	9,7	9,2	7,5	7,2	6,2

Аз маълумоти ҷадвали 28 дида мешавад, ки тӯли 76 сол дар ИЧШС дар маҷмӯъ ва дар ҷумҳуриҳои алоҳида қонуниятҳои афзоиши издивоҷи аҳоли бо баъзе пасту баландшавиҳо ба мушоҳида мерасад. Ин коэффисиент дар солҳои гуногун аз 5,1 то 14,5 промилле лапиш меҳӯрд.

Худи ҳамин манзара дар динамикаи коэффисиенти издивоҷ дар дигар кишварҳои ҷаҳон низ ба мушоҳида мерасад. Ҳамин тавр, дар давоми солҳои 1950 то 1975 дар Британияи

Кабир он дар солҳои гуногун аз 7,7 то 8,6, дар Италия – аз 6,7 то 7,3, дар Франция – аз 7,0 то 7,5, дар Олмон – аз 9,7 то 6,3 тағйир ёфт, ва дар ин ҷо мавҷудияти динамикаи равшани пастшавии ин коэффитсиент дар Шветсия аз 7,5 то 5,4 бо пасту баландшавиҳо, дар Исроил – аз 8,2 то 9,4 динамикаи рушд ба мушоҳида мерасад, дар ШМА он асосан дар ҳудуди 10– 10,5, дар Ҷопон аз 8,1 то 8,4 низ бо баландшавӣ ва пастшавӣ лаппиш меҳӯрад ва ғайра [9, 209].

Ҷадвали 29.

Динамикаи шумораи издивоҷҳо ва коэффисиенти издивоҷи аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 1979–2016

Солҳо	Шумораи никоҳҳо, воҳид			Ба 1000 нафари аҳоли		
	Ҳамагӣ	Аҳолии шаҳрӣ	Аҳолии деҳот	Ҳамагӣ	Аҳолии шаҳрӣ	Аҳолии деҳот
1979	39260					
1985	48079					
1989	47616	16264	31352	9,2	9,7	9,0
1999	22736	6938	15798	3,7	4,3	3,5
2005	52352	14747	37605	7,6	7,5	7,7
2006	57278	15952	41326	8,2	8,0	8,3
2007	97713	25893	71820	13,7	13,8	13,7
2010	100759	25624	75135	13,2	12,7	13,4
2014	95537	25757	69780	11,6	11,7	11,5
2015	76956	19810	57146	9,1	8,8	9,2
2016	72499	18378	54121	8,4	8,1	8,5

Аз маълумоти ҷадвали 29 дида мешавад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи издивоҷҳо дар солҳои 1979– 2016 1,8 маротиба афзудааст. Аммо, дар солҳои 2007– 2016 дар шумораи издивоҷҳо ҳақиқи яқбора ба мушоҳида мерасад, масалан, дар соли 2007 нисбат ба соли 2006 шумораи издивоҷҳо 62,3 фоиз афзудааст, дар соли 2010 нисбат ба соли 2006 бошад, шумораи издивоҷҳо ба 75,9 фоиз афзудааст, ва сипас аз соли 2015 шумораи издивоҷҳо ба меъёри муқаррарӣ дохил шуд. Ин вазъ бо қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2007 «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросимҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» шарҳ дода мешавад, ки тибқи он як қатор

махдудиятҳои хароҷоти моддӣ барои гузаронидани тӯйҳо, хатнасурҳо, маросимҳо ва ғайра қорӣ карда шуданд [22, 11].

Аҳолии нисбатан камбизоат аз ин қонун истифода карданд ва хароҷоте, ки барои гузаронидани як тӯй сарф мешуд, аллақай барои ду тӯй кофӣ буд ва ғайра. Қонуни мазкур, ҳамин тариқ, ба афзоиши издивоҷи аҳоли, вақте ки захираҳои дохилшаванда ба ақди никоҳ кам мешуданд, такон дода, коэффисиенти издивоҷи аҳоли дубора ба маҷрои қаблии худ ворид шуд.

Афзоиши шумораи издивоҷҳо инчунин шумораи хусусан таваллудҳои яқум ва дуҷумро зиёд кард, ки ин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пас аз соли 2007 мушоҳида мешавад. Дар айни замон, таваллудҳои яқум ва дуҷумро оилаҳо фавран бидуни банақшагири анҷом медиҳанд, бинобар ин, шумораи таваллудҳо аз соли 2007 зиёд шудааст. Ғайр аз он, кам шудани хароҷоти расмиёти издивоҷ аҳолиро низ ба ободонии босуръати никоҳии оилаҳои худ хавасманд кард.

Афзоиши синну соли издивоҷ таъсири манфӣ расонид. Тибқи маълумоти омори Ҷумҳурии Тоҷикистон, синни миёнаи издивоҷи аввал дар солҳои 1989–2016 дар мардон аз 24,3 то 25,8 ва дар занон аз 21,5 то 22,0 баланд шудааст.

Муносибатҳои байни занон ва мардон метавонанд дар шакли никоҳи шахрвандӣ, яъне бидуни қайди қонунӣ сурат гиранд. Ин бештар дар кишварҳои пешрафта паҳн шудааст. Ин ҷуфтҳо чунин мешуморанд, ки то вақти муайян ҷавонон бояд аз зиндагӣ лаззат баранд ва сипас шояд дар синни 30–35 солагӣ издивоҷи қонунӣ карда, фарзанддор шаванд. Табиист, ки шумораи кӯдакон дар ин оилаҳо ҳадди аққал 1–2 нафар хоҳад буд. Шакли дигари зиндагии яқҷояи мардон ва занон бисёрзанӣ мебошад. Таҳқиқоти мо нишон дод, ки агар духтар аз ибтидо зани аввал ва ягона мебуд, пас метавонист аз ин издивоҷ 4–5 ё бештар фарзанд ба дунё орад. Аммо, вақте ки вай зани 2 ё 3–ум зан мешавад, он гоҳ таваллуд дар ин ҷуфти оилавӣ кам мешавад. Тавре ки таҳқиқоти мо нишон медиҳад, занҳои 2–3–уми одатан 1–2 фарзанд доранд [23, 147]. Дар ниҳояти қор, чунин шакли зиндагии беруназникҳои ба пастшавии афзоиши аҳоли оварда мерасонад.

Таъсири манфиро ба афзоиши аҳоли чунин навъи савдои ифлос, ки дар шароити иқтисоди бозорӣ аз Ғарб ба мо гузаштааст, ин танфуруӯшӣ аз ҷониби баъзе занон мерасонад. Дар Тоҷикистон, гарчанде ки он ба таври ҷиддӣ паҳн нашудааст, аммо дар ниҳоят, ин занон худро берун аз раванди бозтавлидкунӣ ёфта, табиист, ки афзоиши аҳолиро хоҳиш медиҳанд. Шумораи заноне, ки умуман фарзанддор шудан намехоҳанд, дар ҷомеа меафзояд.

Ба зоиши ҷуфтҳои ҳамсарон шартномаи издивоҷ зарбаи ҷиддӣ мезанад. Ин шакли муносибатҳои никоҳӣ ҳамзамон нобоварии зану шавҳарро ба ҳамдигар тавлид мекунад, ки паёмади он камфарзандӣ мебошад, зеро он ҳам кафили ҳифзи оила, ҳам кафили масъалаҳои ҷузъитар ҳангоми парокандашавӣ мебошад. Дар Тоҷикистон ин шакли издивоҷ васеъ паҳн нашудааст.

Ҳамаи шаклҳои дар боло номбаршудаи муносибатҳои никоҳӣ дар ниҳоят пояҳои оиларо ҳамчун ниҳоди давлатӣ ба таври ҷиддӣ суст мекунанд.

Ниҳоят, тавре ки мо дар боло навиштем, ҳангоми таҳлили зоиш аҳамияти иқтисодии кӯдак дар ҳаёти оила тадриҷан хоҳиш меёбад. Чунин иттиҳодияҳо, ба монанди “Ҷамъияти занони бефарзанд” дар хорича пайдо шудаанд, ки умуман соҳиби фарзанд шудан намехоҳанд.

Дар маҷмӯъ, дар ниҳоди издивоҷ ва оила тамоюли заифшавии онҳо дар ҳаёти аҳоли ба мушоҳида мерасад. Ҳамин тариқ, ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки дар соҳаи издивоҷи аҳоли қонуниятҳои шакл мегиранд, ки боиси пастшавии афзоиши аҳоли мегарданд.

Издивоҷи байнимиллӣ дорои баъзе хусусиятҳо мебошанд. Дар давраи сотсиализм издивоҷи байнимиллӣ дар байни аврупоӣҳо ва тоҷикон маъмул буд. Пас аз пошхӯрии ИҶШС, ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон, қабули забони тоҷикӣ ҳамчун забони давлатӣ ва ғайра шумораи издивоҷҳои байнимиллӣ якбора хоҳиш ёфта, баъдан он ба андозаи мутлақ як қадар тағйир ёфт (ҷадвали 30) [9, 218].

Чадвали 30.

Издивочҳои байнимиллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар солҳои 1996–2016

Солҳо	Издивочҳои байнимиллӣ			Бо %		
	Ҳамагӣ	Аҳолии шаҳрӣ	Аҳолии деҳот	Ҳамагӣ	Аҳолии шаҳрӣ	Аҳолии деҳот
1996	2372	1426	946	8,4	16,6	4,9
2001	2778	1353	1425	9,6	14,9	7,2
2010	5973	2250	3723	5,9	8,7	5,0
2011	5413	2018	3395	5,7	8,1	4,9
2012	5362	1934	3428	5,5	7,7	4,7
2013	4821	1631	3190	5,0	6,4	4,4
2014	4766	1733	3033	5,0	6,7	4,3
2015	2961	1076	1885	3,8	5,4	3,3
2016	3170	1179	1991	4,4	6,4	3,7

Аз маълумоти чадвали 30 дида мешавад, ки дар ифодаи мутлақ шумораи издивочҳои байнимиллӣ дар солҳои 1996–2016 дар маҷмӯъ ба 33,6% зиёд шудааст, аз ҷумла дар шаҳрҳо ба 17,4% кам шуда, дар маҳалҳои аҳолинишини деҳот ду баробар афзудааст. Ин, ба эҳтимоли зиёд, аз ҳисоби муҳоҷирони берунаи меҳнатӣ, ки дар хориҷи кишвар издивоч мекарданд, ба амал омад.

Дар сохтори издивочҳои байнимиллӣ дар давраи социализм ҳиссаи никоҳҳои аҳолии таҳҷой бо аҳолии аврупоӣ ба таври назаррас баландтар буд. Бо фурӯпошии ИҚШС чунин издивочҳои байнимиллӣ коҳиш ёфтанд. Издивочҳои байнимиллии тоҷикон бо аҳолии таҳҷой (ӯзбекҳо, туркманҳо, қирғизҳо) афзоиш ёфтанд. Чунин тағйирот дар сохтори издивочҳои байнимиллӣ ба баландшавии зоиши аҳоли мусоидат кард. Гап дар сари он аст, ки издивочи тоҷик–аврупоӣ одатан ба доштани камфарзандӣ самтгирӣ мекунад, дар ҳоле ки издивочи тоҷик–таҳҷоӣ Марказӣ Миёна одатан ба серфарзандӣ нигаронида шудааст, гарчанде ки дар ин категорияи издивочҳо коэффисиенти тамоюли коҳишбӣ дорад.

Дар маҷмӯъ, издивочҳои байнимиллӣ ба коҳиш ёфтани коэффисиенти зоиш мусоидат мекунад. Дар оянда теъдоди

издивочҳои байнимиллии Тоҷикистон – Аврупо аз ҳисоби муҳочирони берунаи меҳнатӣ метавонад зиёд шавад, ки ин ба паст шудани коэффисиенти зоиши аҳолии Тоҷикистон мусоидат хоҳад кард.

Ҳамин тариқ, қонуниятҳои умумии рушди издивочии аҳоли дар Тоҷикистон зиёдшавии шумораи онҳост, гарчанде ки шумораи умумии издивоч дар солҳои охир як қадар коҳиш ёфтааст. Ин аз ду сабаб вобаста аст: 1. аз сатҳи зоиши волидайнӣ онҳое, ки ҳоло ба синни издивоч расидаанд; 2. аз хоҳиши ҷавонон ба ақди никоҳ.

Аммо, дар маҷмӯъ, коҳиш ёфтани коэффисиенти издивочи аҳоли, ки ба таври қонунӣ ба расмият дароварда шудааст, дар натиҷа ба зоиши аҳоли таъсири манфӣ мерасонад.

3.4. Қонуниятҳои рушди навъҳои оилаҳо

Гузариши демографӣ ба танҳо равандҳои зоиш, ҷавт, муҳочират, сифати аҳоли, рафтори ангеизиши аҳоли, балки тағйирёбии навъҳои оилаҳо низ фаро мегирад. Ба ҳар як марҳилаи рушди иҷтимоӣ иқтисодии инсоният як навъи муайяни оила мувофиқат мекунад. Аз ин ҷост, ки навъи дар ҷомеа бартаридоштаи оила нишондиҳандаи сатҳи рушди ҷомеа мебошад. Аз ин нуқтаи назар, пайгирӣ кардани динамикаи навъҳои оилаҳо ва муайян кардани навъҳои имконпазири онҳо дар ояндаи дур, робитаи онҳо бо гузариши демографӣ ва иҷтимоӣ муҳим ба назар мерасанд.

Бо ташаккули муносибатҳои бозорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон равандҳои тағйирёбанда оғоз гардиданд, ки тамоми паҳлӯҳои ҳаёти ҷомеа, бунёди давлатию иқтисодӣ ва ғайраро фаро гирифтанд. Яке аз тағйироте, ки дар маълумоти расмӣ аз тариқи мақомоти оморӣ бадастоянда ба амал меоянд, шомил кардани оилаҳо ба ҳайати хонаводаҳо мебошад.

Дар маҷмӯаҳои қонунии оморӣ маълумот дар бораи оилаҳо мавҷуд нест, ки ин таҳлили муқоисавии динамика, таркиб ва сохтори оилаҳо дар давраи тӯлонӣ ба таври ҷиддӣ душвор мегардонад.

Ба назари мо, хонавода – ин як воҳиди иқтисодӣ аст, ки аз як шахс метавонад иборат бошад ва, аз ин рӯ, аз ин мавқеъ он мавзӯи таҳлили, пеш аз ҳама, илми иқтисод мебошад.

Оила – ин на танҳо объекти таҳлили иқтисодӣ, балки демографӣ низ мебошад. Дар оила, тавре ки классикҳо навишта буданд, тамоми равандҳое, ки дар ҷомеа дар маҷмӯъ ба амал меоянд, гӯё дар миниатюра такрор мешаванд. Дар робита ба ин, онро воҳиди ибтидоии ҷомеа номидаанд.

Тибқи таърифи мавҷуда дар адабиёти илмӣ, «оила – ин як умумияти гурӯҳи одамонест, ки ба издивоҷ ё ҳешутабории хунӣ асос ёфта, бо умумияти маишат ва масъулияти тарафайн алоқаманданд» [17, 350].

Нишонаи асосии оила – ин иттиҳоди ду ҷинси муқобил аст, яъне оила дар шакли аввалаи ҳолис бояд аз ду нафар иборат бошад – мард ва зан, ки дар асоси бучети умумӣ, масъулият дар тарбияи фарзанд ва ғайра фаъолияти муштаракро амалӣ месозанд.

Аз ин мавқеъҳо, агар хонавода аз як нафар иборат бошад, пас он хонавода буда, дар омор ҷунин ба ҳисоб гирифта мешавад. Аммо ҷунин хонавода оила шуда наметавонад, зеро дар ин ҷо иттиҳоди ду нафар вучуд надорад. Агар зану шавҳар ҷудо шаванд (дар айни замон, агар онҳо фарзанд надошта бошанд), пас парокандашаваии оила ба амал омада, он шакли хонаводаро мегирад.

Хонавода вазифаи репродуктивӣ, тарбияи насли наврас, вазифаи ҷинсӣ ва ғайраро амалӣ карда наметавонад.

Дар асоси гуфтаҳои боло, ҳангоми таҳлили оилаҳо мо ҷунин ҳисобро анҷом додем: аз шумораи умумии хонаводаҳо хонаводаҳои мучаррадро бароварда, қисми боқимондаро ҳамчун шумораи оилаҳо қабул кардем. Ин маълумот имкон медиханд, ки таҳлили муқоисавии оилаҳоро бо маълумоти барӯйхатгирии солҳои гузашта анҷом диҳем.

Омили асосие, ки ба шумораи оилаҳо дар ҷомеа таъсир мерасонад, афзоиш ё камшавии аҳоли, сохтори ҷинсӣ– синну солии он мебошад.

Дар давоми солҳои 1979– 2000 шумораи аҳоли дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба 61%, аз ҷумла аҳолии шаҳр ба 26,3% ва аҳолии деҳот – ба 80,8% афзоиш ёфт.

Дар солҳои 2000– 2010 ин рақамҳо мутаносибан дар маҷмӯъ 22,9%, аз ҷумла аҳолии шаҳр – 22,2%, аҳолии деҳот – 23,1%–ро ташкил доданд. Афзоиши босуръати аҳоли инчунин зиёдшавии босуръати шумораи оилаҳоро низ таъмин мекард. Инро аз ҷадвали 31 дидан мумкин аст [24, 72].

Ҷадвали 31.

Динамикаи шумораи оилаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 1979– 2010.

Шумораи оилаҳо	1979	2000– 2010	% афзоиши соли 2010 нисбат ба соли 1979
Ҳамагӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	636402	1159145	182,1
аз ҷумла:			
дар маҳалҳои аҳолинишини шаҳр	265978	358407	134,7
дар маҳалҳои аҳолинишини деҳот	370424	800738	216,1

Дар маҷмӯъ, дар ҳар 10 сол шумораи оилаҳо ба ¼, дар баъзе минтақаҳо бошад, дар ҳудуди 1/3 афзоиш меёфт. Дар айни замон, дар маҳалҳои аҳолинишини шаҳр шумораи оилаҳо дар тӯли 10 сол ба ҳисоби миёна 7– 8%, дар деҳот бошад, 40% афзоиш ёфт. Чунин таносуби афзоиши шумораи оилаҳо дар шаҳру деҳот, пеш аз ҳама, бо зисти тақрибан 73,0% аҳолии кишвар дар деҳот шарҳ дода мешавад.

Афзоиши босуръати шумораи оилаҳо дар солҳои минбаъда, алахусус пас аз қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросимҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», аз 8 июни соли 2007, № 272 низ идома ёфт.

Дар таҳқиқи оилаҳо таҳлили андозаи онҳо аз рӯйи шумораи нафароне, ки якҷоя зиндагӣ мекунанд, аз аҳамияти калон бархӯрдор мебошад.

Аз маълумоти ҷадвали 32 тамоюли хеле ҷолиб ба мушоҳида мерасад. Дар соли 1979 шумораи оилаҳое, ки дар онҳо 2– 4 нафар зиндагӣ мекунанд, 42,2%–ро аз ҳамаи оилаҳо, ва дар соли 2010 бошад, ҳиссаи ин оилаҳо тақрибан 26,5%–ро ташкил дод.

Оилаҳо бо шумораи аъзо 5– 10 нафар дар соли 1979 – 57,8%, ва дар соли 2010 бошад, – 73,5%–ро ташкил доданд.

Тамоюли пастшавии шумораи оилаҳое, ки дар онҳо 2– 4 нафар зиндагӣ мекунанд, ва тамоюли зиёдшавии шумораи оилаҳое, ки дар он 5– 10 нафар зиндагӣ мекунанд, бо хусусиятҳои тағйирёбии сохтори этникии аҳоли ва сатҳи зоиши оилаҳо дар ин солҳо шарқ меёбанд.

Таркиби оилаҳои аҳолии шаҳр аз таркиби оилаҳои деҳот фарқ мекунад.

Соли 1979 ҳиссаи оилаҳои шаҳрии иборат аз 2– 4 нафар 62,9%, ва дар соли 2010 – 40,3%–ро ташкил дод, яъне кам шудааст.

Соли 1979 ҳиссаи оилаҳои дорои 5 ва зиёда нафар дар таркиби онҳо дар маҷмӯъ 37,2%, ва дар соли 2010 бошад, ҳиссаи чунин оилаҳо афзуда, 59,7%–ро ташкил дод. Чунин вазъ дар маҳалҳои аҳолинишини шаҳрӣ бо он шарҳ дода мешавад, ки дар соли 1979 дар таркиби аҳолии шаҳр ҳиссаи аҳолии миллати аврупоӣ, ки ба фарзанддорӣ кам ва миёна атоҷуол дошт, баланд буд ва аз ин рӯ ҳиссаи чунин оилаҳо низ баланд буд.

Дар соли 2010 дар аҳоли тағйироти калони этникӣ ба амал омаданд. Қисми зиёди аҳолии миллатҳои аврупоӣ шаҳрҳои ҷумҳуриро тарк карданд ва аз ин рӯ ҳиссаи оилаҳои дорои 2– 4 нафар коҳиш ёфт [25].

Ҷадвали 32.

Шумораи андозаи аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 1979, солҳои 2000 ва 2010, бо %

	Шумораи оилаҳо	Аз он ҷумла оилаҳо, иборат аз:											
		2 нафар			3 нафар			4 нафар			5 нафар		
		1979	2000	2010	1979	2000	2010	1979	2000	2010	1979	2000	2010
Ҳамаи аҳоли	100	13,0	7,5	5,6	14,1	9,0	7,7	15,1	13,6	13,2	11,9	16,5	16,7
Аҳолии шаҳрҳо	100	20,1	13,0	10,3	21,6	14,7	11,6	21,2	18,2	18,6	12,6	18,3	17,9
Аҳолии деҳот	100	7,9	5,0	3,6	8,7	6,8	5,9	10,6	11,4	11,0	11,7	15,6	16,2

	Шумораи оилаҳо	Аз он ҷумла оилаҳо, иборат аз:														
		6 нафар			7 нафар			8 нафар			9 нафар			10 нафар		
		1979	2000	2010	1979	2000	2010	1979	2000	2010	1979	2000	2010	1979	2000	2010
Ҳамаи аҳоли	100	10,4	15,7	17,6	9,4	12,2	11,9	8,3	8,4	8,2	6,6	5,5	5,1	11,2	11,6	14,0
Аҳолии шаҳрҳо	100	7,6	14,2	16,7	5,4	8,9	8,9	4,0	4,9	5,8	2,9	2,8	2,9	4,7	5,4	7,6
Аҳолии деҳот	100	12,4	16,3	18,0	12,3	13,8	13,2	11,4	10,0	9,3	9,2	6,6	5,8	15,8	14,5	17,0

Дар солҳои минбаъда шаҳрҳо аз навворидшудагон аз деҳаҳои Тоҷикистон пур мешуданд, ки ин ба афзоиши ҳиссаи оилаҳо бо шумораи зиёди аъзо мусоидат мекард. Дар баробари ин, ба афзоиши шумораи оилаҳое бо аъзои зиёд инерсияи серфарзандии аҳолии таҷҷой таъсир расонид.

Таъсири муайянро ба коҳиш ёфтани ҳиссаи оилаҳои дорои 5– 9 нафар аъзо паҳншавии банақшагирии оила дар байни аҳоли расонид.

Дар деҳот ҳиссаи оилаҳое, ки 2– 4 нафарро дар бар мегиранд, дар соли 1979 – 27,2%, дар соли 2010 бошад, – 20,5%–ро ташкил дод. Соли 1979 ҳиссаи оилаҳое, ки 5 нафар ва

бештар аз он доранд, 72,8% ва дар соли 2010 бошад. – 79,5%–ро ташкил дод. Ба ибораи дигар, дар тӯли солҳои 1979 ва 2010 таркиби оилаҳо ба қадри афзоиши собиқаи оиладории онҳо зиёд шуда, эҳсос мешуд, ки мавриди таъсири банақшагирии оила бештар оилаҳои ҷавон назар ба оилаҳои собиқадор қарор доштанд.

Навъи оила ва сохтори оилавии он зимни шароити дигари баробар нишондиҳандаи дараҷаи рушди ҷомеа, қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои иқтисодии он маҳсуб меёбад.

Агар таърихи рушди ҷомеаҳои инсонӣ, ки дар доираи он одамон мавҷудияти худро ба роҳ буданд, ба таври схемавӣ нишон диҳем, пас манзараи зеринро ба даст овардан мумкин аст: галаи ибтидоӣ, қабила, ҷамоа, оилаҳои калони бисёрнасли, оилаҳои ҷуфти пурра, оилаҳои моногамӣ, оилаҳои нопурра, зиндагии бе оила. Ба ҳар яке аз ин умумиятҳои одамон сатҳи муайяни рушди ҷомеа мувофиқат мекард. Дар ин робита, тамоюлҳои тағйирёбии типологияи оилаҳоро, ки барои таҳияи тадбирҳои сиёсати иҷтимоӣ дар соҳаи оила муҳим аст, дар мадди назар нигоҳ доштан зарур аст.

Раванди тағйирёбии оила аз як навъ ба навъи дигар дар қаламравҳои гуногуни қураи замин ва дар кишварҳои алоҳида бо суръати якхела ба амал намеомад. Агар дар баъзе қаламравҳо, масалан, дар Тоҷикистон, то соли 1917 моногамия васеъ паҳн шуда буд, пас дар қаламравҳои дигар оилаҳои калони патриархалӣ боқӣ монда буданд. Ба чунин қаламравҳо, дар баробари диарҳои, ноҳияҳои дурдасти кӯҳистони Тоҷикистон низ мансуб буданд. Аз ин рӯ, кӯшиш хоҳем кард, ки раванди парокандашавии оилаҳои калони патриархалӣ дар Тоҷикистон ва ташаккули оилаҳои навъи муосирро пайгирӣ намоем.

Чунин таҳқиқотро дар асарҳои олимони шӯравӣ Н.А. Кисляков, А.Н. Кандауров, С.М. Абрамзон ва дигарон ёфтан мумкин аст. Мо кӯшиш мекунем, ки бо ҷалби маводи нави аз ҷониби муаллиф ҷамъоваришуда хусусиятҳои парокандашавии оилаҳои калонро дар шароити ташаккули сотсиализм дар минтақаҳои алоҳидаи дурдасти ҷумҳурӣ, ки дар адабиёт пурра кушода дода нашудааст, нишон диҳем.

Пеш аз ҳама, мехостем сабабҳои чунин дер боқӣ мондани оилаҳои калонро муайян кунем. Маводи таърихи рушди Тоҷикистон нишон медиҳанд, ки дар давраи пас аз инқилоб оилаҳои калон дар он қаламравҳое вучуд доштанд, ки бинобар дастнорасӣ аз қаламравҳои дигар канда шуда буданд. Агар, масалан, дар қисми водии Тоҷикистон ба туфайли сохтмони роҳҳои оҳан унсурҳои капитализм инкишоф ёфта, шакли муносиби оиларо ба вучуд меоварданд, пас дар қаламравҳои дурдаст хоҷагии натуралӣ ва мутаносибан – оилаи калон ҳукмфармо буданд.

Таркиби оилаҳои калон, иқтисод ва сабабҳои парокандашавии онҳоро дида мебароем.

Таҳқиқоти саҳроии мо дар ноҳияи Ванчи ВМКБ гузаронида шуданд, ки имкон дод доир ба ин масъала маводи нав ба даст оварда шавад [26, 175].

Оилаҳои калони патриархалӣ аз якчанд гурӯҳ: сардори оила ва зани ӯ, фарзандон бо зану фарзандон, бародарон – сардорони оила бо занону фарзандон ва баъзе хешовандони дигар иборат буданд.

Ба ҳисоби миёна шумораи оилаҳои калон то 60 нафар мерасид. Тамоми молу амволи оила, инчунин маҳсулоти меҳнат, пули ба даст овардашуда ба тамоми гурӯҳи оилавӣ тааллуқ доштанд. Истеъмоли маҳсулоти меҳнатӣ, бинобар ин, низ дастаҷамъона буд. Сардори оила асосан мардонро ба уҳда дошт, зани ӯ корҳои хонаводагиро роҳбарӣ карда, дар байни занони оила корҳои хонаводаро тақсим мекард. Кӯдакони ҷинси мардро занон тарбия карда, бо мурури калоншавӣ онҳо ба гурӯҳи мардон мегузаштанд.

Оилаҳои калони солҳои аввали пас аз инқилоб дар ноҳияҳои дурдасти ҷумҳурӣ асосан бо натуралӣ будан тавсиф меёфтанд. Алоқаи иқтисоди онҳо бо бозор суст буд. Аммо, мубодилаи байниноҳиявии натуралии маҳсулоти меҳнат вучуд дошт. Масалан, дар Ванҷ мубодила бештар бо Дарвоз рушд карда буд. Аз Дарвоз маснуоти гуногуни косибӣ оварда шуда, ба бадали онҳо маҳсулоти кишоварзӣ мегирифтанд. Воҳиди ченак дар ҳолатҳои алоҳида тоқӣ хизмат мекард. Барои як пора намак

5– 6 дона тоқй ғалладона, барои ягон матои бофташуда – 10– 12 тоқй дода мешуд, ва ғайра.

Аммо дар муносибатҳои оилаҳои калони деҳаи мазкур мубодилаи молӣ вучуд надошт, зеро ҳамаи сокинон аз як авлод ҳисобида мешуданд. Агар оила ба ғӯсфанд, орд ва чизҳои дигар ниёз медошт, он гоҳ он аз оилаҳои дигари хешу табор онҳоро ройгон ба даст оварда метавонист.

Оилаҳои калон сарватманд буданд, аммо дар мийни онҳо оилаҳо хеле камбағал низ буданд. Азбаски истеҳсоли молҳои истеъмолӣ дар шароити меҳнати дастӣ комилан аз шумораи дастони коргар вобаста буд, оилаҳо ба нигоҳ доштани оилаҳои калон манфиатдор буданд.

Аз ин рӯ, масъала дар бораи маҳдуд кардани зоиш, табиист, дар назди оила гузошта намешуд.

Дар соҳаи муносибатҳои никоҳӣ экзогамия ҳукмфармо буд. Муносибатҳои никоҳӣ байни шахсоне баста шуда метавонистанд, ки дар хешутабории наздик қарор надоштанд, гарчанде ки дини ислом барқарор кардани муносибатҳои никоҳиро байни хешовандон аз тарафи хоҳари модар иҷозат медод. Дар ноҳияи ҳамсоя – Язғулом асосан эндогамия вучуд дошт. Бисёрзани ба таври ночиз паҳн шуда, бештар дар миёни оилаҳои сарватманд рушд карда буд.

Парокандашавӣ дар оилаҳои калон хеле суғайра шуда буд. Он дар ҳолатҳое, ки агар далели хиёнати зан муқаррар карда шуда бошад, ё ҳангоми мавҷуд набудани фарзанд ба амал омада метавонист. Аммо, мавҷуд набудани фарзанд на ҳамеша боиси парокандагӣ мегардид. Бо розигии зан, ӯ метавонист бо шавҳараш бимонад, аммо шавҳар ба зани дуҷум ҳуқуқ дошт. Бинобар ин, парокандагӣ асосан бо сабаби аввал ба амал меомад. Ин ҳамчун падидаи иҷтимоӣ дар муқоиса бо никоҳ хеле дертар ба вучуд омад.

Задухӯрдҳои байнишахсиятӣ дар оилаи калон дар байни ташвишҳои умумӣ бо вобастагии комили иқтисодӣ ва иҷтимоии аъзои ҷуфтҳои хурди никоҳӣ аз сарвари оила хомӯш мешуданд.

Парокандагӣ, агар иттифоқ меафтод, бо роҳи нисбатан осоишта ва бе асабонии камтар нисбат ба вақти ҳозира сурат

мегирифт. Аъзои калонсоли оилаи шавҳар якҷоя бо хешовандони зан дар суҳбати сулҳомезона зарурати чудошавии чуфти додашудаи ҳамсарро исбот карда, дар натиҷа якҷоя қарор қабул мекарданд. Ҳангоми «ба расмият даровардани» чудошавӣ бо муқаррароти дини ислом роҳнамоӣ мешуданд.

Шароити зиндагии оилаҳои калон дар маҷмӯъ вазнин буд. Шикор ва деҳқонӣ бо истифода аз олотҳои примитивӣ на ҳамеша имкон медоданд, ки талаботи оила ба маҳсулоти хӯрокворӣ қонеъ гардонида шаванд.

То аввали баҳор ва пеш аз ҳосили нав захираҳои мавҷудаи маҳсулоти хӯрокворӣ аксар вақт адо мешуданд, он гоҳ ҳадеяҳои гуногуни табиӣ (чуқурӣ, кинг, торон ва ғайра) – ро ба ҷои нон ва маҳсулоти дигар истеъмом кардан рост меомад. Аъзои оилаҳои калон инчунин баъзе маҳсулоти косибиро низ истехсол мекарданд. Дар хона равшании барқӣ, радио ва дигар ашёе, ки маълум ва ба ҳаёти маишии қаламравҳои тараққиёфта ҷорӣ карда шуда буданд, истифода намешуданд.

Хона бо ёрии «сиёҳчароғ» равшан карда мешуд. Он аз ҷӯби дарозе иборат буд, ки дар он кунҷораи чормағз ва поруи хушкро мечаспониданд. Оташро бо кумаки ҷақмоцсанг ҳосил мекарданд, зеро гӯгирд набуд. Роҳҳо хеле суст рушд карда, ҳатто дар байни маҳалҳои аҳолинишин умуман шабакаи роҳ вучуд надошт. Ҳамаи ин шароити ҳифзи оилаҳои калони натуралиро муайян кард.

Яке аз сокинони собиқи оилаи калон Ширинбек дар бораи таркиби оила нақл кард. Ба сифати асосгузори авлоди худ нафареро бо Талто мешуморад, ки дар Гарм – Чашмаи минтақаи Ванҷ зиндагӣ мекард [27, 36]. Сардори хонаи калоне, ки Ширинбек зиндагӣ мекард, Юсуф – писари Ашӯр буд. Вай ду зан ва ҳашт фарзанд дошт. Бо онҳо амаки Юсуф, яъне бародари падар Сӯфӣ бо ҳамсар ва шаш фарзандаш зиндагӣ мекард. Инҳо хешовандони наздиктаринанд. Ҳамагӣ 19 нафар. Ғайр аз онҳо, дар ин оила хешовандони хеле дури насли шашум – ҳафтум зиндагӣ мекарданд. Гарчанде ки онҳо дар ин хона зиндагӣ мекарданд, аммо аз сабаби робитаҳои дури хешутаборӣ онҳо сардори гурӯҳ доштанд. Инак, Муллошоҳмамад бо занаш ва

шаш фарзандаш, писараш Муллонозим бо занаш, Бозак бо занаш ва чор фарзандаш. Давлат бо занаш ва ду фарзандаш, Иброҳим бо занаш ва се фарзандаш, Паҳол бо занаш ва ду фарзандаш. Дар маҷмӯъ дар ин гурӯҳ 29 нафар буданд.

Гурӯҳи хурди дигари Сафар бо ҳамсар ва ҳашт фарзандаш, Холим бо ҳамсар ва ду фарзандаш, Фақир бо ҳамсар ва ду фарзандаш, Шоҳпир бо занаш ва ду фарзандаш, Пиримшоҳ бо ҳамсараш сардорӣ мекарданд. Дар маҷмӯъ, дар ин гурӯҳ 24 нафар буданд. Ҳамагӣ дар як оилаи калон 72 нафар зиндагӣ мекарданд.

Аз ҳамаи аъзои ин оила тамоман бегона Бозак аз авлоди дигар (зодаи Ваҳеи Боло) буд, аммо ӯ ба туфайли издивоҷ бо духтари Муллошоҳмамад – хеши дури сардори оилаи калон – Юсуф узви оила гардид. Азбаски Бозак хеши Муллошоҳмамад гардида, дар ин хона зиндагӣ мекард, ӯ боз чанд ҳамватанон ва хешовандони худ – Паҳол, Иброҳим, Давлатро барои барои барои зистан овард. Ҳамин тавр, маълум мешавад, ки дар як хонаи калон на танҳо хешовандони наздики амакбачагони тартиби дуюм ва дуюм ва амак, балки инчунин аъзои авлоди дигар, хешовандони хеле дури насли 8–10–ум низ зиндагӣ мекарданд.

Баъзе олимони чунин мешуморанд, ки ҷамоаи оилавӣ ӯ оилаи калони даврони патриархат аз 4–5 насли хешовандони наздиктарини падар, авлоди як аҷдод бо занон, мардони гурӯҳи додашуда ташкил ёфта буд.

Тибқи урфу одатҳои ташаккулёфтаи экзогамия, муносибатҳои никоҳӣ метавонистанд танҳо дар байни хешовандони хеле дур ва ё, беҳтар аз ҳама, нафарони аз авлоди бегона ба вучуд оянд. Аз ин рӯ, дар дохили оилаи тавсифшаванда имконияти дохил шудан ба муносибатҳои никоҳӣ байни гурӯҳҳои алоҳидаи хурд вучуд дошт, ки ин ба амал меомад. Писари сардори оилаи Юсуф бо духтари роҳбари гурӯҳи хурди Сафар издивоҷ кард, ва Бозак бошад, натавонист духтарашро ба писари Юсуф хонадор кунад, зеро онҳо хешовандони наздик ба ҳисоб мерафтанд.

Ҳамин тариқ, дар як оилаи калон зинанизоми хеле мураккаби робитаҳо байни аъзои он вучуд дошт. Дар он

намояндагони якчанд авлод зиндагӣ карда метавонистанд, ки ин имкон медод дар доираи оилаи калон байни аъзои он муносибатҳои никоҳӣ барқарор карда шаванд.

Сарфи назар мавҷудияти гурӯҳҳои алоҳидаи хурд дар як оилаи калон, ҳамаи онҳо ба сардори оила тобӯе буда, натиҷаҳои меҳнат ва музди кории худро барои истифодаи умум ворид мекарданд.

Дар байни аъзои оилаи тасвиршуда қисми асосии мардон бо кишоварзӣ машғул шуда, қисми дигар корҳои хунармандиро иҷро мекарданд. Баъзе мардон дар Қӯқанд ва дигар шаҳрҳо бо шикор машғул буданд. Онҳо ходимони динӣ низ буданд. Занон ба корҳои хона машғул шуда, ба мардон дар иҷрои корҳои кишоварзӣ низ кумак мекарданд. Кӯдакони калонсол чорворо нигоҳубин карда, ҳезум чамъоварӣ карда, меваҳои дарахтони ёбӣ меғундошанд.

Баъдан, ба тӯфайли афзоиши баланди табиӣ шумораи сокинони оилаи калон, тасмим гирифта шуд, ки он ба ду қисм тақсим карда шавад.

Бо ҷидду ҷаҳди якҷоя хонаи нави калон бунёд карда шуд, ки ба он як гурӯҳи хурд бо сардории Сафар кӯчид. Ҳамагӣ тақрибан 30 нафар. Баъдан, аз оилаи калон гурӯҳи дуюм бо сардории Муллошоҳмамад – тақрибан 30 нафар– ҷудо карда шуд. Дар хонаи калон сардори оила – Юсуф бо зану фарзандонаш ва бародараш бо зану фарзандонаш боқӣ монданд.

То ин вақт, дар натиҷаи дигаргуниҳое, ки аз ҷониби Ҳокимияти Шӯравӣ дар ҳаёти минтақаи Ванҷ амалӣ карда шуданд: расонидани кумак аз ҷониби давлат ба аҳоли бо маҳсулоти хӯрокворӣ ва саноатӣ, ба роҳ мондани алоқаҳои каму беш хуби нақлиётӣ, қисман ҷалб кардани аҳоли ба мадори муносибатҳои молӣ–пулӣ, саноатикунони соҳаи кишоварзӣ, хочагии оилаҳои алоҳида нисбатан мустаҳкам гардид. Аллакай оилаҳои алоҳидаи хурд метавонистанд берун аз хонаи калон зиндагӣ кунанд. Ба маишати оила ашӯҳои хонаводагии оилавӣ, ки барои он замон дастрас буданд, ҷорӣ карда мешуданд. Робитаҳои доимии аҳолии ноҳия бо шаҳрҳои калон тақвият ёфтанд, ки ин имкон медод шаклҳои ташкили оила ва маишат тадриҷан тағйир дода шаванд.

Пас аз марғи якчанд фарзанд, амаки сардори оилаи калон Сӯфӣ бо ҳамсар ва ду писараш, ва сардори гурӯҳи хурди оилаи калон – Ширинбек ва Бачабек ба хонаҳои алоҳида кӯчиданд. Дар хонаи калон 8 нафар боқӣ монданд. Акнун, ҳар оила дар хонаи алоҳида бо меҳмонхона ва ошхона зиндагӣ мекунад, аммо ханӯз онҳо аз яз деги умумӣ хӯрок меҳурданд. Оилаи калон, ба монанди хонаи калон, ба мавзӯи таърих мубаддал гардидааст. Дар оила чароғи барқӣ, радио, телевизор, магнитофон, мошин, яхдон пайдо шуданд. Маориф, фарҳанг, санъат, хизматрасонии маишӣ ба аҳоли ва ғайра рушд карданд. Гарчанде ки одати экзогамия боқӣ монда буд, аммо он аксар вақт вайрон шуда, чунин шуморидан мумкин аст, ки асосҳои он бебозгашт хароб шудаанд.

Дар рафтори репродуктиви оилаҳои алоҳида тағйироти ҷиддӣ дар онҳое ба амал омаданд, ки таҳсилоти олитарро гирифта, барои зиндагӣ ба шахрҳои калон кӯчиданд. Ба ҳисоби миёна, дар оилаҳои калон оилаи хурд (то охири давраи репродуктивӣ) 8– 10 фарзанд дошт. Худи ҳамин чиз дар оилаҳои наслҳои минбаъда, ки дар ҷойҳои гузаштагони худ барои зиндагӣ боқӣ мемонданд, ҳифз шудааст. Оилаҳои аз наслҳои минбаъдаи авлоди додашуда, ки ба ш. Душанбе кӯчиданд, асосан 6– 7 фарзанд дошта, онҳое буданд, ки дар он зан ва шавҳар таҳсилоти олии надошта, ҳамчун коргар кор мекунанд. Дар он оилаҳое, ки волидонашон бештар бештар таҳсилотгирифта буда, мутобикан мансабҳои ходимон ё кормандони муҳандисӣ– техникаро ишғол мекунанд, шумораи фарзандон 4– 5 нафарро ташкил медиҳад. Ҳамин тариқ, тағйирёбии шароити ҷаҳонӣ ва аъзои оилаи калони мавриди баррасӣ тадричан психологияи онҳоро тағйир дода, ба қабули меъёрҳои нави фарзанддорӣ аз ҷониби онҳо мусоидат кард.

Агар дар бораи сабабҳои парокандашавии оилаҳои калон ҳарф занем, пас онҳо асосан дуто: зиёдшавии аз ҳад зиёди шумораи аъзои оилаи калон, баланд шудани сатҳи зиндагӣ ва шароити фарҳангии маишии оилаҳои хурд буданд. Акнун оилаи хурд аз ҷиҳати иқтисодӣ ба зиндагии мустақилона қодир мешавад.

Шарҳи сабаби ҷудошавии оилаҳои хурд аз ҷониби аъзои собиқи оилаҳои калон дар дигар минтақаҳои кишвар низ ба худ хос мебошад. Масалан, тибқи маълумоти М. Ковалевский, дар асрҳои XVI– XVII дар Россия ҷамоаҳои оилавие паҳн шуда буданд, ки тадриҷан ба парокандашавӣ оғоз карданд. Дехқонон парокандагии ҷамоаҳои оилавино бо он шарҳ дода мегӯянд, ки якҷоя будан меҳнатдӯстнро маҷбур мекунад, ки барои танбалон кор кунанд. Маҷбур кардани як нафар мучаррад ба тақсим кардани даромадҳо ва пасандозҳои худ бо хешовандоне, ки аз неъматҳои издивоҷ ва наслҳои сершумор, ки аксари онҳо аз сабаби ҷавонӣ наметавонанд муздери ба даст оранд, баҳра мебаранд, ноадолатона аст, Инчунин мегӯянд, ки сабаби пошхӯрии оилаҳои калон ихтилофи байни занон аст [28, 41]. Парокандашавии оилаҳои калон дар ноҳияҳои дорои заминҳои хосилхез шиддатноктар ба амал меомад.

Маводи таҳқиқоти мо дар байни пиронсолони баъзе ноҳияҳои ҷумҳурӣ, ки дар айёми ҷавонии худ дар оилаҳои калон зиндагӣ мекарданд, нишон медиҳанд, ки дар байни сабабҳои парокандашавии оилаҳои калон сабабҳои дар боло зикргардида монанд низ ҷой доштанд.

Аз ҷумла, дар шароити тақсими баробари даромад дар байни ҳамаи аъзои оилаи калон оилаҳои хурди дорои даромати калон ба вазъияти зараровар гузошта мешаванд. Аз ин рӯ, онҳо ба ҷудошавӣ аз оилаи калон манфиатдоранд. Аз тарафи дигар, болоравии сатҳи таҳсилот ва фарҳанги аъзои алоҳидаи оилаҳои хурд бо шароити анъанавии маишат ва малакаҳои, ки дар оилаҳои калон вучуд мавҷуданд, мухолифат мекунад. Ин боиси муноқишаҳои, пеш аз ҳама, байни занҳо мегардад. Аз ин рӯ, қайд кардан мумкин аст, ки ҷараёни умумии парокандашавии оилаҳо барои ҳамаи қаламравҳои кишвар тақрибан якхела буд.

Оилаи хурди ҷудошуда муносибатҳои (муносибатҳои иқтисодӣ ё дигар муносибатҳои) хурд бо оилаи калон нигоҳ медорад, ки бо мурури замон заиф мешаванд. Тақрибан чунин шаклҳои муносибатҳои мутақобилаи байни оилаҳои хешутаборро мо пас аз инқилоб дар қаламрави водии ҷумҳурӣ пайдо мекунем. Дар як ҳавлӣ дар хонаҳои алоҳида якчанд

оилаҳои писарони оиладор бо фарзандҳояшон зиндагӣ мекарданд. Сардори оила падар маҳсуб меёфт. Ҳар як оила ашӯи хонагии худро дошта, ҳамзамон ашӯҳои истифодаи умумӣ мутааллиқ ба сардори оила ва ҳамсараш вучуд доштанд. Дар марҳилаҳои аввал ҳамаи оилаҳо маблағҳои ба даст овардашонро ба сардори оила медоданд, ки онҳоро ихтиёрдорӣ мекард. Аз ин рӯ, истеъмоли хӯрок низ аз як дег ташкил карда шуда буд. Баъдтар, бо афзоиши даромади умумӣ сардори оила ба писаронаш иҷозат медод, ки як қисми пулро бо салоҳдиди худ истифода баранд. Ин манбаи афзоиши моликияти амволии оилаҳои писарон ва алахусус онҳое буд, ки даромади аз ҳисоби миёна баландтарро доштанд.

Агар сардори оила боварӣ ҳосил кунад, ки оилаи ягон нафар аз писаронаш қодир аст хоҷагидорӣ худро пеш барад, пас бо ризояти умум хоҷагии ӯро чудо мекунад. Ба ибораи дигар, ин оила хусусиятҳои хоси воҳиди ҷамъиятиро пайдо мекунад. Он мустақилона хӯрок тайёр карда, харидҳо карда, корҳои дигарро ба анҷом мерасонад. Ҳамзамон, ин оила аз рӯи одатҳо уҳдадор аст, ки ба волидон аз ҷиҳати иқтисодӣ кумак расонад.

Бо ҳамин тартиб хоҷагиҳои писарони дигар низ чудо карда мешаванд. Одатан волидон бо оилаи писари хурдӣ боқӣ мемонанд. Рушди минбаъдаи муносибатҳои оилавӣ ба он оварда мерасонад, ки бо издивоҷи писар хоҷагии вай ҷавран мустақил мешавад. Аммо, дар байни оилаҳои волидайн ва писарон то дараҷаи муайян кумаки иқтисодии тарафайн боқӣ мемонад.

Нақши муҳимро дар суръат бахшидан ба раванди нуклеаризатсияи оилаҳо¹ баланд шудани савияи маърифатӣ ва фарҳангии занон, инчунин иштироки онҳо дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ мебозад, ки боиси ташаккул ёфтани оилаҳои эгалитарӣ (баробарҳуқуқ) мегардад. Занҳо, бо иштироки баробар кардан дар ташаккули бучети оила, иштироки шавҳарро дар меҳнати хонагӣ талаб мекунанд. Аз тарафи дигар, оилаҳои ҷавон

---

¹ Оилаҳое, ки аз зан, шавҳар ва фарзандон иборат мебошанд, онҳоро ҳам оилаҳои оддӣ ҳам меноманд.

дар аксари ҳолатҳо меҳоҳанд аз оилаҳои мураккаб ҷудо шаванд. Ин ихтилоф ё тавассути ба оилаи хурд додани мақоми мустақилият ҳал карда мешавад, ё оилаи хурд ба амал меояд (оилаи нуклеарӣ).

Ба таври назаррас сабабҳои пошхӯрии оила низ зиёд шуданд. Ҳамин тавр, дар байни аҳолии миллати таҷҷоӣ ба ҳиссаи аз сабаби надоштани хоҳиши зиндагӣ кардан бо волидон ва ҳешовандон вазни аз ҳама калонтари ҳолис дар байни дигар сабабҳои парокандашавӣ рост меояд.

Ҳамин тариқ, аз гуфтаҳои боло ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки боқӣ мондани оилаҳои калон дар баъзе ноҳияҳои Тоҷикистон бори аввал дар давраи пас аз инқилоб бо иқтисодиёти рушднаёфати ин ноҳияҳо, сатҳи пасти зиндагии аҳоли тавзеҳ меёбад.

Дар давраи сотсиализм дигаргунсозии оилаҳои калон на бо роҳи табақабандии онҳо ба сарватмандон ва камбағалон, балки якбора бо роҳи ҷалби онҳо ба истехсолоти ҷамъиятӣ ба амал меомад. Дар натиҷа, онҳо хусусиятҳои синфи коргар ё деҳқонони колхозӣ ё зиёиёнро ба даст меоварданд.

Равандҳои ҷудошавии оилаҳои калон ба қадри беҳтар шудани вазъи иқтисодӣ, фарҳангӣ– маишии онҳо тақвият меёфтанд. Қонунҳои сотсиалистӣ қорӣ карда мешуданд. Ҳамин тариқ, оилаҳои хурд, ки дар натиҷаи аз ҳам ҷудо шудани оилаҳои калон ташаккул ёфта буданд, на танҳо натиҷаи ҷараёни умумии рушди ҷомеа, балки инчунин роҳи ба даст овардани меъёрҳои нави ғаъолияти ҳаётӣ аз ҷониби онҳо низ буданд.

Дар айни замон, оилаҳои хурди минтақаҳои кӯҳӣ, ки аз оилаи калон ҷудо шудаанд, дар муқоиса бо чунин шаклҳои оилаи водиҳо як қатор хусусиятҳои ҳоси худро доштанд. Онҳо аз демократӣ будан бештар дар муносибатҳои байни аъзои оила, дастаҷамъии калон дар муносибатҳои байни ҳешовандон, рушдёфтагии камтари психологияи моликияти хусусӣ иборатанд. Дар ноҳияҳои кӯҳии бо иқтисоди сусти таракқикарда дар оилаҳо нишонаҳои хоҷагии натуралӣ боқӣ мондаанд.

Дар натиҷаи рушди иқтисодиёти ин қаламравҳо, афзоиши шуғли аҳоли, афзоиши даромади оилаҳои калон, баланд шудани

таҳсилотгирифтагии онҳо, озодшавии занон, рушди муносибатҳои молӣ– пулӣ, ҷорӣ кардани урфу одат ва анъанаҳои пешрафтаи сотсиалистӣ парокандашавии оилаҳои калон ва гузариш ба шаклҳои нави сохтори оила ба амал меомаданд. Хусусияти фарқкунандаи онҳо коҳишёбии тадриҷии зоиш ва афзоиши амалияи банақшагирии оила махсуб меёфтанд.

Дар омори муносири Ҷумҳурии Тоҷикистон навъҳои зерини оилаҳо фарқ карда мешаванд (ҷадвали 33) [29].

Аз маълумоти ҷадвали 33 дида мешавад, ки дар солҳои 1979– 2010 дар маҷмӯъ дар кишвар ва дар баъзе минтақаҳои алоҳидаи он камшавии ҳиссаи оилаҳои навъи якум «бо як ҷуфти оиладор бо фарзанд ва беварзанд» ба мушоҳида мерасад. Ин навъҳои оилаҳоро одатан ба оилаҳои оддӣ (нуклеарӣ) нисбат медиҳанд.

Мувофиқи амалияи ҷаҳонӣ, бояд тамоюли баръакс вучуд дошта бошад: ба қадри рушди ҷомеа, иқтисодиёт, фарҳанг ва ғайра ҳиссаи оилаҳои оддӣ бояд зиёд шавад.

Оилаҳои навъҳои сеюм ва чорумро мураккаб (калони бисёрнаслӣ) номидан мумкин аст, ва ҳиссаи онҳо афзоиш ёфта истодааст. Оилаҳои навъҳои 5– 8– умро оилаҳои нопурра меноманд.

Ҷадвали 33.

Тақсироти оилахо аз рӯи навъхо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солхои 1979 – 2010

Намуҳои оилахо	Ҷумҳурии Тоҷикистон			ш. Душанбе			вил. Хаглон			вил. Суғд			ВМКБ			НТЧ		
	1979	2000	2010	1979	2000	2010	1979	2000	2010	1979	2000	2010	1979	2000	2010	1979	2000	2010
Бо як ҷуфти никоҳӣ бо фарзанд ва ё бефарзанд	59,7	58,2	45,2	58,2	53,7	39,2	58,9	55,7	46,9	62,2	62,1	44,8	48,7	49,2	40,6	59,3	58,9	46,9
Бо як ҷуфти никоҳӣ бо фарзанд ва ё бефарзанд, бо яке аз волидон, хамсарон	7,7	1,7	3,8	7,2	1,0	1,8	8,2	2,2	2,9	7,7	1,3	5,6	8,3	3,5	4,8	7,6	1,7	3,3
Бо як ҷуфти никоҳӣ ва фарзанд, бо яке аз волидон хамсарон (ё бе он), бо хешовандони дигар	8,4	9,1	10,8	7,8	8,6	12,9	9,2	9,2	11,3	7,2	9,2	9,5	14,3	15,3	17,2	9,0	8,5	10,1

Бо ду ё зиёда чуфтҳои никоҳӣ фарзанд ё бефарзанд бо хамон яке аз волидони хамсарон (ё бе он), бо хешовандони дигар	12,2	18,6	23,9	6,4	9,3	9,3	14,7	22,6	23,6	11,0	17,0	27,9	21,0	21,0	24,0	14,5	20,1	26,3
Модарон (падарон) бо фарзанд	8,6	5,0	5,2	14,0	9,5	9,7	6,6	4,7	5,0	8,7	4,4	4,2	5,1	2,1	4,2	7,2	4,7	4,7
Модарон (падарон) бо фарзанд, бо яке аз волидони модар (падар)	1,0	0,00	0,04	2,4	0,4	0,1	0,8	0,1	0,0	1,1	0,1	0,0	0,8	0,2	0,0	0,7	0,1	0,1
Падарон бо фарзанд	-	1,7	0,6	-	3,1	1,2	-	1,6	0,4	-	1,2	0,6	-	1,5	0,9	-	1,7	0,4
Падарон бо фарзанд, бо яке аз волидони падар ё модар	-	0,2	0,1	-	0,2	0,1	-	0,3	0,1	-	0,1	0,01	-	0,5	0,1	-	0,3	0,0
Оилаҳои дигар	2,2	5,3	10,4	4,0	14,2	25,6	1,6	3,6	9,8	2,1	4,6	7,3	1,8	6,0	8,3	1,7	4,0	8,2

Тамоюлҳои ташаккулёфтaro дар таносуби навъҳои оилаҳо ба тариқи зайл шарҳ додан мумкин аст:

1. Хуручи оилаҳои миллати аврупоӣ аз солҳои 90– уми, ки асосан фарзандони кам дошта, дар оилаҳои оддӣ зиндагӣ мекарданд, шумора ва ҳиссаи ин оилаҳоро дар шумораи умумии оилаҳои кишвар коҳиш дод. Ин дар шаҳри Душанбе ва дар вилояти Суғд, ки дар он ҷо тамаркузи бештари аҳолии Аврупо мавҷуд буд, баръало дида мешавад.

2. Афзоиши шумора ва ҳиссаи оилаҳои мураккаб, навъҳои 2– 4 бо хусусиятҳои анъанаҳо ва урфу одатҳои миллии аҳолии таҳҷоии зиндагӣ дар оилаҳои бисёрнасли, бо бисёрфарзандӣ шарҳ дода мешаванд. Он дар иртибот ба тағйирёбиҳои этникии аҳоли ошкор шуд. Ба ин инчунин норасоии манзил ва арзиши баланди он, сатҳи пасти зиндагии аҳоли, масъалаҳои дастрасӣ ба гирифтани қитъаҳои замин ва ғайра мусоидат карданд.

3. Ба таври анъанавӣ сатҳи пасти парокандашавии оилаҳои калон дар Тоҷикистон ба коҳиш ёфтани ҳиссаи зан ё шавҳар бо падар ё модари фарзанддор, яъне оилаҳои нопурра (навъи 5– 8) мусоидат кард. Илова бар ин, коҳиш ёфтани парокандагии оилаҳоро ҳамчун яке аз паёмадҳои ҷанги шаҳрвандӣ ва ташаккулёбии шаклҳои нави муносибатҳои оилавӣ, хусусан дар байни муҳочирони беруна баррасӣ кардан мумкин аст.

Коҳишёбии ҳиссаи оилаҳои мураккаб, бисёрнасли ва серфарзанд ва афзоиши ҳиссаи оилаҳои оддӣ ва нопурра. Навъҳо ва шаклҳои нави оилаҳо пайдо шуда истодаанд.

Чунин тамоюл ба ташаккули навъҳои нави муносибатҳои оилавӣ мусоидат хоҳад кард, ки ин ба ташаккули навъи нави гузариши демографӣ, рушди камфарзандӣ мувофиқат хоҳад кард.

Типологияи ташаккулёфтаи оилаҳо дар Тоҷикистон мавриди таъсири равандҳои сершумори таҳаввулотӣ ҳам сиёсӣ, иқтисодӣ, этникӣ, демографӣ, экологӣ ва ҳифзи анъана ва урфу одатҳои миллии ва ғайра, ки аз соли 1979 то имрӯз ҷой доштанд, қарор дорад.

Ҳамин тариқ, аз таҳлили гузаронидашуда бармеояд, ки қонуниятҳои умумии рушди навъи оилаҳо кам шудани андозаҳои

он то сатҳи ҳастай буда, мутаносибан, коҳишёбии зоиш вобаста ба тағйир ёфтани шароит ва тарзи ҳаёти тағйирёфтаи дар маҷмӯъ оилаҳо ба амал меояд.

Қонуниятҳои ташаккулёфта ба қонуниятҳои умумии гузариши демографӣ, яъне паст шудани зоиш мувофиқат мекунад.

3.5. Тамоюлҳо ва қонуниятҳои асосии равандҳои муҳоҷиратӣ

Муҳоҷирати аҳолии падидаи хеле мураккаб мебошад. Ҳар як муҳоҷир сабабҳо, шароитҳо, омилҳои хоси муҳоҷирати худро дорад [30].

Илми демографӣ бо таҳқиқи рафтори муҳоҷирати инсонӣ алоҳида машғул набуда, балки дар асоси ҷамъбастанӣ, гурӯҳбандии маҷмӯаи рӯйдодҳои муҳоҷиратӣ самтҳои умумии ҳаракати аҳолиро ошкор карда, дар асоси ин қонуниятҳои муҳоҷирати аҳолиро муайян мекунад.

Дар ҳар як кишвар давлат сиёсати муайяни муҳоҷирати ро пеш мебарад ва бояд пеш барад, ки ба танзими самтҳои ҳаракати аҳолии нигаронида шудааст. Ба ин маъно таъсири сиёсат ба муҳоҷирати аҳолии метавонад назаррас бошад. Аз нуқтаи назари тамоми инсоният, новобаста аз сохти сиёсии кишвар, муҳоҷирати аҳолии ҳамеша буд ва ҳаст, бинобар ин, муҳоҷирати аҳолиро қонуни умумии инсонӣ шуморидан мумкин аст. Барои мақсадҳои таҳқиқоти мо дар параграфи мазкур мо танҳо бо таҳлили рафтори муҳоҷирати аҳолии дар тамоми қаламрав ва алоҳидаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ ва таъсири он ба нишондиҳандаҳои дигари демографӣ маҳдуд мешавем.

Инсонро ҳамчун маҳлуки биоичтимоӣ баррасӣ карда, сифатҳои иҷтимоӣ тамоми ҷанбаҳои рафтори шахсият, аз ҷумла муҳоҷирати ро муайян мекунад. Аз ин ҷост, ки рафтори муҳоҷирати инсон бо хусусиятҳои иҷтимоии он зич алоқаманд аст. Дар ҷое, ки аҳолии дорои сифатҳои олии иҷтимоӣ мебошад, дар он иқтисоди муҳоҷирати аҳолии баландтар аст. Агар ба назар гирифта шавад, ки бо рушди инсон сифатҳои иҷтимоии ӯ

афзуда, сифатҳои биологӣ то андозае ба қафо мераванд, пас муҳочирати ҳар гуна аҳоли дар ҳама шаклҳо тақвият хоҳад ёфт. Ба ин равандро муқовимат кардан ғайриимкон аст, зеро «тадбирҳои чиддан манъкунанда ҳанӯз дар ягон ҷои дунё суди мариди мунтазир наовардаанд» [31, 62].

Таҳқиқотҳои солҳои гузашта нишон доданд, ки сабабҳои асосии серҳаракатии заифи муҳочиратии аҳолии баъзе қаламравҳои Тоҷикистон: сатҳи нокифояи рушди саноатии ҷумҳурӣ; зиндагии қисми зиёди аҳоли дар деҳот бо нигоҳ доштани урфу одатҳо ва анъанаҳои гузаштаи миллӣ; серфарзанд мебошанд. Бо ин психологияи сусти тағйирёфтаи аҳоли нисбат ба серҳаракатӣ, мавҷуд набудани анъанаҳои муҳочирати оммавӣ алоқаманд буд. Бо ин онро шарҳ додан мумкин аст, ки аҳолии деҳаҳои алоҳида бо дили нохоҳам ба деҳаҳои дигар, ҳатто дар наздикӣ қарордошта, ногуфта аз ҷойивазкунии онҳо ба шаҳрҳо ва ҷумҳуриҳои дигар, ҷой иваз мекарданд.

Ноомодагии аҳолии таҳҷоии ҷумҳурӣ ба меҳнати саноатӣ боиси он мегардид, ки ҷойҳои эҷодшавандаи саноатии корӣ асосан бо қувваи кории аз минтақаҳои дигари аз ҷиҳати саноатӣ бештар тараққикардаи ИҚШС пурра карда мешуданд. Дар натиҷа, аҳолии таҳҷой ба марказҳои истеҳсолоти тараққикардаи саноат нақўчида, мисли пештара, асосан дар деҳот машғул буда, аҳолии навомада бошад, асосан, дар марказҳои бузург, саноатӣ кор мекарданд.

Дар маҷмӯъ, дар ҷумҳурӣ дар давраи пеш аз бозсозӣ серҳаракатии муҳочиратии аҳоли сусти буд. Дар маҳалли деҳоти ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна он нисбат ба ноҳияҳои деҳотии Россия, Украина, Белоруссия ва Прибалтика тақрибан 4 маротиба пасттар буд. Агар дар тамоми кишвар дар 30 соли охир хуруҷи солонаи муҳочиратии аҳоли аз афзоиши табиӣ 20% зиёдтар бошад, пас дар ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна аҳоли камтар аз 15% афзоиши солонаи табиӣ деҳаҳоро тарк кардааст. Дар маҷмӯъ, дар афзоиши аҳолии шаҳрҳои ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна ҳиссаи муҳочирон камтар аз 1/5–ро ташкил дод, дар ҳоле ки дар маҷмӯъ дар кишвар зиёда аз нисфро ташкил дод [32,13].

Маводи таҳқиқотҳои гузаронидашудаи ҷомеашиносӣ, ки аз ҷониби кафедраи “Назарияи иқтисодӣ”– и Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон (соли 1983) дар Тоҷикистон гузаронида шудаанд, нишон доданд, ки сатҳи нисбатан пастии музди меҳнат ва шароити зист дар деҳа дар рушди серҳаракатии муҳочиратии аҳолии деҳот нақши муайянкунандаро набозидаанд. Аз бисёр ҷиҳат аз он сабаб, ки сокинони деҳот қисми назарраси даромадҳои худро аз хоҷгии наздиҳавлигӣ ба даст меоварданд, инчунин аз сабаби сохтори нисбатан пастии талаботҳо. Аз ин рӯ, серҳаракатии муҳочиратии аҳолии заиф боқӣ мемонд [33, 46].

Аксарияти посухдиҳандагон, ки оила ва якчанд фарзанд доштанд, ба қисмҳои дигари дигари кишвар кӯч бастани худро ба шартӣ якҷоя бо онҳо кӯчидани хешовандон ва наздикон имконпазир мешумориданд. Ҷавонони беоила ба кӯчидан ба кишварҳои дигар розӣ буданд, агар онҳо бо ҷои зист ва музди хуби меҳнат таъмин карда мешуданд.

Агар барои аксарияти сокинони шаҳр омили робитаҳои ҳешутаборӣ чандон муҳим набуд, пас барои деҳотиён он муайянкунанда маҳсуб меёфт. Ин аз он сабаб буд, ки дар деҳот робитаҳои ҳешутаборӣ бо шароити иқтисодии ғайридеҳоти ҳаётӣ, ки ба зиндагии муштараки қисми назарраси хешовандон дар як деҳа ё ноҳия мусоидат мекунанд; қисми муштараки кишоварзӣ (навъи ҳалқаҳои оилавӣ); кумаки тарафайни иқтисодӣ байни хешовандон; нақши муайянкунандаи сардори оила дар ҳалли вазифаҳои хоҷагидорӣ– маишӣ ва дигар таҳким меёфтанд.

Робитаҳои ҳешутаборӣ, аз як тараф, серҳаракатии муҳочиратии аҳолиро бозмедоранд, аз тарафи дигар, ба рушди он мусоидат мекунанд. Равобити зичи таърихан барқароршудаи байни Тоҷикистон ва Ўзбекистон шабоҳати назарраси урфу одатҳо, анъанаҳо, маишат, фарҳанг ва ғайраро таъмин намуданд.

Ин заминаи барқарор кардани робитаҳои ҳешутабории байни ду кишвар маҳсуб меёфт, ки серҳаракатии шиддатноки муҳочиратии аҳолиро байни онҳо таъмин менамояд. Шиддатнокии серҳаракатии муҳочиратии аҳолии ҷумҳурӣ инчунин бо шароити табиӣ– иқлимӣ алоқаманд аст. Ин масъала,

чунон ки амалия нишон медиҳад, барои чумхурӣ аҳамияти калон дорад. Гап дар сари он аст, ки қисми назарраси аҳолии чумхурӣ дар ноҳияҳои кӯҳӣ ва баландкӯҳ зиндагӣ мекунанд. Манфиатҳои ташаккулёбии нуқтаҳои калони аҳолинишин калон ва рушди иқтисодиёти онҳо тамаркузи қисми аҳолиро дар як ҷо аз ҳисоби деҳаҳои хурди пароканда тақозо мекунанд.

Аммо ҳалли ин масъала бо мушкилоти мутобиқшавии навкӯчидагон аз ноҳияҳои баландкӯҳ дар ҳамвориҳо алоқаманд аст. Ҳамин тавр, кӯчонидани аҳолии деҳаи баландкӯҳи Ваҳеи боло (ВМКБ) ба минтақаи Гараветӣ, аҳолии деҳаҳои Яғноб ва Мастчоҳи кӯҳна (водии Зарафшон) ба ноҳияи Зафаробод, яъне кӯчидан аз кӯҳҳо бо иқлими нисбатан муътадили онҳо ба минтақаҳои гарми ҳамвор боиси афзоиши беморӣ ва фавти муҳочирон гардид. Дар натиҷа, қисми назарраси муҳочирон ҷони худро наҷот дода, дубора ба зодгоҳҳои худ баргашт. Ин «озмоиш»-и беандеша ва омодашуда ба қимати ҷони одамони ва харочоти зиёди моддӣ баробар шуд; ин таҷриба бояд ҳангоми ҳалли масъалаҳои муҳочирати аҳоли ба инобат гирифта шавад.

Дар адабиёт ва дар амалия аксар вақт муҳочирати ташаккулёфтаи манфии берунаи аҳолиро бо пошхӯрии ИҶШС, бо қабули Қонуни забон дар Тоҷикистон ва бисёр чумхуриҳои дигари собиқи шӯравӣ, бо ташаккули муносибатҳои бозорӣ ва ғайра рабт медиҳанд. Аммо, маълумоти омӯрӣ нишон медиҳанд, ки зиёдшавии шумораи муҳочирони хориҷшудаи беруна нисбат ба навворидшудагон дар кишвар соли 1976 оғоз ёфта, тах 1441 нафар, дар соли 1978 – 9696 ҳаз. нафар ва ғайраро ташкил дод [34, 84]. Сабаби асосии чунин падида бехтар шудани сатҳи зиндагии аҳолии кишварҳои аврупоӣ ва, алахусус, Россия буд, дар ҳоле ки ин нишондиҳандаи мазкур дар Тоҷикистон тадриҷан паст мешуд. Дар солҳои минбаъда зери таъсири оғози бозсозӣ хуруҷ аз маҳалҳои аҳолинишини деҳот нисбат ба маҳалҳои аҳолинишини шаҳр хеле зиёд буд ва ҳатто солҳои 1984–1988 дар шаҳрҳо тавозуни мусбати муҳочират ба амал омад. Дар ин ҷо нақши муайянкунандаро дар тақвият ёфтани серҳаракатии аҳоли равандҳои бозсозӣ бозиданд. Дар натиҷаи демократикунони ҷомеа вуруд ва хуруҷ аз ҳудуди кишвар ба

таври назаррас содда карда шуд. Дар марҳилаи ибтидоӣ аҳолии ғайритаҳҷой, ки бо ин ё он сабаб дар Тоҷикистон, аз ҷумла қисми деҳот, қор ва зиндагӣ мекарданд, ба тарк кардани ҳудуди кишвар шурӯъ карданд.

Микёси муҳожирати беруна аз соли 1989, вақте ки ба тайёрӣ ба пошхӯрии ИҚШС бурда мешуд, ва ба даст овардани истиқлолияти давлатии ҷумҳуриҳои собиқ шӯравӣ якбора афзоиш ёфт.

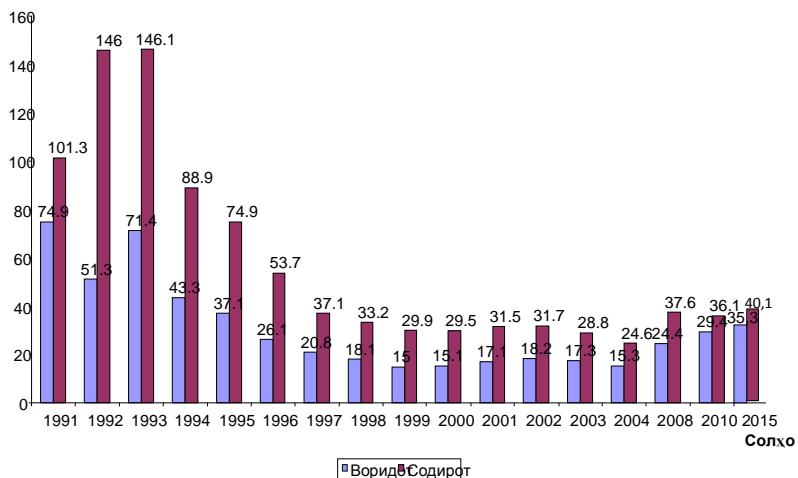
Бояд қайд кард, ки болоравии қавии муҳожирати аҳоли ва хусусан муҳожирати беруна дар Тоҷикистон бо шароити махсусе ба вучуд омад, ки аз аксарияти кишварҳои навтаъсис фарқ мекарданд. Ба ин ин шароит: пошхӯрии ИҚШС, ки боиси паёмадҳои шадиди иҷтимоӣ– иқтисодӣ гардид; тезутунд шудани муносибатҳои байнимиллӣ ва байниэтноӣ; ҷанги шаҳравандӣ; ташаккули муносибатҳои бозорӣ мансубанд. Сабаби асосӣ дар байни дигар сабабҳо ҷанги шаҳравандӣ буд, ки дар як муддати кӯтоҳ (4– 5 сол) аҳолии таърихан суғд серҳаракати Тоҷикистонро серҳаракати ғайри тоҷик кард. Бисёр оилаҳои буданд, ки қаблан ҳатто ҳудуди ноҳияи ҳудро тарк намекарданд, аммо ҳоло онҳо дар қатори ҳазорҳо оилаҳои дигар дар Афғонистон, Эрон, Россия, Қазоқистон, Қирғизистон, Ўзбекистон ва ғайра ба сифати гуреза дар сарзамини бегона қарор гирифтанд. Шоирони Тоҷикистон дар ашъори худ дар бораи будубоши инсон дар сарзамини бегона хеле манфӣ ҳарф мезаданд. Акнун мардум на дар шеър, балки воқеан эҳсос карданд, ки сарзамини бегона бо маҷмааи «ҷаззоб»– аш чӣ гуна аст. Аз тарафи дигар, мардум бо ҳаёт, урфу одатҳо, анъанаҳо, фарҳанг, сатҳ ва тарзи ҳаёти халқҳои дигар хубтар шинос шуданд, ки ин барои ба ҳам наздик шудан ва ҳамдигарфаҳмии тоҷикон ва ин халқҳо аҳамияти калон дошт. Муҳожирати дохилӣ низ шадидан ғайри тоҷик гардид. Яке аз сабабҳои аланга задани ҷанги шаҳравандӣ таблиғи як қисми ноогоҳи мардум аз ғоя дар бораи он буд, ки шимолиёни Тоҷикистон дар тӯли 70 соли ҳукмронӣ мардуми ҷанубро ғорат карда, “худашон ҳамчун сарватманд зиндагӣ мекунанд, ҷанубиён бошанд, қашшоқона зиндагӣ мекунанд”, ва ғайра. То оғози ҷанги шаҳравандӣ муҳожирати аҳолии ҷануб– шимол заиф

буд ва аз ин рӯ мардуми оддӣ ба чунин таблиғот бовар кард, гарчанде ки аксарияти онҳо ягон бор дар қисми шимолии Тоҷикистон набуданд. Дар давраи ҷанги шаҳрвандӣ шумораи зиёди аҳолии ҷануб ҳамчун гурезагон ба шимоли кишвар рафта, дар он ҷо паноҳгоҳ ёфтанд. Онҳо боварӣ ҳосил карданд, ки дар шимол ҳамин хел одамоне зиндагӣ карда, кишрҳои сарватманд, кишрҳои камбизоат, кишрҳои қашшоқ ҳатанд ва ғайра, аммо ин аҳолиест дар вақташ марҳилаҳои ибтидоии роҳи капиталистии таракқиётро паси сар кардаанд, зеро онҳо муташаккилтар ва ташаббускортар буданд. Ҳамин тариқ, устура дар бораи «ғоратгарии минтақаҳои ҷанубӣ аз ҷониби аҳолии шимолӣ» бартараф карда шуд.

Бадбахтиҳои ҷанги шаҳрвандӣ мардуми тоҷикро боз ҳам бештар муттаҳид сохта, худшиносии онҳоро баланд бардошт ва дар тайи 4–5 сол худшиносии сиёсӣ, иқтисодӣ ва маънавӣ ба дараҷае афзуд, ки мавҷи тавоноии муҳоҷирати иқтисодӣ – ҳам беруна, ҳам дохилиро ба вучуд овард.

Ҳамин тариқ, ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон дар як муддати кӯтоҳ аҳолии сулҳаракати Тоҷикистонро ба серҳаракати ғайри табдил дод. Агар ҷанги шаҳрвандӣ намебуд, чунин дигаргуншавии аҳоли бо роҳи таҳаввули дар тӯли солҳои зиёд ба амал меомад. Гарчанде ки ҷанги шаҳрвандӣ ба талафоти зиёди инсонӣ, харобиҳо, таназзули истехсолот ва ғайра оварда расонид.

Аз гуфтаҳои боло ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ҷанги шаҳрвандӣ дар ҳама гуна зуҳуроти он аз нуқтаи назари рушди аҳоли аҳолиро серҳаракаттар месозад.

Расми 1. Динамикаи серҳаракатии умумии муҳочирати аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 1991– 2015. (ҳаз. нафар) [35, 224].

Ин хусусияти муҳимтарини рушди равандҳои муҳочиратӣ дар Тоҷикистон мебошад. Маълумоти омории нишон медиҳанд, ки ба қадри хотима ёфтани ҷанги шаҳрвандӣ иштироқи аҳоли дар раванди муҳочиратӣ тадриҷан коҳиш меёбад.

Дар расми 1 дида мешавад, ки агар дар соли 1991 101,3 ҳаз. нафар тарк карда, 74,9 ҳаз. нафар бо муҳочирати ҳолиси 27 ҳаз. нафар омаданд, пас дар соли 1993 тарҳи – 148,1 ҳаз. нафар тарк карда, 71,4 ҳаз. нафар бо муҳочирати ҳолиси 76,7 ҳаз. нафар, ки бо ҷанги шаҳрвандӣ алоқаманд буд, омаданд. Аммо дар солҳои минбаъда андозаи ин нишондодҳо коҳиш ёфта, то соли 2015 шумораи хориҷшудагон 40,1 ҳаз. нафарро ташкил дода, 35,3 ҳаз. нафар бо муҳочирати ҳолиси тарҳи 5,1 ҳаз. нафар воридшудагонро ташкил доданд. Дар маҷмӯъ, ҳатти натиҷаҳои умумии муҳочирати аҳолии Тоҷикистон дар тӯли зиёда аз 20 сол шакли нишеб дошт.

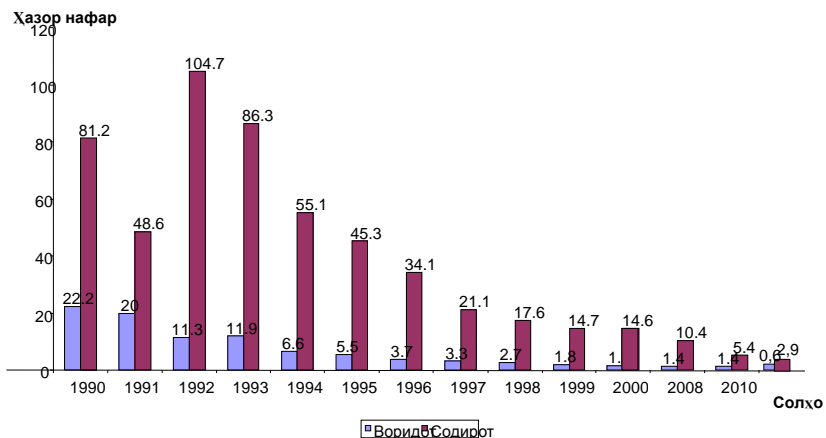
Муҳочирати берунаи меҳнатӣ, тавре ки дар боло қайд кардем, инчунин зери таъсири шароит ва омилҳои, ки барои муҳочирати умумии аҳоли хос буданд, ташаккул меёфт. Бояд

кайд кард, ки барои ҳамаи шаклҳои муҳочирати аҳоли нишондиҳандаҳои баландтар ҳатто пеш аз пошхӯрии ИҚШС ва оғози ҷанги шаҳрвандӣ хос буданд. Ба ақидаи мо, ин дар натиҷаи татбиқи тадбирҳои сиёсати бозсозӣ, алахусус содда кардани қоидаҳои вуруд ва хуруҷи аҳоли ба кишварҳои дигар ба амал меомад. Ин ҳам муҳочирати дохилӣ, ҳам муҳочирати берунаи, асосан, мардуми ғайритаҳҷой (яхудиён, немисҳо, русҳо ва дигарон)–ро фаро гирифт. Бо сар задани ҷанги шаҳрвандӣ миқёси муҳочират якбора зиёд шуд, ки дар он аллакай аҳолии ҳама миллатҳо, аз ҷумла аҳолии таҳҷой иштирок мекард.

Аз маълумоти расми 2 дида мешавад, ки дар соли 1990 шумораи муҳочирони берунаи хоричшуда 81,2 ҳаз. нафар, шумораи воридшудагон 22,2 ҳаз. нафар ва тавозуни муҳочират тарҳи 59 ҳаз. нафарро ташкил доданд. Дар соли таназзули шумораи воридшудагон то 20,0, ва хоричшудагон то 48,6 ҳаз. нафар бо тавозуни муҳочират тарҳи 28,6 ҳаз. нафар ба мушоҳида мерасад. Дар соли 1992, бо сар задани ҷанги шаҳрвандӣ, шумораи хоричшудагон то 104,7 ҳаз. нафар зиёд шуда, шумораи воридшудагон 11,3 ҳаз. нафар бо тавозуни муҳочират тарҳи 93,4 ҳаз. нафарро ташкил доданд. Дар солҳои минбаъда тамоюли қоҳишёбии оҳишта– оҳиштаи ғайриқоғозии иштироки аҳоли дар муҳочирати беруна ба мушоҳида расида, шумораи хоричшудагон дар соли 2016 2,9 ҳаз. нафар, воридшудагон 0,6 ҳаз. нафар бо тавозуни муҳочират тарҳи 2,3 ҳаз. нафарро ташкил доданд.

Дар маҷмӯъ, ҳатти ҳаракати муҳочирати берунаи аҳоли, ба монанди муҳочирати умумии аҳоли, низ нишеб аст.

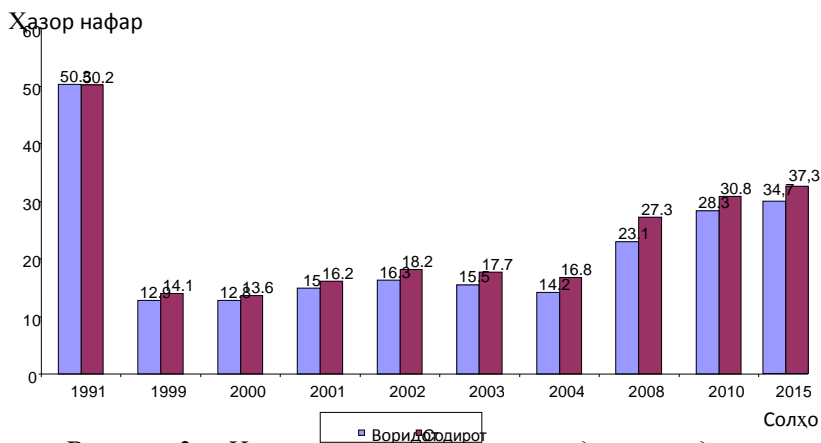
Ҳамин тариқ, ҳулоса баровардан мумкин аст, ки агар пеш аз пошхӯрии ИҚШС муҳочирати баланди манфии ҳолис натиҷаи бозсозӣ, ки дар маҷмӯъ дар ИҚШС гузаронида мешуд, пас болоравии дуввуми муҳочирати беруна натиҷаи метавон гуфт амалҳои омилҳои дохилии бозсозӣ буд. Ҳардуи ин омилҳо траекторияи якхелаи ҳаракат ба боло, ва баъд пастшавии оҳишта– оҳишта доштанд.

Расми 2. Ҳаракати муҳоҷирони беруна дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 1990–2015. (ҳаз. нафар) [35, 224].

Муҳоҷирати дохилии аҳоли низ зери таъсири равандҳои «берунӣ» ва «дохилӣ»– ии равандҳои бозсозии Тоҷикистон рушд мекард (расми 3).

Дар шароити бозсозии ИҚШС дар дохили Тоҷикистон серҳаракати муҳоҷирати аҳолии ғайритаҳҷой тақвият ёфт, ки меҳостанд Тоҷикистонро тарк намуда, ба кишварҳои баромади таърихӣ худ ё ба кишвари дигар раванд.

Расми 3. Ҳаракати муҳоҷирони дохилӣ дар ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 1991–2015 (ҳаз. нафар)

Дар марҳилаи аввал аксарияти онҳо аз деҳот ва аз шаҳрҳои хурд ба шаҳрҳои калон кӯчида, ба ин васила серҳаракати аҳолиро дар дохили кишвар фароҳам оварданд.

Марҳилаи дуввуми тақвият ёфтани муҳоҷирати дохилӣ бо сар задани ҷанги шаҳрвандӣ ва шиддат ёфтани ташаннучи байниэтниқӣ ва байнимиллӣ оғоз ёфт.

Гарҷанде ки ҷанги шаҳрвандӣ асосан дар ҷануби Тоҷикистон ҷараён гирифт, аммо зери таъсири он тамоми кишвар қарор гирифт. Аҳоли бо мақсади пешгирӣ аз кушта шудан, ғорат ё расво шудан ба он минтақаҳои, ки дар он ҷо ҷанг набуд, ва ба минтақаҳои баромади таърихии худ фирор мекарданд.

Оғози равандҳои бозсозӣ ва равандҳои демократикунонии ба он марбут дар шакли возеҳ барои тезугунд шудани муносибатҳои маҳаллӣ, байнимиллӣ ва байниэтниқӣ замина гузошт. Шиддатнокшавии ин муносибатҳо яке аз сабабҳои буд, ки боиси ҷанги шаҳрвандӣ гардид.

Аз ибтидои солҳои 90–уми асри гузашта муносибатҳои на танҳо байни тоҷикон, ўзбекҳо ва русҳо, балки байни тоҷикони гурӯҳҳои гуногуни қавмӣ низ муташанниҷ гардиданд. Азбаски ин муҳолифатҳо бо роҳи низомӣ ҳал карда мешуданд, тамоми аҳолии қаламрави бо ҷанг фарогирифта ба ҳаракат даромад. Қисме аз ленинободӣён ба шимоли кишвар, аҳолии Ғарм ба минтақаи Ғарм, аҳолии Помир ба Помир, ўзбекҳо ва русҳо ба минтақаҳои рафтанд, ки дар он ҷо ҷанг набуд, ва ғайра.

Дар ҳолати то соли 1996 дар кишвар 697,6 ҳаз. нафар гуреза буд. Ба тӯфайли тадбирҳои шиддатноки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ташкилотҳои байналмилалӣ, ҳаракатҳои гуногуни сиёсӣ 682,8 ҳаз. нафар гуреза ба ҷойҳои истиқомати доимии худ баргардонида шуданд. Баъдан масъалаи бозгардонидани гурезагон пурра ҳал шуд.

Ҷараёни асосии гурезагон хатти “нуқтаҳои гарм”–ро ташкил меод.

Ҷунин ҷараёнҳои ташаккулёфтаи муҳоҷирати муҳоҷирон фоҷиаи миллат мебошанд. Бисёр одамон манзил, ҷои қор, арзишҳои ҷамъ кардашудаи моддиро аз даст доданд.

Муҳочирати дохилӣ, илова бар муҳочирати беруна, таркиби сифатии аҳолии шаҳр ва деҳотро ба таври чиддӣ тағйир дод. Дар шаҳрҳои кишвар, аз як тараф, хуручи қисми зиёди аҳолии ғайритаҳҷой, ки сатҳи баланди таҳсилотӣ ва илмӣ–техникӣ доштанд, ва аз тарафи дигар, вуруди аҳоли ба шаҳрҳо аз деҳот, ки малакаҳои меҳнати саноатӣ, таҳсилоти мувофиқ ва тайёрии касбӣ надоштанд, ба мушоҳида мерасиданд. Чунин вазъият ба сатҳи истифодаи иқтисодии иқтисодии шаҳрҳо таъсири чиддии манфӣ расонид.

Як қисми аҳолии Чануб ё муваққатан, ё доимӣ ба қисми Шимолии Тоҷикистон рафтанд. Ин барои муҳочиратҳои минбаъдаи ҷаҳони аҳоли, ки дар манфиатҳои иқтисодӣ асос ёфта буданд, замина гузошт, яъне вақте ки механизмҳои бозорӣ, ки серҳаракатии ҷаҳони аҳолиро водор мекарданд, ба амал шурӯъ карданд.

Тамоюли муҳочирати дохилии аҳолии Тоҷикистон аз муҳочирати беруна ва умумии аҳоли фарқ мекунад.

То пошхӯрии ИҶШС шумораи муҳочирони воридшудаи дохилӣ дар соли 1989 – 56,2 ҳаз. нафар, шумораи хоричшудагон 56,8 ҳаз. нафар, тавозун тарҳи 0,6 ҳаз. нафарро ташкил доданд. Дар соли 1991 – 50,2 ҳаз. нафар омадаанд, 50,1 ҳаз. нафар тарк карданд, тавозун ҷамъи 0,1 ҳаз. нафарро ташкил дод. Дар соли 1992 шумораи ин нишондиҳандаҳо коҳиш ёфта, дар соли 1993 шумори воридшудагон то 59,3 ҳаз. нафар расида, шумораи хоричшудагон то 59,6 ҳаз. нафар ва муҳочирати ҳолис тарҳи 0,3 ҳаз. нафарро ташкил дод, ки бо ҷанги шаҳрвандӣ алоқаманд буд. Дар солҳои минбаъда шумораи иштирокчиёни муҳочирати дохилӣ то соли 1992 коҳиш ёфт: воридшудагон – 12,9 ҳаз. нафар, хоричшудагон – 14,1 ҳаз. нафар, тавозун тарҳи 1,2 ҳаз. нафар. Аз соли 2000 инҷониб шумораи иштирокчиёни муҳочирати дохилӣ зиёд шудааст. Дар соли 2010, воридшудагон 28,3 ҳаз. нафар, хоричшудагон 30,8 ҳаз. нафар, муҳочирати ҳолис тарҳи 2,5 ҳаз. нафарро ташкил доданд..

Тамоюли умумии муҳочирати дохилии аҳоли ба тариқи зайл аст: дар солҳои бесуботии сиёсӣ ҷаҳолнокии иштирокчиёни муҳочирати дохилӣ коҳиш ёфта, сипас тақвият

меёфт. Ҳамин тариқ, бесуботи сиёсии дохилӣ ба коҳишёбии муҳочирати дохилӣ, рушди иқтисодӣ бошад, ба фаъолноқшавии он мусоидат мекунад.

Муҳочирати дохилии аҳолии шаҳрҳо дар солҳои 1991–2015 низ шакли нишебро, аммо бо тавозуни коҳишёбандаи манфӣ дошт. Ҳамин тавр, дар соли 1991 тавозуни муҳочирати аҳолии шаҳрҳо тарҳи 8,3 ҳаз. нафар, дар соли 2015 бошад, ҷамъи 2,6 ҳаз. нафарро ташкил дод.

Дар муҳочирати беруна ҳам аҳолии шаҳр, ҳам деҳот тавозуни коҳишёбандаи манфии муҳочиратро доштанд. Ҳамзамон, миқёси муҳочирати беруна аз маҳалҳои аҳолинишини шаҳрӣ дар ибтидо нисбат ба аҳолии деҳот 10 маротиба тавозуни манфии зиёдтар дошт, аммо ин нишондиҳанда тадриҷан паст шуда, то соли 2010 тақрибан баробар шуд; ва дар соли 2015 бошад, тавозуни муҳочирати беруна дар шаҳрҳо тарҳи 0,9 ҳаз. нафар ва дар маҳалҳои аҳолинишини деҳот ҷамъи 18,5 ҳаз. нафарро ташкил дод.

Аз муқоисаи ин маълумотҳо бармеояд, ки аҳолии деҳот дар тӯли тамоми солҳои баррасишаванда дар муҳочирати дохилӣ ба шаҳрҳо ва дар муҳочирати беруна аз шаҳрҳо ба деҳаҳо мекӯчиданд.

Муҳочирати олимони мутахассисони баландиқтисос, усулан, ҳамеша дар таърихи инсоният вучуд дошт. Олимони табиатан барои самарабахш бурдани қори илмӣ–таҳқиқотӣ ба таъминоти ҳадди ақали иқтисодӣ, ба суботи сиёсӣ ва фазои эҷодӣ ниёз дорад. Дар он ҷое, ки ин шароит вучуд надорад, тавре ки таърих нишон медиҳад, олимони кӯшиш мекунанд, ки ба дигар кишварҳо ё минтақаҳо берун раванд. Ҳамчун намунаи классикии ин зиндагӣ ва фаъолияти Абдуллоҳи Рӯдакӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Абурайҳон Берунӣ ва бисёр олимони дигари тоҷик, равшангарони илм ва адабиёти ҷаҳонӣ мебошад. Одамони меҳнати фикрӣ дар ҷомеа қисми «фикркунанда»–и аҳолии маҳсуб меёбанд. Аз ин рӯ, ҳар қадаре ки дар ҷомеа кормандони илмӣ–техникӣ зиёд бошанд, ҳамон қадар имкониятҳо барои таъмин намудани суръати афзоиши нерӯи илмӣ–техникӣ зиёдтар мешаванд.

Масъалаи «фирори ақлҳо» зери назорати чиддии давлатдорон, хизбҳои сиёсӣ, олимон ва мутахассисон қарор дошт. Ба таҳқиқи ҷанбаҳои гуногуни масъалаи мазкур асарҳои илмии олимони машҳури хориҷаи наздик ва дур бахшида шудаанд [36].

Дар шароити рушди инқилоби илмӣ– техникӣ нақши кормандони зеҳнӣ дар рушди ҷомеа муайянкунанда мебошад.

То оғози равандҳои бозсозӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самтҳои алоҳидаи илм дорои нерӯи хуби илмӣ буд. Дар давоми солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар ҷумҳурии мактабҳои бузурги илмӣ дар соҳаи табиатшиносӣ ва гуманитарӣ ташаккул ёфтанд, ки дастовардҳои илмии онҳо борҳо эътирофи ҷаҳонӣ пайдо кардаанд. Барои кори муътадили эҷодии олимон дар Тоҷикистон, умуман, шароити ҳадди ақали зарурӣ фароҳам оварда шуда буданд. Инчунин бояд қайд кард, ки олимони Тоҷикистон аз рӯи ҳайати худ сермиллат буданд. Бо оғози равандҳои бозсозӣ, хусусан аз охири солҳои 80– ум, раванди хуруҷи олимон ва зиёиёни илмӣ– техникӣ аз Тоҷикистон оғоз ёфт. Яққоя бо онҳо аз Тоҷикистон намояндагони машҳури адабиёт ва санъат муҳочират мекарданд. Ба ибораи дигар, мактабҳои бо заҳматҳои зиёд ташкил кардашудаи илмӣ ва гурӯҳҳои эҷодии пурра зуд ба пошхӯрӣ шурӯъ карданд.

Сабабҳои асосии муҳочирати кормандони меҳнати зеҳнӣ аз Тоҷикистон инҳо буданд:

- бад шудани вазъи иқтисодии кормандони зеҳнӣ;
- бад шудани заминаи моддию техникӣ ва маблағгузориҳои корҳои илмӣ–таҳқиқотӣ, таҷрибавӣ– конструкторӣ ва озмоишӣ;
- вайрон шудани робитаи илм бо истеҳсолот дар натиҷаи бӯхрони шадиди иқтисодӣ ва сиёсӣ, ки боиси хеле кам шудани ҳаҷми истеҳсолот, бекористии бисёр корхонаҳо гардид;
- бесуботии сиёсӣ ва амнияти заифи кормандони зеҳнӣ;
- ҷазбшавиҳои миллии аҳолии миллатҳои ғайритаҳҷой ба давлатҳои баромади худ;
- ташвиқи олимони бузург ба кишварҳои Ғарб;
- демократикунонии ҳаёти ҷамъиятӣ ва фароҳам овардани имкониятҳои васеъ барои муҳочирати аҳоли ва бисёри дигар.

«Фирори ақлҳо» на танҳо аз нуқтаи назари муҳочирати берунаи онҳо, балки зимни муҳочирати дохилӣ низ падидаи номатлуб мебошад. Дар натиҷаи, пеш аз ҳама, даргириҳои сиёсӣ ҷойивазкуниияк қисми назарраси нерӯи зехнӣ байни минтақаҳои Тоҷикистон ба амал омад. Табиист, ки ин боиси парокандашавии мактабҳои илмӣ ва номуташаккилии таҳқиқоти илмӣ дар маҷмӯъ гардид. Ба дигар вилоятҳо ҳам кормандони унвондори илмӣ, ҳам мутахассисони дорои таҳсилоти олии бидуни унвонҳои илмӣ кӯч бастанд.

Тавре ки дар параграфҳои қаблӣ нишон дода шуд, дар Тоҷикистон ҳам дар маҷмӯъ, ҳам дар қаламравҳои алоҳида тавозуни манфии муҳочират барои ҳамаи гурӯҳҳои аҳолии дорои сатҳҳои гуногуни таҳсилот ба мушоҳида мерасид. Хусусан, ин барои шаҳри Душанбе ва вилояти Суғд, ки қисми асосии нерӯи зехнии Тоҷикистон дар он ҷо ҷамъ омада буд, хос мебошад. Ҳиссаи ин қаламравҳо дар тавозуни манфии муҳочирати аҳолии Тоҷикистон бо таҳсилот олии ва миёнаи махсус 84,4%—ро аз ҳамаи тавозуни муҳочирони дорои таҳсилоти додашуда ташкил дод.

Чунин тамоюлҳо метавонанд ба ду вазъият ишора кунанд: ё шумораи нафарони хоҳишманди дорои таҳсилот олии ва миёнаи махсус ба кӯчидан коҳиш ёфтааст, ё зери таъсири тадриҷан ба эътидол омадани вазъияти сиёсӣ категорияи мазкури аҳоли аз берун рафтани худдорӣ мекард. Барои нишон додани аҳамияти аҳолии дорои таҳсилоти олии ва миёнаи махсус, ки аз маҳалҳои аҳолинишини шаҳрӣ берун рафтанд, онҳоро бо хатми ин мутахассисон дар ҷумҳурӣ барои дар як сол мавриди муқоиса қарор медиҳем. Дар соли 2010 муҳочирати ҳолиси мутахассисони дорои таҳсилот олии ва миёнаи махсус тарҳи 1780 нафарро ташкил дод. Агар ин талафотро ба забони хароҷоти молиявӣ гузаронем ва бо назардошти сифати тайёр кардани мутахассисон зарари муваққатири илова кунем, он гоҳ бузургии ин зиёнҳоро барои Тоҷикистон тасаввур қардан мумкин аст.

Мисли тамоми кишварҳои ИДМ, дар Тоҷикистон дар 10–15 соли охир дар таркиби миқдорӣ ва сифатии кормандони илмӣ тағйироти ҷиддӣ ба амал омаданд. Шумораи умумии кормандон,

ки дараҷа илмӣ ва унвони илмӣ доранд, дар солҳои 1991– 1998 коҳиш меёбад, зеро қисми зиёди онҳо кишварро тарк карданд. Шумораи умумии докторҳои илм дар солҳои 1991– 1998 аз 226 то 211 кам шуд, баъдан шумораи онҳо зиёд шуда, номзадҳои илм бештар аз 2 маротиба кам шуданд. Қисми муайяни кормандони илмӣ фаъолияти илмӣ– техникиро идома медиҳанд. Маҳз дар ҳамин қисми зиёиён «фирори ақлҳо» ба амал омад (ҷадвали 34) [37, 74].

Ҷадвали 34.

Шумораи кормандони фаъолияти (илмӣ– техникӣ)–и асосӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

	1991	1992	1993	1994	1996	1998	1999	2001	2002	2003	2004	2005	2010
Ҳамагӣ нафар	8501	6561	4248	3314	3571	4018	4945	4999	4287	3404	3384	4891	5196
Аз ҷумла, дорои дараҷаи доктори илмҳо	226	267	145	97	163	211	316	304	334	312	324	415	229
Номзадҳои илм	1835	1657	833	586	669	817	1075	1185	987	945	964	1245	665

Шумораи умумии кормандоне, ки фаъолияти илмӣ– техникиро мебардоранд, вобаста ба ҳодисаҳои Тоҷикистон дар солҳои 1990– 1995 ба таври назаррас коҳиш ёфта, сипас тадриҷан зиёд шуда, аз соли 2001 боз кам шудан гирифта, сипас афзоиш меёфт. Ин на танҳо бо берун аз ҳудуди Тоҷикистон рафтани як қисми кормандоне, ки фаъолияти илмӣ– техникиро мебардоранд, балки инчунин ба берун рафтани ин кормандон аз муассисаҳои таҳсилоти олӣ ба сохторҳои тичоратӣ, ки музди меҳнаташон баландтар аст, алоқаманд аст.

Дар айни замон дар байни кормандони илмӣ сабти дақиқи бекорон вучуд надорад. Аммо, агар ба ҳисоб гирем, ки аксарияти онҳо дар илм ба хотири «сабт шудан» кор мекунанд (ба кор дар як ҳафта як ё ду рӯз меоянд), пас тахмин кардан мумкин аст, ки тақрибан 70% кормандони институтҳои илмӣ– таҳқиқотӣ ва озмоишгоҳҳои илмӣ бекорони ниҳонӣ ҳисобида мешаванд. Ғайр аз ин, кори як олимро берун аз ихтисосаш низ ба истифода накардани нерӯи зеҳнӣ нисбат додан мумкин аст.

Азнавтақсимкунии муайяни олимон (докторҳои илмҳо) дар байни институтҳои илмӣ–таҳқиқотӣ ва муассисаҳои таҳсилоти

олӣ ба ҷониби охирӣ ба вуқӯъ пайваст. Худи ҳамин динамика нисбати номзадҳои илм низ ҷой дорад. Ин бо маоши баландтари олимони дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ, инчунин рӯзи меъёрбандинашудаи рӯзи корӣ шарҳ меёбад, ки ба олимони имкон медиҳанд, ки бо таълим ва корҳои иловагӣ берун аз донишгоҳ машғул шаванд.

Дар айни замон, ба тӯфайли дастгирии қормандони зеҳнии аз ҷониби Ҳукумати Тоҷикистон, музди меҳнати қормандони муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва институтҳои илмӣ то андозае наздик шуданд. Дар солҳои бозсозӣ дар шумораи қормандони илмӣ дар соҳаҳои алоҳидаи илм тағйироти муайян ба амал омаданд. Ҳамин тавр, шумораи доктори илмҳои илмҳои физикӣ– математикӣ афзуда, дар илмҳои химия, дар илмҳои биологӣ, дар илмҳои техникӣ он тағйи ёфта, дар илмҳои ҷамъиятшиносӣ он зудтар тағйир ёфт. Инро бо он шарҳ додан мумкин аст, ки дар кишварҳои хориҷи дур талабот ба докторони илмҳои табиатшиносӣ ва техникӣ нисбат ба докторони илмҳои ҷамъиятӣ зиёдтар аст. Аз ин рӯ, дар натиҷаи муҳожирати номутаносиб, ки дар таркиби ин категорияҳои олимони ҷой дорад, динамикаи нобаробари тағйирёбии шумораи онҳо ба амал омад.

Самтҳои асосии «фирори ақлҳо» ба хориҷи дур Исроил, Олмон ва ШМА мебошанд. Гузашта аз ин, ҳар яке аз ин самтҳои муҳожирон ҳадафҳои аввалиндараҷаи худро доранд, аммо барои ҳама як ҳадафи ягона – беҳтар кардани вазъи иқтисодӣ вуҷуд дорад. Дар айни замон, қисми асосии олмониҳо ва яҳудиён ба сӯи давлатҳои миллии худ саъй карданд. Муҳожирати олимони ва мутахассисон ба ШМА барои бисёре аз муҳожирон ҳадафҳои иқтисодӣ, сабабҳои сиёсӣ ва имконияти дар озмоишгоҳҳои муосир, аз ҷиҳати техникӣ ва моддӣ таъмин, ё ширкатҳои самаранок меҳнат кардан, ва ё бахшҳои илмӣ–таҳқиқотӣ, таҷрибавӣ– озмоишии худро ташкил карданро дошт.

Ба кишварҳои ҳамсоя ҷараёнҳои асосии муҳожирати мутахассисон, пеш аз ҳама, Россия, инчунин Украина, Беларус ва кишварҳои минтақаи Осиёи Миёна мебошанд. Имконияти бозгашти баъзе олимони ва мутахассисони хориҷшуда аз

кишварҳои хориҷи дур ва наздик аз ҳисоби намояндагони аҳолии таҳҷой метавонад қисман бо бехтар шудани суботи иқтисодӣ ва сиёсӣ вучуд дорад. Дар муқоиса бо муҳочирати берунаи аҳолии Россия, ки дар он муҳочирати зиёиён ба кишварҳои сарватманд ва пешрафта нигаронида шудааст, дар Тоҷикистон он ба кишварҳои на он қадар сарватманд ва қисман ба кишварҳои камбағал нигаронида шудааст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки қисме аз ин муҳочирон на танҳо бо сабабҳои иқтисодӣ, балки, эҳтиمولан, бо сабабҳои этникӣ, сиёсӣ ва ғайра низ берун мераванд.

Мавҷуд набудани маблағҳои кофӣ ба давлат имкон намедиҳад, ки дастгирии калонмиқёси зиёиён таъмин карда шавад. Нақши муҳимро дар ин самт таъсиси фондҳои суғуртавии дастгирии илм ва кадрҳои илмӣ бозида метавонад. Қўшишҳои ташкили чунин фондҳо дар Тоҷикистон вучуд доранд, аммо ҳаҷми захираҳои онҳо нокифоя мебошанд, то ки аз ҳисоби онҳо техника ва таҷҳизоти муосир харидорӣ карда шаванд. Дар айни замон, ки ин хеле муҳим аст, коркардҳои илмӣ аз ҷониби истеъмолкунандагон бидуни бозхост боқӣ мемонанд. Ин парадокс кори муассисаҳои илмиро фалаҷ мекунад. Ин кишварҳои хориҷӣ имкон медиҳад, ки олимони маъруф ва ҷавонони болаёқатро барои кор дар кишварҳои худ ҷалб кунанд. Қисми асосии зиёиён аз ҳисоби аҳолии русзабон ба Россия рафт, аммо баъзеи онҳо, баъдан, ба кишварҳои Ғарб рафтанд. Рафтани олимони ба кишварҳои рушдбанда низ, ки дар он ҷо шароити мусоид барои меҳнат ва кор вучуд дошта метавонанд, рушд хоҳад кард.

Давлат дар шароити кунунӣ наметавонад муҳочирати зиёиёнро аз кишвар ва ба вижа миллати ғайритаҳҷоиро нигоҳ дорад. Дар ин ҷо бояд барномаҳои бузурги эҳёи илми ватанӣ, ҳифзи иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии зиёиёни ватанӣ таҳия карда шаванд. Дар марҳилаҳои аввал сармояҳои хориҷиро ғаболона ҷалб намудан мумкин аст ва баъдтар аз онҳо даст кашидан мумкин аст, зеро барои кумаки онҳо пардохти гарон кардан лозим меояд. Инчунин бо олимони ба хориҷи кишвар

рафта робита барқарор карда, онҳоро барои ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва илмӣ даъват кардан зарур аст [38, 26].

Хуруҷи як қисми муайяни олимон ва мутахассисони боистеъдоди Тоҷикистон ба хориҷа ба нерӯи зехнии Тоҷикистон зарари назаррас расонида, ва инчунин зарари калони иқтисодӣ овард. Ҳисобҳои, ки тибқи методикаи СММ гузаронида шудаанд, нишон медиҳанд, ки ҳангоми берун рафтани як мутахассис кишвар 300 ҳаз. доллари ИМА–ро аз даст медиҳад [38, 34].

Дар соли 1995 дар Тоҷикистон муҳоҷирати ҳолиси мутахассисон тарҳи 11,2 ҳаз. нафарро ташкил додааст, агар ин рақам ба 300 ҳаз. доллари амрикоӣ зарб карда шавад, он гоҳ ҳисороти аз «фирори ақлҳо» 3,4 миллиард доллари ШМА–ро ташкил хоҳад дод. Ғайр аз ин, муҳоҷирон молу пулро бо худ берун мебаранд, ки ин ба иқтисоди Тоҷикистон зарари калон аст.

Вазъият аз он ҷиҳат бадтар мешавад, ки ҷавонони болаёқат мисли солҳои қаблӣ ба илм нарафта, ба сохторҳои гуногуни тичоратӣ мераванд, ки сатҳи музди онҳо назар ба муассисаҳои илмӣ хеле баландтар аст.

Иқтисоди илмӣ Тоҷикистон бо кадрҳои заиф пурра карда шуда, доктори илмҳои коркунанда дар аксари ҳолатҳо 50–сола ва аз он боло мебошанд. Аз ин рӯ, дар назди Тоҷикистон вазифаи хеле мураккаби барқарор кардани нерӯи зехнии кишвар на танҳо аз ҷиҳати миқдорӣ, балки аз ҷиҳати сифатӣ низ истодааст. Имрӯз барои ҳама равшан шуда истодааст, ки ҷомеаи оянда ба зиёиён тааллуқ дорад.

Чунин як далели муҳимро бояд қайд кард, ки дар давраи Ҳокимияти Шӯравӣ дар Тоҷикистон як қабати иҷтимоӣ дар сохтори синфӣ ҷомеа – интеллигенсия (зиёиён) сотсиалистӣ ба вучуд омад. Аммо, дар таркиби он вазни ҳолиси аҳолии ғайритаҳҷой баланд буд. Аз ин рӯ, дар робита бо равандҳои бозсозӣ аксари ин олимон ва мутахассисон дар навбати аввал ҳудуди Тоҷикистонро тарк карданд. Ба даст овардани истиқлолияти сиёсӣ аз ҷониби Тоҷикистон ва ба қадри босуботшавии суботи сиёсӣ ва иқтисодӣ метавонад заминаҳои

мусоидро барои ташаккули ба маънои то маш зиёиёни милли фароҳам орад. Албатта, дар ин зимн набояд фаромӯш кард, ки пояҳои ин гурӯҳҳои иҷтимоӣ дар иқтисоди социалистии марказонидашуда – нақшавӣ гузошта шуда буданд.

Барои рафъи «нокомии зеҳнӣ» давлат бояд барои нигоҳ доштани афзоиши босуръати нерӯи зеҳнӣ бо тамоюли бозорӣ иқдомоти ҷиддӣ андешад. Ин, албатта, сармоягузориҳои калонро талаб мекунад, аммо дар оянда онҳо бо боздеҳи бисёркарати бармегарданд.

Категорияи муҳими аҳоли, ки дар ҷараёни “фирори ақлҳо” дохил аст, мутахассисони ҷавон ва донишҷӯён мебошанд.

Пас аз ба даст овардани соҳибхитиёрии сиёсӣ аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар кишвар бо суръати шадид фондҳои гуногун, бахшҳои ташкилотҳои сершумори байналмилалӣ, ташкилотҳои ғайриҳукумати ва ғайра мустақар мешуданд.

Ин бахшҳои хориҷӣ ҷавонони болаёқат ва мутахассисони ҷавонро тавассути ба истилоҳ озмунҳои интихоб барои таҳсил ва кор ба кишварҳои хориҷӣ ҷалб мекунад. Дар ин масъала махсусан ШМА, Англия, Эрон ва як қатор кишварҳои дигар муваффақанд.

Аз тарафи дигар, дар бахшҳои байналмилалӣ дар Тоҷикистон ташкилшуда ҷавонони болаёқат ҷалб карда мешаванд, ки ба ин созмонҳо хизмат карда, хатти онҳоро дар ҳаёти кишвари мо дар ҳаёт татбиқ мекунад. Ва, ниҳоят, ҷавонони боистеъдоди илмӣ – техникӣ аз тариқи пешниҳоди грантҳои гуногун аз ҷониби ин ташкилотҳои зикргардида фармоишҳоеро, ки барои кишварҳои хориҷи дур мавриди таваҷҷуҳ мебошанд, иҷро мекунад.

Ҳамаи ин ва бисёр равандҳои дигаре, ки дар кишвари мо ба вуқӯъ мепайванданд, метавонанд барои рушди Тоҷикистон паёмдҳои манфии хеле густарда дошта бошанд, аз ин рӯ давлат бояд дар бораи ҳифзи нерӯи зеҳнии кишвараш тасмим гирад. Яке аз ин роҳҳо таҳияи барномаи давлатии ҳифзи нерӯи зеҳнии кишвар мебошад, ки дар он кафолатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ дар сатҳи стандартҳои ҷаҳонӣ инъикос ёфтаанд.

Таҷрибаи Россия дар таҳияи Барномаи давлатии танзими муҳочирати зеҳнӣ шоистаи дастгирист. Тамоми маҷмӯи тадбирҳои барнома ба панҷ блок тақсим карда шудааст:

1. Танзими давлатӣ– ҳуқуқӣ.
2. Танзими ташкилӣ– иқтисодӣ.
3. Таъмини иттилоотӣ ва ташкили таҳқиқотҳои илмӣ.
4. Ҳамкориҳои байналмилалӣ.
5. Таблиғ ва ташаккули афкори ҷамъиятӣ [38, 36].

Барои таъмини рушди устувори иқтисодӣ, амнияти сиёсӣ, экологӣ, демографӣ, маънавӣ ва иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон ташаккули нерӯи тавоноии илмӣ– техникаӣ вазифаи муҳимтарини роҳбарони давлатӣ мебошад. Инчунин таъмини амнияти кормандон ва заминаи моддию техникаӣ ташкилёфтаи илм муҳим аст. Дар акси ҳол, барои ҷомеа барои барқарор кардани онҳо дар оянда нархи гарон пардохт кардан лозим меояд.

Ҳамин тариқ, хулоса баровардан мумкин аст, ки зимни нигоҳ доштани самтҳои умумии муҳочират дар солҳои 1990–2010 муҳочирати тармашакли аҳолии Тоҷикистон бо тадриҷан коҳиш ёфтани он ба мушоҳида мерасад. Натиҷаи асосии равандҳои муҳочиратӣ дар Тоҷикистон фаъолноқшавӣ ва болоравии якбораи афзоиши манфии муҳочират дар муҳочирати беруна ва, пеш аз ҳама, бо кишварҳои ИДМ бо тадриҷан коҳиш ёфтани мебошад.

Хусусияти дигари равандҳои муҳочиратӣ тавозуни манфии муҳочират дар муҳочирати дохилии аҳолии деҳот ва муҳочирати мусбат дар ин ҷараёнҳо дар байни аҳолии шаҳр мебошад. Сабабҳои асосии муҳочирати аҳоли низ тағйир ёфтанд. Асоситарини онҳо ташаннуҷҳои сиёсӣ, байнимиллӣ, этникӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ мебошанд, ки дар тӯли солҳои мавриди таҳқиқ дар кишвар ҷой доштанд. Таҳлили ҷараёнҳои муҳочирати беруна ба қонуниятҳои зерин ишорат мекунад.

Қонунияти аввал аз он иборат аст, ки дар робита бо равандҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба хориҷа ҳамаи категорияҳои синну соли аҳоли аз ҳисоби намоёндагони ҳама миллатҳо мераванд.

Қонуниятӣ дуоми муҳочирати берунаи аҳолии Тоҷикистон рушди муҳочирати меҳнатӣ мебошад. Пас аз таназзули авҷи муҳочират дар шакли гурезаҳо ва муҳочирони маҷбурӣ авҷгирии муҳочирати мокуворӣ ва бебозгашти аҳолии таҳҷой афзоиш ёфт. Дар ин ҷо таъсири ташаккули муносибатҳои бозорӣ ба тақвият ёфтани серхаракатии аҳоли ба таври возеҳ эҳсос карда мешавад, ки ин усулан раванди объективӣ мебошад.

Қонуниятӣ сеоми муҳочирати аҳолии Тоҷикистон тағйир ёфтани сабабҳои муҳочират мебошад. Агар дар замони ИҚШС омили асосии муҳочирати аҳоли иқтисодӣ маҳсуб меёфт, пас дар шароити муосир, ба ғайр аз сабабҳои иқтисодӣ, инчунин сабабҳо, аз қабилӣ сиёсӣ, милли ва демографӣ низ аз аҳамияти калон бархӯрдор шуданд.

Муҳочирати аҳоли ба берун аз кишвари истиқомат таърихи тӯлонӣ дорад. Сабабҳои асосие, ки одамонро ба ҷойивазкунии худудӣ водор месозад: иқтисодӣ, сиёсӣ, экологӣ, ҳифзи саломатӣ (сироятёбии калонмикёси аҳоли бо тоун, вабо ва дигар бемориҳо) мебошанд. Илова бар ин сабабҳо, як қатор сабабҳои дигари маҳаллӣ, сабабҳои хурдмикёси дигар (этникӣ, динӣ ва ғайра) вобаста ба шароити давлати мушаххас мавҷуданд. Муҳочирати беруна меҳнатӣ метавонад зери таъсири равандҳои демографӣ рушд кунад. Одатан, кишварҳои пешрафта зоиши пасти аҳоли, ҳиссаи калони аҳолии пиронсолро дорад, ки ин онҳоро маҷбур мекунад, ки қувваи кории дигар кишварҳоро ба кор ҷалб кунанд. Дар шароити муосир чунин «дигар кишварҳо» кишварҳои суст рушдёфта мебошанд, ки ба онҳо суръати баланди афзоиши табиӣ аҳоли, сатҳи пасти зиндагии аҳоли, сатҳи баланди бекорӣ, норасоии ҷойҳои кории муносиб ва хоҳиши аҳолии қобили меҳнат барои тарки кишвар бо шаклҳои гуногун (қонунӣ, ғайриқонунӣ, муваққатӣ, мавсимӣ ва ғайра) ба кишварҳои пешрафта барои кор хос мебошанд. Ҳамин тариқ, талабот ба нерӯи кории хориҷӣ, ба мисли пешниҳод, вучуд дорад. Масъала дар ин ҳолат аз он иборат аст, ки маҳдудияти имконпазир барои қабули қувваи кории хориҷӣ аз ҷониби кишварҳои қабулкунанда бояд чӣ гуна бошад, то он бедард буда,

на бар зарари манфиатҳои асосии аҳолии маҳаллӣ ва давлат бошад. Ин як тарафи масъала аст.

Қониби дигари масъала, ки барои Тоҷикистони муосир низ муҳим аст, таъмини амнияти паёмдҳои дарозмуҳлати муҳочирати берунаи меҳнатӣ барои кишварҳои содиркунандаи қувваи корӣ мебошад.

Дар шароити муосир ин масъала дар кишварҳои донор суст ҳис карда мешавад, зеро афзоиши баланди табиӣ аҳоли, сохтори синну солии ҷавони аҳоли, гӯё ки маҷмӯи паёмдҳои манфии муҳочирати берунаи меҳнатиро, ки дар умқ, бо умеди болоравии калонмиқёс дар давраи дарозмуҳлат ташаккул меёбад, мепӯшонанд. Бо назардошти ин, ҳангоми таҳияи сиёсати давлатии муҳочират муҳим аст, ки маҷмӯи паёмдҳои мусбат ва манфии он ҳамеша ба назар гирифта шавад.

Дар маҷмӯъ, муҳочирати аҳоли дар рушди инсоният нақши азим ва гуногунҷабҳаро бозидааст. Вазифаи муҳимтарини иҷтимоию иқтисодии он аз таъмини сатҳи муайяни серҳаракатии аҳоли ва азнавтақсимкунии ҳудудии он, аз ҷумла ҳам ба марказҳои саноатӣ, ҳам ба ноҳияҳои азхуд кардашаванда, ҳам ба бахшҳои босуръат рушдбандаи хоҷагии халқ иборат мебошад. Ҳамин тариқ, муҳочирати аҳоли ба пурратар истифода бурдани қувваи корӣ, афзоиши истехсолот мусоидат мекунад. Муҳочирати аҳоли вазъи иқтисодӣ ва иҷтимоии аҳолиро тағйир медиҳад. Он аксар вақт бо афзоиши тайёрии таълимию касбӣ, густариши талабот ва манфиатҳои одамони дар муҳочират иштироккунанда ҳамроҳӣ мекунад [39, 252].

Дар баробари ҷанбаҳои мусбат, муҳочирати берунаи меҳнатӣ ҷанбаи манфӣ низ дорад. Натиҷаи ҷойивазкуниҳои афзояндаи аҳоли талафоти зиёди вақти корӣ, ки бо бесуботиҳои афзояндаи бозори қувваи корӣ боис мегарданд, мебошанд. Муҳочирати аҳоли боиси кам шудани аҳоли дар баъзе кишварҳо ва минтақаҳо ва тамаркузи аз ҳад зиёди аҳоли дар дигар кишварҳо ва минтақаҳо мегардад. Муҳочирати аҳоли дар пайи худ истисмор ва табъизи қувваи хориҷии меҳнатиро дошта, боиси шиддат гирифтани муноқишаҳои иҷтимоӣ мегардад. Масалан: Зеландияи Нав – яке аз сарватмандтарин кишварҳои

чаҳон аст. Ҳаҷми ММД ба ҳар сари аҳоли тақрибан 17,000 доллари ШМА–ро ташкил медиҳад, аммо аз он одамони зиёд мераванд, назар ба он ки меоянд.

Муҳочирон дар аввал ба корҳои вазнинтарин ҷалб карда мешаванд. Масалан, дар Англия ин навъи корро аксар вақт «TRID» (ифлос, хатарнок ва вазнин) меноманд. Дар Чопон ин «се К» мебошад. Тааҷҷубовар нест, ки аксарияти аҳолии маҳаллӣ мехоҳанд, ки ҷойҳои кори доимӣ ва музднок дошта бошанд ва аз “се Д” ва “се К” дур буданро афзалтар медонанд. Ҳолатҳои мешаванд, ки даҳолати давлат ба муҳочирати аҳоли стихиявӣ будан ва паёмдҳои манфии аксар вақт бебозгаштро бартараф намекунад.

Муҳочирати аҳоли ба сохтори демографияи аҳоли таъсири хеле назаррас мерасонад. Бинобар миқёс ва шиддатнокии нобаробар байни таъсири фаврӣ ва дарозмуддати муҳочирати аҳоли ба динамика ва таркиби аҳоли фарқ гузошта мешавад.

Таъсири дарозмуддат бо нақши муҳочирати аҳоли дар бозтавлиди аҳоли алоқаманд аст. Шароити номусоид барои кӯчидан (сафари тӯлонӣ, мавҷуд набудани ёри зарурии тиббӣ, шароити ғайрисанитарӣ ва ғайримуқаррарии табиӣ– иқлимӣ ва ғайра) боиси фавти зиёд, хусусан кӯдакон, дар байни муҳочирон гардиданд. Таҳқиқотҳо саҳми назарраси муҳочиронро дар суръати афзоиши табиӣ аҳоли муайян кардаанд. Ба раванди муҳочирати аҳоли аҳолии, асосан, синну соли қобили меҳнат, алахусус ҷавонон ҷалб шуда, аҳоли дар ноҳияҳои вуруди назаррас бо суръати тез афзоиш ёфта, сохтори синнусолие, ки бо ҳиссаи баланди гурӯҳҳои синну соли ҷавон тавсиф меёбад, ташаккул меёбад. Баръакс, дар ноҳияҳои, ки хориҷшавии доимии аҳоли ба мушоҳида мерасад, суръати афзоиши он коҳиш ёфта, аксар вақт камшавии мутлақи шумораи аҳоли ба амал омада, дар таркиби аҳоли ҳиссаи одамони гурӯҳҳои синну соли калон зиёд мешавад.

Муҳочирати аҳоли ба сохтори иҷтимоӣ, тақсимот ва кӯчонидани аҳоли, таркиби этникии он таъсири калон мерасонад. Аз ҷумла, ҳиссаи аҳолии қобили меҳнат, нерӯи демографӣ коҳиш меёбад. Дар шароити дар оила вақти тӯлонӣ

набудани яке аз чуфти издивоҷ сустшавии муносибатҳои издивоҷӣ– оилавӣ, асосҳои ниҳоди никоҳ ва оила ба амал меояд. Барои қисми аҳолие, ки барои истиқомати доимӣ ба берун мераванд, масъалаҳои худшиносии миллӣ ва ҳифзи арзишҳои маънавӣ ва фарҳангӣ барои наслҳои минбаъдаи тоҷикон дар хорич ба вучуд меояд.

Муҳочирати берунаи меҳнатӣ барои рушди иқтисод ва соҳаи иҷтимоӣ паёмадҳои калонмиқёси манфӣ дорад. Масалан, қисми зиёди онҳое, ки тариқи муҳочирати меҳнатӣ кишварро тарк мекунанд, аз деҳот мебошанд. Малақаҳои меҳнати кишоварзӣ ва тарзи ҳаёти деҳотӣ дар аҳолии деҳот аз синну соли барвақтии хурдӣ ташаккул меёбанд.

Таваллуб ва тарбияи фарзандон дар хорича дар муҳити ғайрикишоварзӣ тадричан ҳам волидон, ҳам фарзандонро аз меҳнати кишоварзӣ дур карда, таназзули касбии деҳотиёни собиқ ба амал меояд. Бинобар ин, дар дурнамои дарозмуҳлат дар деҳот камбуди шадиди на танҳо аҳолии қобили меҳнат, балки кадрҳои баландиқтисоси кишоварзӣ низ эҳсос карда хоҳад шуд. Агар кӯдакони дар хорич таваллудшуда хоҳиши ба ватан баргаштан дошта бошанд, онҳо дигар наметавонанд ба қорҳои кишоварзӣ машғул шаванд. Аллақай ҳоло, аз моҳҳои феврал– март то октябр– ноябр (барои муҳочирони муваққатӣ аз Тоҷикистон), дар бисёр деҳот ва шаҳрҳои хурд раворами азими мардон, суст шудани истехсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар бахши хусусӣ ба мушоҳида меоасад. Дар саҳро асосан занон ва кӯдакони қор мекунанд. Инҳо танҳо аввалин нишонаҳои он ҳастанд, ки оянда ҷӣ гуна хоҳад буд. Ин равандҳо аз соли 2030 то 2035 дар шароити пастшавии тадриҷии зоиш ва коҳишҳои суръати афзоиши табиӣ аҳоли шадидан зоҳир хоҳанд шуд.

Ба ҷумлаи паёмадҳои манфии муҳочирати бебозгашти берунаи меҳнатӣ масъалаҳои сиёсӣ низ мансубанд. Аз ҷумла, муносибати манфӣ ба муҳочирон дар кишварҳои воридшавӣ метавонад боиси муносибатҳои манфии байналмилалӣ, шиддат ёфтани муноқишаҳои байни миллатҳо ва ташаннуҷи иҷтимоӣ ва ғайра гардад [40, 54].

Акнун дида мебароем, ки муҳочирати беруна ба роҳбарони кишварҳои содиркунандаи қувваи қорӣ чӣ медихад. Таҳқиқи ҷанбаи мазкур масъалаи нав нест, менависад А. Соғи: «Рафтани табаа ба кишварҳои дигар боиси пастшавии қудрати ҳоким мегардад». Аммо, аз тарафи дигар, вай навиштааст: «Бо бозгашти шакли демократии ҳукмронӣ: «Муҳочират ташвиқ карда шуд, зеро мардум ба манбаи масъалаҳои марбут ба бекорӣ мубаддал гашт. «Кишварҳои гуногуни Аврупо пас аз ҷанг мавқеи шабехро ҷонибдорӣ карданд. «Ҳукумати Ҳиндустон ба рафтани як қисми муайяни аҳолии зиёдатиаш ба Африқо ва Амрико бо ризоият муносибат кард» [41, 345].

Аз мавқеи таъмин намудани низоми идоракунӣ бо кадрҳои тайёр ва баландхатисос масъалаҳои ҷиддӣ ба вучуд меоянд. Тавре ки дар боло қайд кардем, мутахассисоне, ки қори худро медонанд, аз талабот бархӯрдор мебошанд. Аммо, онҳо барои қор ба мақомоти давлатӣ намераванд, зеро музди меҳнати онҳо кам аст, балки қор қарданро дар хориҷи кишвар ва ё дар «кишвари дохили кишвар» афзалтар медонанд. Зери “кишвар дар дохили кишвар” шумораи зиёди ташкилотҳои байналмилалӣ, ташкилотҳои ғайридавлатӣ, фондҳои гуногун ва ғайра фаҳмида мешавад, ки бо пешниҳоди ҷойҳои қори муздноқ ҷавонони таҳсилқарда, соҳибқор, фаъол ва эҷодқорро ба ин муассисаҳо ҷалб мекунанд. Ин одамон бидуни тарқи қаламрави кишвар, моҳиятан, дар дохили кишвари худ ба муҳочирати беруна мубаддал мешаванд. Аксар қорҳоеро анҷом медиҳанд, ки аз рӯйи ихтисоси худ нестанд, аммо пули хуб ба даст меоранд. Аз ин ҷост, ки роҳбарони баланд барои ҷалби мутахассисони дараҷаи олии барои қор дар Тоҷикистон интиҳоб надоранд.

Ҷавонон, 10– 15 сол қарда, бо сабаби синну сол ҳамчун аз ҷиҳати касбӣ таназзулӯфта ва роҳи худро дар ҳаёт гумқарда аз қор озод қарда мешаванд.

Ба муҳочирати беруна муҳочирони ихтиёрӣ беихтиёр аз рӯйи як қатор хусусиятҳои ҷисмонӣ ва, ба маъно, маънавий интиҳоб қарда мешаванд. Одамони бемор, аз ақл маҳрум, маъюб ва ғайра одатан ба тағйир додани муҳит хоҳишро эҳсос намеқунанд. Дар маҷмӯъ, ин қорро одамони ташаббусқор ва

кордон анҷом медиҳанд. Ҳамин тариқ, муҳочират аз кишварҳои баромад кишварро аз кормандони пурмахсул худ маҳрум месозанд.

Дар шароити кунунии Тоҷикистон муҳочирати беруна дар аксари ҳолатҳо ба таври стихиявӣ сурат мегирад ва ҷониби қабулқунанда барои интихоби кормандон имконият надоранд, гузашта аз он ки қисми назарраси онҳо дар бахши хусусӣ машғуланд. Аммо, дар оянда, ба қадри такмили принципҳои сиёсати байнидавлатии муҳочират ташкили интихоби муҳочирон асосӣ хоҳад гардид. Дар 20–25 соли оянда масъалаи ташаққули ҷомеа бо бекорони музмин ё аҳолии пир ба Тоҷикистон бо ду сабаб таҳдид намекунад: сохтори синну солии аҳоли афзоиши мусбати аҳолиро муддати тӯлонӣ нигоҳ медорад ва пиршавӣ дар шакли рушдэфтаи он ба ҷомеа ҳанӯз таҳдид нахоҳад кард; қисми асосии муҳочирони беруна (80%) ба ватан бармегарданд; халқ умедвор аст, ки дар оянда болоравии иқтисодӣ ба вуқӯъ хоҳад омад ва онҳо дар ватани худ ҷои кор ва музди меҳнати муносибро ба даст хоҳанд овард.

Дар маҷмӯъ, пурсиши муҳочирони меҳнатии ботаҷрибаи хориҷӣ ба саволи: «Оё шумо мехоҳед, ки фарзандони шумо низ муҳочирони берунаи меҳнатӣ бошанд?» зиёда аз 80% ҷавоби манфӣ доданд.

Аз ин рӯ, роҳи асосии ҳалли масъалаҳои муҳочирати меҳнатӣ рушди иқтисоди Тоҷикистон мебошад, зеро барои ин захираҳои табиӣ мавҷуданд, аммо технологияҳои муосир ва кадрҳои омодашуда лозиманд.

Айни замон дар Амрико, Англия, Франция, Ҷопон, Олмон мутахассисони баландиқтисоси Тоҷикистон кор карда, ба таври кифоя муваффақанд. Бисёре аз ҷавонони болаёқат ва интихобшуда дар муассисаҳои таҳсилоти олии ин кишварҳо таҳсил мекунанд. Таъсири кунунии нафарони корқунанда ва самараи пешбинишаванда дар оянда аз истифодаи меҳнати хонандагони ҳозира, бешубҳа, на танҳо аз хароҷоти таълими ин кадрҳо дар хориҷа, балки аз хароҷоте, ки волидон, давлат, ҷомеа барои тарбия, таълими ибтидоии онҳо ва ғайра сарф кардаанд, ташкил меёбад. Аз ин рӯ, зарур аст, ки роҳҳои иштироки

сахҳоми кишварҳои таъминкунандаи ин кадрҳо дар гирифтани ғоидаи умумии ин кишварҳо аз истифодаи онҳо пайдо карда шаванд.

Пурзӯр кардани хусусиятҳои сифатии аҳолии талаботи нав: иқтисодӣ, иҷтимоӣ, худнигоҳдорӣ ва ғайраро ба вучуд меорад. Қисми онҳо метавонанд дар кишвари баромади муҳоҷир қонеъ гардонидани шавад, аммо қисми дигари муҳимро берун аз қаламрави кишвар қонеъ гардонидан мумкин аст, ки ин қисми аҳолиро ба муҳоҷират ҳавасманд мекунад.

Аз мавқеи таъсири муҳоҷират ва алахусус муҳоҷирати беруна ба равандҳои демографӣ муқаррар карда шуд, ки муҳоҷирати берунаи меҳнатӣ ба паст шудани зоиш, афзоиши синну соли издивоҷи ҷавонон, афзоиши парокандагӣ ва суст шудани устувориҳои оила мусоидат мекунад.

Муҳоҷирати аҳолии дар ҳаёти одамон бо сабабҳои гуногун: иқтисодӣ, сиёсӣ, экологӣ, демографӣ, динӣ, этникӣ ва ғайра ба амал омад. [42, 120]. Дар ҷаҳон ягон кишваре нест, ки ба ин ё он дараҷа дар равандҳои муҳоҷират иштирок накарда бошад ва ё айни замон ҳам иштирок намекунад. Аз оғози бозсозӣ дар ИҶШС (1985) ва ғурупошии давлати собиқӣ иттифоқӣ сар карда, миқёси муҳоҷират чандин маротиба афзуда, ба миқёси фалокатовар расидааст. Ба ғайр аз собиқ ИҶШС, бо сабабҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, динӣ ва этникӣ муҳоҷирати оммавии аҳолии дар кишварҳои Аврупои Шарқӣ – давлатҳои Шартномаи Варшава, инчунин дар кишварҳои Осие ва ҷаҳони араб низ шиддат гирифт, ки миқёси онро бо Муҳоҷирати бузурги халқҳо дар асрҳои IV – VII мелодӣ муқоиса кардан мумкин аст. Дар кишварҳои баромад, инчунин дар кишварҳои қабули муҳоҷирон, агар шароити мусоид барои фаъолияти меҳнатии муҳоҷирони меҳнатӣ фароҳам оварда шавад, ҷанбаҳои иқтисодӣ ва дигари зиндагии онҳо беҳтар шуданашон мумкин аст.

Дар партави равандҳои муҳоҷирати ҷорӣ, бо назардошти миқёси муҳоҷирати аҳолии, ба ақидаи мо, онро ҳамчун **оғози Муҳоҷирати дуҷуми бузурги халқҳо номидан мумкин аст**. Он дар миқёси васеъ то даме идома хоҳад ёфт, ки дар дунё тартиботи нави ҷаҳонӣ барқарор карда шавад.

Пас аз пошхӯрии ИҶШС ва тамоми низоми сотсиалистӣ муҳочирати оммавии халқҳо ҳам дар дохили кишвар, ҳам берун аз ҳудуди он оғоз ёфт. Миллионҳо одамон ба ШМА, Исроил, Олмон, Англия ва дигар кишварҳои тараққикардаи ҷаҳон рафтандро шурӯъ карданд. Миллионҳо одамон аз кишварҳои Ҷаҳони араб ба Франция ва Англия кӯч баста, шаҳрванди ин кишварҳо гардиданд.

Садҳо ҳазор нафар одамон аз кишварҳои баҳри Миёназамин ва қитъаи Африқо ба Италия, Франция, Олмон ва ШМА кӯчиданд. Миллионҳо одамон аз Ироқ ва Афғонистон ба кишварҳои дигар кӯчиданд. Шумораи на камтари одамон аз Сурия ба кишварҳои дигар кӯчиданд. Қисми аҳолии ҷаҳон ба Австралия ва Канада кӯчиданд ва ғайра. Ҷараёнҳои муҳочирати бештар дар байни дигар кишварҳои дигар низ пешбинӣ мешавад.

Дар натиҷаи Муҳочирати якуми бузурги халқҳо ва равандҳои минбаъдаи калонмиқёси муҳочиратӣ дар шароити феодализм ва минбаъд дар давраи капитализм муҳочират дар рушди инсоният низ нақши азим бозидааст. Натиҷаи Муҳочирати бузурги халқҳо ҳалокати империяи ғулумдорӣ Рум, ташаккули давлатҳо ва халлқиятҳои барвакти феодали (барбарӣ), ниёғони халқҳои муносири Аврупо буд [43, 57].

Дар натиҷаи Муҳочирати дуҷуми бузурги халқҳо тадриҷан манзараи нави ҷаҳон ташаккул меёбад, ки он дар гузариш аз ҷомеаи муносири постиндустриалӣ ба ҷомеаи нави иҷтимоӣ нақши ҳалқунандаро хоҳад бозид.

Вазифаи муҳимтарини иҷтимоӣ иқтисодии муҳочират таъмини сатҳи муайяни серхаракатии аҳоли ва азнавтасимкунии ҳудудии он, аз ҷумла ба марказҳои саноатӣ ва ноҳияҳои азхудшаванд, инчунин ба соҳаҳои босуръат рушдбандаи хоҷагии халқ мебошанд. Ҳамин тариқ, муҳочирати аҳоли ба истифодаи пурраи қувваи қорӣ ва афзоиши ҳосилнокии меҳнати ҷамъиятӣ мусоидат кард. Муҳочирати аҳоли вазъи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ аҳолиро тағйир медиҳад. Он аксар вақт бо афзоиши тайёрии таҳсилотию касбӣ, васеъ шудани талабот ва манфиатҳои одамоне, ки дар муҳочирати аҳоли иштирок

мекунанд, ҳамроҳӣ мекунад. Аммо, паёмадҳои муҳочират ихтилофнок мебошанд. Натиҷаи афзоиши ҷойивазкуниҳои аҳолии талафоти зиёди вақти корӣ мебошанд, ки дар натиҷаи бесуботиҳои афзояндаи бозори қувваи корӣ ба вучуд омадаанд. Муҳочирати аҳолии боиси беодамшавӣ (камшавии аҳолии) ва таназзули иқтисодӣ дар баъзе ноҳияҳо ва тамаркузи аз ҳад зиёди аҳолии дар ноҳияҳои дигар мегардад. Метавонад истисмор ва таъбири қувваи кори хориҷӣ ба амал ояд, ва ин боиси тақвият ёфтани муноқишаҳои иҷтимоӣ мегардад.

Дар баробари ин, бояд қайд кард, ки муҳочирати аҳолии ба сохтори демографияи аҳолии ва бозтавлиди аҳолии таъсири хеле назаррас мерасонад.

Қонуниятҳои дар боло зикршудаи муҳочирати аҳолиро ҷамъбаст карда, онро ба тариқи зайл ифода кардан мумкин аст: муҳочират – ин чунин шакли серҳаракатии аҳолии мебошад, ки ба қадри тақвият ёфтани хусусиятҳои сифатии аҳолии ғайбӣ мешавад. Илова бар ин қонуният умумии муҳочират, мумкин аст як қатор қонуниятҳои ҷузъӣ бошанд, ки моҳияти падидаҳои алоҳидаи муҳочиратиро инъикос хоҳанд кард. Дар байни серҳаракатии муҳочирати аҳолии ва хусусиятҳои сифатии он робитаи сабабӣ– натиҷавӣ, зарурӣ, устувор ва доимо такроршаванда ба вучуд меояд, ки моҳияти қонуни муҳочиратро инъикос мекунанд.

Муҳочирати аҳолии ба қадри зиёдшавии издивоҷ дар шаклҳои гуногуни он ва, дар маҷмӯъ, ғайбӣшавии он, ки яке аз нишондиҳандаҳои муҳайё гардидани заминаҳо барои гузариши демографӣ дар Тоҷикистон мебошад, таъсири назаррас мерасонад.

3.6. Қонуниятҳои демографӣ ва сиёсати демографӣ

Тавре ки мо дар боло нишон дода ва тавре ки дар интишороти сершумори адабиёти ватанӣ ва интишороти коршиносони хориҷи дур ва наздик оид ба масъалаҳои рушди демографӣ шора карда шудааст, равандҳои зиёдшавӣ, ғайбӣшавӣ, издивоҷ, муҳочират, рафтори ангиштиҳои аҳолии, сифат ва

микдори аҳоли тибқи қонунҳои муайян ба амал меоянд. Вобаста ба шароити иқтисодӣ, экологӣ, фарҳангӣ ва ғайраи ин ё як давлат ин қонунҳо дар шаклҳои гуногун зоҳир мешаванд. Масалан, дар баъзе кишварҳо зоиш хеле баланд, дар дигариҳо ба таври муътадил миёна, дар сеюмиҳо миёна, дар чорумиҳо паст, дар панҷумиҳо хеле паст ва ғайра мебошад. Мураккабии масъала дар он аст, ки зоиши аҳолиро бо бисёр шароитҳо, омилҳо, ангезаҳо ва ғайраи бо ҳамдигар алоқаманд идора кардан мумкин аст. Аз ин рӯ, онҳо аз ҷониби бисёр соҳаҳои илм, аз қабилҳои тиб ва тандурустӣ, иқтисодиёт ва демография, экология, биология, генетика, психология, ҷомеашиносӣ, антропология, этнография ва ғайра омӯхта мешаванд. Ҳар яки онҳо аҳоли ва демографиро аз нуқтаи назари мавзӯи таҳқиқоти худ меомӯзад, гарчанде ки объекти таҳқиқот аҳоли мебошад. Аз ин рӯ, демографияро илми низомташаққулдиҳанда меноманд. Ҳар яке аз ин соҳаҳо як шакли зуҳуроти қонуниятҳои зоиш, ғавт ва ғайраро меомӯзад ва аз ин мавқеъ ӯ он механизми амалии ин қонуниятро дар соҳаи додашудаи фаъолият кушода, механизмҳои дахлдори мушаххаси истифодаи ин қонуниятро дар амалия таҳия менамояд. Маҳз аз ҳамин ҷо вазъияти гӯё бесоҳибӣ ва дар айни замон бисёрҷанбагии илм ба вучуд меояд, ки онро демография меноманд. Чунин вазъият ба он мусоидат мекунад, ки мутахассиси яке аз илмҳои дар боло номбаршуда наметавонад дар таҳқиқотҳои худ тамоми дониши мушаххаси таҳқиқотҳои демографиро, ки дар соҳаҳои дигари марбути соҳа гузаронида мешаванд, фаро гирад. Аз ин рӯ, мутаассифона, чунин як кори маҷмӯии нашршудаи илмии амалан вучуд надорад, ки тибқи барномаи ягона ба амалии қонуниятҳои демографӣ ва амалияи истифодаи онҳо баҳои ҳамаҷониба диҳад.

Қонун дар шакли умумӣ – ин робита, муносибатҳои байни моҳиятҳо мебошад, ки объективӣ, зарурӣ, устувор, сабабӣ–натичавӣ, доимо такроршаванда мебошад. Дар илмҳои табиатшиносӣ чунин робитаҳо аксаран хусусияти яктартибӣ доранд. Масалан, робитаи байни ҳарорат ва ҷӯшидани об. Ҳангоми расидани ҳарорати об ба сад дараҷа об ба ҷӯшидан оғоз мекунад. Ин қонун аст.

Дар демография ин гуна муносибати яктартибӣ байни моҳиятҳо вучуд надорад, дурустгараши он метавонад ба соҳае татбиқ карда шавад, ки ин масъаларо таҳқиқ мекунад.

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки танҳо муносибати низомӣ, маҷмӯи байнисоҳавӣ, инчунин омӯзиши ҳамачонибаи равандҳои демографӣ дар дохили ин низомҳо метавонад ба муайян ва истифодаи механизмҳои қонуниятҳо ва қонунҳои демографӣ баҳои дурусттар диҳад. Масалан, ҳангоми таҳлили зоиш ё издивоҷ зарур аст, ки илова бар тамоюлҳои умумии ин равандҳо ба таъсири омилҳои алоҳида, шароит, ангеҷаҳо, эътиқодҳо ва ғайра ба ин равандҳо баҳои ҳамачониба дода шавад. Мувофиқи гуфтаҳои боло, дар илми муносири демографӣ соҳаҳои зерин фарқ карда мешаванд:

1. Демографияи назариявӣ.
2. Демографияи таърихӣ.
3. Таърихи демография.
4. Демографияи этникӣ.
5. Демографияи иқтисодӣ.
6. Демографияи тавсифӣ.
7. Таҳияи амсилаҳои рушди ҷамъиятӣ– демографӣ.
8. Демографияи минтақавӣ.
9. Демографияи амалӣ.
10. Пешбиниҳои иҷтимоӣ демографӣ.
11. Демографияи назариявӣ.
12. Демографияи ҷомеашиносӣ.
13. Демографияи сиёсӣ.
14. Демографияи ҷаҳон.
15. Демографияи соҳавӣ.
16. Демографияи экологӣ [32.8].
17. Демографияи тиббӣ.
18. Демографияи инноватсионӣ.

Бо назардошти гуфтаҳои боло номгӯи самтҳои таҳқиқоти равандҳои демографиро такмил додан мумкин аст.

Қонуниятҳои демографии зеринро номбар кардан мумкин аст:

- қонуниятҳои гузариши демографӣ;

- қонуниятҳои зоиши аҳоли;
- қонуниятҳои ғавти аҳоли;
- қонуниятҳои издивоч ва парокандашавӣ;
- қонуниятҳои шаҳришавӣ ва муҳоҷират;
- қонуниятҳои афзоиш ва рушди аҳоли;
- қонуниятҳои тағйирёбии сифат;
- қонуниятҳои рушди этникии аҳоли ва ғайра.

Қонуниятҳои нави рушди демографиро дар партави равишҳои ҷаҳонишавии таҳаммулпазир ва инноватсионӣ кашф кардан мумкин аст.

Бояд қайд кард, ки бисёр шаклҳои зуҳуроти қонуниятҳои демографӣ дар робита бо муносибатҳои зуд тағйирёбандаи ҷаҳонӣ ва минтақавӣ кушода дода нашудаанд ё суст кушода дода шудаанд. Аз ин рӯ, омӯзиши минбаъдаи амиқи ҳамаҷонибаи қонуниятҳои рушди демографӣ самти муҳимтарини таҳқиқи илми демографӣ маҳсуб меёбад. Маълум аст, ки қонунҳои демографӣ дорои хусусияти объективӣ мебошанд. Механизми амалии ин қонунҳоро ҷома дарк карда, онҳоро дар фаъолияти амалии худ бошуурона истифода мекунанд.

Қонунҳои демографӣ дар амал аз ҷониби давлат барои муайян кардани миқдор ва сифати аҳоли, сохтори ҷинсӣ– синну солӣ, таркиби этникӣ, таркиби динӣ, сохтори миллии ва ғайра дар ҳисобкунӣ пешбинӣ ва ҷорӣ истифода мешаванд. Бо шумораи аҳоли талабот ба сармоягузорӣ ба сохтмони иншооти томақтабӣ ва мактабӣ, сохтмони манзил, соҳаҳои инфрасохтор, ташкили ҷойҳои нави корӣ аз рӯи ҷинс ва синну сол, ҳангоми ташкили муассисаҳои таҳсилотӣ, солимгардонӣ ва фарҳангӣ зич алоқаманд мебошанд. Бе донишҷӯи дурнамоҳои рушди аҳоли ҳалли масъалаҳои ҷойгиркунонии қувваҳои истеҳсолӣ, ҳалли ягон вазифаи миллии, аз ҷумла ташаккули қувваҳои мусаллаҳи мамлакат ғайриимкон аст. Ҳамзамон, ин масъалаҳо бо назардошти манфиатҳои давлат, амнияти он, рушди ҳамоҳанги тамоми минтақаҳо ва ташаккули сохтори соҳавии иқтисод ҳал карда мешаванд.

Тавре ки мо дар боло нишон додем, равандҳои демографӣ тибқи қонуниятҳои объективӣ рушд мекунад. Аслан, давлат бояд фаъолияти худро дар соҳаи рушди демографӣ бо назардошти талаботҳои ин қонуниятҳо ва шаклҳои зуҳури онҳо ба роҳ монад.

Аммо, дар ин ҷо он кишвар ҷе минтақаҳои ҷаҳон чунин вазъиятҳо ба вуҷуд омада метавонанд, вақте ки аз нуқтаи назари давлат ҷе пурзӯр намудани ҷораҳо оид ба баланд бардоштани шумора ва сифати аҳоли, ҷе ҷилавгирии ин раванд, ҷе ҷилавгирии вазъияти ташаккулёфтаи демографӣ барои солҳои зиёд зарур мебошанд.

Ин тадбирҳои давлатӣ тавассути татбиқи сиёсати демографӣ амалӣ карда мешаванд. Хусусияти сиёсати демографӣ давлат аз он иборат аст, ки вобаста аз мақсади давлат ба рушди қонуниятҳои объективии демографӣ ҷазо дода шавад, ҷе тавассути тадбирҳои сиёсати давлатии демографӣ онҳо боздошта шаванд. Дар мавриди охир қонуниятҳои объективии демографӣ бо ҷораҳои субъективии сиёсати демографӣ зид мебароянд. Аз нуқтаи назари идоракунии илмии равандҳои демографӣ чунин зиддият набояд вуҷуд дошта бошад. Равандҳои демографӣ бо тамоми паҳлӯҳои дигари ҳаёти ҷомеа бояд ба таври ҳамоҳанг рушд кунанд. Аммо, мутаассифона, дар замони сотсиализм, алахусус дар Осиёи Миёна, чунин рушди номутаносиб дар муқоиса бо умумииттифоқӣ ҷой дошт.

Тавассути тадбирҳои сиёсати демографӣ давлат метавонад зоиши аҳолиро ҳавасманд ҷе маҳдуд кунад, муҳочирати аҳоли, издивоҷи аҳоли ва ғайраро ба танзим дарорад. Дар Осиёи Миёна дар замони сотсиализм сиёсати ҷилавгирӣ аз гузариши демографӣ бо роҳи нигоҳ доштани рушди пахтакорӣ, тамоқу, кирмакпарварӣ ва соҳаҳои монанд, сатҳи пасти рушди саноат ва ғайра дар минтақа гузаронида мешуд. Ин соҳаҳо миқдори зиёди меҳнати дастии камихтисосро талаб мекарданд, ки ин аҳолиро ба зоиши баланд, издивоҷ, сатҳи пасти парокандагӣ, муҳочирати сусти аҳоли ҳавасманд мекард.

Механизатсиякунонӣ ва автоматикунонии ҳамачонибаи меҳнати аграрӣ дар Осиёи Миёна бо чунин далелҳо ҷилавгирӣ

карда мешуд, ки агар ин тадбирҳо гузаронида мешуданд, пас аз меҳнати кишоварзӣ миллионҳо захираҳои меҳнатӣ озод хоҳанд шуд. Ин боиси бекорӣ ва дигар равандҳои манфӣ мегардид.

Аммо, дар ҳуди Россия, бинобар паст (ё манфӣ) будани афзоиши табиӣ аҳоли талаботи шадид ба қувваи кор эҳсос карда мешуд, ки маҳз дар он ҷо қувваи кории озодшударо дар Осиёи Миёна истифода бурдан мумкин буд. Сарфӣ назар аз чунин вазъият, «чалбкунандагон» аз ташкилотҳои саноатӣ ва сохтмони Осиёи Миёна коргарони баландхисос (бофандагон, бинокорон ва ғайра) – ро аз Россия, Украина, Белоруссияро барои кор ба Тоҷикистон ҷалб мекарданд.

Дар шакли умумитарин зери сиёсати демографӣ низоми тадбирҳои тартиби иқтисодӣ, иҷтимоӣ, тарбиявӣ, сиёсӣ, ки ба танзими равандҳои демографӣ бо мақсади тағйир додани онҳо дар самти барои ҷомеа ва оила матлуб нигаронида шудааст, фаҳмида мешавад. Дар фаҳмиши мо низоми тадбирҳои, ки бояд барои ноил шудан ба ҳадафҳои демографӣ татбиқ карда шаванд, ва дар маҷмӯъ онро сиёсати демографӣ меноманд, бояд шакли муайяни таърихӣ татбиқи низоми қонунҳои демографӣ бошанд ва чизи дигаре нест. Ин нуктаро дар таърифи сиёсати демографӣ ҳамчун истифодаи бошууронаи қонунҳои рушди демографӣ бо роҳи таҳияи низоми тадбирҳои тартиби иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ҳуқуқӣ, тарбиявӣ, ки ба ноил шудан ба ҳадафҳои ҷамъиятӣ ва оилавии демографӣ нигаронида шудаанд, инъикос кардан лозим аст. Аз ин рӯ, идоракунии илмӣ, ва на идоракунии субъективӣ равандҳои демографӣ, пеш аз ҳама, донишгари қонунҳо ва қонуниятҳои рушди онҳоро тақозо мекунад ва танҳо пас аз ин таҳия намудани тадбирҳои мушаххаси таъсиррасонии мақсаднок мумкин аст. Мутаассифона, дар замони сотсиализм принсипи илмияти сиёсати демографӣ на ҳамеша дар гузаронидани сиёсати демографӣ риоя карда шуда, ба бисёр омилҳои субъективӣ роҳ дода мешуд. Дар натиҷаи чунин муносибат байни рушди аҳоли ва рушди иҷтимоӣ иқтисодии ҷомеа зиддиятҳои зиёде ба вуҷуд омаданд. Ҳамчун намуна барои ин зиддиятҳо байни афзоиши аҳоли ва рушди иҷтимоӣ иқтисодии ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна хизмат мекунанд [33].

Тадбирҳои демографӣ оид ба назорати шумораи аҳоли ва сифати он аз замони қадим ба кор бурда мешуданд. Воситаҳо ва усулҳои гуногуни танзими аҳоли истифода бурда мешуданд. Инчунин издивоҷҳои хешутаборӣ ва ғайрихешутаборӣ ба кор бурда мешуданд, ки ба илм ҳамчун издивоҷҳои эндогенӣ ва экзогенӣ ворид шудаанд. Дар баъзе кишварҳои ҷаҳон парокандагӣ манъ карда шуда буд ва, дар маҷмӯъ, дар ҷомеаҳои муносибати манфӣ ба парокандагӣ фароҳам оварда шуда буд. Дар гузаштаи дур истифодаи воситаҳои назорати зоиш ба мақсади ҳифзи солимии занон, паҳн нашудани бемориҳои ҷинсӣ ва ғайра ба кор бурда мешуданд. Аммо, ин тадбирҳо сиёсати демографӣ набудаанд, онҳо хусусияти сирф амалӣ дошта, заминаи илман асоснок кардашуда надошт.

Сиёсати демографӣ ҳамчун илм ва усули идоракунии рушди аҳоли дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX, вақте ки зиддиятҳои синфӣ шиддат гирифта, афзоиши босуръаттари шумораи аҳолии камбизоат нисбат ба сарватмандон ба назар мерасид, ба вучуд омад. Татбиқи ин сиёсат аз ҷониби давлатҳои сарватманд дар кишварҳои фақири Осиё, Африка ва Амрикои Лотинӣ низ идома меёфт. Сиёсати демографӣ аз солҳои 70–уми асри гузашта дар ҷумҳуриҳои ва минтақаҳои ИҶШС, ки дар он шумораи аҳоли бо суръати баланд афзоиш меёфт, гузаронида мешуд. Як қатор қарорҳо дар Съездиҳои КПСС оид ба зарурияти гузаронидани сиёсати демографӣ бо назардошти хусусиятҳои демографии минтақаҳои ИҶШС қабул карда шуданд. Дар маҷмӯъ, маҳз гузаронидани сиёсати ғайриилмӣ зиддиятноки демографӣ дар Осиёи Миёна, аз ҷумла дар Тоҷикистон, то ба наздикӣ суръати баланди афзоиши аҳоли ва бисёр сифатҳои иқтисодӣ ва тарзи ҳаёти анъанавӣ нигоҳ дошта мешуд, ки зоиши баланд ва афзоиши баланди табиӣ аҳолиро якҷоя бо иқтисоди қафомондаи аграрӣ ва маишати анъанавӣ нигоҳ медоштанд. Ин на ҳамеша барои Россия имрӯза, гарчанде ки аз нуқтаи назари муҳоҷирати оммавии аҳолии Осиёи Миёна ба Россия, тақвият ёфтани падидаҳои манфӣ, паёмдҳои матлуб дошт.

Агар дар ИҚШС сиёсати илмии демографӣ мутобиқи қонуниятҳои демографӣ гузаронида мешуд, чунин масъалаҳои мураккаб дар кишварҳои Осиёи Миёна вучуд намедоштанд.

Дар маҷмӯъ, хулоса баровардан мумкин аст, ки сиёсати демографии давлат танҳо дар сурате самарабахш хоҳад буд, ки агар он ба амалҳои қонунҳои объективии нуфузи аҳоли муҳолифат накунад. Дар акси ҳол, дар ҳомаи зиддиятҳои ҷиддии на танҳо хусусияти демографидошта ба вучуд омада метавонанд.

БОБИ IV. ДИНАМИКАИ РАФТОРИ АНГЕЗИШИИ ДЕМОГРАФИИ АҲОЛӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА ГУЗАРИШИ ДЕМОГРАФӢ

4.1. Рафтори ангезишии аҳоли дар соҳаи зоиш

Дар адабиёти илмӣ–демографӣ таҳқиқи ҳамаҷонибаи қонуниятҳо, омилҳои шароит ва ангезаҳои рафтори демографии аҳоли ва дар ин замина муайян кардани саҳми ҳар кадоми онҳо ба қонунияти умумии гузариши демографӣ мавҷуд нест.

Дар боби қаблӣ мо қонунияти рушди демографӣ ва омилҳои ба онҳо таъсиррасонро мавриди таҳқиқ қарор додем.

Дар боби мазкур кӯшиши таҳқиқи тағйирёбии ангезаҳои рафтори демографӣ ва таъсири онҳо ба гузариши демографӣ омӯхта ба ҳарч дода шудааст.

То аввали солҳои 60–уми асри ХХ рафтори репродуктиви аҳолии Тоҷикистон асосан бо анъанаҳо, урфу одатҳои ташаккулёфта ва қонунҳои дини ислом муайян карда мешуд. Аз ин рӯ, оилаҳо ва махсусан оилаҳои деҳот сернаслии худро тақрибан пурра дарк карданд. Зоиш маҳдуд карда намешуд, анъанаҳо ва урфу одатҳо устувор буданд, банақшагирии оила суст паҳн шуда буд. Дар солҳои минбаъда тадричан аҳоли бо танзими зоиш шинос шуд, аз ин рӯ муносибатҳои репродуктивӣ низ тадричан, вале дарднок ва оҳиста–оҳиста, анъанаҳо ва урфу одатҳои дар тӯли асрҳо ташаккулёфтaro вайрон карда, тағйир меёфтанд.

Дар Тоҷикистон, сарфи назар аз як қадар коҳиш ёфтани зоиш, серфарзандӣ дар сатҳи баланд боқӣ мемонад. Барои равшан кардани ин соли 2008 Пажӯҳишгоҳи иқтисод ва демографияи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ошкор кардани ангезаҳои серфарзандӣ дар байни аҳолии кишвар пурсиши ҷомеашиносиро гузаронид. Натиҷаҳо дар ҷадвали 35 нишон дода шудаанд.

Чадвали 35.

Назари посухдиҳандагон ба бисёрфарзандӣ (пурсиши соли 2008, бо % нисбат ба чамъбаст)

	Посухдиҳандагон– занон	Посухдиҳандгон– шавҳарон
Барои корҳои хоҷагӣ	6.4	2.7
Барои таваллуд кардани писар	1.0	2,3
Ҳомиладориро пешгириӣ накардааст	8.6	1.4
Ҳоҳиши оила	8.4	9.6
Надонистани пешгирии ҳомиладорӣ	6.6	1.8
Анъана	3.1	–
Атои Худо	–	3.9
Надонистан, барои чӣ серфарзандӣ лозим аст	37.3	32.2
Бо исрори шавҳар	1.0	–
Иқтисоди заифи оила	0.2	0.6
Дастгириӣ дар пиронсолӣ	3.3	3.2
Фарҳанги пасти занон дар ин масъала	5.1	4.2
Меҳоҳам фарзандони бисёр дошта бошам	2.7	–
Дар ин бора фикр накардаам	11.5	27.9
Барои амнияти давлат	1,2	1.5
Шавҳар меҳоҳад зани дуюм дошта бошад	0.2	–
Барои гирифтани қитъаи замин	0.2	–
Барои давом додани насл	3.0	4.6
Надонистани банақшагирии оила	–	2.4
Барои пешгириӣ кардани гуноҳ	–	1.5
Дигар	0.2	0.2
Чамъ	100.0	100.0

Серфарзандии оилаҳо нишондиҳандаи он мебошанд, ки он барои чӣ он ташаккул ёфтааст. Он на танҳо шакли татбиқи

хадафи волидонро ҳангоми таваллуди ин ё он шумораи фарзандон дар оила, балки хусусиятҳои сифатии зану шавҳар (сатҳи таҳсилот, хусусияти шуғл, сатҳи зиндагӣ, пойбандӣ ба анъанаҳо, қонунҳои дин ва ғайра)—ро инъикос мекунад.

Пурсиши гузаронидашуда имкон дод, ки муносибати посухдиҳандагон ва шавҳарони онҳо ба серфарзандӣ ошкор карда шавад (ҷадвали 35). Посухдиҳандагон сабаби асосии серфарзандии худро дар он медиданд, ки намедонанд барои ҷӣ серфарзандӣ лозим аст (37,3% занон ва 32,2% шавҳарон). Ин бо он алоқаманд аст, ки банақшагирии оила, баҳодиҳии оила дар бораи нақши иқтисодии кӯдакон дар оила то ибтидои солҳои 90—уми асри гузашта кам анҷом дода мешуданд. Ғайр аз ин, ин масъала барои қисми зиёди аҳоли баста буд; даҳолат ба соҳаи тавлиди кӯдакон гуноҳи азим ҳисобида мешуд.

Аммо, вақти гузашта барои тағйир додани рафтори демографӣ аҳоли чандон зиёд нест. Ин бо он алоқаманд аст, ки равандҳои демографӣ дар муқоиса, масалан, бо равандҳои иқтисодӣ, бо тағйирёбии психологияи одамон бо бозбинӣ, азнаварзёбии анъанаҳо, урфу одатҳо, эътиқодҳо, арзишҳои фарҳангӣ марбутанд (барои бисёр оилаҳо серфарзандӣ арзиши ҳаётан муҳим, эътибори оила маҳсуб меёфт). Маҳз ҳамин дар байни мардум эътиқодно дар бораи он ба вучуд меовард, ки ҳеҷ кас набояд ба «анбори оташ», ки дар он ҷо чизи муқаддастарин — раванди тавлиди инсон ба амл меояд. Ин соҳа танҳо ба Худо дастрас аст. Аз ин рӯ, гарчанде ки дар зехни қисми асосии аҳоли дар соҳаи рафтори демографӣ тағйироти азим ба амал омадаанд, аммо, қисми назарраси аҳоли ҳанӯз зери эътиқодҳои гузашта ва ё дар ҳолати гузариш қарор доранд, ки ин ба он мусоидат кард, ки 37,3% занон ва 32,2% мардони пурсидашуда ба саволи: «Оё шумо медонед, ки серфарзандӣ барои ҷӣ лозим аст?» ҷавоби манфӣ доданд. Ҳамин гуна ҷавобро посухдиҳандагон ба саволи: «Оё шумо фикр кардаед, ки барои ҷӣ серфарзандӣ дар оила лозим аст?» доданд. Зиёда аз 11,5% занон ва 27,9% посухдиҳандагон ҷавоби манфӣ доданд. Дар маҷмӯъ, 49,2% посухдиҳандагони зан ва 60,1% посухдиҳандагони мард намедонистанд ва дар бораи он фикр накардаанд, барои ҷӣ оилаи серфарзанд лозим аст. Ин

чавоб, ба назари мо, ба тадқиқи амиқтар ниёз дорад, зеро, тавре ки баъдтар нишон хоҳем дод, ба саволи барои ҷӣ дар оила фарзанд лозим аст, посухдиҳандагон чавобҳои мушаххас доданд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки онҳо оилаҳои серфарзандии худро хеле мақсаднок дастгирӣ мекунанд. Эҳтимолан, ин қисман ба он рабт дошта бошад, ки шавҳарон асосан ба саволи: «Шумо чанд фарзанд доштан мехоҳед?» нисбат ба занҳояшон шумораи бештари фарзандонро ишора кардаанд.

Қисми посухдиҳандагон (5,1% занон ва 4,2% мардон) қайд карданд, ки серфарзандӣ дар оила нишондиҳандаи сатҳи пасти фарҳанги онҳост. Ба назари мо, серфарзандӣ, баръакс, як ҷузъи фарҳанги оилаҳо, тарзи зиндагии онҳост. Онҳо худро дар доираи серфарзандӣ оилаи пурарзиш дар ҷомеа ҳис мекунанд. Камфарзандӣ то ба наздикӣ муносибати норозигии як қисми аҳолиро ба ин оилаҳо ба вуҷуд меоварданд. Он, ки қисми оилаҳо фарзанди бисёр доранд, ин бо талаботи зиёди онҳо ба фарзанд шарҳ дода мешавад, гарчанде ки баъзе посухдиҳандагон, тавре ки дар боло қайд кардем, дар ин бора фикр накарданд ва тибқи анъанае, ки дар зери худ заминаи мустаҳкамаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, психологӣ, этникӣ, динӣ дорад, фарзандони зиёдеро ба дунё меоварданд ва муҳимтар аз ҳама, асосан, ин қарор дар ҷомеа баҳои мусбат мегирифт.

Дар раванди пурсиши посухдиҳандагон маълум шуд, ки баъзеи онҳо ба ҳомиладорӣ ва таваллуд бепарвоён муносибат карда, аз воситаҳои пешгирии ҳомиладорӣ истифода намеубрданд. Вақте зан муайян мекард, ки ӯ ҳомиладор аст, ӯ тасмим мегирифт, ки таваллуд кунад. Бо ин сабаб серфарзандии худро 8,6% посухдиҳандагон шарҳ медоданд.

Посухдиҳандагоне, ки дар деҳаҳои дурдасти деҳот зиндагӣ мекарданд, қайд карданд, ки ҷӣ гуна пешгирӣ кардани ҳомиладориро (6,6% занон ва 1,8% шавҳарон) намедонанд, ки мо сабабҳои онро мо дар навишта будем.

Фарзанд дар дастгирии иқтисодии оила нақши назаррас дорад. Дар пурсиши мо ҳиссаи аҳолии шахракҳои деҳот, ки дар он зоиши аз ҳама баланд дар деҳот ва шахрҳои вилоят ба қайд гирифта шуда буд, калон буд. Аз ин рӯ, ҳиссаи

посухдиҳандагон, ки серфарзандии худро бо талаботи хоҷагӣ (6,4% занон ва 2,7% мардон) шарҳ меоданд, барои аҳолии деҳот кофӣ нест. Ин сабаб дар оилаи деҳотӣ нақши назаррастарро мебозад.

Барои мо мавҷудияти якқисми ками посухдиҳандагон, ки серфарзандии худро бо умеди он ки онҳо дар пиронсолӣ аз фарзандонашон дастгирӣ мегиранд (3,3% занон ва 3,2% мардон), шарҳ меоданд, ба таври кифоя равшан набуд.

Як қисми посухдиҳандагон серфарзандии худро бо идома додани авлод (3,0% занон ва 4,6% мардон) шарҳ дод. Аммо барои идома додани авлод 2–3 фарзанд доштан кофист. Аз ин рӯ, дар ҳолати мазкур ин ангега, бо ангегаҳои дигар омезиш ёфта, ҳамчун ангегаи серфарзандӣ амал мекунад.

Дар шуури аҳоли хоҳиши дар оила доштани шумораи муайяни фарзандони писар ва духтар боқӣ мондааст. Он посухдиҳандагоне, ки 3–4 духтар ё писар доштанд, мехостанд, ки боз 1–2 писар ё духтар дошта бошанд. Ин ангегаи таваллуд, гарчанде ки дар байни аҳоли хеле маъмул аст, на ҳамеша дар ҳамаи оилаҳо амалӣ карда мешавад, аз ин рӯ ҳиссаи ангегаи мазкури серфарзандӣ бузургии начандон калонро (1,0% занон ва 2,3% мардон) ташкил медиҳад.

Ҳиссаи ангегаҳои боқимондаи серфарзандӣ начандон калон аст.

Шумораи кӯдакон дар оила одатан тавассути банақшагирӣ танзим карда мешавад. Маводи мо нишон доданд, ки на ҳамаи занон дар ин раванд иштирок мекунанд ва сабаби амали худро бо низоми муайяни ангегаҳо далелнок мекунанд (ҷадвали 36).

Ангегаҳои асосии иштирок накардани занон дар банақшагирии оила тибқи маводи мо ба тариқи зайл буданд (ҷадвали 36) [1, 98].

Ҷадвали 36.

Ангегаҳои асосии иштирок накардани занон дар банақшагирии оила (пурсиши соли 2008)

Ангегаҳои	Ҳиссаи ангегаҳо
Шавҳар набуд	31.5
Нохоҳамии шавҳар	15.2

Камбизоатӣ имкон намедиҳад, ки харочоти банақшагирии оила амалӣ карда шаванд	12.2
Ман мехоҳам фарзандони бисёр дошта бошам	10.4
Саломатии хуб имкон медиҳад, ки фарзанд таваллуд карда шавад	9.8
Саводноки пасти демографӣ	9.1
Мехоҳад фарзанд таваллуд кунад	5.0
Вақти рафтани ба хадомоти гинекологӣ набуд	5.0
Саломатии бади посухдиҳанда	1.8
Ҷамъ:	100.0

Аз маълумоти чадвали 36 дида мешавад, ки ҳиссаи асосии сабабҳои иштирок накардани занон дар банақшагирии оила бо набудани хонаи шавҳар алоқаманд аст. Масалан, сабаби «Шавҳар набуд» маънои онро дорад, ки агар посухдиҳанда шавҳар (зан) медошт, вай фарзанд таваллуд мекард (31,5%). Сабаби «Нохоҳамии шавҳар» (15,2%) ҷолиб ба назар мерасад. Тавре, ки пурсишҳои гузаронидашудаи ҷомеашиносӣ нишон доданд, шавҳарон ҳамеша мехостанд, ки назар ба занҳояшон бештар фарзанд дошта бошанд (пурсиши соли 2017, шавҳар 3,76 фарзанд ва зан 3,46 фарзанд доштан мехост). Пурсишҳои барвақттар (соли 1983) ба фарқияти калонро дар шумораи матлуби фарзандони шавҳар ва зан нишон доданд. Ҳамин тариқ, дар гурӯҳи синну солии солҳои 1941–1950 занони шахрӣ 6,7 фарзанд ва занони деҳот 7,9 фарзанд, шавҳарҳои шахрӣ 7,4 ва шавҳарони деҳот 8,3 фарзанд доштан мехостанд.

Муқоисаи ин маълумотҳо медиҳад, ки ду хулоса бароварда шаванд: аввалан, нишондиҳандаи шумораи матлуби фарзандон байни зану шавҳар тадриҷан ба ҳам наздик мешавад; сониян, минбаъд шумораи матлуби фарзандон низ дар ифодаи мутлақ низ коҳиш меёбад, ки ин дар ниҳоят ба коҳиш ёфтани зоиши аҳоли дар солҳои минбаъда оварда мерасонад. Ин аз тақвияти тадриҷии иштироки занон дар банақшагирии оила гувоҳӣ медиҳад.

Банақшагирии оила дар Тоҷикистон хоҳиши ихтиёрии ҷуфтҳои издивоҷ мебошад. Дар ин масъала ҳеҷ гуна зӯрварӣ вучуд надорад, он аз ҷониби аҳолии тамоми кишварҳои ҷаҳон,

новобаста аз сиёсати давлатӣ дар соҳаи банақшагирии оила анҷом амалӣ карда мешавад. Баъзе файласуфҳо демографҳоро дар он айбдор мекунанд, ки афзоиши босуръати аҳоли омили неқӯаҳволии иқтисодӣ мебошад, ва аз ин рӯ бар зиддии банақшагирии оила баромад мекунанд. Онҳо менависанд: «Моҳияти вазъи муосири демографиро дар афзоиши босуръати аҳоли мебинанд. Ин дидгоҳҳои ғалат ва иртиҷой пайравони худро дар Осиёи Миёна низ пайдо карданд. Баъзе иқтисодчиён бидуни омӯхтани сабабҳои аслии ақибмондагии халқҳои Осиёи Миёна ба хулосаи зарурати банақшагирии оила омаданд» [2, 130].

Аз ин рӯ, онҳо иқтисодчиён ва демографҳоро ба неомалтузианӣ айбдор мекунанд. Дар ман чунин ақида ташаккул меёбад, ки онҳо китоби Мальтусро умуман нахондаанд ва назарияи ӯро аслан намефаҳманд. Қисми аввали назарияи Малтус аз он иборат аст, ки шумораи одамон нисбат ба афзоиши воситаҳои ҳастӣ босуръаттар зиёд мешавад ва инро олимони қабул доранд. Мальтусро барои он чораҳое танқид мекунанд, ки ӯ барои кам кардани шумораи кишрҳои камбизоати оила пешниҳод мекунад, ва, ӯ ба онҳо дар байни онҳо паҳн кардани бемориҳо, гуруснагӣ, факр, ҷанг ва ғайраро мансуб медонад. Ин қисмат воқеан иртиҷой буда, сазовори интиқоди шадид мебошад. Банақшагирии оила воситаи пешгирӣ аз гуруснагӣ, бемориҳо ва ғайра намебошад. Дар иртибот бо рушди аҳоли сатҳи таҳсилот, зехнӣ, касбии онҳо ва ғайра баланд шуда, дар низоми арзишҳои зиндагии онҳо онҳое пайдо мешаванд, ки нисбат ба серфарзандӣ баландтаранд ва, аз ин рӯ, онҳо зоишро ба нақша мегиранд.

Агар ба масъалаи танзими шумораи аҳоли таърихан назар карда шавад, пас аввалин кӯшиши густурдаи танзими шумораи аҳоли аз ҷониби Афлотун (солҳои 428–348 пеш аз милод) анҷом дода шудааст. Тавре ки дар боло нишон додем, ӯ як қатор чораҳои зӯроварии аз ҷонибии қонун муқарраршударо то ба куштори кӯдакони барзиёд пешниҳод мекард. Ин мавқеъро Арасту (солҳои 384–322 пеш аз милод) низ ҷониборӣ мекард.

Дар давраи император Август (соли 30 пеш аз милод – соли 14 милоди мо) як қатор чораҳои қонунгузорӣ бори аввал

дар таърих дар миқёси давлатӣ дар бораи таҳкими оила, издивоч, афзоиши зоиш қабул карда шуданд, ки ба зиёд кардани аҳолии давлат нигаронида шуда буданд [3, 134]. Ман фикр намекунам, ки ин одамон сабабҳои чунин вазъи аҳолиро нафаҳманд, хулосаҳои нодуруст мебаровардан. Ин бузургпайкарҳоро ба нафаҳмидани масъалаҳои идоракунии бозтавлиди аҳоли айбдор кардан беақлии аз ҳад зиёд мебуд.

Муаллифи китоби зикргардида ба таври оддӣ моҳияти банақшагирии оила ва усули истифодаи онро нафаҳмидааст. Дар қисми асосии кишварҳои ҷаҳон тадбирҳои иҷборӣ оид ба банақшагирӣ вучуд надоранд. Ғайр аз ин, банақшагирии оила як навъи хизматрасонии тиббӣ мебошад, ки аҳоли ба он барои истифодаи ин хизматрасониҳо муроҷиат мекунад. Ин қарори мутлақо ихтиёрии ҷуфтҳои ҳамсар мебошад. Дар баробари ин, бояд қайд кард, ки бо баланд шудани хусусиятҳои сифатии аҳоли талаботи аҳоли ба банақшагирии оила афзоиш ёфта истодааст. Талаботи аҳоли банақшагирии оиларо тавлид мекунад, на баръакс.

Ба ақидаи муаллифи китоби дар боло зикргардида, ҷорӣ кардани банақшагирии оила – ин тадбири иҷбории давлат оид ба кам кардани шумораи аҳоли мебошад. Дар асл, ин хизматрасонии комилан ихтиёрӣ барои аҳоли мебошад. Аммо, дар баъзе кишварҳои ҷаҳон (Чин, Сингапур) давлат дар бораи банақшагирии иҷбории оила қарор қабул кардааст.

Аслан, назорати зоишро одамон аз замони қадимтарин амалӣ мекарданд. Зиёда аз 3 ҳазор сол пеш аз милод одамон аллакай воситаҳои пешгирии ҳомиладории мувофиқро ба кор мебарданд. «Агар мард бо духтар ё зани ҷавон (новобаста аз он ки ӯ оиладор аст ё не) алоқаи ҷинсӣ карда, вай ҳомиладор шавад, ӯ аз сабаби шарм дар назди мардум бо ёрии қиёмҳо ва гиёҳҳо бояд исқоти ҳамл кунад.

Агар духтар ё зан аз сабаби шармандагӣ дар назди мардум бо ёрии қиёмҳо ва гиёҳҳо исқоти ҳамл кунад, ӯ гуноҳ содир мекунад» [4, 512.]

«Агар духтар ба мард гӯяд: «ту маро ҳомиладор кардӣ», ва мард ҷавоб диҳад: «пиразанро ёб, ки туро аз ҷанин раҳо кунад»

ва ин зан чунин пиразанро ёфта, хоҳиш кунад исқоти ҳамл кунад, ва агар ин пиразан «бангха, шайита, ё ггон ё фраспату» диҳад ва бо истифода аз онҳо меваи ҳаёти худро нобуд кунад, пас се нафар гуноҳ содир мекунанд: мард, духтар ва пиразан» [4, 513]. Ҳамин тариқ, ҳулоса баровардан мумкин аст, ки назорати зоиш аз қадимулайём вучуд дорад ва, аз ин рӯ, занони пиронсоле буданд, ки тарзи тайёр кардани контрацептивҳоро (аз гиёҳҳо ва қиёмҳо) медонистанд ва онҳоро барои танзими зоиш дар ҳолатҳои зарурӣ истифода мебуданд.

Банақшагирии оила дар фаҳмиши мо – ин як қисми сиёсати демографӣ мебошад, ки аз ҷониби давлат дар намуди расонидани хизматрасониҳои тиббӣ ба оилаҳое, ки мехоҳанд зоишро ба танзим дароранд, амалӣ карда мешавад.

Дар Тоҷикистон аҳоли оиларо ҳанӯз қабл аз қабули сиёсати демографӣ ба нақша мегирифт. Ин иқдом зери таъсири омилҳои зиёд (баланд шудани сатҳи зиндагӣ, сатҳи таҳсилоти–касбӣ, афзоиши серҳаракатии ин категорияи аҳоли ва ғайра) андешида шудааст. Ин ҳоло низ идома дорад. Дар маҷмӯъ, равандҳои ҷорӣ дар рафтори ҳавасмандгардонии аҳоли дар соҳаи серфарзандӣ амали қонуниятро оид ба паст кардани зоиш тавсиф мекунанд.

Ҳулосаи умумӣ ин аст, ки ангеҷаҳои серфарзандӣ ва банақшагирии оила, новобаста аз сиёсати давлат дар ин масъала, ба ихтиёран коҳиш додани зоиш нигаронида шудаанд. Бинобар ин, ин ангеҷаҳо нишон медиҳанд, ки дар Тоҷикистон заминаҳо дар соҳаи коҳиши зоиш муҳайё гардида истодаанд.

Инчунин, дар ин ҷо бояд қайд кард, ки гарчанде баъзе олимони дар адабиёт мафҳумҳои «назорати таваллуд» ва «банақшагирии оила»-ро айни меҳисобанд, дар асл ин мафҳумҳо аз ҷиҳати мазмун гуногун буда, таърихан дар замонҳои гуногун пайдо шудаанд, ки дар бораи он мо дар параграфҳои минбаъдаи қори мазкур истода мегузарем.

4.2. Тағйирёбии рафтори ангезишии аҳоли дар соҳаи издивоҷ ва парокандашавии оилаҳо

Рафтори ангезишии аҳоли дар соҳаи издивоҷ ва парокандагӣ бо омилҳои зиёд муайян карда мешавад. Аз ҷумла, ба онҳо анъанаҳо ва урфу одатҳо, сатҳи таҳсилот, омилҳои иҷтимоию иқтисодӣ, сатҳи диндорӣ мардум ва ғайра таъсир мерасонанд. Барои муайян кардани сохтори ангезаҳои издивоҷ дар миёни аҳолии Тоҷикистон дар солҳои 1989 ва 2008 аз ҷониби мо мо пурсиши онҳое, ки ақди никоҳ мебанданд, ва онҳое, ки ақди никоҳ бастаанд, гузаронида шуд.

Сохтори рафтори ангезишии посухдихандагон дар ҷадвали 37 оварда шудааст. [5, 51].

Ҷадвали 37.

Сохтори ангезаҳои бастанӣ ақди никоҳи аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон (пурсиши солҳои 1989 ва 2008, бо %, 700 посухдиханда)

Ангезаҳои бастанӣ ақди никоҳ	1989	2008
Муносибатҳои бавҷудодадаи муҳаббат ва эҳтироми тарафайн	44.0	48.5
Хоҳиши волидон	32.0	26.1
Хоҳиши канорагирӣ аз танҳои	7.1	8.4
Хоҳиши беҳтар кардан ва соҳиби манзили зист шудан	1.8	3.1
Хоҳиши беҳтар кардани вазъи молиявӣ	15.0	3.1
Ҷавоб нест	0.0	10.8
Ҷамъ	100	100

Аз ҷадвали 37 дида мешавад, ки дар давоми солҳои 1989–2008 дар рафтори ангезишии аҳоли тағйироти муайяни пешрафта ба амал омаданд, ки паёмади он метавонад тағйирёбии рафтори репродуктивӣ, устувории никоҳ ва ғайра бошад.

Дар тӯли ду давра ҳиссаи онҳое, ки бо сабаби муносибатҳои муҳаббат ва эҳтироми тарафайн ақди никоҳ мебанданд, зиёд (аз 44,0 то 48,5%) шуда, ҳиссаи сабаби бастанӣ

никоҳ бо хоҳиши волидон (аз 32,0 то 26,1%), ки натиҷаи таъсири равандҳои демократикунӣ, баланд шудани сатҳи таҳсилотирифтагии аҳоли, баробарии гендерӣ ва ғайра мебошад, коҳиш ёфтааст. Аз сабабҳои боқимонда муҳим «хоҳиши беҳтар намудани вазъи моддӣ» мебошад, ки ҳиссаи он (аз 15,0 то 3,1%) ба таври назаррас коҳиш ёфтааст. Инро ҳамчун натиҷаи рушди муносибатҳои бозорӣ, васеъ шудани имконияти занон ба мустақилона ба даст овардани даромад баррасӣ кардан мумкин аст, ки ин онҳоро то дараҷаи муайян аз вобастагӣ аз шавҳар озод мекунад ва, мувофиқан, қарори худро дар соҳаи рафтори репродуктивӣ, издивоҷ ва ғайра қабул кунад. Ин сабабҳо якҷоя бо бисёри дигариҳо дигаргуниҳои пешрафтаро дар соҳаи издивоҷи аҳоли нишон медиҳанд ва, дар маҷмӯъ, онҳо боиси ташаккули навъи нави издивоҷ мегарданд.

Ба тағйирёбии рафтори демографии аҳоли ҷудошавии оилаҳо низ таъсир мерасонад, ки дар боло дар борааш гуфтем. Дар робита ба ин, донишмандони омилҳои ҷудошавӣ ва динамикаи он муҳим аст. Ба маълумоти ҷадвали 38 муроҷиат мекунем. Дар давраи аз соли 1984 то 2008 (солҳои пурсиши иҷтимоӣ) дар сохтори сабабҳои парокандагӣ тағйироти муайян ба амал омаданд.

Аз ҷадвали 38 дида мешавад, ки дар сохтори сабабҳои иҷтимоӣ– психологӣ хусусан ба монанди носозгории психологӣ ва сифатҳои шахсии шавҳар зиёд мешаванд. Агар дар вақтҳои гузашта сабаби ҷудошавӣ бо сабаби набудани фарзанд баланд буд, пас тибқи пурсиши соли 2008 ҳиссаи ин сабаб ба 6,1 банди ғоизӣ коҳиш ёфт, ки ба тамоюли умумии коҳиши зоиш ва коҳиши талаботи оилаҳо ба фарзанд мувофиқат мекунад.

Ҳиссаи сабаби надоштани хоҳиши зиндагӣ бо волидон якбора коҳиш ёфт. Ин ба беҳтар шудани таъминоти аҳоли бо замин барои манзил ва дастрасӣ ба манзил дар хонаҳои бисерошёна вобаста аст.

Ҳиссаи сабаби нооромӣ дар ҳаёти муштараки зан ва шавҳар коҳиш ёфт. Инро бо интиҳоби бошууронатари ҷуфтҳои издивоҷ ба ҳаёти якҷоя шарҳ додан мумкин аст. Талаботҳо ба сифатҳои шахсии зан (шавҳар) ва ғайра баланд шуданд.

Ҳиссаи ангезаҳои иқтисодии парокандагӣ ба зиёда аз се банд коҳиш ёфт. Инро инчунин ҳамчун афзоиши иштироки занон дар шуғл ва зиёдшавии даромади умумии оила ҳисобидан мумкин аст, ки инчунин нишондиҳандаи муҳими иҷтимоии афзоиши озодии занон мебошад [5,82].

Ҷадвали 38.

Ангезаҳои ҷудошавии оилаҳои посухгӯяндагон (мувофиқи пурсиши солҳои 1984 ва 2008) дар байни 700 нафар оилаҳои парокандашуда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо %

	Ангезаҳо	1984	2008
1	Носозгории психологӣ	14.4	25.4
2	Мавҷуд набудани муҳаббат	10.3	8.7
3	Рашк	6.3	4.9
4	Мавҷуд набудани кӯдакон	14.4	8.3
5	Рафтори бади зан (шавҳар)	7.4	4.2
6	Ғайриқаноатмандӣ аз вазъияти моддӣ	3.8	5.7
7	Номусоидӣ дар зиндагии якҷоя	4.4	1.5
8	Мавҷуд набудани хоҳиши зиндагӣ бо волидон ва хешовандон	8.1	3.0
9	Пайдоиши муҳаббати нав	1.7	1.9
10	Ғайриқаноатмандӣ аз манзил	5.9	1.1
11	Бемории ҳамсар	2.2	0.8
12	Майзадагӣ	6.3	4.9
13	Мавҷуд набудани ҳамкориҳои меҳнатӣ дар хоҷагии хонавода	1.3	1.1
14	Сифатҳои шахсии зан (шавҳар)	7.0	8.8
15	Сабабҳои дигар	0.7	4.9
16	Мавҷуд набудани нуқтаи назар	5.8	14.8
	Ҷамъ	100	100

Ҳамин тариқ, хулоса баровардан мумкин аст, ки дар сохтори ангезаҳои парокандашавии оилаҳо ҳиссаи ангезаҳои иҷтимоӣ–психологӣ баланд аст, ва коҳиши ангезаҳои иқтисодиро бошад, гарчанде аз тарафи дигар, ба ангезаҳои иҷтимоӣ–психологӣ нисбат додан мумкин аст.

Дар маҷмӯъ, дар рафтори издивочӣ–парокандашавии оилаҳо ташаккулёбии сохтори нави ангезаҳои издивоч ва парокандашавии оилаҳо мушоҳида мешавад, ки бо раванди умумии рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ ва инсонӣ алоқаманд аст. Ин тағйиротҳо нишон медиҳанд, ки дар соҳаи ангезаҳои издивоч ва парокандашавии оилаҳо, гузариши демографӣ ба муносибатҳои нави издивочӣ–оилавӣ ба мушоҳида мерасад.

4.3. Ангезаҳои муҳочирати берунаи аҳолии Тоҷикистон ва таъсири онҳо ба рафтори демографии аҳоли

Муҳочирати аҳоли ба рушди аҳоли таъсири муайян мерасонад.

Тавре ки дар боло қайд кардем, аҳолии Тоҷикистон дар 25 соли охир аз аҳолии сустмуҳочираткунанда ба аҳолии фаъолмуҳочираткунанда табдил ёфтааст. Маводи мо нишон дод, ки муҳочирати фаъоли аҳоли ба паст шудани зоиши он мусоидат мекунад. Ҳамин тавр, дар оғози рафтан ба муҳочирати беруна муҳочирон 3–4 фарзанд дошта, дар оянда ба фарзандони бештар нигаронида шуда буданд. Аммо, пас аз якчанд сафар онҳо қатъиян қарор қабул мекунад, ки 2– 3 фарзанд дошта бошанд. Аҳолии кишвар, тибқи маълумоти пурсиш, минбаъд низ дар равандҳои муҳочирати беруна фаъолона иштирок хоҳад кард. Саволе ба миён меояд: «Ҳавасмандии аҳолие, ки дар муҳочирати берунаи меҳнатӣ иштирок мекунад, чӣ гуна аст? Он дар партави ташаккули гузариши нави демографӣ чӣ гуна тағйир меёбад?».

Ангеза – ин нерӯи ҳавасмандии ботинии инсон ба амал мебошад. Барои татбиқи далел одатан ба сатҳ сабабҳои гуногун мебароянд. Яке аз сабабҳои муҳимтарини фаъолнок гардидани серҳаракатии муҳочиратӣ сабабҳои иқтисодӣ махсуб меёфтанд. Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷиҳати сатҳи зиндагии аҳоли дар байни ҷумҳуриҳои ИЧШС яке аз ҷойҳои охиристо ишғол мекард. Иқтисоди бештар аграрӣ, ҳиссаи ночизи шуғли саноатии аҳолии таҳҷой, надонистани забони русӣ ва ғайра.

Дар саноат кормандони муҳандисию техникӣ, коргарони баландхитисос кор мекарданд, ки асосан аз миллати таҳҷой набуданд.

Ҳамаи ин аҳолиро аз муҳочирати беруна бозмедошт. Аз солҳои 60–уми асри XX шаҳри Душанбе майдони Сохтмони умумииттифоқӣ эълон карда шудааст. Давлат барои васеъ кардани шаҳри Душанбе, сохтмони як қатор микрорайонҳо, корхонаҳои саноатӣ ва ғайра маблағҳо ва қувваи корғарии азимро ҷудо кард. Дар ин ҷо асосан коргарони азберуномада кор мекарданд.

Пас аз ба итмом расидани ин лоиҳаҳои сохтмонӣ сатҳи зиндагии аҳоли нисбатан паст боқӣ мемонд, ки ин далели асосии оғози хуруҷи аҳолии азберуномада ба хориҷ аз ҳудудҳои кишвар маҳсуб меёфт. Он солҳои 1976– 1988 оғоз ёфт. Маҳз аз ҳамин солҳо афзоиши манфии муҳочирати аҳолии Тоҷикистон оғоз ёфт. Ҳамин тавр, аз соли 1960 то соли 1975 афзоиши муҳочират мусбат, аммо оҳиста– оҳиста камшаванда буд. Агар дар соли 1960 коэффисиенти шиддатнокии мусбати афзоиши муҳочират ба 1000 нафар аҳоли 6,1–ро ташкил медод буд, пас дар соли 1970 он 5,0, дар соли 1975 – 1,5–ро ташкил дод. Аз соли 1976 инҷониб коэффитсиенти шиддатнокии рушди муҳочират манфӣ гардид, ва аз ҳамин сол он коҳиш наёфта, балки баръакс афзоиш ёфтанд гирифт. Ҳамин тавр, агар дар соли 1976 ин коэффитсиент тарҳи 0,4–ро ташкил медод, пас дар соли 1981 он тарҳи 1,6, дар соли 1983 – тарҳи 1,5, дар соли 1985 – тарҳи 0,9–ро ташкил дод. Фаъолноқшагии муҳочирати берунаи аҳоли бо далелҳои гуногун шиддат мегирифт. То соли 1985 ангезаи асосии афзоиши манфии муҳочирати аҳоли иқтисодӣ – сатҳи пасти зиндагӣ маҳсуб меёфт. Солҳои 1985 – 1989 ба таърих ҳамчун солҳои бозсозӣ ворид шуданд. Равандҳои демократикунонӣ оғоз ёфтанд, ки марзҳоро барои муҳочирати озоди аҳоли боз карданд. Ҷойивазкунии оммавии аҳолии ИҶШС, аз ҷумла Тоҷикистон, ба кишварҳои баромади таърихӣ худ (олмониҳо, яҳудиён, қафқозиён ва дигарон) оғоз ёфт. Дар ин ҷо ангезаи асосии ҷойивазкунӣ пайваस्तшавӣ бо ҳешовандон, хоҳиши зиндагӣ кардан дар кишварҳои баромади таърихӣ буда, албатта, нақши

муҳимро ангезаи беҳтар кардани вазъи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва этникии аҳоли бозид.

Бозсозӣ бо фурупошии ИҶШС ба анҷом расида, мавҷи нави муҳоҷират оғоз ёфт. Дар ин ҷо ангезаҳои асосии муҳоҷирати беруна аҳолии кишвар ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ аз ҷониби Тоҷикистон; эълон кардани забони тоҷикӣ ҳамчун забони давлатии давлати соҳибхтиёр; оғози ҷанги шахрвандии бародаркуш маҳсуб меёфт.

Дар соли 1990 суръати афзоиши муҳоҷират тарҳи 11,1, дар соли 1992 – тарҳи 26,2, дар соли 1993 – тарҳи 25,9 ҳаз. нафарро ташкил дода, минбаъд он оҳиста– оҳиста паст шудан гирифт [6,31]. Сабаби асосии чунин афзоиши муҳоҷирати аҳоли зинда мондан буд.

Аҳоли ба муҳоҷирати ғайбӣ дар дохили кишвар низ ворид шуд. Нафароне, ки аз як ноҳия баромада, дар ноҳияи дигар зиндагӣ мекарданд, ба ноҳияҳои баромади худ кӯчида, ҷойивазкунии шиддатнок аз деҳаҳо ба шаҳрҳо ва баръакс ба амал меомад. Дар ин ҷо низ ангезаи асосии муҳоҷират мубориза барои зинда мондан буд. Низоъҳои байнихудӣ, муноқишаҳои байниэтникии авҷ гирифтанд. Қисми зиёди минтақаҳои наздисарҳадии кишвар ба кишварҳои ҳамсоия хориҷӣ (Афғонистон, Эрон ва ғайра) кӯч баст.

Пас аз ҳалли ҳама масъалаҳои сиёсӣ, кишвар ба зиндагии осоишта шурӯъ карда, муҳоҷирати берунаи аҳоли бошад, асосан ангезаи иқтисодиро қабул кард. Аҳолии таҳҷой, ба хориҷа ҳамчун гуреза омада, таҷрибаи зиндагӣ қарданро дар замини бегона касб мекард. Пас аз фарорасии сулҳ муҳоҷират шиддат гирифт.

Шиддат ёфтани муҳоҷирати берунаи меҳнатӣ ба он мусоидат кард, ки бисёре аз мардон оилаҳояшонро тарк карда, ба муҳоҷирати меҳнатӣ рафта, аз он ҷо ба занони худ талок медоданд.

Ҳодисаҳои рӯйдода ба рушди демографии аҳоли таъсири манфӣ расониданд.

Муҳоҷирати аҳолии таҳҷой дар баробари падидаи манфӣ барои рушди аҳоли аҳамияти калони мусбат низ дошт. Аз ҷумла,

муҳочирон, ба хориҷа омада, бо тарзи нави ҳаёт шинос шуда, таҳассуси худро такмил дода, таҳсилоти олитари махсусро гирифта, дар муҳити дигар зиндагӣ карданро омӯхта, бо урфу одатҳо, анъанаҳои халқҳои дигар шинос мешуданд, ва ғайра. Дар натиҷа, ин ҳама ба пастшавии зоиш ва ғавт, ба пайдоиши шаклҳои нави издивоҷ ва парокандашавии оилаҳо, ба баланд бардоштани сифати аҳоли, бехтар шудани даромади оила ва ғайра таъсир расонид.

Агар ин масъала дар маҷмӯъ баррасӣ карда шавад, пас муҳочирати беруна серҳаракатии аҳолиро тақвият медиҳад. Моҳиятан, муҳочирати беруна ба тағйирёбии стереотипҳои шаклгирифтаи афзоиши демографии аҳоли дар соҳаи зоиш, ғавт, издивоҷ, парокандагии оила, сифати аҳоли, сатҳи умумии рушди аҳоли ва ғайра таъсир расонида, ин дар ниҳоят ҳамчун нишондиҳандаи ташаккули гузариши нави демографӣ хизмат мекунад.

БОБИ V. ТАШАККУЛ ВА РУШДИ МЕХАНИЗМИ ИДОРАКУНИИ БОЗТАВЛИДИ АҲОЛӢ

5.1. Сарчашмаҳои назорати зоиш ва банақшагирии оила

Дар параграфи мазкур мо кӯшиш мекунем нишон диҳем, ки зарурати назорати зоиш кай пайдо шуда, кай он ба сиёсати давлат табдил ёфта, чӣ пештар пайдо шудааст: назорати зоиш ҳамчун рафтори мустақили шахсият ё сиёсати демографӣ ҳамчун сиёсати давлат оид банақшагирии оила?

Зарурати таъсиррасонӣ ба зоиш аз замоне ба вучуд омадааст, вақте ки шаклҳои гуногуни муносибатҳои ҷинсии одамон инкишоф ёфта, аксари онҳо бо ҳомиладорӣ ва таваллуд анҷом меёфтанд. Ин барои баъзе оилаҳо ё замон нороҳатино эҷод мекард. Бори аввал ин муносибатҳо дар шароити манъи калисо инкишоф ёфта, баъдтар маросимҳо, анъанаҳои гуногун ва ғайра пайдо шуданд, ки муносибатҳои маҳрамоно дар шаклҳои гуногун ташвиқ мекарданд. Табиист, ки дар ин шароит зарурати пешгирии қардани бордоршавӣ ва таваллуди номатлуб ба миён омад.

Таърихи рушди воситаҳо ва усулҳои пешгирии ҳомиладорӣ бо ташаккули анъана ва урфу одатҳои халқҳои алоҳида, бо таърихи назорати зоиш зич алоқаманд аст.

Таърихи ташаккули муносибатҳои маҳрамона гуногунҷанба ва зиддиятнок аст. Дар як марҳилаи рушди ҷомеаи инсонӣ он ҷойгоҳи фахриро ишғол карда, дар марҳилаи дигар мавриди таъқиботи шадид қарор гирифта, дар марҳилаи сеюм ҳамчун роҳи мубориза бо он дар ҷомеа буда, вазъияти таҳаммулпазирӣ фароҳам меомад, ва ғайра. Доираи истифодаи чунин замон васеъ буд. Онҳо объекти қонеъ гардонидани талаботи маҳрамона, интиқолдиҳандаҳои фарҳанги баланд – назм ва санъат (масалан, гетерҳо), василаи расидан ба ҳадафҳои муайяни сиёсӣ, манбаи воридоти андозии давлат ва ба даст овардани воситаҳои зиндагӣ буданд, ва ғайра. Ҳомиладорӣ ва таваллуди фарзанд ба замон барои иҷрои ин вазифаҳо ҳалал

мерасониданд. Аз ин рӯ, талаботи занон ба истифодаи воситаҳо ва усулҳои пешгирии ҳомиладорӣ аз таваллуд афзоиш меёфт.

Дар амал, рушди воситаҳои пешгирии таваллуд (контрасепсияҳо), новобаста аз сиёсати давлат оид ба назорати зоиш, дар баробари рушди шаклҳо ва микёси муносибатҳои маҳрамона инкишоф меёфт.

Урфу одатҳои гуногуни муносибатҳои маҳрамона инкишоф меёфтанд.

Ин урфу одатҳо муддати тӯлонӣ боқӣ мемонданд ва тадричан хусусияти «тиҷорати оилавӣ»-ро касб мекарданд. Ба чунин ҳунар ҳатто фиръавнҳои Миср машғул буданд. Ҳамин тавр, ба қавли Ҳеродот, Фиръавн Хеопс, аз харочоти бузурги бистсола барои сохтани аҳромаш муфлис шуда, духтарашро ба танфурӯшӣ маҷбур карда, бо маблағи бадастомада сохтмони аҳромро ба итмом расонид. Ҳангоми сохтани аҳроми Хеопс марде, ки як сангро ба девори аҳром мегузошт, як шаб бо духтар ҳамбогаӣ мекард [1]. Фиръавн Рамзес низ духтарашро маҷбур мекард, ки бо фоҳишагарӣ машғул шавад [2, 54].

Тадричан фоҳишагарии оилавӣ дар Гренландия, Африка, Австралия, Амрико, Қафқоз, Форс ва Россия ба таври васеъ паҳн шуд. Бо мурури замон, афзоиши талабот ба чунин хизматрасониҳо тадричан хусусияти кушодаро пайдо карда, аз бисёр ҷиҳатҳо ба ташаккул ва паҳншавии фоҳишагарӣ мусоидат намуд. Канизон ба мол мубаддал шуда, баъдан онҳо мустақилона ба фоҳишагӣ шурӯъ мекунанд. Ҳамин тариқ, фоҳишагии меҳмоннавозӣ, ки дар шакли ибтидоӣ дар байни халқҳои алоҳида вучуд дошт, чун одат, оғози муҳими паҳншавии он дар шакли классикӣ маҳсуб меёфт.

Тибқи сарчашмаҳои адабӣ, танфурӯшии динӣ низ рушд карда буд.

Дар чунин шароит талаботи одамони алоҳида ба доруҳои пешгирӣ аз ҳомиладорӣ васеъ мешуд, ки ин дар ниҳоят боиси ҷустуҷӯи воситаҳои нави пешгирии ҳомиладор гардид. Бояд қайд кард, ки истехсоли калонмикёси давлатии контрасептивҳо вучуд надошт. Қатъӣ ҳомиладорӣ ва таваллуд асосан кори табибон ва коҳинон буд.

Муҳимтарин занҳои чамбиятӣ дар Юнон геттерҳо буданд. Бо гетера (аз калимаи юнонии «hetaira» – дӯстдӯхтар, маъшуқа) занҳои таҳсилкардаи мучаррад номида мешуданд, ки тарзи ҳаёти озод, мустақилонро мебарданд. Дар хонаҳои геттерҳо бисёр сиёсатмадорон, шоирон, рассомон, навозандагон ва файласуфони барҷастаи Юнони қадим чамъ меоманд. Санъати азнав таҷассумёбӣ, завқи олиҷаноб, зебоии беназир, ақли расо – ин ҳама ба ин занҳо ҷаззобияти фавкуллода мебахшид. Онҳо дар муассисаҳои махсус тарбия ёфта, дар он ҷо тарбияи олии гирифта, гимнастика, рақс, мусиқӣ, шеър, суханварӣ ва ҳатто сиёсатро меомӯхтанд. Аксар вақт аз онҳо шоираҳо, сарояндагон, рассомон, файласуфон ташаккул меёфтанд. Мисли ҳамаи занони чамбиятӣ, геттерҳо худро ба парастии Зӯҳра бахшида, даромадҳои худро ба қурбонгоҳи он меоварданд. Дар хонаи гетераи машҳур Аспазия, ки бо зеҳни нодир, зебоӣ ва ҷаззобият ато шуда буд, ҳамаи одамони барҷастаи Юнон – Сукрот, Анаксагор, Перикл ва умуман тамоми қисми ашрофони олии Афина вомехӯрданд. Аспазия сардори аз ҷониби ҳама эътирофшудаи ҷумҳурии Периклро ҷунон ба худ тобеъ карда буд, ки ӯ аз занаш ҷудо шуд, то бо ӯ издивоҷ кунад. Имкони ҷаҳолӣ ба таъсир расонидан ба сиёсатро ба даст оварда, Аспазия ба манфиатҳои шахсии худ юнониҳоро водор кард, ки бо Самос, Мегара ва Пелопоннес ба ҷанг бароянд [3, 24].

Геттерҳо ба вазъи ҳаёти чамбиятию фарҳангии Юнон таъсири назаррас мерасониданд.

Ин саҳифаҳои дар боло зикршуда аз таърихи ҳаёти репродуктивии занон беҳтиёр ба рушди пуршиддати воситаҳо ва усулҳои пешгирии ҳомиладорӣ мусоидат мекарданд. Талабот боиси авлидро мегардид.

Дар марҳилаҳои ибтидоии таърих, ки дар боло баён шуд, усулҳо ва воситаҳои халқии пешгирии ҳомиладорӣ ба таври васеъ инкишоф ёфтанд. Онҳоро бо берун аз ҳудуди асрҳои IV–III пеш аз милод санагузорӣ кардан мумкин аст. Дар ин масъала олимони қадим Афлотун, Арасту, Абуалӣ ибни Сино, Закариёи Розӣ, олимони маъруфи Ҳиндустон саҳми калон гузоштанд (104). Дар тавсияҳои худ онҳо роҳҳои баланд бардоштани

каноатмандии зану шавҳар аз наздикшавӣ, роҳҳои бордоршавии занон ва қатъ кардани ҳомиладорӣ, усулҳои таваллуди писар ё духтар, усулҳои баланд бардоштани қобилиятҳои чинсии шавҳар, усулҳои табобати бемориҳои репродуктивии занон ва ғайраро бо ёрии воситаҳои пайдоиши ҳайвонӣ ва растанидошта нишон медоданд. Ҳамаи ин ба таҳкими саломатии аҳоли, таҳкими издивоҷ ва оила, ноилшавии оилаҳо ба ҳадафҳои зиёди репродуктивӣ нигаронида шуда буданд [4].

Ҳамин тариқ, ҷомеа ба номенклатураи сершоха ва боэътимоди воситаҳо ва усулҳои назорати зоиш ниёз дошт, ва онро то ҳадди имкон ба даст овард. Назорати зоиш нисбат ба ҳамчун унсурҳои сиёсати илмӣ давлатӣ дар соҳаи зоиш хеле барвақттар пайдо шудааст. Истифодаи воситаҳои пешгирии ҳомиладорӣ барои занон сиёсати давлатӣ набуд, зеро ин кори хусусии ҳар як зан буд, то худро аз ҳомиладорӣ ва таваллуд, аз бемориҳои таносулӣ муҳофизат карда, саломатӣ, ҷолибиятро нигоҳ дорад, ва ғайра.

Тамоми кӯшишҳои онҳо ба пешгирии пастшавии нуфузи аҳоли ва мусоидат ба афзоиши он бо андешидани ҳамаи чораҳо нигаронида шуда буданд. Дар ин кӯшиш ҳукуматҳо танҳо барои зиёд кардани қудрат ва тавоноии худ ғамхорӣ мекарданд. Дар он рӯзҳо қудрат ва тавоноии давлат асосан дар шумораи кушӯнҳо ва вазъи молия зоҳир мешуданд. Аз ин рӯ, зиёд кардани нуфузи аҳоли, афзоиш додани шумораи одамони қобили иҷроӣ уҳдадории ҳарбӣ ва пардохти андозии моддии пулии аз деҳқонон ва мешанҳо ситонидашаванда, инчунин бочҳо воситаҳои аз ҳама табиӣ ва боэътимод барои қавӣ гардонидани давлат ба назар мерасиданд.

Публисистиҳои аввалин, бо назардошти рӯҳияи умумии замон, қатъиян ба зарурати мусоидат бо тамоми чораҳо ба афзоиши нуфузи аҳоли роҳбарӣ мекарданд. Ба монанди чораҳои андешидани император (солҳои 30–ум пеш аз милод – 14–ум мелодӣ) Август – «Қонуни Юлий ва Паппий Поппей», ки мукофотҳои гуногунро барои падаронҳои оилаҳо ва ҷазоҳо барои мучаррадон ва бефарзанд муқаррар кард [7]. Ин қонун яке аз аввалин намунаҳои дар таърих маъруфи мақсаднок ва

пайдарпай дар миқёси давлат чиҳати таҳкими оила ва ҳавасмандкунии зоиш буд [8, 134]. Аммо, ин тадбирҳо аз чиҳати илмӣ асоснок набуданд.

Ба қадри рушди сохти ҷамъиятӣ ҳарчи бештар идоракунии зоиш ба кори давлат табдил меёбад. Аммо, ҳанӯз ҳам сиёсати ягона, аз чиҳати илмӣ асоснок вучуд надошт.

Барои роҳ надодан ба тақрор, дар ин ҷо овардани баъзе таҳқиқотҳои В.А. Милютин, иқтисодии маъруфи руси солҳои 40–уми асри гузаштаро дар ин масъала ҷоиз мешуморем [9, 47].

«Тадбирҳои гуногуни ҳавасмандгардонӣ ва манъкунандаи аз ҷониби давлат алайҳи танфурӯшӣ андешидашаванда ба таъмини банақшагирии оила нигаронида нашуда буданд. Ин тадбирҳо ба ҳифзи тозагии маънавӣ ва солимии аҳоли, таъмини тарбияи аъзои ахлоқан пурарзиши ҷомеа нигаронида шуда буданд».

Аммо, анбори воситаҳо ва усулҳои пешгирии ҳомиладорӣ чандин маротиба васеъ шуданд. Дар ин ҷо умуман сухан дар бораи зоиш дар сатҳи давлатӣ намеравад. Дар аксари мавридҳо, воситаҳои пешгирӣ аз ҳомиладорӣ аз ҷониби фардҳои хоҳишманд бо мақсади бордоршавӣ ва таваллуд, сироятшавӣ бо бемориҳои гуногуни ҷинсӣ ва ғайра истифода мешуданд.

Ҳамин тариқ, хулоса баровардан мумкин аст, ки назорати зоиш назар ба сиёсати аз чиҳати илмӣ асоснокшудаи давлатҳо оид ба идоракунии шумораи аҳоли барвақттар ба вучуд омадааст.

Аммо, на ҳама занон дар ҷомеа аз воситаҳои пешгирикунандаи ҳомиладорӣ истифода мекарданд, шояд аз сабаби набудани маблағ ё танҳо мехостанд соҳиби фарзанд шаванд. Дар натиҷа, дар ҷомеа шумораи зиёди ятимон, одамони танҳо ва беназорат пайдо шуданд, ки ба давлат фишори саҳт меоварданд.

Рушди капитализм дар натиҷаи «ҷудо кардани истеҳсолкунанда аз воситаҳои истеҳсолот» миқдори калони коргаронро ба кӯча партофт. Илова бар ин, зоиш дар миёни пролетарҳо назар ба буржуа ба таври назаррас баланд буд. Маҳз ҳамин синфи ҳукмронро водор сохт, ки дар бораи таҳдиде фикр

кунад, ки афзоиши номутаносиби ин ду қисми аҳоли барои онҳо дошта метавонад. Ба ҳалли ин масъала ба ҳимояи буржуазия концепсияи зиддиилмии аз ҷониби иқтисодчӣ, рӯҳонии англис Малтус Томас Роберт пешниҳодшуда мусоидат кард, ки номи малтузианизмро гирифт. Вай дар китоби худ (охири асри XVIII): «Таҷрибаи қонуни нуфузи аҳоли ва таъсири он ба баланд бардоштани некӯахлоқии ҷамъиятӣ» ӯ ғояро дар бораи он ба миён гузоштааст, ки истехсоли воситаҳои рӯзгор бо пешрафтҳои арифметикӣ, ва шумораи аҳоли бошад, бо пешрафти геометрӣ афзоиш меёбад, бинобар ин, имкониятҳои истехсоли озуқаворӣ маҳдуданд. Аз ин ҷо, ӯ сабаби гуруснагӣ, бадбахтии одамонро дар «одатҳои сабукфикрона» –и синфи коргар медид, ки гӯё «ғайриоқилона» афзоиш меёбад. Гуруснагӣ, беморӣ, ҷангро Малтус бешармона «омилҳои мусбат» эълон мекард, ки ба инсоният таъсири судбахш мерасонанд, зеро онҳо шумораи аҳолиро коҳиш медиҳанд [10, 238]. Ин тавсияҳои Малтус боиси ҳашими умумӣ дар миёни маорифпарварон гардиданд.

Дар таҳлили назарияи инсонбадбинонаи Малтус ба таври муфассал таваккуф накарда, мо метавонем бигӯем, ки «Малтус ба илм бо он хизмати муҳим кард, ки ӯ аввалин шуда масъалаи нуфузи аҳолиро дар тамоми бисёрҷанбагӣ ва амиқии он баррасӣ карда, дар он масъаларо дар бораи чизи ҷамъиятӣ, ва на ба таври истисноӣ сиёсиро ҷорӣ кард» [9,65].

Пеш аз Мальтус «Ба фикри ҳеҷ кас наомада буд, ки таъсири ин падида (нуфузи аҳоли – *И.С.*)–ро ба некӯахлоқӣ ва сарнавишти ҳуди нуфузи аҳоли баррасӣ карда, ҳамаи хулосаҳоро на бо мулоҳизаҳои сиёсӣ, балки бо он робитаи зарурӣ асоснок, ки дар байни рушди нуфузи аҳоли ва рушди сарвати халқӣ вучуд дорад, асоснок кунад. Дар ҳамин ҳол, дар ин ҳудудҳои танг боқӣ монда, масъалаи нуфузи аҳолиро пеш бурдан мумкин набуд; ба он васеътар назар карда, онро аз соҳаи сирф сиёсӣ ба соҳаи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ интиқол додан лозим буд. Ин хизматро ба илм Малтус расонидааст» [9,52]. Малтус бори аввал назарияи илмӣ– ирриҷоии нуфузи аҳолиро таҳия кард ва аз нуктаи назари мавзӯи таҳқиқоти мо рушди босуръати

воситаҳои гуногуни пешгирии ҳомиладорӣ дар асоси саноатӣ оғоз ёфт. Сиёсати демографӣ ба кори давлат табдил ёфт.

Азбаски назарияи Малтус ба манфиати капиталистҳо ҷавобгӯ буд, он дар замони худ муваффақиятҳои калон ба даст оварда, он на танҳо аз ҷониби баъзе олимон, балки амалияпардозон, ходимони давлатӣ низ ба роҳбарӣ гирифта шуд. Дар соли 1834 парлумони Англия қонунгузориро дар бораи камбизоатон мутобиқи мабаъҳо ва маслиҳатҳои Малтус дигаргун сохт. Дар маҷмӯъ, ин таълимот боис гардид, ки як қатор давлатҳои аврупоӣ қонунҳои қаблан қабулшударо дар бораи нуфузи аҳоли бекор кунанд.

Сиёсати пешгирии ҳомиладорӣ, ки бо анъана ва урфу одатҳои шахсони алоҳида алоҷаманд буд, дар асоси дастовардҳои илми тиб ва илмҳои дигар роҳи саноатиро пеш гирифт. Таълимоти иртиҷоии Р. Малтус ҳашми шадиди мутафаккирони пешқадамро ба амал овард, ки онҳо ўро зери танқиди шадид гирифтанд, ки то имрӯз идома дорад. Аммо, бо вучуди ин, ҳеҷ яке аз баромадҳои танқидӣ нодурустии консепсияи пешниҳодшудаи Малтусро пурра исбот накардааст, аз ин рӯ, он дар рӯзҳои мо низ дар шаклҳои тағйирёфтаи малтузианизм зиндагӣ мекунад. «Зинан, савол дар бораи он, ки то кадом дараҷа назарияи Мальтус одилона аст ё не ва маҳз аз ҷӣ беадолатии он иборат аст, то ҳол мавзӯи ихтилофот ва баҳсхоро ташкил медиҳад» [9, 66].

Ба назари мо, он қисми консепсияи ӯ, ки истехсоли воситаҳои зиндагӣ нисбат ба афзоиши шумораи аҳоли сустанар зиёд мешавад, то андозае одилона ҳисобида, онро бо маводи омории мавҷуда исбот кардан мумкин аст. Аммо роҳи ҳалли ин масъала, ки аз ҷониби Малтус пешниҳод мешавад, бешубҳа иртиҷоӣ ва зиддиилмӣ.

Назарияи нуфузи аҳолии Малтус дар замони худ дар бисёр кишварҳои Аврупо татбиқи амалиро пайдо кард. Маҳз аз ҳамин вақт назорати давлатии зоишро ба сифати сиёсати калонмиқёси давлатӣ дар бисёр кишварҳои мутараққии капиталистӣ ҳисобидан мумкин аст, ки номи банақшагирии оиларо гирифт.

Аз ҳамин вақт назорати зоиш, ки кори хусусӣ буд, хусусияти чамбиятӣ, давлатиро касб кард

Аз ин рӯ, ба таҳияи усулҳои гуногуни пешгирии бордоршавии занон ва қатъ кардани ҳомиладорӣ оғоз карданд. Тадричан стерилизатсияи баргаштпазир ва баргаштнопазири мардон ва занон ба инкишоф ёфтанд оғоз мекунад. То он вақт усулҳо ва воситаҳои пешгирии ҳомиладорӣ примитивӣ, хатарнок буда, дар урфу одатҳои халқҳо, табибон ва давогарон бо истифода аз гиёҳҳои гуногун, моддаҳои химиявӣ, сарборихоӣ ҷисмонӣ ва ғайра асос ёфта буданд.

Бо банақшагирии оила тақрибан дар ҳамаи кишварҳои ҷаҳон машғул шуданд.

Дар ИҶШС банақшагирии оила ба сифати сиёсати давлатии демографӣ аз солҳои 60–уми асри XX истифода мешуд, аммо интишори бештарро он дар охири асри XX ба даст овард. Баръакси банақшагирии оилаи капиталистӣ, ҳамчун сиёсат дар замони сотсиализм, он ба хотири баланд бардоштани некӯаҳволии халқ, баланд бардоштани хусусиятҳои сифатии он ва таъмини суръатбахшии рушди ҷомеа истифода бурда мешуд. Аз тарафи дигар, ба туфайли баланд шудани фарҳанги зиндагии оилаҳо, тағйирот дар тақсимои дохилиоилавии меҳнат, рушди пешрафти илмӣ–техникӣ дар соҳаҳои меҳнатталаб, рушди анъана ва расму оинҳои нави халқ, талабот ба серфарзандӣ дар миёни аҳоли тадричан коҳиш меёфт. Талаботи чамбиятӣ ва оилавӣ ба камфарзандӣ ба вучуд омад. Ин талабот бо роҳи банақшагирии оила қонеъ гардонида мешуд. Унсури муҳими ин сиёсат дар қисми Аврупои ИҶШС пешгирӣ аз коҳиш ёфтани зоиш то сатҳи хатарнок буд, ки берун аз ҳудуди он депопулятсия оғоз меёбад.

Зери банақшагирии оила фаҳмида мешавад: «Аз ҷониби ҷуфти ҳамсар (фард) қабул кардани қарорҳои ихтиёрӣ дар бораи андозаи оила, аз ҷумла, дар бораи шумораи фарзанд дар он ва фаъолияте, ки ба татбиқи ҷунин қарорҳо мусоидат мекунад. Асоси маънавӣ–ахлоқӣ ва ҳуқуқии банақшагирии оила тарбияи волидонаи бошуурона (модарӣ ва падарӣ) – ба оила пешниҳод кардани ҳуқуқи муайян кардани шумораи матлуби фарзанд

барои он ва фосилаи байни таваллуди онҳо мебошад» [11, 328]. Усули асосии татбиқи он ошно кардани оилаҳо бо роҳҳои имконпазири банақшагирии оила ва гирифтани машварат дар Марказҳои солимии репродуктивӣ мебошад. Ягон ҳел зӯроварӣ дар тафовут аз малтузианизм дар ин ҷо роҳ дода намешавад. Танзими зоиш бо роҳи беҳтар кардани шароити иҷтимоию иқтисодии занон, оилаҳо ва кӯдакон, баланд бардоштани сатҳи фарҳангии оилаҳо, дастгирии иқтисодии оилаҳои фарзанддор ва оилаҳои танҳое, ки кӯдакони ноболиғ доранд, ва ғайра амалӣ карда мешавад. Ба ибораи дигар, ноил шудан ба ҳадафҳои демографӣ дар соҳаи банақшагирии оила, дар тафовут аз малтузианизм, бо роҳи рушди сатҳи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, маишӣ, таҳсилотӣ ва ғайраи аҳоли ва оила, сифати аҳоли, ки дар натиҷаи онҳо ҳуди оила талаботро ба камфарзандӣ эҳсос хоҳад кард, ба даст оварда мешавад. Бо ин роҳ талаботҳои қонуни хоҳиш додани зоиш ва кам кардани шумораи мутлақи аҳоли, ки дар борааш дар боло гуфтем, амалӣ карда мешаванд.

Дар вақти худ классикони илми иқтисод дар шароити муайян имконияти танзими шумораи аҳолиро дастгирӣ мекарданд. Ф.Энгельс, имконияти абстрактии чунин афзоиши ададии инсониятро, ки боиси зарурати ба ин афзоиш гузоштани ҳад мегардад, баррасӣ карда, қайд кардааст, ки «... агар ягон вақт ҷомеаи коммунистӣ маҷбур шавад, ки тавлиди одамонро ба танзим дарорад, ба монанди он, ки он то он замон аллақай истехсоли ашёро танзим мекунад, пас маҳз он, ва танҳо он, метавонад ин душвориро иҷро карда метавонад» [12, 124].

Мавқеи малтузианиҳоро оид ба масъалаи зиёдшавии аҳоли баррасӣ намуда, В.И. Ленин навиштааст, ки «Конгресси табибони Пирогова қарор қабул кард, ки таъқиби ҷиноии модар барои искоти сунъии ҳамл ҳеч гоҳ набояд ҷой дошта бошад, ва табибон бояд барои ин танҳо дар ҳолати «мақсадҳои ғаразноқ» ба ҷавобгарӣ кашида шаванд. Ба масъалаи ба истилоҳ неомалтусианизм (ҷораҳои сунъие, ки бордоршавиро пешгирӣ мекунанд) дахл карданд, зимнан, ба ҷанбаҳои иҷтимоии масъала низ дахл карданд. Дар ин ҷо ба муносибати синфӣ диққат додан лозим аст. Малтузианиҳо метарсанд, ки афзоиши босуръати

шумораи пролетарҳо дар ниҳоят боиси марги буржуазия мегардад, зеро дар байни онҳо зоиш паст аст. «Албатта, ин асло ба мо ҳалал намерасонад, ки бекор кардани мутлақи ҳама қонунҳоеро, ки исқоти ҳамл ё паҳн кардани таълифоти тиббиро оид ба чораҳои пешгирикунанда таъқиб мекунанд, талаб кунем». «Яке озодии таблиғоти тиббӣ ва ҳимояи ҳуқуқҳои оддии ҳуқуқҳои демократии шаҳрванд, дигарӣ таълимоти иҷтимоии неомалтузианиҳо мебошад» [13, 255].

Олими маъруф И.Т. Фролов, дар бораи танзими шумораи аҳоли ҳарф зада, менависад: «Ин албатта маънои онро надорад, ки афзоиши нуфузи аҳоли набояд ба ҳоли худ гузошта шавад. Аммо лозим аст, ки ба ин масъала бо назардошти воқеиятҳо, ки дар ҷаҳони муосир мавҷуданд, оқилона муносибат карда шуда, танҳо бар таҳминҳои абстрактӣ, тавре ки, аз ҷумла, дар бисёр амсилаҳои ғарбии демографии оянда ҷой дорад аст, асос ёбем» [14, 185].

Дар Тоҷикистон, дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX, идоракунии зоиш тавассути принципҳои дини Ислом амалӣ карда мешуд. Он истифодаи воситаҳо ва усулҳои пешгирии ҳомиладориро ҳангоми ҳомиладорӣ ва таваллуди кӯдакони номатлуб манъ мекард. Аммо, дар ҳолатҳои истисноӣ, ин метавонист дар ҳолати мавҷудияти таҳдиди ҳомиладорӣ ва таваллуд ба ҳаёти модар, ва шароити дигари ба ин монанд амалӣ карда шавад.

Издивочҳои барвақтӣ иҷозат дода мешуданд ва агар касе аз оилаи худ ҷудо мешуд, пас ин фочиа дар шуури ҷамъиятӣ ба ҳисоб мерафт. Ҷомеа парокандагии оилаҳоро маъқул намедонист, ва агар он мебуд ҳам, пас ҷомеа то ҳадди имкон саъй мекард, ки ба бастанӣ акди никоҳи нав ё барқарор кардани никоҳи собиқ мусоидат кунад. Дини Ислом оила ва занони танҳоро шадидан муҳофизат мекард. Яке аз вариантҳои ободонии оилавии занон пешниҳоди ҳуқуқ ба мардон барои издивоҷ бо ҷаҳор зан буд, агар ӯ тавонад онҳоро аз ҷиҳати маънавӣ ва моддӣ таъмин кунад. Ин то андозае ба пешгирии кардани фосикӣ ва зерӣ назорат гирифтани нигоҳубини фарзандони ин занон мусоидат кард. Ҳамаи ин зимни шароити

дигари баробар ба пойдории оила, тозагии маънавӣ дар чомае, ободонии ятимон таъсири мусбат мерасонид.

Дини Ислом ва дар маҷмӯъ чомае ба рафтори бадахлоқонаи занон муносибати хеле манфӣ доштан. Агар зан ба шавҳари худ хиёнат мекард, пас тибқи қонунҳои Шариат, шавҳар метавонист ўро бикӯшад ё бо шармандагӣ аз оила пеш кунад.

Назорати чамъиятӣ ба тозагии маънавии оила ва издивоҷ саҳт буд.

Тавре ки дар боло қайд кардем, издивоҷҳои барвақтӣ амалӣ мешуданд. Агар кӯдакони болиғ (15– 18– сола) оилаи худро намедоштан, пас чомае ин амали волидонро маъқул намедонист ва дар ҳар лаҳзаи муносиб ин масъала метавонист мавзӯи гуфтугӯи хешовандон, дӯстон, шиносон бошад. Аксар вақт камбудихои духтарон ё навҷавоноро меҷустанд, ки аз рӯйи онҳо ақди никоҳ накардаанд. Агар «чизеро» пайдо мекарданд, пас навҷавон ва духтар метавонистанд бе шавҳар ё зан боқӣ монад, ё умуман берун аз издивоҷ боқӣ монад.

Дар қаламрави Туркистон танфурушӣ дар шакли аврупоӣ хеле суғруш карда буд, аммо воситаҳо ва усулҳои таҳия карда шуда, дар ҳолати зарурӣ дар миёни аҳоли (асосан дар доираи оила) истифода мешуданд, ки бордоршавӣ ва зоишро маҳдуд ё қатъ мекарданд.

Сиёсати умумидавлатии демографӣ дар Туркистони Исломӣ дар чаҳорҷӯбаи муқарраркардаи қонуни Шариат амалӣ карда мешуд. Бояд қайд кард, ки ин дар кишварҳои исломии имрӯза натиҷаҳои муайяни мусбат меод ва медахад. Аз ин рӯ, гуфтани он, ки дар қаламрави Туркистон сиёсати демографӣ дар доираи оила гузаронида намешуд, нодуруст мебуд.

Дар марҳилаҳои аввали паҳншавии ислом зиёд кардани шумораи ҷонибдорони ин дин муҳим буд. Аз ин рӯ, дар Қуръон нисбати куштани кӯдакони бо сабаби камбизоатӣ саҳт муносибат мекарданд. «Ва аз бими фақирӣ фарзандони худро мақушед! Мо ба шумо ва онҳо рӯзӣ медахем. Ва ба қорҳои зишт чӣ пинҳону чӣ ошқоро наздик машавед! Ва қасеро, ки Худо куштанаширо ҳаром кардааст, магар ба ҳақ, мақушед! Инҳост, он чӣ Худо

шуморо ба он супориш мекунад, бошад, ки ба ақл дарёбед!» (сураи 6, ояти 151).

«Фарзандони худро аз бими тангдастӣ макушед. Мо, ҳам шуморо рӯзӣ медиҳем ва ҳам онҳоро. Албатта куштани онҳо хатои бузургест» (сураи 17, ояти 31).

Бояд гуфт, ки то пайдоиши Ислом куштори кӯдакон амалӣ мешуд (Афлотун, Арасту).

Дар ислом фарзанд ҳамчун сарват ҳисобида мешавад (сураи 18, ояти 39, сураи 19, ояти 77).

Дар ягон сураи Қуръон дар бораи манъи пешгирии ҳомиладорӣ ё камкунии таваллуди фарзандон гуфта нашудааст. Аммо, дар марҳилаҳои аввали паҳншавии ислом маҳдудкунии зоиш ба манфиати ислом набуд.

«Ва пеш аз давраи Ислом (бо ном «чоҳилия», ё давраи «чаҳолат») баъзе духтараконро аз сабаби камбизоатӣ, вақте ки онҳо барои оила вазнинӣ ҳисобида мешуданд, ё ба мақсади ҳифзи оила аз хавфи рафтори бад ва шармандагӣ зинда ба зинда месӯзониданд. Қуръон инро махсусан шадидан маҳкум мекард» [15, 27].

«Ва чун аз духтари зинда ба гӯршуда пурсида шавад, ки ба чӣ гуноҳе кушта шудааст» (сураи 81, оятҳои 8,9).

Ислом ба зиёд кардани сафҳои худ аз ҳисоби одамоне, ки Исломо қабул мекунанд (муҳочирон, беимонон, асирон ва ғайра), вобаста аз чинси онҳо аҳамияти калон меод. «Эй касоне, ки имон овардаед, чун занони мӯъминне, ки муҳочират кардаанд, ба наздатон оянд, биозмоедашон. Худо ба имонашон донотар аст. Пас, агар донистед, ки имон овардаанд, назди кофирон бозашон магардонед. Зеро инҳо бар мардони кофир ҳалол нестанд ва мардони кофир низ бар онҳо ҳалол нестанд» (сураи 60, ояти 10).

Қуръон мегӯяд, ки агар муҳочирони вурудшуда пайрави дини дигар бошанд, агар онҳо як қатор сифатҳои нуқсондор доранд, ва агар онҳо дар эътирофи Оллоҳ ва Паёмбар савганд ёд кунанд ва ба сафи мусулмонон шомил шаванд, пас Худо мумкин аст гуноҳҳои онҳоро биомурзад.

Ислом ба асирон низ мусолеҳақорона муносибат мекард. «О, пайғамбар! Ба асироне, ки дар дастони шумо ҳастанд, бигӯед: «агар Худо донад, ки дар қалбҳои шумо хайр ҳаст, пас Он ба шумо чизи беҳтареро аз он чизе, ки аз аз шумо гирифт, ато мекунад, ва шуморо мебахшад» (сураи 8, ояти 70). Ислом чунин мешуморад, ки ҳамаи мусулмонон дӯсти якдигаранд.

«Ва қасоне, ки баъдан имон овардаанд ва муҳочират кардаанд ва ҳамроҳи шумо чиҳод кардаанд, аз шумо ҳастанд» (сураи 8, ояти 75). Ислом ҳамаи мусалмононро ба муттаҳидӣ даъват мекунад, зеро онҳо ҳешовандони якдигаранд. «Эй мардум, битарсед аз Парвардигоратон, он ки шуморо аз як тан биёфарид ва аз он як тан ҳамсари ӯро ва аз он ду мардону занони бисёр падид овард. Ва битарсед аз он Худое, ки бо савганд ба номи ӯ аз якдигар чизе меҳоҳед ва зинҳор аз ҳешовандон мабуред. Ҳар оина Худо назораткунандаи шумост!» (сураи 4, ояти 1).

Дар давраи ташаккулёбии худ дини Ислом дар миқёси ҷаҳонӣ миллионҳо пайравони худро пайдо карда, ба дини пуркудрати мусулмонӣ мубаддал гашт.

Хусусияти фарқкунандаи дини Ислом афзоиши босуръати шумораи пайравони онҳо аз ҳисоби зоиши баланд дар оилаҳои мусулмонӣ мебошад.

Афзоиши шумораи аҳолӣ дар кишварҳои мусулмонӣ дар шароити сатҳи пасти рушди иқтисод, сатҳи зиндагӣ ва маишат ба амал меомад. Илова бар ин, маҳдудсозии тадриҷии захираҳои табиӣ ва имконияти рушди иқтисод дар шароити заминаи пасти техникӣ ва технологӣ, нерӯи нокифояи илмӣ–техникӣ ва касбӣ–тахассусӣ, тамоюли аграрии иқтисодиёт, сатҳи пасти ёрии хизматрасонии тиббӣ ва дастрасии заифи оммаи асосии аҳолӣ ба ҳадамоти низоми тандурустӣ, ҳиссаи баланди беморӣ ва ғавти аҳолӣ бо сабабҳои анъанавӣ ва ғайра боиси зиддият ҷомеаи ин кишварҳо бо афзоиши баланди шумораи аҳолӣ гардид. Бо мурури вақт маълум гардид, ки ҳалли ин зиддиятро олимон, ходимони динӣ, ҳукумати ин кишварҳо дар банақшагирии оила мекунанд.

Дар олами Ислом масъалаҳои банақшагирии оила мавзӯи масъалаҳои доғи рӯз дар миёни сарварони олами Ислом ба шумор мерафтанд. Аммо, тадричан, ҳамаи ҷонибҳо оид ба ҷои будани банақшагирии оила бо назардошти баъзе шартҳо ба хулоса омаданд.

«Аҳамияти истифодаи банақшагирии оила бо мурури замон дар фатвои Шайх Ҳасан Маъмуон, имом– хатиби Ал–Азхар инъикос ёфт. Вай тавзеҳ дод, ки дар ибтидо Ислом дини набе буд, ки танҳо чанд пайрав дошт. Рисолати онҳо аз паҳн намудани минбаъдаи ислом иборат буд. Ҳоло мо мебинем, ки шароит тағйир ёфтааст. Мо дарёфтем, ки ба аҳолии сайёра бинобар сӯиистифода аз қоидаҳои банақшагирии оила, хоҳишҳои шадид таҳдид мекунад». Ё (Шайх Ҳасан Маъмуон) ихзороти худро бо чунин ҷумла хотима медиҳад:

«Ман ба нуқтаи назари Шариат дар бораи банақшагирии оила эътироз надорам, аммо ман чунин мешуморам, ки он бояд дар ҳолати зарурӣ татбиқ карда шавад» [15, 52].

Бо мурури замон ҷонибдорони ҷаҳони Ислом, ки банақшагирии оиларо дастгирӣ мекарданд, бартарӣ пайдо карданд.

Далели мустақими банақшагирии оила пурра барои тавсиф дар «Суннат» дастрас аст.

Пайғамбар фармудааст: «Санчиши вазнинтарин мавҷуд будани шумораи зиёди фарзандон ва воситаҳои нокифоя барои хӯронидани онҳо мебошад» [15, 57].

Дар миёни кишрҳои ҳукмронӣ он замон инчунин ақида дар бораи мақсаднокии доштани чанд фарзанд вучуд дошт. Ҳамин тавр, дар китоби “Қобуснома”–и Унсурмаолии Кайковус қайд карда мешавад, ки ҳаким Бузургмехр мегӯяд: «чаҳор чиз бадбахтии азим аст: яқум–ҳамсоия бад, дуҷум –оила серфарзанд, сеҷум –зани ноаҳл; чаҳорум– ниёз». [16, 141].

Бо ақидаи яқдилона 500 мактабҳои динӣ, ки бо тартиб додани маҷмӯаҳои қонунҳои Ислом дар Ҳиндустон (соли 1670) машғул буданд, истифодаи воситаи пешгирии ҳомиладориро бо розигии шарикон иҷозат доданд. Банақшагирии оиларо дар замонҳои гуногун фақеҳони исломии кишварҳои гуногун дастгирӣ мекарданд.

Дар соли 1936 олими мисрӣ Шайх Аҳмад Иброҳим дар диссертатсияи доктории худ масъалаҳои истифодаи контрацепсияро ҳангоми банақшагирии оила таҳқиқ кардааст. Диссертатсияи Шайх Абдулмачид Салим, муфтии калони Миср низ ба истифодаи воситаҳо ва усулҳои пешгирии ҳомиладорӣ, ки 28 сол пеш аз тасдиқи барномаи банақшагирии оила дар Миср (соли 1937) пешниҳод шуда буд, бахшида шудааст. Шайх Надим Муфтии Триполӣ (Лубнон, соли 1964); Шайх Саид Сабик (Арабистони Саудӣ, соли 1968); Шайх Абдулазиз Иеза, вазири собиқи ал-Азҳар дар Миср; Шайх ал-Азмади Абоннур (ал-Азҳар, с. 1970); Шайх Юсуф ал-Қародавӣ, (Қатар, соли 1980), Ҳочӣ Назируддин Латиф (Индонезия, соли 1974), доктор Ҳусейн Атай (Туркия, соли 1974), Шайх Абдулазиз ал-Ҳаёт (Урдун, соли 1985), доктор Исмоил Балогун (Нигерия) ва дигарон дар тафсири машҳури ӯ аз Куръон дохил карда шудаанд, ки дар он онҳо чунин мешумориданд, ки истифодаи усулҳои тиббӣ барои пешгирии бордоршавӣ ҳамон амали қонунии ал-азл мебошад. Туан Ҳочӣ Солеҳ ва дигар ходимони барҷастаи Исломи дар маҷмӯъ ғояи банақшагирии оила, истифодаи воситаҳо ва усулҳои пешгирии ҳомиладориро бо қайдҳои шартҳои муайян дастгирӣ мекарданд.

Сабабҳои, ки қонунгузорон дар асоси истифодаи воситаҳои пешгирии ҳомиладориро иҷозат доданд, инҳоянд:

1. Пешгирии хавф ба саломатии кӯдаки навзод дар натиҷаи тағйир ёфтани таркиби шири модараш бо сабаби ҳомиладории нав.

2. Пешгирии хавф ба саломатии зан дар натиҷаи ҳомиладории такрорӣ, фосилаҳои кӯтоҳи байни таваллуди кӯдакон ва синну соли ҷавонизан.

3. Пешгирии ҳомиладорӣ, агар зан бемор бошад.

4. Пешгирии гузариши бемориҳо ба насл аз волидони гирифтадор.

5. Нигоҳ доштани ҷаззобии занон ва ҳолати муқаррарии ҷисмонӣ.

6. Пешгирии душвориҳои иқтисодӣ, ниёз, ки ҳангоми таваллуди шумораи зиёди фарзандон ҷой дошта, метавонанд

волидонро маҷбур кунанд, ки барои ба даст овардани воситаҳои роҳи ғайриқонунӣ ё ба кори вазнин рӯ орад, то фарзандони худро хӯронида, ба воя расонанд.

7. Ба фарзандон додани тарбия, таҳсилот ва донишҳои мувофиқи динӣ, ки онҳо дар оилаҳои бо шумораи ками фарзанд осонтар амалӣ мешавад.

8. Пешгирии хатар ба фарзандон аз гаравидан ба дини дигар аз дини Ислом, ки дар қаламрави душман имконпазир аст.

9. Пешгирии таваллуди фарзандон дар вақти таназзули динӣ.

10. Таъмини ҳар як кӯдак бо гӯшаи алоҳида ва лавозимоти алоҳидаи хоб, ки дар оилаҳои хурд осонтар иҷро карда мешавад [15, 53].

Олимони исломшинос барои таҳаққули оилаи камфарзанд асосҳои иқтисодӣ пешниҳод мекунанд.

Олим Ибн ал-Чавзӣ (асри XII) қайд кардааст, ки бо доштани оилаи серфарзанд аз ноумедӣ ба ҷустуҷӯи роҳҳои ғайриқонунӣ ба даст овардани пул рӯ овардан мумкин аст: «Агар марди чавоне дар қашшоқӣ издивоҷ кунад, тамоми фикрҳои ба ҷустуҷӯи роҳҳо ва воситаҳои ҷи гуна ба даст овардани пул барои зиндагӣ, ҷи гуна оиларо хӯронидан банд хастанд. Сипас, вақте ки кӯдакон таваллуд мешаванд, ташвишаш зиёд мешавад ва ӯ роҳи дигари ба даст овардани пулро меҷӯяд, то вақте киниҳоят ба ҷамъоварии воситаҳо бо роҳи ғайриқонунӣ даст мезанад». «Мо рӯзҳои бадтаринро аз сар гузронидани истоадем. Дар ин рӯзҳо касе нест, ки мо ба ӯ барои кумак муроҷиат карда тавонем, ё аз касе, чизи дарқориамонро бигирем. Ва одамоне, ки оилаҳои худро бо шумораи зиёди кӯдакон сер карда наметавонанд, ба раванди ба даст овардани маблағҳои ғайриқонунӣ ҷалб шуда, бо ин худ ва оилаҳои худро ба хатар дучор мекунанд. Бинобар ин, шумораи кӯдаконро дар оила маҳдуд кардан лозим аст».

Робитаи байни мавҷуд будани шумораи калони зерпарасторон ва ниёзи иқтисодӣ ҳатто дар анъанаҳои Пайғамбар ва саҳобаи ӯ, инчунин ақидаҳои асосгузори мактабҳои ҳуқуқӣ (мазҳабҳо) қайд карда шудааст.

Шайх Шаробасси ал– Азҳар гуфтааст: «Пайғамбар изҳор дошт, ки озмоишҳо ва азобҳои мардҳо дар баробари афзоиши насли мардон аз чихати миқдорӣ аҳамияти бештар пайдо мекунанд, онҳо инчунин бояд қавитар ва тавонотар бошанд, то ки худашон ва оилаҳояшонро мувофиқи талабот ва воситаҳои онҳо таъмин кунанд».

Саҳобаҳо инчунин ин робитаро эътироф карданд. Абдуллоҳ Ибни Аббос бо суҳанони зерин шӯҳрат ёфт:

«Шумораи зиёди кӯдакон яке аз ду сабабест, ки боиси камбизоатӣ мегардад, дар ҳоле ки шумораи ками кӯдакон яке аз ду сабабест, ки боиси оромиш мегардад».

Сабаби асоситарине, ки истифодаи воситаҳои контрацепсияро дар фикҳи исломӣ иҷозат медиҳад, пешгирии хавф мебошад, ки ба саломатии модарон ва фарзандони онҳо дар робита бо ҳомиладорӣ навтахдид мекунад. Инчунин:

– хавф барои кӯдаки ширмак аз ҳомиладорӣ нави модари ширдеҳ;

– хавф барои занон ҳангоми таваллудкунӣ;

– хавфи ҳомиладорӣ дар синни ҷавонӣ;

– хавфи ҳомиладорӣ барои зани бемор;

– хавф барои занон аз ҳомиладорӣ зуд– зуд;

– хавф барои модар ва кӯдак ҳангоми фосилаҳои кӯтоҳ байни таваллудҳо;

– хавф аз бемориҳои ирсӣ ва бемориҳои сироятӣ, ки ҳангоми таваллудкунӣ ба кӯдак мегузаранд.

Асоснокии тиббии истифодаи методҳо ва усулҳои пешгирии ҳомиладорӣ (контрацепсия), ки аз ҷониби табибони мусулмон муқаррар карда шудаанд:

– синну соли ҷавони зан ва нотавонии ӯ барои нигоҳ доштани ҳомиладорӣ аз сабаби хурд будани бачадон;

– бемориҳо ё нуқсонҳои бачадон;

– сустии пешобдон ва тарси дошта натавонистани пешоб дар вақти таваллудкунӣ аз сабаби фишори сараки ҳомила.

– мавҷуд будани бемориҳои, ки метавонанд дар давраи ҳомиладорӣ ё таваллудкунӣ амиқтар ва шадидтар шаванд, ки метавонанд боиси марги зан гардад [15, 57].

Таҳдид ба саломатии модар сабаби асосӣ барои истифодаи воситаҳои контрацепсия аз ҷониби кумитаҳои ал- Азҳар дар соли 1953 шуморида мешуд. Кумита истифодаи контрацепсияро бо он асос тасдиқ кард, ки «он ба осон гардонидани муносибатҳои байни одамон ва пешгирии душворихо, алахусус дар ҳолатҳое, ки ба ҳаёти зан дар натиҷаи ҳомиладорихои зиёд таҳдид вучуд дорад, мусоидат мекунад».

Ҳамин тариқ, дар шароити нав мақсаднокии банақшагирии оила дар ҷаҳони Ислон низ мавзӯи доғи рӯз буд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон банақшагирии оила амалан аз қадимул айём истифода мешуд, аммо асосан дар байни як қисми зиёиён, дар байни мардуми оддӣ бошад, он ба қадри кофӣ амалӣ карда намешуд. Таҳқиқоти мо дар солҳои 80–уми асри ХХ нишон дод, ки қисми асосии аҳолии оддӣ (асосан деҳотӣ) дар бораи имконоти банақшагирии оила ва истифодаи воситаҳои пешгирии ҳомиладорӣ тасаввуроти норавшан доштанд. Аз оғози солҳои 90–уми асри гузашта бо ташаббуси Созмони Умумиҷаҳонии Тандурустӣ, Бонки Ҷаҳонӣ ва дигар ташкилотҳои байналмилалӣ дар Тоҷикистон корҳои банақшагирии оила дар байни аҳоли босуръат оғоз ёфтанд. Дар натиҷа ин, аҳолии тамоми минтақаҳои кишвар бо усулҳои асосии банақшагирии оила шинос шуда, дар айни замон, ин усулҳо дар байни аҳоли ҷорӣ карда мешуданд.

Баъзе олимони ва амалия пардозони мо, тавре ки дар боло нишон дода шуд, дар масъалаи фаҳмиши дурусти банақшагирии оила дар муқоиса бо бисёре аз олимони ислоншиносии ҷаҳони ислон дар мавқеи қафомонда қарор доштанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аввалин чорабиниҳои васеъмӯҳим оид ба банақшагирии оила аз ҷониби профессор С.Ҳ. Ҳақимова – директори Институти акушерӣ ва гинекологияи Вазорати тандурустии ҶШС Тоҷикистон гузаронида шуд.

Ҳамааш аз он оғоз ёфт, ки С.Ҳ. Ҳақимова 15 июли соли 1987 аз тариқи рӯзномаи «Тоҷикистони Советӣ» бо мақолаи: «Хушбахтӣ ва бадбахтии серфарзандӣ» [17] баромад кард. Ӯ муфассал нақл кард, ки чӣ гуна таваллудкуниҳои зуд– зуд ба сифати худӣ кӯдакон, ба саломатии модар, ба тарбияи онҳо, ба

беморшавӣ, таъминоти онҳо бо хӯрок, сарулибос ва манзил таъсири манфӣ мерасонанд. Дар бораи сатҳи баланди беморишавӣ ва фавти кӯдакон ва модарон ва ғайра, ки дар оилаҳои серфарзанд дар муқоиса бо оилаҳои, ки кӯдаки камтар доранд, дида мешавад. Дар натиҷа, ӯ занонро ташвиқ мекунад, ки фосиларо байни таваллудкуниҳо риоя кард, бо банақшагирии оила машғул шаванд. Ба ин мақола дар тӯли шаш моҳ дахҳо ҷавобҳои аҳоли, ҳам аз оилаҳои серфарзанд, ҳам аз оилаҳои камфарзанд нашр карда шуданд. Аксарияти муаллифон ғояи банақшагирии оиларо дастгирӣ карданд, аммо баъзеи онҳо муҳолиф баромада, бо он асоснок мекарданд, ки масъалаҳои зикргардидаи оилаҳои серфарзанд дар оилаҳои каммиёнафарзанд низ ҷой доранд. Натиҷаҳои муҳокима, маводи масъалаҳои муҳокимашудаи банақшагирии оиларо ҷамъбаст намуда, бо ташаббуси С.Ҳ. Ҳакимова 28 феввали соли 1988 конференсия барпо гардид. Конференсия бо муваффақият гузашт, аммо баъдан дар телефони Ҳакимова С.Ҳ. таҳдидҳо бориданд, ки ӯ ба тарафдорӣ нест кардани миллати тоҷик амал мекунад. Ин як бонги ҷиддӣ дар бораи бесаводии демографии мардуми мо, аз ҷумла дар масъалаҳои банақшагирии оила буд. Аз ҳама ҷолиб он буд, ки ба сифати «ҳимоятгарони» миллат як қисми аҳоли низ буд. Пурсиши мо дар он вақт нишон дод, ки қисми асосии оилаҳои посухдиҳандагон ғайриошкоро оилаҳои худро ба нақша мегирифтаанд. Онҳо ба ҳисоби миёна 2–4 фарзанд дошта, ба масъалаҳои иқтисодӣ, тарбиявӣ, инчунин камбудии вақти волидон барои машғул шудан бо фарзандон дар ин ё он масъалаҳои ғайра ишора мекарданд. Онҳо ин ҳамаро қомилан дарк мекарданд, аммо мехостанд, ки масъалаҳои афзоиши аҳолиро табақаҳои камбизоат ва камсаводии аҳоли ҳал кунанд, магар онҳо ҳуди чунин мушкилотро бо ташаккули кӯдак ҳамчун шахсият надоранд. Муҳолифони банақшагирии оила масъалаи афзоиши аҳолиро аз дӯши худ ба дӯши оилаҳои камбизоат ва камсавод мегузоштанд.

Дар ин ҷо мехостем як нуктаи муҳимро дар натиҷаҳои ҷамъбасти муҳокимаи мақолаи академик С.Ҳ. Ҳакимова қайд намоем. Баъзе иштирокчиёни муҳокима қайд карданд, ки дар

деҳот оилаи серфарзанд метавонад ҳанӯз худро аз ҳисоби хочагии ёрирасон, гов ва чорвои дигар, инчунин аз ҳисоби дигар манбаъҳои деҳот хӯронад, аммо дар шаҳрҳо серфарзандӣ дар оилаҳо масъалаҳои ҷиддии зиёдеро ба бор меорад. Нозукии савол дар он аст, ки одамони оддӣ дар бораи чунин мафҳум, ба монанди «талаботи оила ба фарзанд», маълумоти кам доштанд. Ҳатто вақте ки мо дар соли 1980 дар байни аҳолии пурсиш гузарондем, қариб 70% занон ба саволи: «Барои чӣ фарзанд лозим аст?» ҷавоб дода натавонистанд. Аксарияти онҳо дар бораи ин савол фикр накарданд ва саволи мо онҳоро дар ҳолати ҳайрат гузошт. Занон боварӣ доштанд, ки вазифаи асосии онҳо тавлиди фарзанд аст. Мардҳо ба ин савол ҷавоб доданд, ки фарзанд ба ҳайси ёвар дар оила ва дастгирӣ дар пирӣ ниёз даркоранд, аммо табиист сабабҳои амиқи серфарзандиро онҳо намедонистанд. Тарзи ҳаёти деҳот оилаи серфарзандро талаб мекард. Ҳамаи корҳо дар оилаи деҳот байни аъзои оилаи аз 7–8 сола ва боло тақсим карда шудаанд. Яке чорво, дигарӣ – паррандаҳоро нигоҳубин мекунад, сеюмӣ дар хочагии ёрирасон кор мекунад, чорумӣ як қисми маҳсулотро дар бозор мефурӯшад, панҷум ҳезум ва хӯрокро барои чорво тайёр мекунад, шашум бо шустушӯ ва нигоҳубини кӯдакони хурдсол машғул аст, ва ғайра. Дар ин пайванд мавҷуд набудани як кӯдак боиси ташаннуч дар ташкили оилавии меҳнат мегардад. Масалан, дар як деҳа ҳар як оила бо навбат рамаи деҳаро ба чарогоҳ мебарад. Агар оила фарзанди синни мувофиқ надошта бошад, пас ин оила мачбур аст, ки бо пул ҳамсояро киро кунад.

Ҳамин тариқ, серфарзандиро дар оила худи ҳаёти деҳот, мавҷуд будани оилаҳои тақозо мекунанд, ки серфарзандиро дастгирӣ мекунанд. Аз ин рӯ, тавассути даъватҳо ба банақшагирии оилаба ғайр аз хашми оилаҳои эҳтимоли ба даст овардани муваффақият кам буд. Дар суҳбатҳо бо занони серфарзанд онҳо қайд мекарданд, ки онҳо медонанд, ки оиларо ба нақша гирифтани мумкин аст, онҳо инро мехоҳанд, аммо тарзи ҳаёти оилавӣ онҳоро мачбур мекунад, ки серфарзандиро нигоҳдоранд. Даъват кардан – ин як чиз аст, аммо ба таври ҷиддӣ тағйир додани тарзи ҳаёти оилаҳои серфарзанд – ин чизи

асосиест, ки худ ба банақшагирии оила оварда мерасонад. Инчо, каме пештар рафта, мехостем суханони як олими амрикоиро кайд кунем, ки навиштааст: «фарзанд сарвати ҳақиқии камбағал мебошд». Ё ба тариқи дигар бигӯем, қишрҳои камбизоати аҳоли ба ҷуз фарзандон боигарии дигар надошта, дар нигоҳ доштани сатҳи баланди зоиш онҳо начоти худро дар фарзандон мебинанд, ки ба камол расида, волидони худро аз ҷиҳати иқтисодӣ, иҷтимоӣ, психологӣ дар зиндагӣ таъмин мекунанд. Ҳамаи ин омилҳо тадриҷан тамоюли демографии оилаҳоро тағйир хоҳанд дод. Дар шароити тағйирёбандаи имрӯза чунин арзишҳо (машғул шудан ба илм, кӯшиши пешрафт дар зинаи мансабӣ, хоҳишҳои захираҳои табиӣ, тағйирёбии тамоюлҳои арзишии аҳоли, ворид кардани техникаи маишӣ дар оилаҳо), ки оилаҳои серфарзандро як қадар ба ақиб мекашанд, ки дар натиҷа боиси он мегардад, ки баланд шудани сифати аҳоли ва сифати зиндагии аҳоли зарурати банақшагирии оиларо ҳавасманд месозанд. Тавре ки таҷрибаи бисёр кишварҳо нишон медиҳад, роҳ додан ба хурдтарин унсури зӯрварӣ дар масъалаи банақшагирии оила одатан натиҷаи баръакс медиҳад.

Мавқеи С.Х. Ҳақимоваро дар масъалаи банақшагирии оила мавриди омӯзи қарор дода, як қатор камбудихои назаррас ба назар мерасиданд, ки ба туфайли онҳо як қисми аҳоли ба ин масъала ба таври дарднок муносибат кард.

Аввалан, гузориши чунин савол дар Тоҷикистон дар ин шакл бори аввал амалӣ карда шуд. Ҳамлаи мустақим алайҳи серфарзандӣ натиҷаи баръакс дод. Ба эҳтимоли зиёд, аввал зарур буд, ки дар байни аҳоли оид ба моҳияти банақшагирии оила, принципҳо, шаклҳо, ҳадафҳои он, ҳуқуқҳои аҳоли дар ин масъала, дар бораи ҳудуди амалияи банақшагирии оила аз ҷониби аҳоли корҳои калони фаҳмондадихӣ гузаронида мешуданд.

Дар конференсияи ҷамъбасти як қатор қанони серфарзанди деҳотӣ муаррифӣ шуданд, ки ошкоро ба муқобили серфарзандӣ баромад карданд. Ҳамаи онҳо аз ҷиҳати ҷисмонӣ солим ба назар расида, дар тан либосҳо ва пойафзолҳои гаронбаҳо дошта, бисёри онҳо дандонҳои тилло дошта, худро бо ҷавохироти

тиллоӣ оро дода буданд. Пас аз баромади онҳо шунавандагон ба онҳо савол доданд: «Агар серфарзандӣ ба камбизоатӣ оварда расонад, саломатӣ, шароити зиндагӣ ва ғайраро бад месозад, пас аз зоҳири шумо гуфта наметавонӣ, ки ин чунин аст. Охир, шумо ҳама дар ашӯи гаронбаҳо ва ҷавохироти тиллоӣ ҳастед. Шояд ҳамаи инро барои шумо фарзандони калонсоли коркунанда харида бошанд?» Ба ин савол аксарияти ин занон ба таври мусбат ҷавоб доданд. Боз аз толор: «Пас чаро шумо аз серфарзандӣ шикоят мекунад?» Яке аз онҳо ҷавоб дод, ки моро барои чунин намоиш омода карданд. Бо ин ба масъалаи банақшагирии оила зарбаи ҳалокатовар зада шуд.

Сониян, дар ҷараёни конференсия ба иштирокчиён ба таври муфассал гуфта нашуд, ки банақшагирии оила тасмири ихтиёрии ҷуфтҳои оиладор аст, чанд фарзанд шудан, чӣ қадар фосилаи байни таваллудкунӣҳо нигоҳ доштан ва ғайра. Аксарияти иштирокчиёни конференсия аз суханрониҳои, ки хусусияти қатъии идрок доштанд, чунин фаҳмиданд, ки ҳама, бидуни истисно, новобаста аз хоҳиш, бояд ҳатман ба банақшагирии оила машғул шаванд, ва давлат ҳангоми банақшагирии оила меъёри муайяни фарзанддориро муқаррар мекунад.

Саввум, ҳамаи иштирокчиёни конференсия мефаҳмиданд, ки таваллудкунӣҳои зуд–зуд метавонанд боиси харобшавии организми зан, таваллуди кӯдакони заиф ва бемор гарданд, ки инро С.Ҳ. Ҳакимова, бо намоиш додани наворҳо (филмҳои кӯтоҳметраж), бо дард нақл мекард. Одамон ҳамаи инро мефаҳмиданд, зеро аҳоли дар ин масъалаҳо аз ҳаёти шахсии оилаҳои худ маълумот ва таҷрибаи зиёд доштанд.

Чорум, ҳамаи кӯшишҳои исбот кардани зарурати банақшагирии оилаҳо ба соҳили бетони чунин мафҳум, ба монанди талаботи оилаҳо ба фарзанд бармеҳӯрданд. Дар он вақт кам нафарони ширкаткунандагони конференсия донишҳои демографӣ доштанд. Аҳоли низ саводи сусти демографӣ доштанд, инчунин дар низоми маориф фанни демография таълим дода намешуд. Дар Тоҷикистони аксаран аграрӣ, дар муқоиса бо кишварҳои Аврупо, талаботи баланди аҳоли ба

фарзанд вучуд дошта, он тавассути тақрибан пурра татбиқ кардани бороварии худаз ҷониби оила (хусусан дар деҳот) амалӣ карда мешуд. Сабаби ин анъанаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, маишӣ, ахлоқӣ, маънавӣ, этникӣ, динӣ ва инчунин серфарзандӣ буданд.

Ин ва бисёр нозуқиҳои дигари сабабҳои серфарзандӣ аз ҷониби С.Ҳ. Ҳақимова дар раванди татбиқи ғояҳои худ дар бораи банақшагирии оила ба ҳисоб гирифта нашуданд.

Дар ин ҷо мехостем қайд намоем, ки дар солҳои аввали истиқлолияти давлатӣ Бонки Ҷаҳонӣ, ТУТ ва дигар ташкилотҳои байналмилалӣ ба мучахҳаз гардонидани Тоҷикистон, ба мисли тамоми Осиёи Миёна, бо усулҳо ва воситаҳои муосири пешгирии зоиш шурӯъ карданд. Онҳо корҳои зиёди табиғотӣ анҷом дода, тавассути Марказҳои таъсисёфтаи банақшагирии оила онҳо занонро ба истифодаи воситаҳои гуногуни пешгирии ҳомиладорӣ ҷалб мекарданд. Ба кадри зиёд шудани таҷрибаи истифодаи контрацептивҳо тадриҷан дар байни аҳолии паёмадҳои манфии истифодаи контрацептивҳо барои саломатии занон, зоиш ва бисёр чизҳои дигар зуҳур ёфта гирифтанд. Оҳиста– оҳиста муносибати аҳолии ба амалияи банақшагирии оила қисман манфӣ гардид. Дар як муддати кӯтоҳ коэффисиенти зоиш аз 38,8 соли 1989 ба 27– 28, ки беш аз бист сол боз нигоҳ дошта мешуд, коҳиш ёфт. Чаро он паст намешавад? Зеро ки дар оилаҳо талабот ба серфарзандӣ вучуд дошт.

Бо мақсади тақмили идоракунии равандҳои демографӣ дар соли 2002, зери № 201 аз 6 май, аз Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Консепсияи сиёсати давлатии демографии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2003– 2015»-ро тасдиқ карда, баъдан аз ҷониби гурӯҳи ҳукумати қорӣ зери роҳбарии профессор С.И. Исламов «Барномаи татбиқи Консепсияи сиёсати давлатии демографии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2003– 2015» таҳия кард шуд, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 декабри соли 2002, зери № 501 тасдиқ гардид. Ҳамин тариқ, аз моҳи январи соли 2003 қорӣ кардани чорабиниҳои Барномаи мазкур муқарраргардида шурӯъ

шуд. Барномаи мазкур маҷмӯи чорабиниҳоро дар самтҳои зерин дар бар мегирифт:

– мақсадҳо, вазифаҳо, усулҳо ва натиҷаҳои банақшагирии оила дар асоси ба назар гирифтани талаботи оилаҳо ба шумораи фарзандон, бо роҳи баланд бардоштани сатҳи зиндагии оилаҳо, таҳсилоти аҳоли, сатҳи таҳассус, дастгирии иҷтимоии оилаҳои серфарзанд ва ғайра;

- саноатикунони иқтисодиёт;
- шаҳришавии кишвар;
- баланд бардоштани сатҳи таҳсилоти ҳамаи қишрҳои аҳоли;
- баланд бардоштани сатҳи шуғли аҳоли;
- таҳкими саломатӣ ва зиёд кардани дарозии умри аҳоли;
- муҳочирати аҳоли;
- тавсеаи дастрасии аҳоли ба арзишҳои дини Исломи;
- тақвияти вазифаи иқтисодии оила;
- таҳкими низоми ҳифзи иҷтимоии оила ва аҳоли; баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли;
- мустаҳкам намудани никоҳи оила ва издивоҷ;
- кори фарҳангӣ– таблиғотӣ;
- тайёр кардани кадрҳо ва гузаронидани корҳои илмӣ– таҳқиқотӣ барои таъмини фаъолияти барнома ва ғайра.

Дар маҷмӯъ, тибқи барнома, татбиқи беш аз 115 чорабиниҳо ба нақша гирифта шуда буд.

Иҷрокунандагони барномаи мазкур ҳамаи вазорату идораҳо, ташкилотҳои давлатӣ ва ғайриҳукуматӣ, шӯроҳои деҳотӣ ва шаҳрӣ, ҷамоатҳо ва ғайра буданд. Ба ибораи дигар, тамоми ҷомеа сафарбар карда шуда, ҳамзамон «Барнома тавачҷуҳи ба рушди дарозмуҳлати демографии кишвар аз тариқи рушди умумии иқтисодии кишвар, шуғл, тандурустӣ, маориф, сатҳ ва тарзи ҳаёт, шароити зиндагӣ ва меҳнат, муносибатҳои издивоҷ– оилавӣ, рушди шаҳрсозӣ, адабиёт, санъат, корҳои тарбиявӣ, ҳифзи иҷтимоии аҳоли диққати асосӣ медиҳад»[18, 5].

Ба ибораи дигар, тағйир додани равандҳои демографӣ бо роҳи суръат бахшидани рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар,

оила ва тағйир додани тамоюлҳои арзишии оилаҳо пешбинӣ шуда буд. Илми демографӣ исбот кардааст, ки бо рушди иҷтимоию иқтисодии ҷомеа зарурати баланд бардоштани сифати аҳоли тақвият меёбад. Инҳо талаботҳои объективии рушди ҷамъияти мебошанд, зеро, бешубҳа, ба ҷои миқдор сифати аҳоли тақвият хоҳад ёфта, маҳз ҳамин шарти асосии пешрафти илмӣ– техникӣ, шарти ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ мебошад.

Дар тӯли солҳои амали «Барнома» Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор қарорҳо қабул кард, ки бо вазифаҳои «Барнома» пешбинӣ шудаанд (ҷадвали 39).

Ҷадвали 39.

Ҷорабиниҳо аз рӯи барномаи демографӣ барои солҳои 2003–2015	Қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва пешниҳодҳои Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон
1. Саноатикунони иқтисодиёт. 2. Шаҳрсозии кишвар.	Дастурҳои Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон оид ба гузариши иқтисодиёти кишвар аз аграрӣ– саноатӣ ба саноатӣ– аграрӣ. Наздик кардани тарзи ҳаёти деҳотӣ ба тарзи ҳаёти шаҳрӣ, бунёди корхонаҳои хурди саноатӣ дар деҳот, ҷорӣ кардани таҷҳизоти хурд дар корҳои кишоварзӣ, ва ғайра.
3. Баланд бардоштани сатҳи таҳсилоти тамоми кишроҳои аҳоли.	Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф».
4. Баланд бардоштани сатҳи шуғли аҳоли.	Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шуғли аҳоли».
5. Таҳкими саломатӣ ва зиёд кардани дарозимурӣ аҳоли.	Қонун дар бораи рушди тандурустӣ. Тадбирҳо оид ба дастгирии пиронсолон.
6. Идоракунии муҳоҷирати аҳоли.	Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи гурезагон.
7. Васеъ намудани дастрасии аҳоли ба арзишҳои дини Ислам.	Соли 2007 Куръон ба забони тоҷикӣ тарҷума шуд; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии

	вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» қабул карда шуд.
8. Тақвияти вазифаи иқтисодии оила.	Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросимҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хочагии деҳқонӣ (фермерӣ)».
9. Тақвияти ҳифзи иҷтимоии аҳоли ва оилаҳо.	Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъюбон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи саломатии аҳоли».
10. Баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли.	Ҳарсола зиёд кардани музди меҳнат, кумак ба пиронсолон, маъюбон, ятимон ва ғайра.
11. Мустақкам кардани ниҳоди оила ва издивоҷ.	Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баланд бардоштани синни никоҳ»; Қонун «Дар бораи никоҳи хешовандӣ».
12. Кори фарҳангию таблиғотӣ ва кори тарбиявӣ.	Дар ҳама донишгоҳҳои кишвар ҷорӣ кардани курси «Асосҳои демография», ҷашнгирии солонаи «Рӯзи оила». Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатӣ».
13. Тайёр кардани кадрҳо ва гузаронидани корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ.	Институти демографияи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Дар яке аз пурсишҳои ҷомеашиносии мо дар соли 1983 саволи зерин ба саволнома дохил карда шуда буд: «Оё шумо серфарзандии худро нигоҳ медоред, агар давлат дастгирии оилаҳоро дар ин масъала қатъ кунад?». Ҷавоб ғайриҷашмдошт буд: қариб 80% посухдиҳандагон ҷавоб доданд, ки онҳо серфарзандии худро нигоҳ хоҳанд дошт. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки дастгирии давлатӣ дар нигоҳ доштани сатҳи баланди зоиш то андозае таъсир дорад, аммо на он қадар, ки муайянкунанда бошад. Бинобар ин, дар ҳаёти оилаҳои серфарзанд чунин омилҳои мавҷуданд, ки аз кумаки давлат ба оилаҳо баландтар меистанд. Ин дар сиёсати қабулшудаи

фарккунонидашудаи демографии ИҶШС ба назар гирифта нашуда буд. Ба эҳтимоли зиёд, ин натиҷаи маҳдудиятҳои остонавии рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангӣ– маишии ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна буд. Инро боқӣ мондани зоиши баланди аҳолии Осиёи Миёна тасдиқ мекунад. Сабаби асосии ба таъхир афтодани гузариши демографӣ дар Тоҷикистон дар шароити ИҶШС афзоиши сусти рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангии ин минтақаҳо буд, ки меъёрҳои анъанавии рафтори демографии аҳолиро нигоҳ медоштанд.

Дар шароити муосир чор шакли банақшагирии оиларо фарқ кардан мумкин аст:

1. Таҷовузкорона – инсонбадбинона. 2. Маъмурӣ – иродвай. 3. Демократӣ. 4. Инфиродӣ – ташаббускорона.

Шакли якуми банақшагирии оила малтузианӣ ном дорад. Он камшавии шумораи аҳолиро бо роҳи ҷангҳо, қашшоқӣ, паҳншавии бемориҳои сироятӣ ва ғайра, пеш аз ҳама, дар байни пролетариат, халқи оддӣ пешбинӣ менамояд. Ин шакли банақшагирии оила тақрибан аз ҷониби ҳамаи мутафаккирони пешрафтаи ҷаҳон мавриди маҳкум қарор гирифт. Он ба ҳимояи манфиатҳои синфи капиталистӣ нигаронида шудааст.

Шакли дуюми банақшагирии оила барои ҚМЧ, Сингапур ва ғайра хос аст. Бо мақсади паст кардани коэффисиенти зоиш, барои ҳар як оила меъёри таваллуд – як кӯдак муқаррар карда шуд. Ҳар касе, ки ин шартро вайрон мекард, зери мучозоти бузурги моддӣ қарор мегирифт.

Дар Чин ба ҷуфти оилавии сарватманд лозим меояд ҳадди аққал 5.063.550 юан (804 ҳаз. доллари ШМА) барои таваллуди кӯдаки зиёдате, аз нуқтаи назари ҳокимият, пардохт кунад. Мувофиқи маълумоти Женмин – Жибао дар соли 2010, дар як ҷуфти оилавӣ якбора ҳашт дугоник– бо ёрии БЭЖ (бордоркунии экстракорпоралӣ) таваллуд шуданд. Пас аз фаҳмидани бордоршавии бо муваффақияти ҳаштгона, зану шавҳар ду модари ҷойгузинро пайдо карданд, ки панҷ фарзандро ба дунё оварда, таваллуд карданд, се нафари дигарро модари худашон ба дунё овард. Ин ҳодиса, ба навиштаи расонаҳои чинӣ, кишвареро

такон дод, ки дар он давлат сиёсати «як оила – як фарзанд»-ро ҷорӣ кардааст.

Тавре ки Департаменти тандурустӣ ва Кумитаи банақшагирии зоиши вилояти Гуандун рӯзи 13 декабр хабар доданд, азбаски ҷуфти ҳамсар дар деҳот ба қайд гирифта шудааст, ва ба сокинони деҳа иҷозат дода шудааст, киду фарзанд дошта бошанд, қарор қабул карда шуд, ки «сегоникҳое, ки модари худ ҳамл ва таваллуд кардааст, қонунӣ эътироф карда шаванд, кӯдакони боқимонда ҳамчун баландшавӣ аз стандартҳои зоиш ҳисобида шаванд, ки барои ин ба оила лозим меомад ҷарима пардохт кунад. Аз рӯи тарофаи пасттарин бояд ҷарима ба маблағи 5.063.550 юан (804 ҳаз.доллари ШМА) пардохт карда шавад».Пас аз як муддати муайян дар ҚМЧ камшавии шумораи захираҳои меҳнатӣ ва баланд шудани сатҳи пиршавии аҳоли ба назар мерасид. Аён гардид, ки Чин метавонад дар ояндаи наздик ба бухрони чиддии демографӣ дучор ояд. Бо назардошти ин, аз соли 2016 аз ҷониби ҳукумати Чин қарор дар бораи иҷозат додан ба доштани ду фарзанд ба оилаҳо қабул карда шуд.

Сиёсати саҳти оилаи дуфарзанда дар Сингапур ва дар баъзе кишварҳои дигар ҷорӣ карда шудааст.

Шакли сеюми банақшагирии оила, ки дар бисёр кишварҳои ҷаҳон паҳн шудааст, муқаррар намудани меъёрҳои фарзанддориро барои оила пешбинӣ намекунад. Он тағйир додани талаботи оилаҳоро ба фарзанд бо роҳи рушди ҳамаҷониба ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии оилаҳо, сифати аҳоли ва ғайра пешбинӣ мекунад, ки тадричан ба оптимизатсияи зоиш дар оилаҳо оварда мерасонад.

Шакли чоруми банақшагирии оила бо ташаббуси оилаи алоҳида, сарфи назар аз мавҷуд будани сиёсати давлатӣ оид ба оила, амалӣ карда мешавад.

Ҳиндустон, ки аз нимаи солҳои 50–ум сиёсати демографиро пеш гирифта буд, дар марҳилаи аввал кӯшиш кард, ки барои паст кардани коэффисиенти зоиш чораҳои маъмуриро татбиқ кунад. Аммо, ин сиёсат муваффақият ба бор наоварда, боиси норозигии як қисми аҳоли низ гардид. Аз ин рӯ, барои

истифодаи усули демократии банақшагирии оила тасмим гирифта шуд. Барнома оид ба баланд бардоштани сатҳи иқтисодӣ, иҷтимоӣ– маишӣ, фарҳангӣ, тарбиявӣ ва таҳсилотӣ, гузаронидани корҳои табиғотӣ дар байни аҳоли ва бо ин роҳ ҳалл кардани масъалаи коҳиш додани зоиш аз ҷониби худи аҳоли қабул карда шуд. Бо ин роҳ айни замон Ҳиндустон ва бисёр кишварҳои ҷаҳон ҳаракат карда истодаанд.

Бояд дар назар дошт, ки ин тамоюл бояд зери назорати давлат, ҷомеа ва оила қарор гирад, то коҳиш ёфтани коэффисиенти зоиш то сатҳе, ки афзоиши манфии аҳолиро ташаккул хоҳад дод, пешгирӣ карда шавад. Ба ин роҳ додан мумкин нест ва нақши ҳалкунандаро бояд сиёсати демографии давлат бозад.

Дар «Барномаи татбиқи Консепсияи сиёсати давлатии демографии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2003– 2015» роҳ ба сӯи рушди ҳамаҷонибаи инсон, баланд бардоштани сатҳи зиндагии ӯ, баланд бардоштани сифати зиндагӣ, таҳсилот, иқтисоди оила, фарҳанг, урфу одат ва анъанаҳо, дин ва ғайра гирифта шуд. Таъкид шуда буд, ки банақшагирии оила дар Тоҷикистон кори озоди оила бидуни ягон таъсир ба он мебошад.

Аслан, чунин муносибат барои давлат комилан мувофиқ буда, принсипҳои демократияро дар оилаҳо татбиқ мекард. Барномаи қабулшуда ба тамоми ҷанбаҳои рафтори демографии оилаҳо ва шахсиятҳои алоҳида, аҳолии Тоҷикистон таъсири бузурги мусбат расонид.

Аксарияти кишварҳои ҷаҳони ислом (Покистон, як қатор кишварҳои Африқо, Тунис, Индонезия, Шри– Ланка, Кувайт, Миср ва ғайра) муқобили бурдани банақшагирии оила бо усулҳои маъмурӣ–иродавӣ мебошанд. Онҳо ба таври қатъӣ зидди исқоти ҳамл, ба истиснои ҳолатҳои истисноӣ, мебошанд. Усули асосии банақшагирии оила дар ин кишварҳо тағйир додани талаботи оилаҳо ба серфарзандӣ бо роҳи баланд бардоштани сифати хизматрасонии тиббӣ, таҳсилот ва рушди иқтисодӣ мебошад. Коҳиш додани фавти кӯдакон бо роҳи додани қарзҳои имтиёзнок ба занон, мусоидат ба даст овардани

истиқлолияти иқтисодӣ аз шавҳар, ба инобат гирифтани ҳуқуқ ба озодӣ, анъана ва урфу одатҳои ҳар як миллат.

Таъмини баробарҳуқуқии мардон ва занон, зиёд кардани сармоягузори ба инсон пешниҳод карда мешавад. Расонидани кумак ба табақаҳои осебпазири аҳоли, рушди модарии бехатар, таҳкими солимии репродуктиви занон. Ҳар як кишвар бояд сиёсати банақшагирии оиларо бо назардошти хусусияти худ дошта бошад. Ҳифзи муҳити зист низ муҳим аст.

Моҳиятан, масъалаҳои демографӣ – ин масъалаҳои рушди иқтисодӣ мебошанд. Бояд баланд бардоштани сифат ва сатҳи зиндагӣ, мақоми зан дар ҷомеа ва баланд бардоштани масъулияти мардон барои банақшагирии оила таъмин карда шавад. Ба эҳтимоли зиёд, вақти гузаштан аз банақшагирии оила ба банақшагирии шумораи аҳоли фаро расидааст. Зарур аст аҳоли ҳамчун захираи дорои сифатҳои муайян ҳисобида шавад, ки истифодаи пурраи онро имконпазир мегардонад. Бояд дар назар дошт, ки сиёсати нуфузи аҳоли–ин сиёсат дар соҳаи маориф, тандурустӣ, масъалаи озуқаворӣ, озодии занон ва ғайра мебошад. Муҳим, ба назари мо, баланд бардоштани саводнокии демографии аҳоли мебошад.

Аз гуфтаҳои боло ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки сиёсати демографӣ ҳамчун сиёсати давлат бо рушди капитализм пайдо шудааст. Аммо, назорати зоиши инсон, тавре ки дар боло нишон дода шуд, қариб дар ҳамаи зинаҳои ибтидоии мавҷудияти ҷомеаи инсонӣ арзи вучуд дорад. Ин як падидаи берун аз синфӣ мебошад.

Коркард ва дар ҳаёти аҳоли татбиқ намудани “Барномаи амалисозии Консепсияи давлатии сиёсии демографии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2003–2015”, яке аз аввалин дар Осиёи Марказӣ ҳуҷҷати асосӣ ба ҳисоб меравад, ки нақши инқилобии моҳияти баланд бардоштани маълумотнокии демографии аҳолии Тоҷикистон, аз ҷумла дар самти банақшагирии оиларо роҳандозӣ намудааст. Вай дар тафаккури аксарияти халқи оддӣ, хусусан занҳои хонанишин тағйиротҳои куллии фаҳмиши моҳияти банақшагирии оила, макон ва нақши фарзандон дар оила, дар шароити тағйирёбии рушди ҷомеаҳо ба миён гузошт.

5.2. Идеали анъанавии оила ва омилҳои дастгирикунондаи ҳифзи он дар Тоҷикистон

Дар адабиёти илмӣ, вобаста аз вазифаҳои аъзои оила, оилаҳои анъанавӣ ва муосирро фарқ мекунанд. Дар оилаҳои анъанавии зан хоҷагии хонаводаро пеш мебаранд, фарзанд ба дунё оварда, тарбия мекунанд ва ғайра, шавҳар бошад, хӯчаини бе чунучаро ва соҳибмулки амволи оила мебошад. Дар оилаҳои муосир вазифаҳои эгалитарӣ пайдо мешаванд, яъне зану шавҳар дар оила баробархуқуқанд, ҳарду кор мекунанд, дар ҳаёти хоҷагидорӣ оила, дар тарбияи фарзандон иштирок мекунанд. Ҳар як навъи оила рафтори демографии худро дорад.

Ба қадри рушди ҷомеа бо баланд шудани сатҳи таҳсилоти ҷуфтҳои издивоҷӣ, фарҳанг, ҷорӣ кардани арзишҳои нави иҷтимоӣ дар ҳаёти оилаҳои анъанавӣ тадриҷан оилаҳои анъанавӣ ба оилаҳои муосир табдил меёбанд. Ин гузариш дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оҳиста идома дорад. Дар ин робита саволе ба миён меояд: «Қадам омилҳо ба чунин гузариш монеа мешаванд? Умуман, оё чунин гузариш ба навъи аврупоӣ оила дар кишварҳои осеёӣ зарур аст?

Дар робита ба ин, мо кӯшиш кардем, ки ин масъалаҳоро баррасӣ кунем.

Тибқи ибораи дар адабиёт пазируфташуда, оила ҳамчун воҳиди ҷамъиятӣ дар асоси никоҳ, муносибатҳои ҳешовандии хунӣ, ҳамзистӣ, бучети умумӣ, кумаки тарафайн ва масъулияти маънавии гурӯҳи муайяни одамон амал мекунанд [19,175].

Илми муосир ҷавоби дақиқро оид ба замони ба вучуд омадани оила ҳамчун як ниҳоди иҷтимоӣ намедихад, аммо он дар бораи қонуниятҳо, марҳилаҳо ва шаклҳои рушди он дониши возеҳ медиҳад. Ин масъалаҳо ба таври муфассал дар таҳқиқотҳои илмӣ: Ф.Энгелс, Ж.Ф. Лафито, И.Я.Бахофен, Л.Г. Морган ва дигарон баён шудаанд. Дар давраи шӯравӣ оила дар асарҳои А.И.Антонов, В.М.Медков, Н.В.Зверева, А.Я.Кваш, Л.Е.Дарская, А.А.Кисляков, М.Ковалевский, А.Г.Вишневский, Э.К.Василева, А.Г.Харчев ва дигарон мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Дар Тоҷикистон масъалаҳои оила дар асарҳои С.И.

Исламов, Ф.С. Исломов, А.И. Субҳонов, М. Абдуллоева, А.Д. Ҳайдаров, Х. Исломов, Ҷӯрабоева Д.Г. ва дигарон омӯхта шудаанд.

Таърихан пеш аз пайдоиши оила як қатор умумиятҳои инсонӣ: ҷомеаи ибтидоӣ, авлод, қабила, оилаи падарсолорӣ, оилаи модарсолорӣ, оилаи якникоҳӣ, ки пайдоиши он бо бавучудоии моликияти хусусӣ ва синфҳо дар ҷомеа алоқаманд буд, ҷой доштанд.

Ҳамин тариқ, ҳар як ҷомеа шакли ба он муносиби оиларо ба вучуд меорад. Ҳоло дида мебароем, ки кадом омилҳо оилаҳои анъанавиро ҳифз мекунанд, ва кадомашон онҳоро вайрон мекунанд.

Оилаҳои калон қиёсан осудаҳол буданд. Истеҳсоли молҳои истеъмолӣ дар шароити меҳнати дастӣ пурра аз шумораи дастони қорӣ вобаста буд, бинобар ин, оилаҳо ба нигоҳ доштани сатҳи ба таври анъанавӣ баланди зоиш манфиатдор буданд. Масъала оид ба ягон хел маҳдуд кардани зоиш дар назди оила гузошта намешуд.

Зоиши номаҳдуд ҳамчун анъанаи мардум бар пояи муқаррароти дини ислом асос ёфта арзёбӣ мешуд, аммо чизи асосӣ он буд, ки серфарзандӣ – ин тарзи ҳаёти оилаҳои деҳот мебошад, ки дар шароити умумии зиндагӣ ба миён омадааст. Аммо, дар айни замон, дар баъзе ҳолатҳо оилаҳо ба маҳдуд кардани зоиш ё ҳомиладорӣ мурочиат мекарданд. Ин аз он сабаб имконпазир буд, ки дар байни мардум ва табибон воситаҳо ва усулҳои назорати зоиш маълум буданд.

Ба қадри гузариш аз як зинаи сохти ҷамъиятӣ ба зинаи дигар, тадричан бо нигоҳ доштани боқимондаҳои гузашта барои муддати тӯлонӣ, урфу одат ва анъанаҳои нав ташаккул меёбанд, амалкунандаҳо суст мешаванд, ки дар бораи он мо дар поён муфассалтар истода мегузарем.

Саволе ба миён меояд: «Чаро дар Тоҷикистон урфу одатҳои гузашта дар оилаҳо ба дараҷаи назаррас ҳифз мешаванд?»

Анъана (аз латинӣ – Tradition – интиқол; ривоят) – ин унсуре мероси иҷтимоӣ ва фарҳангист, ки аз насл ба насл

интиқол ёфта, дар ҷомеаҳо, синфҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ муддати тӯлонӣ ҳифз мешавад. Ба сифати анъанаҳо меъёрҳои муайяни ҷамъиятии рафтор, арзишҳо, ғояҳо, урфу одатҳо ва ғайраамал мекунанд.

Ба назари мо, анъана дар урфу одат пайдо мешавад. Урфу одат дар натиҷаи такрори ҳама гуна падидаҳо, малакаҳо, усулҳо дар ҳаёти оддии оилаҳо пайдо мешавад. Агар урфу одат аз нуқтаи назари оила ва ҷомеа ба манфиатҳои онҳо ҷавобгӯ бошад, пас тадриҷан ин равандҳо паҳн шуда, такрор ёфта, дар ҳаёти оила ва ҷомеа тасдиқ мешаванд.

Такрори доимии урфу одатҳо аз ҷониби оилаҳо ва ҷомеа ва мустақкам шудани он дар ҳаёти онҳо урфу одатро ба анъана табдил медиҳад.

Урфу одат метавонад пайдо шавад, аммо агар аксарияти оилаҳо ё ҷомеа онро қабул накунанд, пас он метавонад тадриҷан аз байн равад. Агар урфу одат яқдилона ё дар аксари ҳолатҳо аз ҷониби оила ва ҷомеа қабул карда шавад, он гоҳ он инкишоф ёфта, баъдан дар шакли анҷомёфта ба анъана табдил меёбад.

Анъанаҳо метавонанд худ ба худ пайдо нашаванд. Дар асоси анъана аз ибтидо тавачҷуҳ ба дин, давлат, табақаҳо, аҳоли, гурӯҳи иҷтимоӣ, шароити зиндагии онҳо, маишат ва ғайра қарор дорад.

Анъанаҳои умумии инсонӣ қисми зиёди аҳолиро фаро мегиранд. Одатан, ба ин категория, масалан, бисёр кирдорҳо ва амалҳои пайравони дини Исломо нисбат додан мумкин аст, ки бо меъёрҳои шариати исломӣ алоқаманданд. Аз ин рӯ, гуфтан мумкин аст, ки анъанаҳои динӣ дар таърихи халқи тоҷик таърихи тӯлонӣ доранд. Бинобар ин, анъанаро дар доираи халқияти додашуда умумии инсонӣ номидан мумкин аст. Амалҳои одамон ҳастанд, ки бевосита ба уҳдадориҳои диндорон дохиланд, ки дар бораи он дар китоби муқаддаси Қуръон навишта шудааст. Иҷроиши ин уҳдадориҳо барои ҳар як диндор қонуни ҳатмӣ мебошад. Меъёрҳои шариат аз бисёр ҷиҳатҳо бо меъёри ҳаёти ҳаррӯзаи аҳоли печида мебошанд.

Категорияи марказии табдилёбии баъзе муқаррароти динӣ ба урфу одатҳо ва анъанаҳо «гуноҳ» аст. Ин категория дар дини

Ислом бунёдӣ буда, борҳо дар Қуръон, инчунин дар Авасто ва дигар китобҳои муқаддас зикр мешавад. Масалан, агар нафари мусулмон рӯза нагирад, ӯ ҳақпулиҳои ҳатмӣ надихад, намоз нахонад, ва ғайра, пас ин гуноҳи азим аст, ки дар китоби Сиччин сабт карда шуда (20, 1071), ва дар рӯзи қиёмат мусулмоне, ки ин қисми гуноҳхоро содир кардааст, бояд азоби илоҳиро бинад.

Имони одамон ба Худо ба андозае қавӣ аст, ки ҳазорсолаҳо мегузаранд, аммо ҳар як мусулмон дар умқи ҷони худ аз ҷазоҳои илоҳӣ метарсад. Ин аз насл ба насл мегузарад, дар ҳар як амали одамон такрор меёбад ва, бинобар ин, имон ба Худо уҳдадорӣ асосии мусулмон аст. Маҳз аз ин рӯ, Ислом, бо истифода аз қудрати таъсири дин ба рӯҳияи мардум, ба ташаккули амалҳои дубораи ҳатмии одамоне шурӯъ кард, ки мустақиман ба Қуръон иртибот доранд ва ё иртибот надоранд, аммо тибқи урфу одат онҳо бояд риоя шаванд, вагарна гуноҳ содир мешавад.

Дар шароити бесаводии қисми асосии мардум исбот кардан хеле душвор буд, ки агар шумо чунин коре накунад, пас ин барои шумо, барои оила, иқтисод, некӯаҳволӣ, саломатӣ, риояи шароити санитарӣ– бешдошти зиндагӣ ва маишат, эҳтироми калонсолон ва махсусан волидон, занон, ниёзмандон ва дигарон, дар маҷмӯъ, бад аст.

Аз ин рӯ, кишрҳои пешрафтаи ходимони динӣ, олимон, шоирон, фолклоршиносон ва дигарон аз таъсири калимаи «гуноҳ» барои дар ҳаёти табақаи васеи мардуми оддӣ ҷорӣ кардани арзишҳои оддӣ иҷтимоӣ истифода мебаранд. Масалан, ба замин партофтани нон ё нонрезаҳо гуноҳи азим ҳисобида мешуд ва мешавад; поймол кардани биринҷ, агар он ба замин пош хӯрад, балки онро зуд чамъ овардан лозим аст, зеро тибқи ривоят биринҷ ба дандонҳои пайғамбар Муҳаммад нисбат дода мешавад; намакро дар кучое ки набошад пош додан мумкин нест, зеро ин метавонад боиси ҷанҷоли байни одамон гардад; агар дар кӯча зери пойҳои шумо қоғазӣ тоза ё шохҳои дарахтон бошад, пас онҳоро гирифта, дар канори роҳ гузоштан лозим аст, то ки гуноҳе содир нашавад. Дар мавриди мазкур, аз замонҳои қадим, вақте ки мубодила ба руш оғоз кард, дар Осиёи Миёна, аз ҷумла дар Тоҷикистон, ба сифати муодили мубодила

намак, гандум, нон, биринч ва ғайраро истифода мебурданд. Тавассути исрофкорию онҳоро гуноҳ эълон кардан, нақши ин маҳсулот ҳамчун муодилҳои умумӣ дар байни дигар маҳсулот баланд мешуд. Ғайр аз ин, истифодаи сарфакоронаи ин маҳсулот барои ҳар як оила муфид буд.

Тавассути калимаи «гуноҳ» бисёр меъёрҳои оддии рафтори санитарӣ – беҳдошти одамон, меъёрҳои эҳтироми тарафайн, одоб ва ғайра қорӣ карда мешуданд. Масалан, пас аз рафтани ба хочатхона дастҳоро шустан лозим аст, вагарна гуноҳ содир мешавад. Бо дастҳои ношуста даст додан ба дигарон гуноҳ ҳисобида мешавад; пеш аз хӯрокхӯрӣ дастҳоро шустан шарт аст, агар ин қорӣ карда нашавад, пас ин ҳам гуноҳ аст; ҳангоми ворид шудан ба хона ё ҳуҷрае, ки одамон нишастаанд, бояд ҳатман салом дода шавад, ва ғайра.

Чунин мисолҳои анъанаҳои халқӣ, ки дар оилаҳои тоҷик мушоҳида мешаванд, хеле зиёданд. Омезиши муфид бо гуворо, ба ибораи дигар, истифодаи дин барои ҳифзи саломатӣ, фарҳанг ва ғайраи аҳоли, воситаи тавоно барои интиқол ва таблиғи амалҳои муфид аз тариқи механизмҳои дин буд, ки барои ҳазорсолаҳо имкон дод, ки анъанаҳои пураарзиш дар оилаҳои анъанавӣ ҳифз карда шаванд, ва ин анъанаҳо то имрӯз дар ҳаёти оилаҳо ва ҷомеа пойдоранд.

Канали дигари ҳифзи анъанаҳои ҳазорсола дар оилаҳо фолклор, назми классикӣ ва адабиёт мебошанд. Қувваи асосии ин соҳаҳои фаъолияти инсон дар он буд, ки анъанаҳои халқӣ бо меъёрҳои динӣ моҳирона омезиш ёфта, ба монанди сурби гудохта ба шуур, маишат, фарҳанг, тарзи ҳаёти оилаҳо барои ҳазорсолаҳо рехта мешуданд. Тасодуфӣ нест, ки қариб ҳар сол халқи тоҷик чашни 500, 1000, 1500 ва ғайраи солгарди бузургтарин классикони назми тоҷику форс, олимони ходимони ҷамъиятиро чашн мегиранд, ки дар эҷодиёти онҳо дар шакли ҳикояҳо, манзумаҳо, шеърҳо, пандҳо, ба васиятҳо, мисолҳо аз ҳаёт ва анъанаҳои оилаҳо, ки арзиши худро то имрӯз ҳам гум накардаанд, равшанӣ меандозанд.

Дар қисми қавлҳо эҷодиёти шифоҳои тоҷикон – фолклор низ бой аст. Имрӯз, ёфтани суҳбати дӯстон, чашну маросимҳои

фарҳангӣ, ки тақрибан ҳар як иштирокчӣ ё аз қавлҳои ҳақмионаи халқӣ, ё аз зарбулмасалҳои ҳикматомез, иқтибосҳои аз таҷрибаи зиндагӣ ва гуфтаҳои офарандагони бузурги қадимии илм ва адабиёт, фолклори мо, ки ба таҳкими анъанаҳо, урфу одатҳо, фарҳанг, сифатҳои олии инсонӣ, инсондӯстӣ нигаронида шудаанд, номумкин аст.

Ҳамаи ин ба гӯшт ва хуни мардуми ҷаббида шуда, ва ин анъанаҳои оилавӣ ба як нерӯи азим табдил ёфтанд, ки дар давоми 50– 100 сол шикастани он хеле мушқил аст. Аммо аз тарафи дигар, оё онҳоро шикастан лозим аст, зеро урфу одатҳо ва анъанаҳо аз ҷониби худи халқ ва бо тағйир ёфтани омилҳои таъсиррасон ба қудрати ин ё он анъанаи ташаккул меёбанд, худи халқ тадриҷан аз баъзе анъанаҳо даст кашада, анъанаҳои нави қабул мекунанд, ки ба рӯҳия ва мазмуни ҳаёти нав мувофиқ мебошанд.

Масалан, 30– 40 сол пеш, вақте ки куҳансолон ягон ҷорабиниро ба анҷом мерасониданд, ба ин оила орзу мекарданд, ки писарон ва духтарони бисёри хушбахт дошта бошанд, то ки ба волидонии худ дар пиронсолӣ хизмат кунанд. Дар айни замон, калимаи «бисёр» тақрибан тақрор намешавад, балки дар орзуҳои худ танҳо гуфта мешавад, то, ки Худованд ба ин оила писарон ва духтарони оқил, хушбахт ва хизматгори волидонии пирро ато кунад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки дар ҳаёти оила ва халқ анъанаи серфарзандӣ тадриҷан ба гузашта табдил меёбад.

60– 70 сол пеш дар аксари ҳолатҳо арӯсро барои домод волидон ва хешовандони домод интиҳоб мекарданд. Таҳқиқотҳои солҳои охири мо нишон доданд, ки тақрибан 70% ҷавонон мустақилона бо якдигар шинос шуда, худашон дар заминаи муносибатҳои муҳаббат ва эҳтироми тарафайн шавҳар ва занро меёбанд. Хешовандон бошанд, тибқи анъана маросимҳои тӯёнаро барпо карда, тӯйро мегузаронанд. 60– 70 сол пеш раванди тӯй қомилан дигар буд. Дар ин раванд, ҳам унсурҳои оташпарастӣ (дини зардуштия), унсурҳои эътиқоди исломӣ ва унсурҳои ҳаёти нави шӯравӣ ҳузур доштанд. Пас аз он сохторҳои идеологии ҳокимият ба ҷорӣ кардани анъанаҳои арӯсӣ, ба истилоҳ «тӯйҳои комсомолӣ» шурӯъ карданд, ки

мохияташ аз он иборат буд, ки ба ғайр аз маросимҳои анъанавии издивоҷ оилаи домод бояд арӯсро бо либоси арӯсии аврупоӣ пӯшонида, тӯйро дар тарабхона бо фаровонии хӯрокҳои болаззат, нӯшокиҳо, рақс ва ғайра қайд намояд. Ин маросим тадриҷан ба як анъана табдил ёфт, гарчанде ки айни замон шумораи ками ҷавонон «тӯйҳои комсомолӣ» мегузаронанд. Ҷавонон инро меписанданд, аммо барои волидон тӯй ба хароҷоти дукарата рост меояд: як маротиба барои иҷрои анъанаҳои дар тӯли асрҳо ташаккулёфтаи тӯй, ва бори дуввум бошад, қариб бо ҳамон қадар хароҷот дар тарабхона. Пештар арӯсро ба хонаи домод дар ароба ё асп интиқол меоданд, ҳоло бошад, ин бо мушоияти (эскорти) мошинҳои гаронарзиш анҷом дода мешавад.

Одатан, ба зиёфатҳои тӯёна аз рӯйи анъана одамони бисёрро даъват мекарданд. Ин бо он асоснок карда мешуд, ки ин одамон, дар «оши никоҳ», иштирок карда, ҳамчун шоҳид амал мекунанд, ки навхонадорон ваъда медиҳанд, ки оилаи мустаҳкам ва ба ҳамдигар содиқ хоҳанд буд ва яққоя тамоми анъанаҳои марбут ба уҳдадорихоии оилавино иҷро хоҳанд кард. Вақте ки онҳо «омин» мегӯянд, онҳо аз Худо талаб мекунанд, ки шаҳодати иштирокчиёни тӯйро қабул кунад.

Ба таври анъанавӣ ҳам дар дини зардуштия, ҳам дар дини ислом ба оилаи қавӣ ва хушбахт тавачҷуҳи зиёд зоҳир карда мешуд. Пошхӯрии оила имрӯз ҳамчун бадбахтии бузург ҳисобида мешавад, гарчанде ки он то андозае заиф гардидааст.

Дар маҷмӯъ, гуфтан мумкин аст, ки анъанаҳо дар соҳаи муносибатҳои издивоҷӣ– оилавӣ, муносибатҳои репродуктивӣ тағйир меёбанд, аммо қудрати маросимҳои анъанавӣ ханӯз ҳам ба қадри кофӣ қавӣ аст.

Бо назардошти ин, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2007 Қонун «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросимҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»-ро қабул кард. Ин қонун дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросимҳо номида мешавад, на дар бораи манъ, зеро ин анъана ва маросимҳо дар ҳаёти аҳолии нақши муҳимро мебозанд. Анъана ва урфу одатҳо, маросимҳоро бо қонун бартараф кардан номумкин аст, зеро ҳамаи онҳоро

мардум ба таври пинҳонӣ риоя хоҳанд кард. Масалан, гарчанде ки ин қонун бо мақсади кам кардани хароҷот қабул шуда бошад ҳам, барои назорати риояи қонуни мазкур як комиссияи махсус таъсис дода шуда бошад ҳам, дар айни замон, як қисми аҳоли ба ин ё он тарз онро вайрон карда, ба риоя кардани принципҳои анъанаҳо ва маросимҳои таҳиягардида сазӣ мекунад.

Ҳаминро низ дар бораи маросимҳои дафн ва ёдбуд гуфтан мумкин аст. Ин маросимҳо асосан зери таъсири дин қарор доранд. Масалан, дар рӯзи дафн мардумони зиёде чамъ омада, ҳамаашон дуо мекунанд, ки Худованд гуноҳи марҳумро биомурад ва ӯро ба ҷаннат фиристад. Пас аз се рӯз, пас аз 20 рӯз, пас аз 40 рӯз, дар рӯзҳои таътил дар давоми сол мардумро ба ёдбуд даъват мекунанд. Ин санаҳо маъноӣ васеи динӣ доранд. Масалан, тибқи дини зардуштия, пас аз се рӯз ҷони майит аз пули Чинвот гузашта, мувофиқи аъмол ва кирдори ҳаётии ҷавид ба дунёи дигар: биҳишт ё дӯзах мегузашт. Аз ин рӯ, пас аз се рӯз муддати дароз андӯхгин мондану мотам гирифтани манъ карда мешуд. Яъне, ёдрас кардани рӯзи сеюми пас аз марг дорои маъноӣ муайян буд. Ин ба дигар ёдбудҳо (9, 20, 40 рӯз, сол ва ғайра) низ дахл дорад. Ин меъёрҳо аз ҷониби динҳои дигар низ риоя карда мешаванд.

Чаро маросимҳои марг ва мотамӣ ба таври ҷиддӣ риоя мешаванд? Шояд аз он сабаб, ки марг аз зиндагӣ тавонотар аст ва ҳама аз он метарсанд. Муаллиф “Қобуснома” навиштааст: пирӣ бемориест, ки доруро ҳеч табибе, ба ҷуз марг, барои он омода накардааст [22, 92].

Дар бораи анъанаҳои оилавӣ, ки дар тӯли асрҳо аз ҷониби дин ва одамон ташаккул ёфтаанд, минбаъд низ беохир навиштан мумкин аст. Саволҳои асосӣ ба миён меоянд: «Чаро ин анъанаҳо аз ҷониби ҷомеа ва оилаҳо риоя мешаванд? Мабдаъҳои асосии он кадомҳоянд? Оё идеалҳои анъанавии оиларо дастгирӣ лозим аст? Аввалан, дар Тоҷикистон тақрибан 73% аҳоли дар деҳот зиндагӣ мекунанд ва, дар айни замон, аксарияти онҳо пеш аз ҳокимияти шӯравӣ дар доираи муносибатҳои падарсолорӣ – авлодӣ зиндагӣ мекарданд. Дар давраи таърихан кӯтоҳи

ҳокимияти шӯравӣ дар ҳаёти мардуми деҳа дигаргуниҳои назаррас ба мушоҳида намерасид.

Тарзи ҳаёти деҳотӣ якҷоя бо қувваҳои нисбатан рушднаёфтаи деҳот, бо ҳиссаи баланди меҳнати дастӣ, диндорӣ баланди аҳоли, ба дараҷаи бештар ба ҳифзи анъанаҳои оилавӣ ва урфу одатҳои дар тӯли асрҳо ташаккулёфта аз рӯи мазмун, ва нав якҷоя бособиқ сотсиалистӣ ва кунунии бозорӣ аз рӯи шакл мусоидат карданд.

Сониян, таъсири қавии асарҳои классикони адабиёти тоҷику форс ба ҳифзи оила, издивоҷ ва парокандашавии оилаҳо, рафтори репродуктивӣ, рафтори намунавии шахсият, рафтори муҳоҷирати аҳоли ва ғайра. Масалан, агар ягон муҳоҷири тоҷик дар берун аз марзи Тоҷикистон вафот кунад, пас тибқи урфу одат ва анъанаҳо ӯро ба хона оварда, дар ин ҷо дафн мекунанд.

Таъсири дин ва инъикоси аҳамияти зодгоҳ, ватан, ҳалқаи оилавӣ, ҳавои ватан ва як қулт оби ватан ва ғайра анъанаҳои хеле қавии муҳаббат ба зодгоҳро ташаккул дод, ки дар тӯли ҳазорсолаҳо арзи вучуд доранд. Ҳамаи инро оилаҳои ва тарзи зиндагии анъанавӣ, тарзи ҳаёт нигоҳ медоранд.

Саввум, омезиши қавии дастурҳои динӣ бо ҳаёти ҳаррӯза, тарзи ҳаёт, бо сохтори оила, бо рафтори одамон дар ҷомеа ва оила, бо илм ва адабиёт, бо радио ва телевизион, бо матбуоти даврӣ ва ғайра.

Ба ҳифзи урфу одат ва анъанаҳои оилавӣ таъсири кишварҳои мусулмонӣ наздик ба Тоҷикистон, ки роҳи сотсиалистии рушдро паси сар накардаанд, ба мисли Покистон, Эрон, Афғонистон, ки доимо бо назардошти вазъиятҳои нав анъанаҳо ва урфу одатҳо ҳазорсолаи оилавиरो тавлид мекунанд, мусоидат мекунанд.

Тамоми муҳите, ки оилаҳои анъанавии тоҷикон дар он зиндагӣ мекунанд, ба тарзи зиндагӣ ва фарҳанги аҳоли мувофиқат мекунанд, бинобар ин, онҳо мумкин аст, боз муддати тӯлонӣ вучуд хоҳанд дошт.

Ҳамаи ин идеалҳои анъанавии оилаи анъанавиро дастгирӣ мекунад. Оилаҳои анъанавӣ ва ҷомеа, дар маҷмӯъ, агар дар

ҳаёти ҳаррӯзаи худ бо анъана ва урфу одатҳои пешина дучор оянд, ки ба ҳаёти пурарзиши онҳо ҳалал мерасонанд, онҳо ҳудашон тадричан аз онҳо даст хоҳанд кашид.

Оё ба мо лозим аст, ки анъанаҳо ва урфу одатҳои нави оилавиеро, ки дар кишварҳои мутараққии Аврупо рушд меёбанд, қабул намоем? Масалан, дар бораи издивоҷҳои шартномавӣ, издивоҷҳои ғайрианъанавӣ ва ғайра, ки барои дин, маънавиёт, тарзи ҳаёт, фарҳанг ва, дар маҷмӯъ, барои анъанаҳои оилавии халқи мо комилан бегонаанд.

Ҳамин тариқ, ҳулоса баровардан мумкин аст, ки самтнокии аксаран аграрии иқтисодиёт, сатҳи сусти рушди саноати дехот, сатҳи баланди диндорӣ аҳоли, тарзи ҳаёти дар шакли бештар аввалӣ ҳифзшудаи аҳоли, сатҳи аз ҳад зиёди ягонагии меъёрҳои динӣ бо назм, маънавиёт, адабиёт, фолклор, ки дар тӯли ҳазорсолаҳо арзи вучуд доранд, заминаи тавоно барои ҳифзи оилаи анъанавӣ, тарзи зиндагӣ, рафтори демографӣ ва тарзи ҳаёт мебошанд.

5.3. Серфарзандӣ ва талаботи қонёнагардида ба фарзанд

«Чизи нав, кӯҳнаи хуб фаромӯшишуда аст»

Шояд буд, ё шояд набуд, аммо устураҳо, ривоятҳо, қиссаҳо, афсонаҳо, масалаҳои ва ғайраҳои сершумор нашр шудаанд, ки гӯё ҳазорҳо сол пеш аз милод арзи вучуд доштанд. Дар онҳо воқеаҳои гуногуни ҳаёти одамони он замон тавсиф меёфтанд ва вақте ки шахс онҳоро мехонад, ҳайрон мешавад, ки баъзеи онҳо дар рӯзҳои мо низ ба мушоҳида мерасанд. Ба чунин тасодуфҳо бовар кардан хеле душвор аст, аммо, аз тарафи дигар, ба худ савол дода мешавад, шояд ин асотир воқеан вучуд дошт? Ба ин фикр он чиз тела медиҳад, ки масалан, хеле пеш аз даврони мо подшоҳон, ҳокимон, ҳақимон ва олимони хеле оқил фаъолияти худро бурдаанд, ва гуфтаҳои онҳо мероси воқеи то ба рӯзҳои мо расида мебошанд. Аз ин рӯ, мероси онҳо ва ин нафаронро классикони даврони худ меноманд. Ҳамин тавр, масалан, Сукрот, Афлотун (солҳои 428– 348 пеш аз милод), Арасту (солҳои 384– 322 пеш милод), барои рушди фалсафа,

илми дақиқ, тиб, адабиёт, иқтисод, ободонии шахрии аҳоли ва ғайра корҳои зиёде кардаанд, ки арзиши худро дар рӯзҳои мо низ гум накардаанд. Беихтиёр чунин фикр ба сар меояд, ки эҳтимолан бисёр нонавишта ва нашрнашуда бо ин ё он сабаб вучуд доштанд, ки дар ғубори таърихи замони қадим гум шудаанд. Ҳамин чиз дар асарҳои чопшуда ва гумшудаи файласуфон ва олимони Шарқи қадим мавҷуд буд, ки бо бузургтарин олимони Ғарб робитаи зич дошта, ҳамкорӣ карда, ғояҳо ва дастовардҳои худро, эҳтимолан, тавассути асарҳои интишоршуда мубодила мекарданд. Дар раванди ин робитаҳо, эҳтимолан, ғояҳои ба вучуд меомаданд, ки татбиқи онҳо дар шароити замони онҳо ғайри хатарнок ба назар намерасид. Аз ин рӯ, агар чунин асарҳо чоп мешуданд ҳам, пас дар шакли ҳикояҳо, шеърҳо ва тахайюлот буданд.

Аз таърихи Шарқ мисолҳои зиёдро дар бораи мавҷуд будани оилаҳои серфарзанд ва бефарзанд дар таркиби ҳамаи гурӯҳҳои иҷтимоии аҳоли, аз ҷумла шоҳон, арбобони маъруфи давлатӣ, олимони ва сарлашкарони ҳарбӣ ва дигарон овардан мумкин аст.

Дар ҷомеаи серфарзандӣ мушкилот ҳисоб намешуд, зеро қисми асосии ҷуфтҳои оилавӣ қодир буданд 8–10 фарзанд тавлид кунанд, ба ҳиссаи бефарзандон қисми хурди занони синни репродуктивӣ рӯст меомад.

Агар масъалаи серфарзандӣ (аз нуқтаи назари тавлиди онҳо) ҷомеаро кам ба ташвиш меофард, пас масъалаи бефарзандӣ хеле дарднок буд.

Бефарзандии одамон ба омилҳои генӣ ва инчунин бемориҳои гуногуни занона вобаста буда метавонанд. Тибқи омори тамоми аҳоли, дар синни репродуктивӣ тақрибан 7–8% аз ҷиҳати биологӣ безуриёт мебошанд. Аз ин ҷо бармеояд, ки масъалаҳои талаботи қонёнагардида ба фарзанд дар тӯли ҳазорсолаҳо вучуд дошт ва ин табиист, ки диққати олимони ва мутахассисонро, ки роҳҳои ҳалли ин масъаларо меҷустанд, ҷалб мекард.

Ҳанӯз 700–600 сол пеш аз милод олимони дар бораи сохти биологии инсон, раванди бордоршавӣ, ҳамл ва таваллуди кӯдак

ба қадри кофӣ дониши амиқ доштанд, ва ин таҳқиқотҳо қатъ нагардида, идома меёфтанд [23]. Шояд, дар назди олимон ғояҳо дар бораи тавлиди ин инсон чон дар шароити сунъӣ ба вучуд меомаданд. Аз ин гурехтан ғайриимкон буд. Аммо, ягон интишороти мушаххас дар бораи мавҷудияти воқеии роҳҳои истехсоли чунин инсон вучуд надорад. Аз тарафи дигар, шояд буд, аммо дар бораи онҳо дар интишороти илмӣ чизе маълум нест. Абдурахмони Ҷомӣ, классики назми тоҷику форс, шояд дар ин бора шунида бошад, ё шояд тавсифи вазъияти зикргардида меваи хаёлотӣ ӯ буд.

Дар таҳқиқоти мазкур мо кӯшиш кардем, ки баъзе лаҳзаҳои шоиронаи Абдурахмони Ҷомиро дар бораи тавлиди «инсон дар найчаи озмоишӣ» нишон диҳем. Донишмандони ин таҳқиқотҳо на танҳо дорои арзиши маърифатӣ, балки дорои арзиши муайяни илмӣ низ мебошад.

Роҳҳои банақшагирии зоиши аҳоли ҳанӯз аз замони ориёӣҳо, зиёда аз 4– 3 ҳазорсол пеш аз милод маълум буданд [24,19].

Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ 7 ноябри соли 1414 дар шаҳри хурди Ҷом (аз ин ҷо–тахаллуси шоир) таваллуд шудааст. Оилаи ӯ ба рӯҳониён ва мансабдорон тааллуқ дошт. Вақте ки шоири оянда ҳанӯз кӯдак буд, падараш ба Ҳирот кӯчид. Соҳиби қобилиятҳои аҷиб буда, ба омӯзиши забони арабӣ, инчунин назмшиносӣ, илми бадеъ, илоҳиёт, фалсафа, ситорашиносӣ, риёзиёт шурӯъ кард, аз ин рӯ, ин ва донишҳои минбаъда ба ӯ имкон доданд, ки дорои доираи васеи назар бошад. А.Ҷомӣ дар манзили худ одамони ашрофзода, олимони ва шоиронро гирд оварда, фарзандони ҳокимон, меҳмонони бисёр аз гӯшаҳои гуногуни кишвар низ меомаданд ва дар он ҷо мулоқоту суҳбатҳо баргузор мешуданд. Ба эҳтимоли зиёд, ин яке аз манбаи донишҳои оғу, ки ӯ ҳангоми суҳбат аз меҳмонон гирифта, доираи назари худро васеъ карда, маълумоти нави мегирефт, ки ӯ метавонист онро дар эҷодиёти худ истифода барад. Ӯ дар синни 78– солағӣ олам даргузашт. Дар 73– солағӣ ӯ бори аввал бо насри бадеӣ машғул шуда, асарҳои машҳури худ «Баҳористон»–ро навишт [25,8]. Доираи васеи назари шоир ба ӯ имкон дод, ки дар

ашъораш дар бораи ҳолатҳои гуногун аз ҳаёти воқеӣ ва ғайривоқеии замони худ бинависад. Аз ин ҷиҳат, достони шоир «Саломон ва Абсол», ки дорои на танҳо маълумоти муҳими адабӣ, балки демографӣ низ мебошад, аз таваҷҷуҳи калон бархӯрдор аст.

Моҳияти масъала дар он аст, ки дар шоҳи хушбахт хоҳиши доштани писар ба вучуд меояд.

*Чун ба тадбири ҳокими номдор, [26]
Ёфт гетӣ бар шаҳи Юнон қарор.
Шаҳ шабе аз ҳоли хеш андеша кард,
Шеваи неъматиносӣ пеша кард.
Хилъати иқбол бар худ ҷуст ёфт,
Ҳар чи аз асбоби давлат ҷуст ёфт.
Ғайри фарзанде, ки аз иззу шараф,
Аз наси рафтани бувад, ўро халаф.
Дар замири шаҳ чу ин андеша хост,
Гуфт бо донои ҳикматпеша рост.*

Ҳаким чораҳоро барои бе иштироки зан таваллуд кунонидани кӯдак меандешад ва барои парастории кӯдак доя мегиранд.

*Соҳт тадбире ба дониш ки андар он,
Монд ҳайрон фикрати донишварон.
Нутфаро бе шаҳват аз сулбаи кушод,
Дар маҳалле ҷуз раҳим ором дод.
Баъди нӯҳ маҳ гаит пайдо 3– он маҳал,
Кӯдаки беайбу тифли бехалал.
Гунчае аз гулбуни шоҳӣ дамид,
Нафҳае аз мулки огоҳӣ вазид.
Тоҷ шуд аз гавҳари ў сарбаланд,
Тахт гаит аз баҳти ў фирӯзманд.
Саҳни гетӣ бе ваю, чашми фалак–
Буд он бемардум, ин бемардумак.
3– ў ба мардум саҳни он маъмур шуд,
Чашми ин аз мардумак пурнур шуд.
Чун зи ҳар айбаи саломат ёфтанд,
Аз саломат номи ў бишикофтанд. [27]*

*Солим аз офат тану андоми ӯ,
З– осмон омад Саломон номи ӯ.
Чун набуд аз шири модар баҳраманд,
Дояе карданд баҳри ӯ писанд.
Дилбаре дар некӯӣ моҳи тамом,
Соли ӯ аз бист кам Абсол ном.*

Аз ин достони А.Чомӣ барои мо далели тавлиди кӯдак дар зарф ё тавре, ки имрӯз мегӯянд, тавлиди «кӯдак аз найчаи озмоишӣ» муҳим аст. Дар айни замон првариши кӯдак дар найчаи озмоишӣ дар тамоми ҷаҳон паҳн шудааст. Моҳияташ он аз он иборат аст, ки зан бо мақсади ба таҳрик даровардани раванди ихроҷи тухмгормонҳои махсусро қабул мекунад. Сипас, ба муҳити махсус, ки тухмхучайраи аз организми гирифташударо дорад, суспензияҳои спертамазоидҳои аз нутфаи шавҳар омодашударо илова мекунанд, сипас тухмхучайраи бордоршуда парвариш карда шуда, чанин ба ковокии бачадони зан интиқол дода мешавад. Ҳамин тариқ, истилоҳи «кӯдак аз найчаи озмоишӣ» маънои онро надорад, ки кӯдак дар найчаи озмоишӣ калон шудааст [15, 67]. Аз муқоисаи ин мисол ва аз достони А.Чомӣ аз иқтибоси дар боло овардашуда маълум мешавад, ки байни онҳо ҳеҷ тафовути кулӣ вучуд надорад.

Ҳоло саволе ба миён меояд: «Оё чунин амалия беш аз 500 сол пеш дар ҷаҳон, дар Чом ё Ҳирот арзи вучуд дошт?» Ба ин савол баробармаъно ҷавоб додан мумкин нест. Аммо, аз кучо дар А.Чомӣ ғоя дар бораи имконияти тавлиди «кӯдак дар зарф» пайдо шуд? Ин низ масъала аст.

Тавре ки дар боло ишора рафт, зиёда аз 1000 сол пеш аз А.Чомӣ бузургтарин мутафаккирон дар соҳаи тиб, биология, фалсафа, антропология ва ғайра ҳаёт ба сар мебурданд, ки ба ин ё он тариқ дар таҳқиқотҳои худ бо илмҳои биологӣ ва иҷтимоӣ машғул буданд. Инсон, пайдоиш, ташаккул ва рушди он дар маркази таваҷҷуҳи тақрибан ҳамаи мутафаккирони бузургтарин қарор доштанд.

Аз ин рӯ, ба таври қатъӣ тасдиқ кардан дуруст нест, ки қудрати ақли ин нобиғаҳо дар бораи тавлиди инсон дар шароите, ки аз ҷониби А.Чомӣ тавсиф ёфтаанд, ҳатто тахмин

карда наметавонист. Шояд аз чониби касе дар шароити махфияти шадидтарин чунин як озмоише гузаронида шудааст, ё дар рисолаҳо тавсиф карда шудааст, ё ба таврии оддӣ дар ин бора дар байни доираи худи олимон, ки дар ин ё он шакл то А. Чомӣ расидаанд, гуфтугузоркардаанд.

Замоне, ки А.Чомӣ зиндагӣ мекард, барои Шарқ душвор буд. Ҳукмронии дин ҳатто гуфтугӯро дар бораи тавлиди инсон дар шароити сунъӣ иҷозат дода наметавонист.

А.Чомӣ сӯфӣ буд. Таълимоти сӯфигарӣ, ки он замон дар Шарқ хеле паҳн шуда буд, зиддиятнок ва аз тариқатҳои гуногун иборат буд. Дар байни сӯфиён мусулмонони маҳкамэътиқод, ходимони боимони содики тоҷу тахт, онҳое низ буданд, ки кушиши ҳисро таблиғ мекарданд, ва ғайра. [28,10]. Аз ин рӯ, агар дар байни сӯфиён воизони кушиши ҳисм вучуд дошта буданд, пас, барои ҷӣ ғояи тавлиди инсон дар шароити сунъӣ ба сари онҳо ё ба сари олимони дигар омада наметавонист. Дар маҷмӯъ, ҳулоса баровардан мумкин аст, ки чунин тавсифи далеронаи вазъи тавлиди «кӯдак дар зарф»-ро ҳамчун бузургтарин рӯйдод дар шароити он замон ҳисобидан мумкин аст. Дар чунин шароити тираи асрҳои миёна чунин амали А.Чомӣ ҳасрати бузург мебошад. Пайдоиши ғоя дар бораи тавлиди кӯдак дар зарф, ба эҳтимоли зиёд, дар замонҳои қадим реша дорад. Дар бораи унсурҳои ибтидоии алхимия Афлотун, Арасту ва дигар мутафаккирони маъруфи қадим хабардор буданд. Чунин ақида вучуд дорад, ки алхимия, ҳамчун санъат, дар Миср пайдо шудааст. Аммо, ақидаҳои дигар низ ҳастанд.

Кимиёшиносҳо вазифаи асосии худро дар табдил додани металлҳои –ғайриқиматбаҳо ба металлҳои қиматбаҳо бо ёрии моддаи ҳаёлии «санги фалсафӣ» мидиданд. Тахмин зада мешуд, ки бо ёрии «санги фалсафӣ» тиллои сунъӣ ва иксири дарозумриро ба даст овардан мумкин аст. Давраи фаълтарини таҳқиқоти алхимиявӣ ба асрҳои IV– XVI рост меояд. Онҳо дар фазоҳои Юнону Миср, Араб, Аврупои Ғарбӣ, дар Чин ва Ҳиндустон паҳн шуда буданд [29, 5]. Бо таҳқиқотҳои химиявӣ бевосита ва бавосита олимон, химияшиносон, биологҳо, физикҳо, табибон, психологҳои барҷаста ва дигарон машғул

мешуданд. Бо роҳи таҷрибаҳо ба онҳо муяссар мешуд, ки кашфӣётҳои бузурги илмиро ба даст оранд. Ғояҳо барои тавлиди кӯдаки сунъӣ, шояд дар махфияти шадидтарин, дар озмоишгоҳҳои махфии шоҳ ва таҷрибаҳои махфӣ амалӣ карда мешуданд. Илова бар ин, амалияи табибони шарқӣ – дорусозон, ки аз афшураҳои гиёҳҳои шифобахшро ба даст меоварданд [29,13], низ маълум буд.

Ф.Энгельс кимиёшиносҳо ро фаъолияти утопистҳо, ҳамчун «Асосгузори сотсиализм» киёс мекунад, ки танҳо аз сабаби баркамол набудани истехсолоти ҷамъиятӣ маҷбур буданд, ки унсурҳои ҷомеаи навро аз сари худ созанд, зеро дар ҷомеаи қадимтарин ин унсурҳо ҳанӯз тавре амал намекарданд, то ки барои ҳама аён бошанд [30, 277].

Аз гуфтаҳои боло ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар ҳама ҳолат, агар наозмоишҳо, пас ғояҳо дар бораи тавлиди кӯдак бо роҳи сунъӣ– дар найчаии озмоишӣ дар байни олимони кимиёшиносҳо арзи вучуд доштанд. Дар ин бора А.Чомӣ низ метавонист огоҳ бошад, зеро ҷамъомадҳои зуд– зуд мутафаккирони маъруфи Шарқ – файласуфон, шоирон, шохзодаҳо дар манзили ӯ, ки ба ғояҳои нави гуногун доираи васеи дастрасӣ доштанд, ба ӯ имкон доданд, ин маълумотро ба даст оварда, онро дар фаъолияти эҷодии худ истифода барад. Шояд ин ғояҳо, бо тайи ҳазорсолаҳо, ниҳоят дар охири асри XX ва аввали асри XXI амалишавии калонмиқёси худро пайдо карданд.

Дар айни замон илм ва амалия усулҳои гуногуни ҳалли масъалаҳои безурётиро таҳия кардаанд. Ба онҳо мансубанд:

1. Дармонбахшии гормоналӣ ва зиддиилтиҳобӣ.
2. Даҳолати амалиётӣ.
3. Бордоркунии сунъии навъи «in vitro», экстракорпоралӣ (кӯдак аз найчаи озмоишӣ) ва ғайра.

Масъалаи безурёти дар ҳамаи даври замонҳои мавҷудияти башарият воқеан муҳим буд. Одамон пайваста дар ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли онҳо буданд. Дар замонҳои гузашта ҳалли масъалаи безурётӣ ба монеаҳои ҷиддии динӣ, анъанаҳои мардумӣ, маънавиёти мавҷудаи он замон ва ғайра дучор меомад.

Танҳо ба туфайли тағйироти чиддӣ дар ҳаёти маънавӣ ва фарҳангии одамон, дастовардҳои пешрафти илмӣ–техникӣ, рушди тиб, биология ва алахусус, муҳандисии генӣ ва ғайра, муяссар гардид, ки масъалаи безурётиро бо роҳи кушода ва мутамаддин дар шакли дастраси умум ҳал карда шавад.

Аз нуқтаи назари мавзӯи таҳқиқоти мо донишмандони он муҳим аст, ки оё «парвариши кӯдак дар найчаи озмоишӣ» амалӣ карда мешавад ё не.

Соли 1978 олими англис эмбриолог Роберт Эдвартс бори аввал кашфиёти миқёси ҷаҳониро анҷом дод. Вай парвариши кӯдакро дар найчаи озмоишӣ анҷом дода, тифл таваллуд шуд, ки номаш Луиза Браун аст. Ҳоло ӯ худаш модар буда, фарзандони худро дорад. Барои ин кашфиёт Роберт Эдвартс барандаи ҷоизаи Нобел дар соли 2010 гардид.

Ҳамин тариқ, баъд аз зиёда аз 500 сол ғояи Нуриддин Абдурахмон Ҷомӣ таҷассуми худро дар ҳаёт ёфт.

Дар айни замон «парвариши кӯдак дар найчаи озмоишӣ» дар Тоҷикистон дар Маркази тиббии «Насл» бо роҳбарии табиби шинохтаи кишвар ва берун аз он, профессор Шамсиддин Курбонов бомуваффақият идома дорад. Бори аввал бо истифода аз усули зикршуда 26–уми феврари соли 2014 ба даст овардани дугоникҳо муяссар гардид, ки ин, бешубҳа, дастоварди бузурги илм ва амалияи тиб мебошад.

Дар ҷаҳон беш аз 6 миллион кӯдак зиндагӣ мекунанд, ки бо роҳи бордоркунии онҳо дар найчаи озмоишӣ ба дунё омадаанд, ва дар Тоҷикистон бошад, садҳо нафар ҳастанд.

Дар ИҶШС чунин кӯдак соли 1986 дар Москва дар Маркази ҳифзи саломатии модар ва кӯдак таваллуд шудааст.

Тибқи маълумоти сомонаи расмӣ «Оракул», муҳандисии гении муосир на танҳо беҳбуди табиати инсон, балки дурнамои комилан рад кардани усули анъанавии афзоиш ёбиро низ ваъда медиҳад.

Ояндае, ки дар он ба маънои умумикабулшуда волидон нахоҳанд буд, ва кӯдакони дорой сифатҳои мазкур бошанд, дар озмоишгоҳҳо тавлид хоҳанд ёфт, ки ба назар даҳшатнок

менамояд. Аммо, чӣ бояд кард, ба ин рушди ҷомеаи нави инноватсионӣ мебарад [31].

Гуфтаҳои болоро ҷамъбаст карда, гуфтан мумкин аст, ки Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ беш аз 500 сол қабл, бори аввал, дар шеъри ба мо маълум ва, умуман, дар адабиёт, масъалаи имкони тавлиди сунъии кӯдакро ошкоро баён карда буд. Шояд ин ғоя баъдан олимонро водор кард, ки онро дар ҳаёт амалӣ кунанд.

Ин ғояи А.Ҷомӣ дар шароити кунунӣ ба назарияи мо дар бораи тавлиди инсонии иҷтимоӣ мувофиқат мекунад, яъне А. Ҷомӣ аз вақт зиёда аз 500 сол пеш рафта буд.

БОБИ VI. ГУЗАРИШИ ДЕМОГРАФӢ ВА ҚОНУНИЯТИ ОН

6.1. Моҳият ва мазмуни гузариши демографӣ

Таҳлилҳои дар бобҳои қаблии қори мазкур гузаронидашуда нишон дод, ки ҳамаи равандҳои демографӣ аз рӯйи қонуниятҳои муайян рушд мекунад. Моҳият, амали ин қонуниятҳо ба он вобаста аст, ки ба қадри афзоиш ва рушдҳои аҳоли равандҳои демографӣ аз ҳолати оддӣ ба ҳолати мураккаб, аз паст ба олӣ, аз миқдори қалон ба сифати баландтар, ва ғайра тағйир меёбанд.

Ба таври равшантар ин тағйиротро дар шароити гузариш аз ҳолати паст рушди қамъиятӣ ба рушди баландтар мушоҳида қардан мумкин аст. Маҳз дар ҳамин ягонагӣ ва робитаи рушди демографӣ бо рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ зоҳир мешаванд. Ҳамон тавре, ки қомеа, дар маҷмӯъ, гузаришро аз як ҳолат ба ҳолати дигар амалӣ мекунад, ҳамин тавр аз қомеаи ибтидоӣ ба ғулумдорӣ, аз он ба феодалий, пас ба капиталистӣ ва сотсиалистӣ. Дақиқан ба ҳамин монанд мувозинатҳои демографӣ гузаришро аз навъи қомоати ибтидоӣ ба навъи ғулумдорӣ ва феодалий амалӣ мекунад, ки онро навъи якуми гузариши демографӣ меноманд. Сипас аз онҳо ба навъи капиталистии гузариши демографӣ, ва сипас ба навъи сотсиалистии гузариши демографӣ. Дар айни замон, гузариши демографӣ на он қадар аз муносибатҳои ҳукмронии истехсолӣ, балки қӣ қадар аз сатҳи рушди қувваҳои истехсолкунанда ва бисёр дигар қизҳои муайянкунандаҳои ғайримоддӣ вобаста аст. Қӣ тавре ки баъдтар нишон медиҳем, ба ҳар як қадом аз навъҳои вазъи демографӣ тавозуни муайян байни зоиш ва қавт хос мебошад. Тағйирҳои ин мувозинат боиси гузариш аз як навъи ҳолати демографӣ ба ҳолати дигар мегардад. Тавре ки таҳлили мо нишон дод, моҳиятан, ҳамаи нишондиҳандаҳои демографӣ дорои қонунияти ягона – қам шудани миқдори онҳо ва афзоиши сифати он мебошанд. Дар шароити муосир ин ҳама нишонаи муҳайё гардидани заминаҳо барои гузариш ба навъи нави гузариши демографӣ мебошад, ки

инсоният ба он наздик шуда истодааст, аммо маълум нест, ки чунин гузариш аз нуқтаи назари тахлили таносуби ғавт ва зоиш чӣ гуна хотима хоҳад ёфт, шояд ба тадричан нобуд шудани одамон? Аммо муносибати дигар ба тахлили рушди инсон вучуд дорад: таҳқиқи инсон ва инсоният ҳамчун ваҳдати табиӣ (биологӣ) ва иҷтимоӣ. Вақте ки инсон аз олами ҳайвонот ҷудо шуд, он аз ваҳдати биологӣ ва иҷтимоӣ бо бартарияти биологӣ иборат буд. Ба қадри рушди шуури инсон муҳимияти иҷтимоӣ дар инсон тадричан афзоиш ёфта, муҳимияти биологӣ кам мешавад. Ин аст моҳияти рушди инсон. Ба чӣ ниҳоят чунин робитаи диалектикӣ, ки онро гузариши биоиҷтимоӣ ҳисобидан мумкин аст, хоҳад овард? Чунин гузариши савол бо назардошти тағйирёбии омили демографӣ ва иҷтимоӣ бори аввал шудааст.

Доир ба масъалаи назарияи гузариши демографӣ шумораи зиёди корҳо ба таъби расидаанд [1].

Дар айни замон, назарияи паҳншудатарин, ки пайдарҳамии тағйирёбии равандҳои демографиро тавзеҳ медиҳад, назарияи гузариши демографӣ ё, тавре ки баъзан мегӯянд, консепсияи инқилоби демографӣ мебошад [2, с. 102]. Ба таври ҷиддӣ, ин мафҳумҳо баробар нестанд. Мафҳуми «инқилоб» ба маънои васеъ маънои ҷаҳиши сифатиро дар рушди падида дорад. Гузариш – аз ҷумла демографӣ низ, ин тағйирёбии оҳиста, аксаран ҳамвори асосан дорои хусусияти микдорӣ ва сифатие мебошад, ки дар муддати тӯлонӣ ба амал меояд. Роҳи эволюсионии рушд дар шароити муайян ба роҳи инқилобии рушд табдил меёбад, ки онро «тарқиши демографӣ» меноманд.

Консепсияи гузариши демографӣ – ин нақшаи генералӣ, умумии бозтавлиди аҳоли буда, татбиқи воқеии он аз хусусиятҳо ва шароити мушаххаси таърихӣ кишварҳои алоҳида вобаста мебошад. Аз аҳамияти ғавқулудда муҳим шарҳи тағйирёбии хусусиятҳои микдорӣ ва сифатии бозтавлиди аҳоли аз тариқи низоми муносибатҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ бархӯрдор аст.

Истилоҳи «гузариши демографӣ» соли 1945 аз ҷониби демографи амрикоӣ Ф. Ноутстайн пешниҳод шуда буд, аммо, ханӯз пештар, ин ғояро демографи фаронсавӣ А. Ландри дар

соли 1934 пешниҳод карда буд, ки истилоҳи «инқилоби демографӣ»-ро истифода бурдааст. Аммо назарияи ҷаҳонӣ он аз нимаи дуюми солҳои 50-уми асри XX, ки бо зарурати фаҳмидани сабабҳои оғози «таркиши демографӣ», пешбинӣ кардани он, ки бо аҳолии Замин чӣ мешавад, алоқаманд аст.

Тавре ки дар боло нишон дода шуд, гузариши демографӣ – ин гузариш аз мувозинати ҳазорсолаҳо идомаёфтаи ҷавҳи баланд ва зоиши баланд ба мувозинати нави онҳо – ҷавҳи кам ва зоиши паст мебошад. Дар ҳуди раванди марҳилаи якуми гузариш, дар аввал, пастшавии босуръати ҷавҳи ҳангоми нигоҳ доштан ё ҳатто каме афзоиш ёфтани зоиш ба амал меояд – ҳамзамон, суръати афзоиши аҳоли баланд мешавад. Дар марҳилаи дуввум, пас аз пастшавии ҷавҳи, зоиш низ ба қоҳиш ёфтагӣ оғоз мекунад, суръати афзоиши аҳоли паст мешавад, ва дар охири гузариши навбатӣ бошад, ба сифр наздик мешавад. Тағйирот дар ҳамаи нишондиҳандаҳои демографӣ (зоиш, ҷавҳи, издивоҷ, парокандагии оила, муҳочират, сифат ва шумораи аҳоли, дар типологияи оилаҳо, рафтори ҳавасмандонаи аҳоли ва ғайра) низ ба амал меоянд.

Гузариши демографиро ҳамчун гузариш аз навъи анъанавӣ (пешазиндустиалӣ) ба навъи муосир (индустиалӣ) –и бозтавлиди аҳоли шарҳ додан муҳим ба назар мерасад. Бо татбиқи муносибати маҷмӯӣ ба таҳлили бозтавлиди аҳоли ҳамчун ҷузъи органикии рушди он, чунин шуморидан мумкин аст, ки ягонагии сифати аҳоли ва хусусиятҳои миқдории бозтавлиди он як навъи нуфузи аҳоли мебошад. Дар ин ҷо, ба ақидаи мо, ба даврабандии мазмунӣ рушди демографӣ, ки ба се марҳилаи бузурги таърихӣ (ҷомеаи азхудкунанда, аграрӣ ва саноатӣ) мувофиқанд, диққат додан лозим аст. Дар айни замон аксарияти демографҳо ба он ҷониборӣ мекунанд, ки ду навъи асосии бозтавлиди аҳоли вучуд доштанд – анъанавӣ ва муосир. Аммо, саволе ба миён меояд: «Аз кадом ҷомеа гузариш ба ҷомеаи анъанавӣ амалӣ карда шуд?» Ба назари мо, ин гузариш аз ҷониби ҷомеаи бо иқтисоди азхудкунанда амалӣ карда шуда буд. Аз ин рӯ, гузариш аз ҷомеаи азхудкунанда ба ҷомеаи анъанавиро навъи якуми гузариши демографӣ, ва аз навъи

анъанавӣ ба навъи муосирро гузариши дуввуми демографӣ ҳисобидан мумкин аст. Мо чунин мешуморем, ки айни замон гузариш ба навъи сеюм оғоз ёфта истодааст, ки онро навъи иҷтимоӣ меномем, ва он навъи ниҳои гузариши демографӣ хоҳад буд, ки пас аз он инсоният дар шароити комилан дигар рушд хоҳад кард, ки аз ҷониби инсони иҷтимоӣ назорат карда мешаванд. Гузариш аз яке ба дигарӣ – маҳз ҳамин аст бевосита гузариши демографӣ. Ин навъҳо ба навъҳои гуногуни рушди иқтисод – ҷамъияти азхудкунанда, аграрӣ ва саноатӣ, минбаъд ба ҷомеаи иҷтимоӣ мувофиқат мекунад.

Маҳз навъи мушаххаси бозтавлиди аҳоли (ки он ҳам дорои хусусиятҳои умумии бозтавлиди аҳоли барои кишварҳое, ки дар марҳилаҳои гуногуни рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ қарор доранд, ҳам дорои хусусиятҳои хоси худ, ки амсилаҳои махсуси гузариши демографиро дар кишварҳои гуногун муайян мекунад, мебошад) речаи бозтавлиди аҳолии ҳар як кишвар, ҷойгоҳи онро дар гузариши демографӣ муайян мекунад.

Пайдоиши сифати нави аҳоли маънои пайдоиши «майдон»-и нави хусусиятҳои микдории он, яъне гузариш ба навъи нави рушди аҳоли (ё ба амсилаи амали муштараки бозтавлиди аҳоли ва рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ)-ро дорад. Ҳамин тариқ, мувофиқи тасаввуроти мо, рушди аҳоли бо роҳи гузариш аз як навъ ба навъи дигар ба амал меояд, ки ҳамин мазмуни қонунҳои бозтавлиди аҳолиро бо гузариш аз як речаи бозтавлиди аҳоли ба навъи дигар ташкил дода, мазмуни ҳуди гузариши демографиро муайян мекунад. Дар ин замина, на танҳо имкон дорад, ки мавқеи Тоҷикистон дар гузариши демографӣ (марҳилаи дуҷуми гузариши демографӣ) муайян карда шавад, балки инчунин унсурҳои нави нави зоиш ва ҷавт, муносибатҳои издивоҷӣ-оилавӣ, хусусиятҳои хоси муҳочират (ҷӣ дохилӣ ва ҷӣ берунӣ) ва нишондиҳандаҳои дигар ошкор карда шаванд, ки дар якҷоягӣ як навъ амсилаи нави бозтавлиди аҳолиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳанд.

Қонуниятҳои умумии бозтавлиди аҳоли дар раванди гузариши демографӣ – ин на танҳо тағйироти яқсамтаи рақамҳо мебошанд. Дар паси рақамҳо низомҳои умумии амалҳои

муштараки байни бозтавлиди аҳоли ва рушди иҷтимоию иқтисодӣ қарор доранд, ки зинанизоми омилҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва иҷтимоию биологии равандҳои демографиро (навъҳои рушди аҳолиро) инъикос мекунанд. Қонуниятҳои бозтавлиди аҳолии барои ҳама ва ё бисёр кишварҳо умумӣ – ин амсилаҳои умумии амали муштараки он бо рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва гузариш аз як амсилаҳо ба амсилаҳои дигар мебошанд.

Барои бисёре аз кишварҳо ё давраҳои бузурги таърихӣ амсилаҳои умумитарин, муҷаррадтарини ҳамкорихоро фарқгузори кардан мумкин аст. Барои як кишвар чунин амсилаҳо пурмазмун, мукамалтар ва мураккабтар хоҳанд буд. Дар ҳудуди як кишвар барои синфҳо ва гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ инчунин метавонанд низомҳои худӣ ва омилҳои бозтавлидкунӣ, зоиш ва фавти онҳо вучуд дошта бошанд. Зинанизом, дараҷаи таъсири ин шароит ва омилҳои стратегияи демографияи синфҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоиро, агар шароит ва тарзи зиндагии онҳо ба таври назаррас фарқ кунанд, муайян мекунанд. Барои кишварҳои пешрафтаи асри XIX чунин фарқиятҳо дар шароит ва тарзи ҳаёт байни синфҳо, барои кишварҳои дорои иқтисоди бисёрукладӣ – байни гурӯҳҳои иҷтимоӣ, этникӣ, динӣ ё дигар гурӯҳҳои, ки ин ё он уклади ҳаётро намоёндагӣ мекунанд, вучуд доштанд.

Шарти умумии пастшавии зоиш дар давраи гузариши демографӣ тағйир ёфтани талабот ба сифати меҳнат, ба вучуд омадани меҳнати саноатӣ буд, ки дар он аъзои алоҳидаи оила (аввал мардон, баъди онҳо – занон ва кӯдакон) иштирок мекарданд. Аъзои оила қисми зиёди вақти худро берун аз оила гузаронида, манбаи асосии даромад меҳнат берун аз оила гардид. Ин, дар навбати худ, баланд бардоштани сатҳи таҳсилоти ҳамаи аъзои оила (аввал падарон ва писарон, баъд модарон ва духтарон)–ро талаб намуд. Харочот ба кӯдакон ба таври назаррас афзоиш ёфт, ки ин дар марҳилаи муайян монеаи зоиши баланд гардид [3, с. 428]. Талабот ба серфарзандӣ кам шуда, тадричан камфарзандӣ ташаккул меёбад. Дар ин ҷо бояд қайд кард, ки ин нуктаҳо, бешубҳа, муҳиманд, аммо бояд қайд

кард, ки зоиш ва ڤавт аз бисёр сабабҳои дигар низ вобаста мебошанд.

Бидуни таҳлили чизҳои умумӣ ва мушаххаси навъҳои бозтавлиди аҳоли, ки речаҳои онро муайян мекунад, мафҳуми гузариши демографӣ асоси мазмунии худро гум мекунад. Ба ақидаи мо, зарур аст асосҳои мазмунии консепсияи гузариши демографӣ ошкор карда шаванд, зеро дар доираи он ба тафсириҳои гуногуни сабабҳои тағйирёбии бозтавлиди аҳоли роҳ дода мешаванд. Муайян кардани амсилаҳои пурмазмуни умумии амалҳои мутақобила ва гузариш аз яке ба дигарӣ (ки ин қонуният аст) танҳо дар асоси ошкор кардани ин амсилаҳо барои ҳар як гурӯҳи иҷтимоӣ, кишвар, гурӯҳи кишварҳо, давраҳои таърихӣ имконпазир аст.

Аз умумӣ ба мушаххастар гузашта, ошкор кардани заминаҳои асосии иҷтимоӣю иқтисодӣ, ки ба оғози равандҳои шаклдигаркунӣ дар рушди демографии аҳолии Тоҷикистон мусоидат мекунад, муҳим аст. Ҳама тағйиротҳои гузаронидашавандаи шаклдигаркунӣ ҳамчун заминаҳои берунӣ амал мекарданд, ки боиси бесуботи муваққати ҳам рушди демографӣ, ҳам иҷтимоӣю иқтисодии кишвар мегардиданд. Дар ҳуди ҳамон вақт барои тағйирёбии тамоюлҳои демографӣ зери таъсири қувваҳои дохилии рушди демографӣ (гузариши демографӣ, хусусиятҳои хоси он вобаста ба равандҳои гузариши иҷтимоӣю иқтисодӣ) замина гузошта шуд. Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки бозтавлиди аҳолии Тоҷикистон, ки дар раванди гузариши демографӣ қарор дошта, хусусияти назарраси худро дорад, ки онро ҳам дар пешбини демографӣ ва иҷтимоӣю иқтисодӣ, ҳам дар гузаронидани сиёсати муассири иҷтимоӣю демографӣ ва иҷтимоӣю иқтисодӣ дар соҳаи рушд ба ҳисоб гирифта зарур аст.

Ба он диққат додан муҳим аст, ки омӯхтани низоми қонуниятҳои ҷамъиятӣ ва табиӣю нуфузи аҳоли, муносибати байни одамон дар бобати бозтавлиди ҳаёти онҳо зарур мебошад. Қонуниятҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, табиӣ (ҳам умумӣ, ҳам махсус барои кишвар) –и бозтавлиди аҳоли ҷойгоҳи кишварро дар гузариши демографӣ (қонуниятҳои умумии бозтавлиди аҳолии

кишвар) муайян мекунад, ва хусусиятҳои онҳо дар гурӯҳи кишварҳо ё кишвари алоҳида бошанд, – амсилаҳои мушаххаси ин гузаришро (дар ҳолати мазкур – инҳо кишварҳои бо сатҳи нисбатан баланди афзоиши аҳоли, ба монанди Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд). Далели муҳим он аст, ки равандҳои гузариш дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар пасманзари ҷалби он ба раванди ҷаҳонишавӣ ба вуқӯъ мепайвандад, ки ин ба гузариши демографӣ дар Тоҷикистон хусусияти муайяно ворид мекунад. Аз ин сабаб, мо метавонем дар бораи амсилаи махсуси муосири гузариши демографӣ дар ҷаҳони глобалӣ (ки дар худ унсурҳои ҳам суръатбахшӣ, ҳам сустшавии гузариши демографиро омезиш медиҳад) ҳарф занем.

Дар ин заминаи назариявӣ таҳияи пешбиниҳои дарозмуҳлат ва вобаста ба онҳо сиёсати иқтисодӣ ва иҷтимоӣ бояд бо таҳқиқи қонуниятҳои рушди нуфузи аҳоли ва бозтавлиди он – ҳамчун қисми таркибии ин рушд асоснок карда шавад, зеро рушди аҳоли бо сабаби хосиятҳои умуминизомӣ ба бозтавлидкунии аҳоли таъсири мустақим мерасонад.

Дар айни замон, ба ақидаи мо, таҳияи амсилаи маҷмӯии омилҳои бозтавлиди аҳоли, равандҳои алоҳидаи демографӣ, ки ҳам умумӣ, ҳам мушаххас, ҳам шароити иҷтимоӣ иқтисодӣ, ҳам низоми талаботи оила ва шахсият, рафтори демографиро дар заминаи мушаххаси таърихӣ дар бар мегирад, таъхирнопазир мебошад.

Аммо, қадом муносибатеро, ки мо таҳқиқ накунем, дар ҳарду ҳолат метавонад робита ва вобастагӣ байни сатҳи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, анъанавӣ, динӣ, фарҳангӣ, экологӣ, Заминӣ ва Коинотӣ ва ғайраи рушди ҷомеа ва навъи бозтавлиди аҳоли ба амал оянд. Ин қонуниятҳои умумӣ ҳалқаи марказӣ дар омӯзиши равандҳои демографӣ, дар муайян кардани вазъи дурнамои рушди он ва барои таҳияи тадбирҳои сиёсати демографӣ махсуб меёбад.

Дар охири асри XIX муқаррар карда шуд, ки сатҳҳои зоиш ва фавт на бо қонунҳои биологӣ, балки бо шароити иҷтимоӣ ва табиӣ муайян мешаванд, зимнан дар раванди рушди таърихӣ

тағйироти амиқи сифатии навъҳои бозтавлиди аҳоли ба амал меоянд [4, 115].

Дар айни замон ҳарчи бештар чунин далел равшантар мегардад, ки равандҳои баамалояндае, ки аз ҷониби ситорашиносон дар Коинот ва Галактика, дар Кайҳон, дар низоми Офтобӣ ба мушоҳида мерасанд, хусусияти равандҳои моддӣ ва ғайримоддӣ, оламҳои ҳайвонот ва набототи Замиро муайян мекунанд. Аз ин робитаҳо дурӣ чустан мумкин нест.

Дар назарияи даврҳои этногенетикӣ, аниқтараш, дар баъзе падидаҳои табиӣ, ки асоси табиӣ – илмӣ он мебошанд, таваҷҷуф карда, Денисов Б.П. ба сабабҳои фочеаи экологии ниҳояи Баҳри Арал мебарояд. Аз ҷумла, он менависад: «Муқаррар карда шудааст, ки динамикаи сатҳҳои Каспий ва Арал» зид аст, вақте ки сатҳи об дар Каспий баланд мешавад, Арал камоб мешавад ва баръакс. Сабаби ин падида дар фарқи роҳҳои даврҳои атлантикӣ мебошад, ки намиро ба шарқ мебарад.... Ҳар қадаре ки циклонҳо ба шимол гузаранд, ҳамон қадар дар Арал об кам аст. Ин падидаи табиӣ метавонад ба ҷойгиршавии аҳолии ин минтақаҳо, ба зоиш ва фавт, ба издивоҷ ва муҳочирати аҳоли ва, дар маҷмӯъ, ба гузариши демографӣ таъсир расонад... Ба ибораи дигар, ба зоиш маҷӯи мураккабтари иҷтимоӣ – иқтисодӣ, ки дар он нақши рушди иҷтимоӣ – иқтисодӣ на ҳамеша пешбаранда аст, таъсир мерасонад» [5, 7]. Ин фикрро идома дода, ба мисоли овардашуда асос ёфта, хулоса баровардан мумкин аст, ки нақши омили табиӣ, таъсири қувваҳои Кайҳон ва боз ҳама баландтар дар рушди демографӣ бузург аст, ва ба ҳисоб нагирифтани ин дар назарияи гузариши демографӣ номумкин аст. Дар илми муносири демографӣ чунин таҳқиқотҳо мавҷуд нестанд.

Дар адабиёти муносири иҷтимоӣ – демографӣ консепсияҳои гуногуни демографӣ мавҷуданд [6,115] – консепсияи ратсионализм (Ландри, Ж. Буржуа – Пиша – Франция, Ноутстайн, Д. Каугилл, С. Энке – ШМА), консепсияи истиқлолияти таҳаввули зоиш ва фавт (Ч. Блейк, К. Девис ва дигарон). Демографи австралиягӣ Ч. Колдуэл консепсияро оид ба оқилона будани зоиш дар ҳамаи ҷомаҳо пешниҳод карда, як

катор нуктахоро фаркгузорӣ мекунад. Олимон Араб–Огли Э.А., Боярский А.Я., Кваша А.Я. ҷонибдорони вобастагии иҷтимоӣ – иқтисодии гузариши демографӣ мебошанд. Антонов А.И., Борисов В.А. гузариши демографиро ҳамчун натиҷаи пастшавии талабот ба фарзандон меҳисобанд, ва ғайра.

Дар айни замон ҳангоми пешбиникунии аҳолии Созмони Миллали Муттаҳид (СММ) аз концепсияи ратсионализм истифода мебарад. Моҳияти он аз муқобилгузории маҳдудсозии бошууронаи шумораи кӯдакон дар оила иборат мебошад, ки ба ҷомеаи шаҳрии саноатӣ, ғайриоқилона будани рафтори репродуктивии фардҳо дар ҷомеаи анъанавии аграрӣ хос аст. Ҷомеаи анъанавӣ зоиши баландро ташвиқ мекунад.

Ҷомеаи саноатӣ сатҳи фавтро ба таври назаррас паст мекунад, ки бо ин асоси талабот ба серфарзандӣ вайрон мешавад. Зоиш ба соҳаи интиҳоби иҷтимоӣ ва тамоюл ба камфарзандӣ табдил меёбад. Мутобиқи ин концепсия гузариши демографӣ чор марҳиларо мегузара: 1) пастшавии коэффисиенти фавт аз пастшавии коэффисиенти зоиш пеш меравад, ки натиҷа коэффисиенти афзоиши табиӣ баландтарин мебошад; 2) коэффисиенти фавт пастшавиро идома дода, ба арзиши камтарин мерасад, аммо коэффисиенти зоиш боз ҳам босуръаттар паст мешавад, ки дар натиҷаи ин коэффисиенти афзоиши табиӣ суст мешавад; 3) коэффисиенти фавт дар робита ба пиршавии аҳоли ва сустшавии коҳиши зоиш баланд мешавад, коэффисиенти зоиш ба сатҳи бозтавлиди оддӣ наздик мешавад; 4) фавт бо коэффисиенти зоиш наздик шуда, баланд мешавад, раванди босуботшавии демографӣ ба охир мерасад [6, 116].

Дар боло баёнгардида аз як навъ нақшаи классикии гузариши демографӣ иборат аст. Ин концепсия тақрибан 40–50 сол пеш таҳия шуда буд.

Дар шароити кунунӣ, ба ақидаи мо, он ба такмил ниёз дорад.

Инсон махлуқи, пеш аз ҳама, бошуур мебошад ва, аз ин рӯ, аз олами ҳайвонот ҷудо шудааст. Тамоми амалҳои асосии ӯ аз ҷаҳолияти бошуурона вобаста мебошанд. Аз нуктаи назари зоиш, зоиши бешуурона вучуд дошта наметавонад, ва он бо

талаботи баланд ба кӯдакони сершумор муайян мешавад. Инро сатҳи баланди ғавти аҳоли, афзоиши сафҳои ҷамоа, авлод ва қабила, ки шартӣ наҷот бо забти қаламравҳои нави маскуннашуда мебошад, талаб мекунад. Аз ин рӯ, инсонӣ бошуур бошуурона амал мекунад, зеро дар асоси амали ӯ талабот ва рафтори худхифзкунӣ қарор дорад.

Дар шароити кунунӣ дар аксари кишварҳои сулҳ рушдқарда мазмуни иқтисоди анъанавӣ ва оила тағйир ёфтааст.

Пештар барои мавҷудияти оилаҳо ҷароғоҳҳои калон, моҳии бисёр, ҳайвоноти ваҳшӣ ва дарахтони мевадиханда мавҷуд буда, боварӣ мебахшиданд, ки шумораи калони кӯдакон зинда метавонанд зинда монанд ва, аз ин рӯ, онҳо коэффисиенти зоишро баланд нигоҳ медоштанд. Имрӯз асосан ин сарвати табиӣ тамом шуда, ба моликияти хусусӣ табдил ёфтааст. Масалан, дар ИҶШС дар солҳои 1940–1970–ум оилаи деҳотӣ субҳ чорвои худро ба ҷароғоҳҳои саҳроҳои қорамнашуда ва ё нишебҳои кӯҳҳо меронд ва он ҷо то бегоҳ ҷарида, ба хона бармегашт. Дар айни замон оилаҳои деҳот ин имкониятро аз даст додаанд, зеро ҳама заминҳо ва нишебҳои кӯҳҳо, обҳо ва ҷангалҳо ба моликияти хусусӣ табдил ёфтаанд. Оилаи деҳотӣ имкони ҳӯронидани як говро надорад, ки метавонад оиларо таъмин кунад. Чунин мисолҳоро аз ҳаёти оилаҳои муосири деҳот хеле зиёд овардан мумкин аст.

Оилаҳои анъанавӣ мазмуни номи худро асосан гум қарда, ба монанди оилаҳои шаҳрии саноатӣ ба камфарзандӣ тамоюлдоранд. Дар бобҳои қаблӣ мо навишта будем, ки тибқи маводи пурсиши сотсиологӣ шумораи миёнаи матлуби кӯдакон байни оилаи деҳот ва шаҳр наздик шудааст.

Ниҳоят, дар шароити муосир барои тавлиди инсонӣ навъи нав ва зеҳни сунъӣ заминаҳо фароҳам оварда шудаанд, ки дар бораи он инчунин мо дар боло навиштем ва дар бобҳои баъдӣ идома додем. Ин қори ояндаи начандон дур аст.

Гуфтаҳои боло ва ханӯз гуфтанишуда метавонанд ба марҳилаҳо ва назарияи умумии гузариши демографӣ таъсири саҳт расонанд. Аз ин рӯ, вақти азнав баргаштан ба масъалаи гузариши демографӣ бо назардошти воқеиятҳои оянда фаро

расидааст. Ҳоло, дар тамоми ҷаҳон суҳан дар бораи пайвасти кардани рушди инсоншиносӣ ва илмӣ–техникӣ рафта истодааст. Вақте ки ин раванд ба қадри кофӣ рушд кунад, пас бо назарияи гузариши демографӣ, вақте ки зоиш ва марғи одамон аз ҷониби инсон идора карда хоҳанд шуд, чӣ мешавад?

Ҷанбаи муҳими гузариши демографӣ нобаробарии он мебошад. Тағйирёбии шароити иҷтимоию иқтисодии аҳоли дар баъзе қаламравҳо метавонад боиси баланд шудани зоиш ва пастшавии ғавт гардад. Дар қаламравҳои дигар манзара метавонад баръакс бошад. Чунин равандҳо метавонанд на танҳо дар тамоми кишварҳо, балки дар минтақаҳои алоҳидаи ин кишварҳо низ мавҷуд бошанд. Инро бо ташаккули ғайримачмӯии ҳамаи анғезаҳо, омилҳо ва шароит барои гузариши демографӣ шарҳ додан мумкин аст.

Дар шароити нави ташаккулёфта амали муштараки омилҳо ва нишондиҳандаҳои демографӣ тағйир меёбад. Масалан, агар байни даромади оила ва зоиш дар деҳот робитаи баръакс вучуд дошта бошад, акнун ин робита мустақим мегардад, агар робитаи сатҳи таҳсилот ва фарзанддории занон дар деҳот баланд буд, яъне занони дорои таҳсилоти олии дорои фарзанддории баланд буданд, акнун ин нишондиҳанда ба сатҳи занони шаҳрҳо наздик шуда истодааст, ва ғайра. Ин тамоюлҳои нави таъсири омилҳо ва анғезаҳои зоиш таҳқиқ карда шуданд, зеро онҳо метавонанд ба суръати гузариши демографӣ дар Тоҷикистон таъсир расонанд. Тавре ки дар бобҳои қаблӣ қайд шуда буд, тавзеҳ додани вазъи гузариши демографӣ танҳо дар асоси нишондиҳандаҳои зоиш ва ғавт нопурра аст, зеро ҷузъҳои, ки ин нишондиҳандаҳоро ташкил медиҳанд, метавонанд дорои сатҳҳои гуногуни рушд бошанд [7, 8].

Ба ақидаи мо, ҳамаи консепсияҳои дар боло зикршуда ба ин ё он дараҷа дорои ҳуқуқи вучуд доштанро доранд. будани доранд. Дар баробари ин, қайд кардан мумкин аст, ки байни зоиш ва ғавти аҳоли ва рушди иҷтимоию иқтисодии ҷомеа робитаи зич вучуд дорад, аммо он ба таври мушаххас дар раванди рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва равандҳои демографӣ зоҳир мешавад. Масалан, зоиши аҳоли ва рушди иҷтимоию

иктисодӣ бо омили вақт вобаста мебошанд. Хусусияти динамикаи зоиш дар он аст, ки сатҳи он дар баробари рушди иҷтимоию иқтисодӣ якбора тағйир намеёбад. Сатҳи зоиш аз шуури инсон, дарки зарурати, масалан, паст кардани зоиш вобаста буда, аз омӯзиши вазъи иҷтимоию иқтисодӣ, афкори чамбъиятӣ, рафтор, фарҳанг, арзиши иқтисодии кӯдакон дар оила ва ғайра оғоз меёбад. Ин равандҳо дар тӯли 1–2 сол февран дарк карда намешаванд, балки ба қадри таҷрибаи ҳаёти тадриҷан эътиқодҳои нав дар бораи шумораи мувофиқи мақсади кӯдакон дар оила ташаккул ёфта, сипас, мувофиқи ин эътиқод, аз ҷониби аҳоли дар ҳаёт татбиқ карда мешаванд. Дар ин ҷо боз як қатор омилҳо, шароит ва ангеҷаҳои зоишро номбар кардан мумкин аст, ки февран ташаккул намеёбанд. Барои ҳамаи ин, шояд каме камтар ё бештар вақт бошад.

Фавти аҳоли на танҳо аз сатҳи рушди иқтисодии ҷомеа, балки пеш аз ҳама, аз сатҳи рушди тиб ва низоми тандурустӣ, аз сатҳи дастовардҳои илмӣ дар соҳаи мубориза бо бемориҳо ва экология вобаста аст. Масалан, соли 1900 коэффитсиенти умумии фавти аҳоли дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 38,0% ва зоиш – 44,0%–ро ташкил медод. Бо истеҳсоли доруҳои нав, алахусус антибиотикҳо, дар миёнаи асри XX он то 7–8% паст фаромад. Чунин мисолхоро зиёд овардан мумкин аст, вақте ки дар натиҷаи ба вучуд овардани ягон хел воситаҳои мубориза бо бемориҳои оммавӣ фавти аҳоли дар муддати кӯтоҳ зуд паст мешуд. Аз ин рӯ, дар мубориза бар зидди беморӣ ва фавт мардум февран омодаанд, ки воситаҳо ва усулҳои нави мубориза бо фавтро истифода баранд. Бо ин холигии мавҷударо дар таносуби зоиш ва фавт шарҳ додан мумкин аст. Аз ин рӯ, зоиш нисбат ба фавт сусттар қоҳиш меёбад, зеро ҳама мехоҳанд зиндагӣ кунанд, ва касе намехоҳад бимирад.

Яъне байни динамикаи зоиш ва фавт робитаи зич вучуд дорад ва инро инкор кардан имконнопазир аст.

Аммо чизи асосӣ бояд дар назар дошт, ки ба таносуби зоиш ва марг аз мавқеъҳои тахлили мамҷӯӣ муносибат кардан лозим аст. Муқоисаи урёни зоиш ва фавт, чунон ки аксар вақт дар адабиёт карда мешавад, ба вазъи гузариши демографӣ баҳои

пурра дода наметавонад. Тавре ки мо дар бобҳои III – IV кори мазкур нишон додаем, динамикаи омилҳо, ангезаҳо, шароит, анъанаҳо ва ғайраро, ки ба динамикаи мутавозинии зоиш ва ғавт таъсир мерасонад, ба таври маҷмӯӣ мавриди омӯзиш қарор додан лозим аст. Чунин муносибат тасвири мукаммали ташаккули рушди демографиро медиҳад. Маводи мо ташаккул ёфтани заминаҳои гузариши сеюми демографиро дар Тоҷикистонро тасдиқ карданд, аммо мавҷуд будани омилҳои анъанавӣ ҳанӯз ҳам бузург аст.

6.2. Хусусиятҳои оғози гузариши демографӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: шароит ва нишонаҳо

Тавре ки дар боло нишон дода шуд, таърихан, агар динамикаи зоишро дида бароем, манзараи зерин ба мушоҳида мерасад: серзоишӣ дар сатҳи 8–10 кӯдак; зоиши баланд дар сатҳи 6–8 кӯдак; зоиш бо истифодаи занҳо аз воситаҳо ва усулҳои муосири пешгирии бордоршавӣ ва таваллуди 4–5 кӯдак; тамоюли оилаҳо ба доштани ба ҳисоби миёна 3–4 фарзанд; тамоюли оилаҳо ба 2 фарзанд; тамоюли баъзе оилаҳо ба як фарзанд ва бефарзандӣ.

Ҷавти аҳолии инчунин таърихан марҳилаҳои муайяноро тай кардааст: ҷавти баланди аҳолии, аз ҷумла модарон ва кӯдакон, умри кӯтоҳи аҳолии; рушди тиб ва тандурустӣ ва пастшавии назарраси нишондиҳандаҳои ғавт, аммо боқӣ мондани сатҳи нисбатан баланди он; дастовардҳои назаррас дар соҳаи тандурустӣ, саводнокии аҳолии ва оилаҳо, дастовардҳои илм ва техника дар соҳаи тиб; беҳтар шудани шароити санитарӣ – беҳдошти зиндагӣ, баланд шудани некӯаҳволии моддӣ аҳолии боиси ҷавти кам: умумӣ, модарон ва кӯдакон шуданд.

Ҳамин тариқ, аз нигоҳи таърихӣ, тағйирёбии нишондиҳандаҳои демографӣ якбора ба амал наомада, балки оҳиста ба қадри рушди ҷомеа ба амал меомад.

Ҳеҷ як падидаи иҷтимоӣ наметавонад ғавран худро дар шакли тамомшуда нишон диҳад. Дар ибтидо нишонаҳои ин

падида пайдо шуда, сипас онҳо шиддат мегиранд, сипас худи падида ташақкул меёбад, ки минбаъд рушд хоҳад кард.

Ба ин монанд, гузариш аз як марҳила ба марҳилаи дигар, аз як навъи бозтавлиди аҳоли ба дигарӣ аз пайдо шудани ин нишонаҳои онҳо оғоз меёбад. Ба ақидаи мо, дар соҳаи зоиш нишонаҳои зерини пастшавии талаботро ба кӯдакон фарқгузорӣ кардан мумкин аст.

1) Рушди издивочи ҳамчинсҳо.

2) Афзоиши шумораи искоти ҳамл ва фарогирии аҳоли бо воситаҳои контрацепсия.

3) Такмили воситаҳо ва усулҳои пешгирии ҳомиладорӣ ва таваллуди кӯдакон.

4) Афзоиши шумораи муассисаҳои ҷамъиятии заноне, ки тамоман фарзанддор шуданро намехоҳанд, ва ташвиқи муносибати манфӣ ба кӯдакон.

5) Тамоюли кам шудани шумораи кӯдакон дар оилаҳо.

6) Рушди озмоишҳо барои тавлиди кӯдакон ба таври сунъӣ, рушди банақшагирии оила, модарии суррогатӣ (бадалӣ), тарбияи кӯдакон дар найчаи озмоишӣ ва ғайра. [8].

7) Такмили таъсиррасонӣ аз тариқи муҳандисии генӣ ба тавлиди навъи нави инсон – инсони иҷтимоӣ ба ивази навъи Homo Sapiens.

8) Баланд бардоштани синну сол дар издивочи аввал.

9) Паҳншавии банақшагирии оила.

10) Паҳншавии ҳамаи воситаҳо ва усулҳои, ки барои ҳомиладорӣ ва таваллудкунӣ беҳатар мебошанд.

11) Барвақт суст шудани қобилиятҳои ҷинсии мардон ва синни барвақти беруншавии онҳо аз гардиши бозтавлиди кӯдакон.

12) Паст шудани аҳамияти фарзандон ва афзалият ба арзишҳои ғайриоилавӣ дар сохтори арзишҳои ҳаётӣ.

13) Суст шудани алоқаи волидон – фарзандон, наслҳо; паст шудани эътибори калонсол дар оила.

14) Паҳншавии чунин шакли издивоч, ба монанди шартномаи ақди никоҳ, ки оила ва никоҳро вайрон карда, онҳоро қалбакӣ месозад.

15) Паҳншавии мафҳуми «муҳаббат» ва зуд–зуд иваз шудани шарикон аз ҷониби мардон ва занон. Тасодуфӣ нест, ки хатто дар байни одамони машҳур, ки бояд намунаи садоқат ба муҳаббат ва оила бошанд, бисёрзанӣ паҳн шудааст. Муҳаббат ба баҳона барои қонеъ гардонидани талаботҳои гуногуни маҳрамона табдил ёфтааст.

16) Сусти шудани механизмҳои анъанавии табиӣ тавлиди кӯдакон.

17) Рӯй гардонидани занон аз кӯдаки таваллудкардаи худ ва афзоиши шумораи кӯдакон дар ятимхонаҳо, интернатҳо, хонаҳои кӯдакони маъҷуб, афзоиши микёси хариду фурӯши кӯдакон.

18) Рӯй гардонидани фарзандони болиғ аз кумак ва нигоҳубини волидон ва афзоиши шумораи сокинон дар хонаҳои пиронсолон.

19) Рушди муҳандисии генӣ, электроника, кибернетика, ки имкон медиҳанд дар марҳилаи аввал роботҳо, сипас инсонӣ биотехникӣ ва комил–роботи биотехникӣ – интеллектуал истеҳсол карда шаванд.

20) Кам шудани давраи ширдиҳии занон, ки аз вайрон шудани механизми табиӣ бозтавлиди инсон ва тағйирот дар физиологияи занон шаҳодат медиҳад.

21) Афзоиши имконияти қонеъ гардонидани талаботҳои маишӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маънавии инсон дар берун аз оила.

22) Нақши иқтисодии фарзандон дар оила коҳиш меёбад.

23) «Пиршавӣ»–и аҳолӣ ба амал меояд.

24) Сусти шудани таъсири анъанаҳо ва урфу одатҳо ба рафтори худҳифзкунии аҳолӣ.

25) Тамоюлҳои арзишии оила тадричан тағйир меёбанд: ба ивази серфарзандӣ ҳамчун арзиши асосии ҳаёти камфарзандӣ омада, нақши чунин арзишҳо, ба монанди баланд бардоштани таҳсилот, карера, истироҳат, такмили рушди умумии фарҳангӣ – маишии шахсияти инсон ва оила ва ғайра тақвият меёбад.

26) Нақши оила дар ҳаёти аҳолӣ ҳамчун воҳиди иҷтимоӣ – демографӣ, заиф шуда истодааст. Тадричан стандартҳои нави оила ташаккул меёбанд.

Ҳамин тариқ, дар маҷмӯъ, навъи нави зоиш, ғавт, муҳочират, навъҳои оила ва издивоҷ, ангезаҳо ва сифати аҳоли ташаккул меёбанд, ки дар маҷмӯъ нишонаҳои оғози гузариши нави демографӣ мебошанд.

Ба ҷои навъи қисман анъанавӣ ва қисман муосир дар Тоҷикистон навъи нави ташаккули гузариши демографӣ ба камол расида истодааст, ки онро, ба ақидаи мо, навъи иҷтимоӣ номида хоҳад шуд.

Дар кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ ва иҷтимоӣ тараққикардаи ҷаҳон, бисёре аз нишонаҳои зикргардидаи дар Тоҷикистон мавҷудбуда ба омилҳои воқеии рушди демографӣ, ки ба он Тоҷикистон низ наздик хоҳад шуд, табдил ёфта истодааст.

6.3. Муҳочирати иқтибосшудаи берунаи аҳоли ва масъалаҳои гузариши демографӣ

Қонуниятҳои умумии бозтавлиди аҳоли ивазшавии навъи он маҳсуб меёбад, ки гузариши демографӣ номида мешавад.

Вазъи навъи бозтавлиди аҳоли метавонад сатҳи рушди ҷомеаро тавсиф кунад.

Дар натиҷа, ҷомеаи инсонӣ ба ду қисм тақсим шуд: 1) кишварҳои аз ҷиҳати саноатӣ тараққикарда, ки дар аксари онҳо афзоиши табиӣи аҳоли манфӣ гашта, дастони қорӣ барои рушди устувор намерасанд; 2) кишварҳои суғур тараққикарда ва рушдёбанда, ки дар онҳо унсурҳои тарзи ҳаёти анъанавӣ ҳифз шуда, ба нигоҳ доштани сатҳи баланди зоиш мусоидат карданд, ва зимни ғавти паст дар ин кишварҳо афзоиши табиӣи аҳоли баланд аст. Иқтисоди заиф ба ин кишварҳо имкон намедиҳад, ки тамоми захираҳои меҳнатиро бо ҷойҳои қорӣ ва музди хуб таъмин кунанд. Дар ҷомеа артиши бузурги бекорон ва камбизоатон пайдо шуд.

Тамаркузи аз меъёр зиёд ва сатҳи пасти зиндагии аҳоли дар баъзе кишварҳои ҷаҳон ва талабот ба қувваи қорӣи иловагӣ дар дигар кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон сабабҳои асосии равандҳои оғозёфтаи муҳочирати байналмилалӣ буданд. Одатан,

вектори асосии ҳаракати муҳочирон кишварҳои султараққикарда – кишварҳои мутараққӣ мебошад. То ташаққулёбии заминаҳои зарурӣ ҳаракати муҳочирон дар ин хат то андозае заиф буд.

Ба сифати тақон барои муҳочирати қалонмиқёси байналмилалии аҳоли омилҳои зерин буданд:

1) Татбиқи сиёсати бозсозӣ дар ИҚШС.

2) Пошхӯрии ИҚШС, ки дар натиҷаи он як қатор давлатҳои соҳибхитиёр ба вуҷуд омаданд, ки ин ҳам ба берун рафтани як қисми аҳоли ба кишварҳои баромади таърихии худ мусоидат кард.

3) Оғози ҷанги шаҳрвандӣ дар як қатор ҷумҳуриҳои собиқи ИҚШС, алахусус дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.

4) Таҷовузи ШМА дар Афғонистон, Эрон ва як қатор давлатҳои Африқо, инчунин дар кишварҳои араб, аз ҷумла, дар Сурия, пайдоиши ташкилотҳои гуногуни террористӣ дар арсаи ҷаҳонӣ, шиддат ёфтани вазъи байналмилалӣ.

5) Шиддат ёфтани масъалаҳои озуқаворӣ, об ва дигар воситаҳои зиндагӣ дар аксар кишварҳои султараққикарда.

Ин ва як қатор сабабҳои дигар ба он мусоидат карданд, ки ҷараёнҳои бузурги гурезагон, муҳочирони меҳнатӣ ва экологӣ, ки тамоми кишварҳои Аврупо, ШМА, Австралияро фаро гирифтанд, пайдо шаванд. Миқёси муҳочирати байналмилалиро бо оғози Муҳочирати нави бузурги миллатҳо қиёс кардан мумкин аст.

Натиҷаи Муҳочирати аввалин бузурги миллатҳо пайдо шудани давлатҳои нав, аз байн рафтани давлатҳои кӯҳна, инқирози империяи ғуломдорӣи Рум, пайдо шудани халқҳои нави этникӣ пайдо буд. Қойивазкунии кунунии аҳолии кураи заминро оғози Муҳочирати дуюми бузурги халқҳо номидан мумкин аст, ки паёмадҳои он аз Муҳочирати бузурги якуми миллатҳо на камтар аҳамият хоҳад дошт. Ин миқёсҳои паёмадҳо ҳанӯз кам таҳқиқ шудаанд, ва умуман муайян кардани онҳо душвор аст, зеро раванди кӯчиши халқҳои ҷаҳон акнун оғоз ёфтааст ва он идома хоҳад ёфт.

Муҳочирати аҳоли аз кишварҳои бо захираҳои меҳнати барзиёд ба кишварҳои бо норасоии захираҳои меҳнати усулан омили мусбати рушди иқтисодии охириҳо мебошад. Аммо, мутаассифона, чунин равандҳои муҳочирати ҳамзамон ба ташаккули як қатор зиддиятҳои байниэтниқӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, динӣ мусоидат мекунанд, ки боиси ташаннуқи муайян ба аҳолии таҳҷой дар кишварҳои қабули муҳочирон мешаванд. Дар баробари ин шакли таъмини кишварҳои бо норасоии захираҳои меҳнати бо қувваи кории хориҷӣ, ҷалби муҳочирони меҳнати аз кишварҳои суст тараққикарда низ аз рӯи шартнома тавсия медиҳанд.

Чунин муҳочиронро баъзе олимони «муҳочирати ҷойнишинӣ» ва «зоиши ҷойнишинӣ» меноманд [11, 18]. Оё ин метавонад масъалаҳои ҷавонсоии миллати кишварҳои тараққикарда ва баланд кардани зоиширо ҳал кунад? Мо дар поён баён хоҳем кард.

Гузариши демографӣ дар шакли мутамарказ қонунияти умумии гузариши бозтавлиди аҳолиро аз як навъ ба навъи дигар нишон медиҳад. Таъхири гузариши демографӣ дар ин ё он кишварҳо дар ҳолати муайян метавонад натиҷаи таъхири омилҳо, шароит ва сабабҳои бошад, ки ин ё он марҳилаи гузариши демографиро дар кишвар нигоҳ медоранд. Дар адабиёти илмӣ, гарчанде ки ба ном «Маҳдудиятҳои остонавии рушди демографӣ» [5,24] интишори васеъро пайдо накардааст, аммо дар амалия чунин маҳдудиятҳо дар бисёр кишварҳои суст рушдкарда ва вобаста аз кишварҳои пешрафта истифода мешаванд.

«.. Баррасии масъалаҳои аҳоли аз тариқи призмаи монетаҳои барои рушди он, ба ақидаи мо, бештар амалитар ва табиӣ, хусусан аз нуқтаи назари гузоштан ва асоснок кардани вазифаҳои нақшавӣ, мебошад, он инчунин метавонад иловаи зарурӣ ба муносибати бештар анъанавӣ гардад, ки ба ғояи то андозае муҷаррадонаи детерминизми иҷтимоӣ – иқтисодӣ асос ёфтааст. Муносибат бо назардошти маҳдудиятҳо, ба назари мо, мушаххастар ва амалитар мебошад» [5,2]. Пешрафти рушдбанди нави илмӣ–техникӣ, тағйирёбии шароити зиндагӣ

ва сифати аҳоли метавонанд дар давлати алоҳида ба чунин маҳдудиятҳо роҳ надиханд.

Эҳтимол дорад, ки маҳдудиятҳои оstonавӣ дар вақт худ ба кишварҳои мутараққӣ ягон хел ғоида меоварданд, аммо онҳо паёмдҳои дарозмуҳлати ин сиёсатро ба ҳисоб нагирифтанд. Таъхири гузариши демографӣ аз навъи якум ба навъи дуюм имрӯз дарди сар барои кишварҳои пешрафта шудааст. Оммаи бузурги бекорон ва қашшоқон ба кишварҳои рушдкарда шитофтанд. Маҷмӯи паёмдҳои чунин муҳочират – иқтисодӣ, сиёсӣ, этникӣ ва ғайра ба таври ташвишовар пешбининашаванда мебошад.

Арзёбии вазъи гузариши демографиро бо таносуби нишондиҳандаҳои зоиш ва ғавт ва суръати афзоиши аҳоли дар адабиёти илмӣ қабул шудааст, ки нақшаи классикӣ номида шавад. Муаллифи назарияи гузариши демографӣ Ф. Ноутстайн чунин фикр мекард, ки назарияи таҳиякардаи ӯ хусусияти универсалӣ дорад, яъне барои ҳамаи кишварҳо қобили истифода мебошад. Аммо инро на ҳамаи олимони эътироф мекунанд.

Инсоният айни замон дар арафаи оғози ташаккули ҷомеаи нави инсонӣ қарор дорад, ки мо онро ҷомеаи иҷтимоӣ меномем. Мутаносибан ба он бояд шакли мувофиқи бозтавлиди аҳоли ташаккул ёбад.

Аз нигоҳи рушди дарозмуҳлати инсоният, наздикшавӣ ва омезиши аҳолии мансубиятҳои гуногуни этникӣ раванди ногузир мебошанд. Аз нигоҳи рушди миёнамуҳлат, тағйирёбии назарраси таркиби этникии аҳоли кишварҳои қабулкунанда аз ҳисоби қабули муҳочирон бо зоиши паст дар миқёси васеъ метавонад бо сабабҳои зерин ба амал наояд:

1. Кишварҳои қабулкунанда метавонанд сиёсати муҳочиратиро бо назардошти амнияти аҳолии таҳҷой гузаронанд.

2. Кишварҳои баромади муҳочирон метавонанд рушдкарда бошанд (мисолҳои зиёде мавҷуданд) ва ҷараёнҳои муҳочирон аз ин кишварҳо ба кишварҳои дигар метавонад кам шавад.

3. Зоиш дар кишварҳои рушдбанда, ки таъминкунандагони асосии муҳочирон ба кишварҳои пешрафта

мебошанд, метавонад кам шавад, аз ин рӯ миқёси муҳочират метавонад коҳиш ёбад.

4. Кишварҳои мутараққӣ бо мақсади пешгирӣ аз шусташавии этникии аҳолии таҳҷоии кишвари худ метавонанд рушди пешрафтаи кишварҳои рӯ ба тараққиро дастгирӣ карда, ба ин восита миқёси муҳочирони меҳнатиро дар ватани худ нигоҳ доранд.

5. Оё аҳолии таҳҷой меҳоҳад муҳочирони берунро бо мақсади бозтавлиди аҳоли барои онҳо қабул кунад?

Дар айни замон, тавре ки дар боло нишон дода шуд, кишварҳои мутараққӣ дар марҳилаи анҷомёбии навъи дуҷуми гузариши демографӣ қарор доранд. Бад шудани вазъи демографӣ дар ин кишварҳо бинобар камшавии пешравандаи зоиш ва баландшавии ғавти аҳоли олимонро водор месозад, ки роҳҳои ҳалли масъалаи аҳолии таҳҷоии кишвари худро ҷустуҷӯ кунанд. Гарчанде, агар ҷиддан гуфта шавад, ин бадшавӣ набуда, балки ташаккулёбии заминаҳо барои гузариши нави демографӣ мебошад.

Демографҳои ҷаҳон дар ҷустуҷӯи шадид буда, баъзеи онҳо консепсияҳои илмиро барои ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ ва демографии худ пешниҳод мекунанд, ки ба муҳочирати аҳолии кишварҳои дорои зоиши баланд асос ёфтаанд.

Истилоҳи «гузариши сеюми демографӣ»-ро аввалин бор олими британи Дэвид Коулман истифода кардааст [12, 12].

Моҳияти консепсияи ӯ аз тезисҳои зерин иборат аст:

1. Аз сабаби паст будани зоиш дар баъзе кишварҳои саноатӣ дар таркиби этникии аҳолии кишварҳои мутараққӣ тағйироти босуръат ба амал меоянд, ки аз сабаби таъсироти мустақим ва ғайримустақими муҳочират ба вучуд меоянд.

2. Агар чунин тағйирёбии назаррас дар таркиби этникии аҳоли боқӣ монад, ин ба он оварда мерасонад, ки аҳолии таҳҷой аввал ақаллият хоҳад шуд ва сипас «ивазшавӣ»-и аҳолии таҳҷоии аксарияти кишварҳои Аврупои Ғарбӣ бо аҳолии навомада ба амал меояд.

Барои он, ки ин ба амал наояд, Коулман тадбирҳои зеринро пешниҳод мекунанд:

1. Баланд бардоштани зоиш дар байни шахрвандони таҳҷой.

2. Афзоиши чалби занон ба ҳаёти иқтисодӣ ва ба ин восита ба даст овардани қувваи кории иловагӣ.

3. Боздоштани муҳочирати нав.

Аслан, бо мавқеи Д.Коулмэн розӣ шуда, бояд кайд кард, ки афзоиши баланд бардоштани зоиш дар байни аҳолии таҳҷой дар кишварҳои пешрафта хеле мураккаб аст, зеро дар байни аҳолии онҳо фарзандон дар байни арзишҳои муқарраршудаи ҳаётӣ ҷойҳои охиронро ишғол мекунанд. Ғайр аз он, чалби ҳамаи занон ба ҳаёти иқтисодии кишвар низ масъаларо ҳал намекунад, зеро маълум аст, ки занони машғул ба баланд бардоштани зоиш суст самтгирӣ мекунанд. Роҳи боздоштани муҳочират дар партави равандҳои ҷараёнбанди ҷаҳонӣ дар солҳои наздиктарин душвор аст.

Дар баробари ин, як қатор саволҳо ба миён меоянд. Аввалан, дар кишварҳое, ки аз онҳо муҳочирон ба кишварҳои дигар мераванд (агар Осиеи Миёна ва Қафқозро ба назар гирем) пастшавии зоиш дар дурнамои миёнамуҳлат пешбинӣ мешавад, ки дар оянда шумораи муҳочирони берунаро коҳиш хоҳад дод.

Сониян, аксарияти муҳочирони кунунӣ ба камфарзандӣ майл доранд ва ба кишвари пешрафта омада, ки дар он аҳоли ба камфарзандӣ ё бефарзандӣ самтгирӣ мекунад, оё муҳочирони «иқтибосшуда» мехоҳанд, ки 2–3 фарзанд дошта бошанд?

Саввум, дар издивоҷи аҳоли масъалаҳои ҷиддӣ ба миён омада, ҳамзамон, пиршавии демографии аҳоли низ афзоиш хоҳад ёфт. Бо назардошти ин, оё кишварҳои донор ин иқдомро пеш хоҳанд гирифт.

Чорум, пастшавии шумораи муҳочирон, инчунин афзоиши ками зоиши аҳолии кишварҳои қабулкунанда дер (ё доимӣ) давом нахоҳад кард. Пас аз вақти муайян дар кишварҳои донор метавонанд нишонаҳои камшавии шумораи аҳоли (деоппулятсия) пайдо шаванд.

Панҷум, дар натиҷа, сохтори синну солӣ ва ҷинси аҳолии кишварҳои донор ва қабулкунанда вайрон шуда, гузариши демографӣ бошад, ҳамчун «тамоюли умумӣ» роҳи худро тибқи нақшаи маҳз муайян идома хоҳад дод.

Дар адабиёти илмӣ инчунин ақидаҳо дар бораи рушди имконпазирӣ гузариши чоруми демографӣ мавҷуданд. Бори аввал ин тезисро профессор В.А. Ионтсев пешниҳод намуд, ки менависад: «Моҳияти концепсияи мо дар он аст, ки муҳочират метавонад як падидаи мусбат барои рушди ояндаи демографӣ гардад, ки ҳам равандҳои миллӣ, ҳам ҷаҳониरो бо роҳи ташвиқи издивоҷҳо байни аҳолии таҳҷой ва муҳочирон ба ҳисоб гирифта, дар натиҷаи он кӯдаконе пайдо мешаванд, ки рамзи тавлиди инсонӣ нави қобили ҳаёт мебошанд» [13, 312].

Муаллифони дигар, ғояҳои В.А. Ионтсевро дастгирӣ карда, мафҳумҳои «зоиши ҷойнишинӣ» ва «муҳочирати ҷойнишинӣ»-ро ба гардиш ворид мекунанд [14, 18].

Албатта, ин як ғояи хеле хуб аст, аммо масъалаи асосӣ ин аст, ки аҳолии таҳҷой ин гуна никоҳҳои муштаракро чӣ гуна қабул мекунад. Сухбатҳои шахсӣ қабули хеле дардноки ин иттилоъотро аз ҷониби мардуми таҳҷой нишон медиҳанд, гӯё ин ба ифтихори миллии онҳо осеб мерасонад. Илова бар ин, маълум аст, ки мардуми таҳҷоии кишварҳои қабулкунанда ба омадани муҳочирони беруна чандон ҳавасманд нестанд.

То ба наздикӣ Кумитаи Аврупо оид ба муҳочират ва рушд ғаъолияти худро дар асоси тавсияҳои таҳияшуда оид ба муҳочират бунёд карда буд. Мувофиқи ин ҳуҷҷат, онҳо ба ҳамаи роҳбарони кишварҳо муроҷиат мекарданд, ки муҳочиронро ҳаматарафа дастгирӣ карда, онҳоро барои рушд, хизматрасонӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии кишвар истифода баранд. Барои ин ҳамкориҳои байналмилалӣ талаб карда мешавад. Аз муносибатҳои худпарастона даст кашидан лозим аст. Муҳочиронро Аврупои бо сатҳи баландтари зиндагӣ ҷалб мекунад. Дар солҳои 60-ум идеологияи таҳаммулпазирӣ – баробарӣ ба ҳамаи шахрвандон пайдо шуд [15].

Ин идеологияро ба роҳбарӣ гирифта, кишварҳои Аврупо бояд муҳочирони воридшавандаро бо таъмини ҷойи қор, ташкил кардани қори худ ва ғайра дастгирӣ кунанд. Барои истифодаи пурсамари онҳо ба муҳочирон зарур буд, ки забони маҳаллӣ ва қонунгузории маҳаллиро омӯзанд, ки ин ба онҳо имкон дод, ки ба ҷомеа ҳамгиро шаванд. Аммо, кам нафарон аз муҳочирони

омада ин шартхоро ичро карданд. Онҳо риояи тарзи ҳаёти худро идома медоданд. Ин сол ба сол ташаннуҷро тақвият медод. Масалан, дар Англия арабҳо дар маҳаллаҳои пурра маскун шуданд. Аҳолии таҳҷой аз рафтани ба ин маҳалҳо метарсад, зеро дар он ҷо зӯроварӣ буда метавонист, ва ҳатто полис кумак карда наметавонист. Масҷидҳо пайдо шуданд, қисми назарраси ин муҳоҷирон, ҳам мардон, ҳам занон кор накарданд. Ноҳияҳои пайдо шуданд, ки таҳҷуми муҳоҷирон барои арзишҳои анъанавии аҳолии таҳҷой ба таҳдид табдил ёфтааст. Таҳаммулпазирӣ британиҳои маҳаллиро ба ҳалокат мерасонид. Ду наврас дар соли 2005 як арабро ба қатл расониданд. Дар Париж бетартибӣҳо оғоз ёфтанд. Соли 2011 чунин манзара дар Лондон мушоҳида шуда буд. Имрӯз ҷомеаи Бритониё ба шубҳа афтада истодаанд, ки сиёҳпӯстон ва онҳо баробархуқуқанд. Аксарияти муҳоҷирон намехоҳанд бо аҳолии таҳҷой ҳамгиро шаванд. Кумитаҳои мусулмонӣ рушд карда истодаанд, ки ба сиёсат ворид шудан мехоҳанд, дар ин зимн, қонунҳои Бритониёро рад мекунанд. Ба Белгия ҳарсола аз 25 то 130 ҳаз. муҳоҷирон аз кишварҳои арабӣ меоянд, ки арзишҳои худ – исломи радикалиро ба аҳолии таҳҷуми мекунанд. Бо назардошти вазъи ташаккулёфта, ҳукумати Белгия қарор қабул кард, ки агар муҳоҷир кор накунад, пас он ба ватан фиристода мешавад.

Масъалаи муҳоҷирон дар Аврупо дар партави рӯйдодҳои охир дар Сурия, Афғонистон, Ироқ ва ғайра боз ҳам шадидтар шудааст. Дар оғози рӯйдодҳо канслери Олмон А. Меркел дар кишвари худ шиори «Хуш омадед, муҳоҷирони азиз»-ро ба пешниҳод кард. Дар ин ҷо ӯ принципҳои таҳаммулпазирӣро ба роҳбарӣ мегирифт, аммо охирӣ бо ӯ шӯҳии бераҳмонаро бозӣ кард. Аврупо зеро таҳҷуми муҳоҷирони хориҷӣ қарор гирифт. Чӣ гуна онҳо дар шароити ташаккулёфтаи аҳолии омада ва таҳҷой, дар сурати набудани ҳамдигарфаҳмӣ, акнун сиёсати таҳаммулпазирӣро пеш хоҳанд бурд?

Ҳамаи ин аз он шаҳодат медиҳад, ки то чӣ андоза мушкил ва дарднок тартиботи нави ҷаҳонӣ ба вучуд омада истодааст, он чӣ гуна хоҳад буд?

Гузариши демографӣ – ин қонуниятҳои объективӣ, ки новобаста аз монеаҳои гуногун, ки метавонанд амали ин қонунро дар замон боздоранд, барои худ роҳ месозад.

Дар айни замон инсоният дар масири ибтидоии рушди ҷомеаи нав қарор дорад, ки мо онро ҷомеаи иҷтимоӣ меномем. Инкилоб дар ҷомеа, ки бо пайдоиши инсонии биоиҷтимоӣ оғоз ёфт, хотима меёбад. Маҳз пайдоиши инсон дар ҷомеа меъёри рушди ҷомеаи инсонӣ буда, бо он ба анҷом мерасад, ки инсон тавлиди нави худро ба таври сунӣ – инсонии биоиҷтимоӣ ёд гирифтааст. Дар ин ҷо таърихи рушди инсонии биоиҷтимоӣ ба поён расида, таърихи нави инсон бошад, аз пайдоиши нишонаҳои офариниши инсонии иҷтимоӣ – биологӣ оғоз мешавад. Сифатҳои иҷтимоии инсон барои худ заминаи муносиби биологӣ фароҳам меорад.

6.4. Вазъи гузариши демографӣ дар Тоҷикистон ва пешбинии он

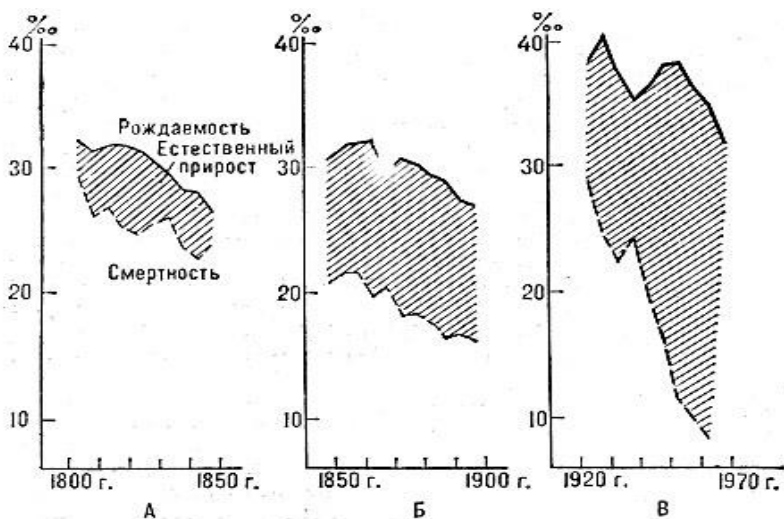
Тибқи консепсияҳои дар адабиёти илмӣ мавҷуда, тавре тавре ки дар боло нишон дода шуд, аҳолии ҳамаи кишварҳои ҷаҳон дар инкишофи худ, ба ақидаи баъзеҳо, аз як қатор навҳо, ва ба ақидаи дигарон, яқинд марҳилаҳои мегузарад. Тавре ки дар боло нишон дода шуд, Созмони Миллалӣ Муттаҳид (СММ) гузариши демографии чормарҳилавино истифода мебарад. Мо дар қисми худ гузариши чорнавиҳои демографиро истифода кардем.

Тавре ки дар боло қайд кардем, дар асоси ин Консепсияҳои демографӣ муқаррарот оид ба гузариш аз як навӣ бозтавлиди аҳоли (зоиш ва фавт) ба дигарӣ қарор дода шудааст, ва ин боиси гузариши демографӣ аз як навъ (яъне ҳолати мувозинати зоиш ва фавт) ба дигарӣ мегардад. Ҳангоми гузариш аз як навъ ба навӣ дигар ин мутавозинӣ дар аввал ҳалалдор мешавад, масалан, зоиш метавонад баланд бошад, фавт бошад, қоҳиш ёбад. Барқароркунии мутавозинии нави зоиш ва фавт дар давоми вақти тӯлонӣ амалӣ карда мешавад. Ин фосила нави фосилавии бозтавлиди аҳоли номида мешавад. Ҳар як кишвар, бо

гузаштани тақрибан навъҳои мушобеҳи бозтавлид, метавонад хусусиятҳои худро дошта бошад. Ин хусусиятҳо бо тараққиёти иҷтимоӣ иқтисодии кишвар, роҳи таърихӣ рушди он, рушди фарҳангӣ, рушди сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва ғайра муайян мешаванд. Бо ин он далелро шарҳ додан мумкин аст, ки баъзе кишварҳо ба навъи муосири бозтавлидкунӣ гузаштанд (кишварҳои мутараққӣ), дар ҳоле ки кишварҳои дигар дар навъи фосилавии гузариш аз навъи анъанавӣ ба навъи муосири бозтавлиди аҳоли қарор доранд. Дар адабиёт се нақшаи маъмулии рушди гузариши муосири демографӣ фарқгuzорӣ карда мешаванд (расми 4 А, Б, В) [16, 114]. Расми 4 А барои Франция хос буд, ки дар он ҷо ивазшавии навъҳои (ва, мутаносибан, речаҳои) зоиш ва фавт тақрибан ба таври мувозӣ ҷараён дошт, бинобар ин ин, кишвар амалан таркиши демографиро наметодонист, яъне гузариш бо роҳи таҳаввулӣ аз навъи анъанавӣ ба навъи муосири бозтавлиди аҳоли амалӣ карда мешуд.

Нақшаи дуҷуми гузариши демографӣ метавонад бо роҳи таркиши хурди аҳоли амалӣ карда шавад (расми 4 Б дар мисоли Шветсия).

Нақшаи «Б» барои аксари кишварҳои Аврупо хос буд. Масалан, дар Британияи Кабир пастшавии босуръати фавт дар охири асри XVIII, пастшавии зоиш бошад, назар ба Франция 100 сол дертар ба амал омад. Дар натиҷаи ин аҳолии Британияи Кабир дар асри XIX қариб 26 млн. нафар ё 3,4 маротиба афзоиш ёфт (аҳолии Франция тақрибан 40% афзоиш ёфт). Аврупои Ғарбӣ таркиши демографиро дар асри XIX аз сар гузаронд. Аҳолии он тақрибан ду баробар афзоиш ёфта, таркиши хурди демографӣ дар аввали асри XX ба охир расид.

Расми 4. Нақшаҳои маъмулии рушди гузариши демографӣ ва таркиши демографӣ: А – мавҷуд набудани таркиши демографӣ (Франсия) (Зоши; Афзоиши табиӣ); Б – таркиши хурди демографӣ (Шветсия); В – таркиши калони демографӣ (Шри-Ланка).

Таркиши бузурги демографӣ асри ХХ–ро фаро гирифт, зеро кишварҳои Осие, Африка ва Амрикои Лотинӣ, ки аз тобеияти мустанликавӣ озод шуданд, тибқи нақшаи расми 4 В. рушд карданд. Дар ин кишварҳо сатҳи ҷавт хеле зуд паст мешавад ва дар бисёр кишварҳо нисбат ба кишварҳои пешрафта камтар аст, аммо зоиш сусттар хоҳиш меёбад. Дар адабиёт баъзе олимони ба ҷои истилоҳи инқилоби демографӣ гузариши демографиро истифода мебаранд [17,112]. Дар фаҳмиши мо, гузариши демографӣ – ин ташаккули навъи нави бозтавлиди аҳоли буда, инқилоби демографӣ бошад, яке аз роҳҳои амалисозии ин гузариш мебошад. Роҳи дигар низ шуда метавонад – ин роҳи таҳаввулӣ, бидуни ҷаҳишҳо ва гузариши ҳамвор ба навъи нави бозтавлиди аҳоли мебошад.

Таркиши демографӣ, ки дар натиҷаи он гузариши демографӣ аз як навъи бозтавлиди аҳоли ба навъи дигар бо роҳи ҷаҳишмонанд сурат мегирад. Чун қоида, дар ин давра пастшавии ҷавт аз пастшавии зоиш ба таври назаррас пеш рафта, боиси

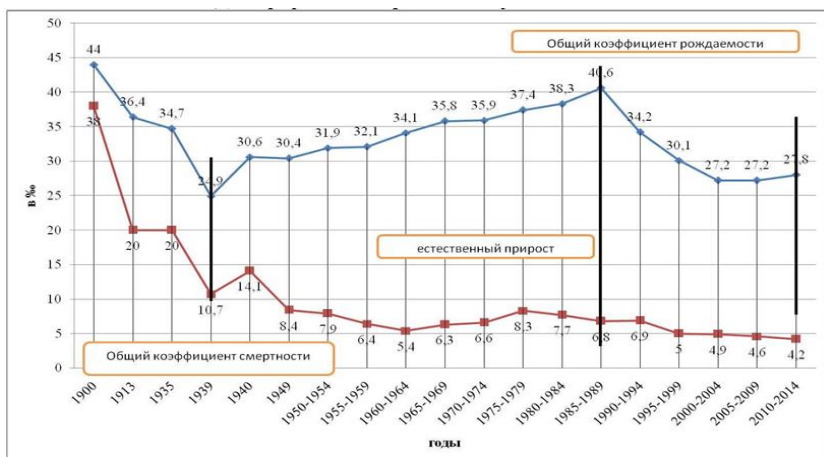
афзоиши босуръати шумораи аҳоли мегардад, ки ин ҳатто метавонад бо талаботҳои объективи рушди иҷтимоию иқтисодии ҷомеа рабт надошта бошад.

Дар Тоҷикистон пастшавии босуръати зоиш бо таъхири тӯлонӣ оғоз шуда, дар натиҷа шумораи аҳолии кишвар бо суръати баланд афзоиш меёфт. Тавре ки мо боло қайд кардем, дар солҳои 1900–2014 дар Тоҷикистон лаппишҳои гуногуни зоиш ва фавт ба амал меомаданд. Дар давоми солҳои 1900–1939 коэффитсиенти умумии зоиш аз 44% то 24,9% коҳиш ёфта, коэффисиенти умумии фавт аз 38% то 10,7 % коҳиш ёфта, афзоиши солонаи аҳоли 6–14,6 %–ро ташкил дод. Дар тӯли ин солҳо гузариши аввалини демографӣ аз иқтисоди азхудкунанда ба иқтисоди анъанавӣ ба амал омад. Дар солҳои минбаъда, яъне аз соли 1940 то соли 1989 коэффитсиенти умумии зоиш дар ҳудуди 30,6 % – 40,6 % босуръат баланд мешуд. Коэффисиенти умумии фавт коҳишро аз 14,1% дар соли 1940 то 6,8 % дар соли 1989 идома дод. Чунин таносуби тағйирёбии зоиш ва фавт боиси зиёдшавии табиӣ аҳоли аз 16,5% то 33,8 % гардид. Ин давраро гузариши дуввуми демографӣ аз анъанавӣ ба оғози муосир номидан мумкин аст.

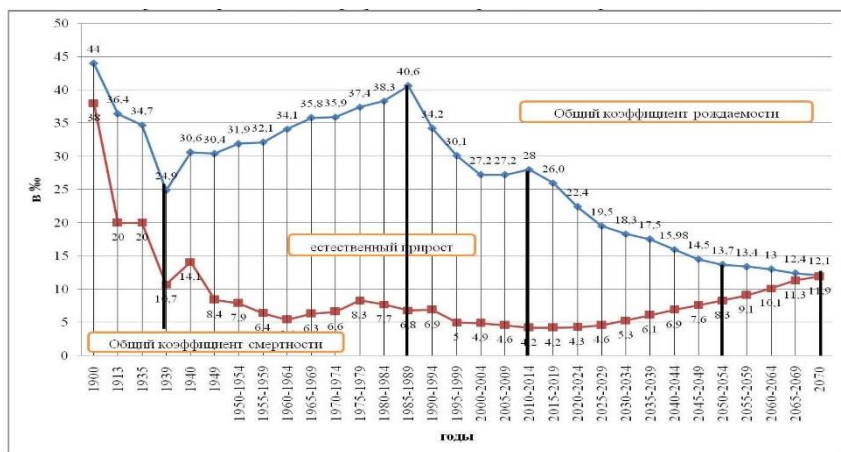
Давраи аз соли 1989 то соли 2014–ро навъи фосолави гузариши демографӣ номидан мумкин аст, ки хусусияти он пастшавӣ ва баъзан як қадар баланд шудани зоиш зимни коҳишёбии устувори фавти аҳоли мебошад. Афзоиши табиӣ аҳоли аз 33,8% то 23,8 % коҳиш ёфт.

Дар солҳои 2014–2054 пастшавии зоиш ва афзоиши фавт ба мушоҳида расида, афзоиши табиӣ аҳоли ба ҳисоби миёна аз 23,8% то 5,4 % коҳиш меёбад. Инро мо гузариши сеюми демографӣ меномем. Дар адабиёт онро навъи муосир меноманд. Ба назари мо, чунин ном чандон дуруст нест, бинобар ин мо онро гузариши технологӣ–иттилоотии демографӣ номгузорӣ мекунем.

Дар оянда, ба ақидаи мо, гузариши чоруми демографӣ, ки онро иҷтимоӣ номидан мумкин аст, амалӣ карда хоҳад шуд. Хусусияти фарқкунандаи он бозтавлиди сунъии аҳоли мебошад.

Расми 5. Гузариши демографӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (коэффисенти умумии зоши, афзоиши табиӣ, коэффисенти умумии фавт)

Расми 6. Пеибиши раванди гузариши демографӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (коэффисенти умумии зоши, афзоиши табиӣ, коэффисенти умумии фавт)

Навъи сеюми гузариши демографӣ – иҷтимоӣ (муосир) метавонад аз солҳои 20–уми асри XXI, аммо аз солҳои 50–60 фаълтар оғоз ёфта, метавонад баъд аз соли 2100 ба итмом

мерасад. Дар ин давра гузариши пурра ба навъи нави гузариши демографӣ амалӣ мешавад. Хусусияти фарқкунандаи навъи мазкур аз муқаррар кардани мутавозинии нави зоиш ва фавт иборат мебошад: зоиш то чунин дараҷае коҳиш меёбад, ки фавт тадриҷан баланд хоҳад шуд. Агар бар ин мантиқ асос ёфта шавад, пас раванди муромурии табиӣ инсоният оғоз меёбад.

Аз ин ҷо ду хулоса бармеоянд:

1) Ё мавқеи ибтидоии назарияи гузариши демографӣ аз аввал нодуруст буд.

2) Ё ягон хел механизмҳои муҳим дар типологияи гузариши демографӣ ба ҳисоб гирифта нашудаанд.

Барои исботи он, ки дар ниҳоят инсоният ба нобудшавӣ маҳкум шудааст, хулосаи некбинона нест.

Дар назари аввал, мавҷуд набудани ҳамбастагии равшан байни зоиш ва фавт дар вақт бо зер шарҳ дода мешавад. Дар шароити дигари баробар зоиши аҳоли барои банақшагирии аҳоли нисбат ба фавт бештар қобили танзим мебошад. Дар асоси зоиш, аз як тараф, ғаризаи биологӣ, аз тарафи дигар, талаботи инсонии иҷтимоӣ ба кӯдакон қарор дорад. Зери таъсири омилҳои зиёди бо инқилоби илмӣ – техникӣ муайяншаванда зоиши аҳоли ба тағйирёбӣ ба сӯи камшавӣ оғоз кард. Ин раванд одатан вақти зиёдро талаб мекунад. Дар ҳолати мазкур фавт бояд аз ду мавқеъ: ҳамчун раванди табиӣ – биологӣ ва ҳамчун раванди иҷтимоӣ баррасӣ шавад. Дар ҳолати аввал ҳамаи одамон мирандаанд ва пас аз ба охир расидани «муҳлати хизмат» онҳо ногузир мемиранд (гарчанде ки олимони аз замонҳои қадим то имрӯз барои ноил шудан ба ҷовидонии инсон кӯшиш мекунанд).

Дар чунин фаҳмиш одамон дар назди фавт нотавонанд. Аз тарафи дигар, ҳамчун як раванди иҷтимоӣ, одамон мекушанд, ки умри худро дароз кунанд, тибби халқӣ, тибби илмӣ, тарбияи ҷисмонӣ, варзиш рушд карда, ғаризаи худҳифзкунӣ баланд мешавад, ва ғайра. Ҳамин тарик, одамон фавтро ба ҳадди ақали имконпазир, дар ин зимн дар муддати хеле кӯтоҳ то кашфи ягон хел восита аз ин беморӣ то ҷорикунии босуръати он, коҳиш медиҳанд. Талабот ба кам кардани фавт, муромурӣ умумист,

ҳама зиндагӣ кардан меҳоҳанд. Марг мардумро аз имкониятҳои ҳалли масъалаҳои гуногунҷанбаи худ маҳрум месозад.

Зоиш – ин восита ва умед барои қонеъ гардонидани талаботҳои наздик ва дур мебошад. Аз ин рӯ, одамон усулан меҳоҳанд фарзанд дошта бошанд. Аммо ғайриноқӣ дар қонеъ гардонидани хоҳишҳои худ аз сатҳи умумии рушди шахсиятҳо, оила ва ҷомеа вобаста аст. Бо рушди ҷомеа, бо баланд шудани сатҳ ва тарзи зиндагии одамон, бо рушди аҳолии қисми қорҳое, ки аз ҷониби одамон дастӣ иҷро карда мешуданд, ба мошинҳои интиқол дода мешаванд. Талаботҳои нав пайдо мешаванд, ки барои ҳалли онҳо серфарзандӣ ҳамчун монет амал карда, арзишҳои шахсиятӣ пайдо мешаванд, ки ба даст овардани онҳо назар ба серфарзандӣ ва ҳатто камфарзандӣ муҳимтар аст. Аз ин рӯ, тадричан, зоиш ва фарзанддорӣ оилаҳо қоҳиш меёбад. Ғайр аз он, омилҳои дигар, ба монанди Қоинот, Галактика, низомии Офтобӣ ва ғайра низ ба паст шудани зоиш мусоидат таъсир мекунанд, зеро Замин ва ҳаёт дар он маҳсули равандҳои беруназаминӣ мебошанд. Ҳамин тариқ, ҳама меҳоҳанд зиндагӣ кунанд, ҳамчун нави биоичтимоӣ боқӣ монанд ва дар ин раванд пастшавии ғавт бо пешравии геометрии ва зоиш бо пешравии арифметикӣ ба амал меояд. Ҳардуи ин падидаҳо бо ҳам алоқаманд буда, танҳо ғавт дар муддати нисбатан кӯтоҳ, ва зоиш бошад, дар муддати тӯлонӣ тағйир меёбад. Ин далелро баъзе олимони ҳамчун мавҷуд набудани ҳамбастагӣ байни зоиш ва ғавт меҳисобанд.

Зиндагӣ ва мамот – ин оғоз ва охири ҳастӣ мебошанд. Яке бе дигаре вуҷуд дошта наметавонад. Марг дар муқоиса бо зоиш ба идорақунӣ ва назорат камтар мусоид аст.

Назарияи гузариши демографӣ дар маҷмӯъ нишон медиҳад, ки аҳолии аз зоиш ва ғавти номаҳдуд дар марҳилаи аввали рушди худ тадричан ин нишондиҳандаҳоро қоҳиш дода, дар ниҳоят ба сифр наздик мекунад. Оё ин маъноӣ онро надорад, ки инсон, ҳамчун як падидаи табиӣ, оғози дигаргуниҳои инқилобӣ – эволюсионии олами атроф ва худии худ маҳсуб меёфт. Ҳар як инқилоб бо он анҷом меёбад, ки ташаббусқори инқилоб офаридани навиҳои ба худ монандро ёд мегирад. Ин

аллакай ба амал омада истодааст. Бинобар ин, инсонияти навъи ҳозираи «Homo Sapiens» рисолати худро ба анҷом расонида, дар баробари ин инқилобро дар табиат ва ҷомеае, ки беш аз як миллион сол давом кард, ба анҷом расонида, аҳди инқилоби нав дар ҷомеаи башарӣ оғоз меёбад. Саволе ба миён меояд: катализатори инқилоби нав чӣ хоҳад буд ва он кай сар мешавад?

Бо назардошти ин, мо концепсияи нави рушди демографиро пешниҳод кардем, ки ба диалектикаи ҷизи биологӣ ва ҷизи иҷтимоӣ дар инсонии биоиҷтимоӣ асос ёфтааст. Ин муносибат имкон медиҳад, ки дурнамоиҳои хеле пешравандаи рушди ҷомеаи инсонӣ ошкор карда шавад.

БОБИ VII. ГУЗАРИШИ БИОИҚТИМОЙ ВА ҚОНУНИЯТҲОИ ОН

7.1. Инсонии биоиқтимой – оғози марҳилаи нави таҳаввули табиат ва чомае ва, дурнамоиҳои рушди он

Агар ба омӯзиши инсон аз рӯзи чудо шудани он аз олами ҳайвонот сайри таърихӣ кунем, пас маълум мешавад, ки рушди инсон ва чомае натиҷаи истифодаи сифатҳои иқтимоии инсон – шуур, меҳнат, тафаккур, муносибатҳо бо ҳамдигар ва ғайра мебошад.

Л.Г. Морган таърихи инкишофи чомае ро муфассал омӯхта, ба хулоса омад, ки инсон дар рушди худ зинаҳои зеринро аз сар гузаронид: ваҳшигарӣ, барбарӣ, тамаддун ва ҳар яке аз онҳо аз сатҳҳои паст, миёна ва олӣ иборат аст [1,35].

Ба ин зинаҳои рушди чомае дараҷаи муайяни рушди қобилиятҳои ақлонии фард мувофиқат мекарданд, ки ин шуур, қобилият буда, дар олооти меҳнат ва тарзи зиндагии инсон таҷассум ёфтаанд.

Маҳз пайдоиши инсон дар Замин ба он падидае табдил ёфт, ки ба туфайли он дар табиат ва чомае дигаргуниҳои таҳаввулӣ – инқилобӣ ба амал омада истодаанд.

Инсон он катализаторе буд, ки ба ҳаёт мабдаи дигаргуниҳои бесобиқаро дар табиат ва чомае ба ҳаёт ворид карда, раҳпаймоии худро дар миқёси афзоянда идома дод.

Ин оғози он инқилобе буд, ки бо пайдоиши инсон алоқаманда буда, ба монанди ҳар як инқилоб бо тавлиди сунъии инсонии ба худаш монанд анҷом хоҳад ёфт.

Ба ҳама маълум аст, ки одамон дар оғози чудошавии худ аз табиати ваҳшӣ қисман дар болои дарахтон зиндагӣ карда, ҳадяҳои онҳоро истеъмол мекарданд. Сипас, тадриҷан ба замин мефароянд, нутқи мазмундор ба вучуд меояд, ва инсон истехсол ва истифода бурдани оташ, истехсоли олооти суфтанашудаи меҳнатро омӯхта, намунаҳои аввалини силоҳро ҳам барои шикор, ҳам барои ҷанг меофарад. Баъдан, ҷаҳиши назарраси шуури инсон имкон дод, ки камон ва тир истехсол шуда,

бофандагӣ, зарфҳои чӯбӣ ва ғайра пайдо шаванд. Пас аз он, одамон кулолгариро ба вучуд оварда, ҳайвонҳоро ром карда, тарзи гудохтани маъдани оҳанро омӯхтанд, ки ин аз оғози бунёди ҷомеаи мутамаддин аз ҷониби инсон шаҳодат медиҳад. Сипас хатҳои ҳарфӣ ихтироъ карда шуда, пулҳои металлӣ пайдо шуда, ҳунармандӣ, савдо ва мубодила рушд меёбанд.

Табиист, ки тамаддун он зинаи рушди инсоние буд, ки дар он тақсимооти меҳнат ва истеҳсоли молӣ ба авҷи нашъунамо расида, дар тамоми ҷомеаи собиқ инқилоб ба амал меоранд [2, 239].

Бидуни шак, инсон ҳамчун махлуқи биоичтимоӣ, пеш аз ҳама, пешрафтро дар ҷомеа, пеш аз ҳама, бо такмил ва истифодаи сифатҳои иҷтимоии худ амалӣ мекард. Пеш аз он ки инсон ба инсон табдил ёбад, он дар шакли ҳайвони ваҳшӣ буда, ҳамаи муваффақиятҳои ба даст овардани ғизо ва дигар воситаҳои зиндагӣ, асосан, бо сифатҳои биологии он: саломатӣ, нерӯи ҷисмонӣ, қобилияти бозтавлид ва ғайра алоқаманд буданд. Ба ибораи дигар, сифатҳои биологӣ шароит ва ҳуди ҳаёти ҳайвонотро муайян мекарданд. Аммо пайдоиши инсоне, ки дорои сифатҳои биологӣ ва иҷтимоӣ мебошад, ҳаёти онҳоро дар табиат ба кулӣ тағйир дод. Бо тақвият ёфани ҷабҳаҳои истифодаи сифатҳои иҷтимоӣ аз ҷониби инсон, тадриҷан дар таносуби ҷизи биологӣ – ҷизи иҷтимоӣ муҳимияти ҳарчи афзояндаро ишғол намуда, ин раванд идома меёфт.

Таърихи рушди ҷомеаи инсонӣ аз марҳилаҳои гуногун, аз қабилӣ: азхудшаванда, анъанавӣ, муосир – индустриалӣ ва постиндустриалӣ ташаккул ёфта, ҷизи иҷтимоӣ (зеҳнӣ) шакл мегирад. Гузариш аз як марҳила ба марҳилаи дигар бо дастовардҳои бузурги ақли инсон, бо сифатҳои иҷтимоии он зич алоқаманд буд.

Масалан, Леонардо да Винчи ҷарҳҳои дастгоҳи парвозкунандаро офарид; Исаак Нютон қонуни ҷозибаи умумичаҳониро кашф кард; Кулон Шарл Огюстин усули дақиқи ҷен кардани майдони магнитии Замиро таҳия кард; Антуан Лавуазе газро кушод; Петров В.В. қонуни барқиро кушод; Ампер Андре Мари қонуни амали муштараки ҷараёнҳоро кашф

кард; Фарадей Майкл бори аввал амсилаи муҳаррики барқиро офарид; Чарлз Дарвин таълимоти эволюсионии пайдоиши навъҳои ҳайвонот ва набототро бо роҳи интихоби табиӣ ба вучуд овард; Менделеев Д.И. қонуни низоми давриро кашф кард; Жуковский Н.Е. асоси назарияи аэродинамикаро гузошт; Рентген Вилгелм Конрад нурҳои рентгениро кашф кард; Анри Беккерел падидаи радиоактивиро кашф кард; Чозеф Томсон электронро кашф кард; Мария ва Пиер Кюри унсурҳои нав – полоний ва радийро кашф карданд; Эйнштейн Алберт назарияи нисбиятро ба вучуд овард. Кашфиётҳо дар соҳаи биология, муҳандисии генӣ ва ғайра дар рушди ҳуди инсон бебаҳо мебошанд [3].

Дар бораи миқёси тақмил додани сифати иҷтимоии инсон дар тӯли қариб 100 соли охир аз рӯи чунин нишондиҳанда низ баҳо додан мумкин аст, ки дар ин давра барои кашфиётҳои муҳимтарин дар соҳаи табиатшиносӣ, адабиёт ва иқтисод зиёда аз 564 нафар олимони намоёни ҷаҳон ҷоизаи муътабари Нобелро ба даст оварданд. Ин раванд дар робита бо оғози кашфиётҳои нави инқилобӣ дар илм ва техника, яъне дар оғози ташаккули ҷомеаи иҷтимоӣ дар асри XXI ба таври объективӣ тақвият меёфт. Дар айни замон миқёси таҳқиқоти зеҳнӣ чунин аст, ки масъалаҳои ҷовидонии инфиродӣ, тавлиди инсонӣ сунъӣ, азхудкунии соҳаҳои амиқи қаблан дастнораси Қайҳон ва Коинот ҳалли худро ёфта, мошинҳо–интеллектуалҳо эҷод карда мешаванд, ки худашон қодиранд, ки қарорхоро қабул карда, мутобиқи барномаи ворид кардашуда амал кунанд, ва ғайра. Мувофиқи ин муваффақиятҳо сифатҳои иҷтимоӣ ҳарчи бештар сифатҳои биологиро пахш карда, аз ҷавҳари табиӣ биологӣ худ дур мешаванд.

Кашфиёти илмӣ дар боло овардашуда ба дараҷае муҳим буданд, ки маҳз онҳо катализатори рушди як қатор инқилобҳои илмӣ, техникӣ ва иҷтимоӣ буданд. Комилан аён аст, ки инсоният дар таърихи худ як қатор инқилобҳои илмиро аз сар гузаронидааст. Аввалин онҳо – аз асри XVI то асри XVII – бо эҷоди тасвири гелиосентрикии олам оғоз ёфт. Дар миёнаи асри XIX марҳилаи нави инқилоби илмӣ ба амал омад, ки тамоми соҳаи донишҳои илмиро дар бар мегирифт. Пеш аз инқилоби

илмии асрҳои XVI –XVII ва, алахусус, то оғози ташаккули истеҳсолоти калони мошинсозӣ – охири асрҳои XVIII – XIX робитаи илми назариявӣ бо истеҳсолот ноустувор буд. Танҳо дар асри XVIII, ба туфайли кашфиётҳои назаррас дар соҳаи илмҳои табиатшиносӣ пешрафти техникӣ рушд кард, ки баъдан, дар асри XX ба инқилоби илмӣ–техникӣ табдил ёфта, робитаи зичро байни илм ва истеҳсолот таъмин намуд.

Гузариш ба истеҳсолоти машинӣ – корхонавӣ ва, бинобар ин, ба вучуд омадани тобеияти воқеии меҳнат ба сармоя инқилоби саноатии асрҳои XVIII–XIX маҳсуб меёбад. Ҷаҳиш ба истеҳсолоти маҷмаавӣ – автоматикунонидашуда, яъне ба тарзи нави технологияи истеҳсолот, қувваҳои истеҳсолиро инқилобӣ гардонид. Баҳамомезии кашфиётҳои ҷиддии илмӣ бо дастовардҳои техникӣ ба амал омада, аз миёнаи асри XX инқилоби илмӣ–техникӣ, табдили илм ба қувваи мустақими истеҳсолӣ; гузариш ба истеҳсолоти маҷмаавӣ – механикунонидашуда ва автоматикунонидашуда; тақвияти нақши меҳнати зеҳнӣ дар истеҳсолот; рушди низомҳои автоматикунонидашудаи идоракунӣ (НАИ) оғоз ёфтанд. Ниҳоят, бори аввал дар таърихи инсоният воситаҳои техникӣ кодир буданд, ки вазифаҳои мантиқӣ, яъне қори зеҳнии инсонро иҷро кунанд [4,3].

Дар ҳудуди асрҳои XIX–XX дар натиҷаи кашфиёти азим дар физика манзараи нави ҷаҳон ташаккул ёфта, бо ин инқилоби навтарин дар табиатшиносӣ оғоз ёфт [5,35]. Ҷамаи ин муваффақиятҳо дар соҳаи илм ва техника натиҷаи фаъолнок гардидани таҷассуми сифати иҷтимоии инсон дар ҳаёт буданд. Тавре ки дар боло қайд кардем, инқилоб дар табиат ё ҷомеа, ки бо пайдоиши унсурҳои «инқилобикунанда» (дар мавриди мазкур – инсон) оғоз ёфт, бо он ба поён мерасад, ки ин унсур (яъне инсон) худаш тавлиди сунъии ба худ монандро меомӯзад. Дар охири асрҳои XX ва аввали асри XXI чунин вазифа, ки дар назди инсоният истодааст, ба таври куллӣ ҳал шуд. Бинобар ин, инқилоб дар табиат ва ҷомеа, ки бо пайдоиши инсонии навъи Homo–Sapiens алоқаманд аст, гӯё ба поён расида, нишонаҳои оғози ҷомеаи нав пайдо мешаванд, ки дар он навъи нави инсон – инсонии иҷтимоӣ – зиндагӣ хоҳад кард. Маҳз, ҳамин инсонии нав

ибтидои марҳилаи нави рушди ҷомеа хоҳад буд, ки мо онро ҷомеаи иҷтимоӣ меномем. «Эҷоди зеҳни сунъӣ, ки ба зеҳни инсон баробар ва ё қавитар аз он аст, бояд мешуд, агар он амалӣ карда мешуд, он муборизаи саркардаи илмро барои он, ки инсон ҳамаи чизро дар ин Олам, ҳатто худии худаширо азхуд кунад, анҷом хоҳад дод» [6,54].

Инсоният дар рушди илм, техника, тиб, биология, азхудкунии қайҳон ва умқҳои баҳрҳо ва укёнусҳо, инчунин дар соҳаи муҳандисии генӣ, рамзкушоии механизми фаъолияти генҳо ва идоракунии онҳо ба муваффақиятҳои калон ноил гардид. Он ба офариниши узвҳои алоҳидаи инсон наздик омада, ин ҳама аз оғози аҳди нав дар таърихи рушди ҷомеа шаҳодат медиҳад. Суръати афзоиши кашфиётҳои нав дар ҷаҳон баланд мебошад.

Тибқи маълумоти Созмони умумичаҳонии моликияти зеҳнӣ (WIPO), дар соли 2015 дар ҷаҳон 2,88 млн. патент ба қайд гирифта шудааст, ки нисбат ба як соли пеш 7,8% зиёдтар аст.

Дар ҷаҳон аз рӯйи шумораи патентҳои ба қайд гирифташуда Чин дар охири соли 2015 пешсаф гардид – дар соли 2015 дар ин ҷо 1,1 млн. патент ба қайд гирифта шуд. Афзоиши солонаи ихтирооти ба қайд гирифташуда 18,7%–ро ташкил дод.

Ҷойи дуумро ШМА бо 589 ҳаз. патент ишғол карда, афзоиш 1,8%–ро ташкил дод.

Дар ҷойҳои баъдӣ Ҷопон (318 ҳаз.), Кореяи Ҷанубӣ (213), Идораи патентии Аврупо (160), Олмон (66), Ҳиндустон ва Россия (ҳар кадом 45 ҳаз.), Канада (36) ва Бразилия (30 ҳаз.) қарор гирифтанд.

Исроил дар соли 2015 26,4 ҳаз. патент пешниҳод кард – ин ҷои 15–ум дар ҷаҳон аст [7].

Ҳамаи ин аз микёси сифатҳои иҷтимоии ишғолкардаи инсон дар бунёди ҷомеаи нави инсонӣ шаҳодат медиҳад. Масъалаи дурнамои таъсири ин кашфиётҳоро ба инсон баррасӣ карда, қайд кардан мумкин аст, ки чунин таъсир метавонад дугона бошад:

1. Биологӣ, яъне он бо кашфи рамзи генетикӣ, муҳандисии генӣ ва тавлиди инсони сунъӣ алоқаманд аст.

2. Технологӣ, бо роҳи тавлиди қисмҳои алоҳидаи организми инсон, протезсозӣ, сохтани дили сунъӣ, гурда, чигар, иҷрои вазифаҳои мағзи сари инсон бо истифода аз дастгоҳҳои, ки дар заминаи биологӣ сохта шудаанд, ва ғайра.

«Хулосаи асосие, ки дар асоси маълумоти дар боло овардашуда баровардан мумкин аст, аз он иборат аст, ки асосҳои кофии баррасӣ намудани инсон дар моҳият ҳамчун навъи тағйирнаёбандаи биологӣ бо доираи муайяни камтағйирёбандаи хусусиятҳо вучуд надоранд. Аз он далел, ки ҷои таҳаввули биологиро ба маънои таъсир ба инсонро таҳаввули иҷтимоӣ ишғол кардааст, ки ин имкон медиҳад хулоса бароварда шавад, ки дар ин зимн инсонии биологӣ ба таври назаррас тағйир нахоҳад ёфт» [8, 197].

Дар ин ҷо, албатта, номгӯи дастовардҳои инсониятро идома додан мумкин аст, аммо хулосаи умумӣ ин аст, ки инсон аз махлуқи биоиҷтимоӣ ба инсонии иҷтимоӣ мубаддал мешавад ва ин оғози марҳилаи нави рушди умумии инсонии инқилобӣ – таҳаввулӣ мебошад.

Бо изҳороти муаллифони дар адабиёт мавҷудае розӣ шудан мумкин нест, ки менависанд, ки танҳо ба туфайли рушди техникаи нав, технологияи низомҳои мошинҳо ва ғайра ҷомеа дастовардҳои азимро ба даст овард.

Чунин ба мушоҳида мерасад, ки маҳз ба туфайли рушд ва истифодаи сифатҳои рӯзафзуни иҷтимоии инсон инсоният ба анҷомёбии таҳаввули табиат ва ҷомеа наздик шудааст, ки бо пайдоиши инсонии навъи Homo–Sapiens ба вучуд омадааст. Натиҷаи асосии ин рушд ба даст овардани қобилияти тавлиди сунъии инсонии биоиҷтимоии ба худ монанд мебошад.

Дар ин замина, марҳилаи нави инқилобии рушди инсоният – ҷомеаи иҷтимоӣ кушода мешавад, ки ба заминаи усулан нави моддӣ ва маънавӣ асос хоҳад ёфт.

Яке аз нишонаҳои аҳди нави инсонӣ истехсоли трансгенетики озуқаворӣ мебошад.

Олимон ва амалияпардозони саросари ҷаҳон кӯшишҳои худро ба ҳалли масъалаи озуқаворӣ равона кардаанд. Яке аз роҳҳои ҳалли масъалаи озуқавориро онҳо дар истехсоли

маҳсулоти аз ҷиҳати генетикӣ муосиркунонидашуда (трансгенӣ) мебинанд [9].

Мо истехсоли маҳсулоти трансгениро аз ду ҷиҳат баррасӣ мекунем: аввалан, истехсоли ин маҳсулот сермаҳсул аст. Масалан, агар аз як бех помидор ё бодиринги анъанавӣ ба ҳисоби миёна аз се то чор кило ба даст оварда мешуд, пас як гиёҳи трансгенӣ ба баландии аз се то чор метр расида, ҳосили 8–10 кило ва аз он зиёдтарро медиҳад. Аз нуктаи назари соҳибкорон, ин истехсолоти хеле ғоиданок аст ва, аз ин рӯ, дар тӯли 15–20 сол он ба истехсоли қариб тамоми маҳсулоти хӯроквории инсоният ҷорӣ шудан гирифт. Сониян, маҳсулоти трансгенӣ, дар ниҳоят, барои одамони имрӯза пешбинӣ нашудаанд, зеро истеъмоли онҳо дар байни одамон бемориҳои саратонӣ, диабетӣ қандро зиёд карда, бемориҳои сироятӣ фаромӯшшуда эҳё мешаванд (масалан, сил, ки бо доруҳои анъанавӣ табобат намешавад), бемориҳои асаб, бемориҳои раги коронарӣ, фарбеҳӣ ва ғайра афзоиш меёбанд. Дар сайёра сатҳи ғавти аҳоли зиёд хоҳад шуд. Шояд истехсолкунандагони маҳсулоти трансгенӣ пурра дарк намекунанд, ки маҳсули трансгенӣ барои инсонии трансгенӣ пешбинӣ шудааст. Вақте ки инсонии трансгенӣ ва маҳсулот ба мувофиқат оварда мешаванд, бисёр паёмдҳои манфии истеъмоли ин маҳсулот барои одамони ояндаи навъи нав бартараф карда мешаванд, аммо дар айни замон мо гуфтан мумкин аст: «аз бе ғизо мондан натарсед, аммо битарсед, ки бидуни одамони навъи ҳозира, ки ин маҳсулотро истеъмол мекунанд, бимонед». Ба ивази сабзавот, мева, орд, гӯшт, раған, биринҷи лазиз ва ғайра (ки аз рафҳо нопадид шудаанд), маҳсулоти ғайри болазат, вайроннашаванда ва дарозумр бо бӯи нохуши пеститсидҳои гуногун пайдо шуданд, ки «дар оташ намесӯзанд, дар об ғарқ намешаванд», онҳоро кирмҳо намехӯранд ва онҳо намепӯсанд. Дар ин ҷо ҷоиз аст маводи барномаи телевизионии «Россия» аз 24 мартӣ соли 2015 бо номи «Ғалладонаҳо – авраҳон» оварда шавад, ки дар он гуфта мешавад, ки маҳсулоти аз ҷиҳати генӣ муосиркунонидашудае (МГМ), ки дар ШМА истехсол мешаванд, барои Россия химикатҳои хеле хатарнок мебошанд. Дар вақти худ ШМА дар Ветнам пеститсидҳо ва биотехнологияро барои қатли одамон

истифода мебурданд. Инчунин дар Олмони фашистӣ навъҳои озӯқаворие ба вучуд оварда мешуданд, ки ваъда меоданд бо онҳо кишварро пур кунанд. Азбаски МГМ арзон мебошанд, онҳо масъалаҳои амнияти озӯқаворие аксар кишварҳои дунёро зуд ҳал хоҳанд кард. Дар ШМА барои истеҳсоли маҳсулоти МГМ пули зиёд сарф карда мешавад, зеро онҳо технологияи безарар ва муфид ҳисобида мешаванд.

Тавре ки омор нишон медиҳад, дар Ҳиндустон заминҳои фойданок торафт кам шуда истодаанд, ки ин муҳаққиқонро маҷбур мекунад, ки имконияти истифодаи МГМ-ро бо роҳи санҷишҳои гуногун омӯхта, ба генҳои растаниҳо хосиятҳои заруриро ворид кунанд. Агар Ҳиндустон интизори хотима ёфтани баҳс дар бораи мақсаднокии истифодаи МГМ бошад, пас Венгрия зидди истифодаи МГМ буда, онҳоро заҳролуд мешуморад. Озмоишҳо оид ба истифодаи МГМ дар Покистон низ гузаронида мешаванд. Эҳтимол дорад, ки помидор, картошка, сирпиёз, себ ва дигар маҳсулот, инчунин тухмиҳои ин маҳсулот, ки аз ҷониби соҳибкорони муосир ба Тоҷикистон дар ҳаҷмиҳои калон ворид карда мешаванд, низ натиҷаи озмоишҳои мебошанд, ки дар Покистон, Ҳиндустон ва Чин гузаронида мешаванд. Мутаассифона, ҳанӯз одамони кам дар ин бора фикр мекунанд.

Дар Россия ба воридоти маҳсулоти МГМ мораторий ҷорӣ карда шудааст, зеро истифодаи аз ҳад зиёди пеститсидҳо барои истеҳсоли онҳо заминро ба биёбонҳои заҳролуд табдил дода, онро ба як навъ «нашъаманд» мубаддал мегардонад. Дар Россия 400 ҳаз. гектар замин дар намуди озмоиш бо трансгенгенҳо кошта шуданд. Таҷрибаҳои гузаронидашауда нишон доданд, ки говҳое, ки ҷуворимакаи МГМ-ро истеъмол карданд, мурдаанд. Чунин паёмдҳоро таҷрибаҳои низ доштанд, ки дар хуқҳои гузаронида шуданд. Дар Австралия каламушҳоро бо лӯбиҳои трансгенӣ ҳурониданд, ва ҳамаи онҳо нобуд шуданд. Сохти қурбоққаҳо аз аз модина ба мардина тағйир ёфт.

Худи ҳамин манзараро дар Тоҷикистон низ мушоҳида кардан мумкин аст, ки заминҳои он то он даме ки миқдори зиёди маводи химиявиро нагиранд, аз онҳо ҳосили хуб ба даст овардан

номумкин аст. Баъзе олимони истеҳсоли маҳсулоти трансгенеро барои инсон бехатар меҳисобанд. «Мавриди навсозии (шаклдигаркунии) самтдодашудаи генетикӣ на танҳо растаниҳо, балки ҳамаи организмҳои зиндари қарор додан мумкин аст» [10, 67]. Дар бораи паёмдҳои мусбат ва манфии истифодаи маҳсулоти трансгенӣ ҳарф зада, онҳо чунин мешуморанд: «Ба ба ҳар ҳол парвариши ҳам навъҳои ватанӣ, ҳам хориҷӣ дар Россия, гумон меравад, бояд бидуни шак иҷозат дода шавад» [10, 76]. Дар Тоҷикистон истеҳсол ва фуруши маҳсулоти трансгенӣ кишоварзӣ акнун оғоз ёфта истодааст. Истеъмоли онҳо аз сабаби сифати пасти онҳо мушкилзо гардида истодааст. Аммо, пешгирӣ аз истеҳсоли он ғайриимкон аст, зеро он ҳамчун маҳсули оянда рушд хоҳад кард.

Шояд МГМ-ро одамони дигар – одамони аз ҷиҳати генетикӣ навсозишуда дар миқёси васеъ парвариш ва истеъмол кунанд, аммо ба саломатии насли муосир онҳо метавонанд зарари зиёд расонанд.

Нишонаи дигари муҳими глобалии тақвияти талаботи ҷомеа ба инсонии навъи нав коҳиш ёфтани ниёз ба инсонии навъи ҳозира – Homo-Sapiens мебошад. Бояд гуфт, ки ин падида дар кишварҳои пешрафта суръат гирифта, дар кишварҳои рушдбанда охира рушд мекунад. Дар идомаи таҳлил, бояд қайд кард, ки истеъмоли шадиди захираҳои табиӣ, алахусус дар асри XX, дар бисёр ҳолатҳо ба тамомшавии амалии онҳо оварда расонид. Бинобар ин, одамон (новобаста аз ҷанбаи сиёсии масъала) истеҳсоли захираҳои биологии инсониро дидаву доништа маҳдуд мекунанд. Шубҳае нест, ки захираҳои иҷтимоӣ дар вобастагии муайян аз таъсири қайҳон ва низоми экологӣ қарор доранд. Аз ин рӯ, одамон захираҳои иҷтимоии худро барои таъмини бошууронаи мувофиқат байни захираҳои низоми экологӣ истифода мебаранд, гарчанде ки ин ба онҳо кам муяссар мешавад. Низоми экологӣ мутавозинии қисмҳои таркибии худро ба таври ҷиддӣ ба танзим мебарорад ё, дар ҳар сурат, барои ба даст овардани чунин мутавозинӣ саъй мекунад. Дар он ҷое, ки ин ба туфайли фаъолияти пуришиддати калонмиқёси харобиовари инсон муяссар намегардад, он бо катаклизмҳои

минтақавӣ (то ҳол) ҷавоб медиҳад. Илм кайҳо исбот кардааст, ки сифатҳои биологии инсон ба он (бо роҳи гуруснагӣ, беморӣ, норасоии об ва ғайра) дар бораи зарурати кам кардани тавлиди насл хушдор медиҳанд. Ин инчунин ба қоҳиш додани истеҳсоли маҳсулоти анъанавии озуқаворӣ мусоидат карда, истеъмоли маҳсулоти ғайрианъанавӣ бошад, аз биологияи инсон бозсозиро талаб хоҳад кард. Дар чунин шароит инсоният ё оҳиста–оҳиста мемирад ё бозсозӣ мешавад. Инсони иҷтимоӣ дар шароити норасоии воситаҳои зиндагӣ ба ҷустуҷӯи роҳҳои нави истеҳсоли онҳо кӯшиш мекунад. Тадричан ин боиси афзоиши шиддатноки истеҳсоли воситаҳои сунъӣ барои зиндагӣ мегардад. Аммо охириҳо на барои инсони биоиҷтимоӣ, балки барои инсони иҷтимоӣ пешбинӣ шудааст.

Ҳамин тарик, дар рӯзнома масъалаи мувофиқ кардани талаботи инсони биоиҷтимоӣ бо истеъмоли воситаҳои нави (ғайрианъанавии) зиндагӣ ба миён омадааст. Ин зиддияти асосии байни фарди оҳиста – оҳиста аз байн рафтаистодаи биоиҷтимоӣ ва инсони босуръат рушдбандаи навӣ на мебошад. Кам шудани талаботи одамон ба фарзанд ба мушоҳида мерасад. Ҳамин тавр, дар солҳои 1930–1965 коэффитсиенти зоиши ҷамъии наслҳои воқеӣ синни занон 15–49 солаги (занони дар солҳои 1930–1965 таваллудшуда) барои занони дар соли 1930 таваллудшуда: дар ШМА – 3,20, дар Россия – 2,18, дар Австралия – 3,08, дар Франция – 2,63 ва ғайра, ва дар занони дар соли 1965 таваллудшуда ин рақамҳо ба таври назаррас қоҳиш ёфта, мутаносибан, инҳоро ташкил доданд: дар ШМА – 2,03, дар Россия – 1,65, дар Австралия – 2,09, дар Франция – 1,99 нафар [11,37]. Дар тӯли солҳои 1960–1995 дар кишварҳои Иттиҳоди Аврупо коэффитсиенти умумии зоиш аз 18,3 то 10,7 промилле кам шуд, дар ҳоле ки коэффитсиенти ҷамъии зоиш аз 2,59 то 1,43 промилле қоҳиш ёфт.

Чунин тамоюл дар тамоми кишварҳои Аврупо, инчунин дар як қатор кишварҳои Осиё ба мушоҳида мерасад. Шумораи заноне, ки тамоман фарзанддор шудан нахоста, ҷамъиятҳоро ташкил мекунанд, афзоиш ёфта истодааст. Дар соли 1975 дар ШМА 30% аъзои ҷамъияти «Занони амрикоӣ» ошкоро дар бораи хоҳиши худ

оид ба бефарзанд монданро изҳор карданд. Шумораи онҳо нисбат ба соли 1964 – 3 маротиба афзуда, дар он ҷо «Чамъияти миллии бефарзандӣ» –и нав таъсис ёфт, ки зимнан шумораи аъзои онҳо босуръат афзоиш меёбад [12, 230]. Дар баъзе кишварҳо чунин падида ба рушд оғоз карда, номи «чайлдфри»–ро гирифт. меномиданд. Ғояи асосии «чайлдфри» рӯй гардонидан аз кӯдакон ба хоҳири озодии шахсӣ ва тарғиби тарзи ҳаёти бефарзанд мебошад. Бояд қайд кард, ки дар ШМА «чайлдфри» падидаи муқаррарӣ буда, дар ин кишвар, дар маҷмӯъ, аллакай беш аз 40 ташкилот фаъолият мекунанд, ки «чайлдфри»–ро муттаҳид мекунанд ва ҳар яке аз онҳо чанд ҳазор аъзо доранд. Ҳарсола заноне, ки бошууруна фарзанддор шуданро намехоҳанд, ба 25% зиёд мешаванд [13, 17]. Хотиррасон мекунем, ки «чайлдфри» барои Россия падидаи хеле нав аст, гарчанде ки дар ин ҷо зиёда аз даҳ чамъиятҳои мавҷуданд, ки ҳазорон нафар иштирокчиёни фаъолро муттаҳид мекунанд.

Ҷанбаи дигари масъалаи тандурустӣ ва қонеъ гардонидани талаботи аҳоли ба маҳсулоти хӯрокворӣ истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ бо истифодаи нуриҳои гуногуни химиявӣ ва пеститсидҳо мебошад.

Соҳибкорон ба тезонидани «пухта расидан»–и маҳсулоти кишоварзӣ, инчунин зиёд кардани вазни донагии онҳо манфиатдоранд. Одатан, онҳо инро бо роҳи ба замин андохтани нуриҳои химиявӣ ҳал мекунанд, ки аз меъёри муқарраршуда хеле зиёданд. Ин боис мегардад, ки: аввалан, сохтори табиӣи хок хароб мешаванд, амалан заминҳои обёришаванда дар Тоҷикистон ба «нашъаманд» табдил ёфтаанд. Тибқи эътирофи умумии деҳқонон, то даме, ки замин миқдори кофии зиёди нуриҳоро нагирад, он ҳосили муқаррарӣ намедихад. Сониян, маҳсулоти парваришшаванда: тарбуз, харбуза, бодиринг, помидор ва ғайра бо нуриҳои химиявӣ ба андозае пур карда мешаванд, ки аз онҳо бӯйи бениҳоят қавӣ мебарояд, ки иштиҳои истеъмолкунандагонро мекушад. Аммо, мардум онҳоро барои он мехаранд, ки тобишон аст, зеро онҳо мехоҳанд. Одамони тамоми синну сол новобаста аз огоҳӣ ё камоғохии худ дар бораи зарари ин маҳсулот барои саломатии худ онҳоро мехӯранд.

Ҳамин тариқ, истеҳсол накардани маҳсулоти кишоварзӣ ғайриимкон аст, зеро мафҳуме ҳаст – талабот, ва роҳи дигаре нест.

Чунин ҳолат бо дарахтони мевадиханда низ вучуд дорад, ки аз нуриҳои химиявиро аз решаҳо мегиранд. Масалан, ангурро гирем, вақте ки тирамоҳ зери ҳар як бех ниҳоли ангур барои афзоиш ва ҳосилнокии минбаъдаи онҳо нуриҳои гуногуни химиявӣ андохта мешаванд, ва баъдан низ он дар фасли баҳор такрор карда мешавад. Агар ин нуриҳо андохта нашаванд, пас буттаҳои ангур зуд рушд намекунад, ва вақте ки ҳаво гарм шуда, ҳис карда мешавад, ки буттаҳои тоқзорҳо каме зинда шудаанд, онҳоро барои нест кардани ҳашароти гуногуни зараровар, ки дар фасли баҳор зинда мешаванд, бо пестсидҳо коркард мекунанд. Пас аз муддате, вақте ки ташаккули мева оғоз ёфта, меваҳои ангур акнун ба гул кардан оғоз мекунанд, барои мубориза бар зидди ҳашароти зараррасон коркарди дубора бо захрҳои химиявӣ гузаронида мешавад. Бори сеюм, вақте ки меваҳои ангур пухта мерасанд, бори дигар бо захрҳои химиявӣ коркард карда мешаванд, ва бори чорум бошад, пас аз пухта расидан. Ҳамин тариқ, ангур аз таваллуд то ба ҳолати камолот бо захрҳои химиявӣ пур мешавад. Саволе ба миён меояд: «агар захрҳои химиявии истифодашаванда ҳашаротро нобуд кунанд, пас эҳтимолияти гирифтورشавии истеъмолкунандагон ба бемориҳои гуногуни» низ зиёд аст, ки инро мо дар ҳаёти воқеӣ мушоҳида мекунем.

Ҳамин тариқ, аз як тараф, пайдоиши маҳсулоти аз ҷиҳати генетикӣ тағйирёфта, аз тарафи дигар, истеъмоли азими нуриҳои химиявӣ ва захрҳои химиявӣ дар якҷоягӣ бо захролудсозии муҳити зист ба инсонӣ ҳозираи навӣ биоичтимоӣ таъсири халокатовар хоҳанд расонид.

Аз ин ҷо, пайдоиши инсонияти навӣ нав – иҷтимоӣ ҷавоб ба ин масъала хоҳад буд ва ин раванд ноғузир хоҳад буд, аз ин рӯ, ба олимони Тоҷикистон лозим аст, ки мавзӯҳои худро мутобиқи ин масъалаҳои ғавқулудда муҳим бозсозӣ кунанд.

Дар гузаштаи наздик бисёриҳо боварӣ доштанд, ки дар рӯи Замин инсон новобаста аз қувваҳои низоми экологӣ ё кайҳон сарнавишти худро худаш ҳал мекунад. Дар айни замон ҳама дарк карда истодаанд, ки дар ниҳояти қор таъсири нерӯҳои

Кайҳон, Офтоб, Коинот ва Галактика ба ҳаёти одамон ниҳоят бузург аст. Масалан, шиддат гирифтани тӯфонҳои магнитӣ дар Офтоб ҳоли одамонро, ки гирифтори бемориҳои дил, вайроншавии низоми гардиши хун ва ғайра ҳастанд, бадтар мекунад. Зери таъсири қувваҳои кайҳон заминчунбиҳо, сӯхторҳо, обҳезиҳо, боришот аз меъёр зиёд ё камтар, ки мо имрӯз мебинем, метавонанд зуд–зуд ба амал оянд.

Тамоюли пастравии талабот ба кӯдакон дар оила ва ҷомеа ба мушоҳида мерасад. Дар тасдиқи ин, мо метавонем мисолҳои зиёдеро оварем, вақте ки зан – модар фарзандонашро мекушад, аз фарзандонаш рӯй мегардонад, ба фарзандонаш золимона муносибат мекунад, фарзандонро ба тақдиршон ҳавола мекунад. Ғайр аз он, занон аз воситаҳо ва усулҳои пешгирии ҳомиладорӣ ва зоиш ба таври васеъ истифода мекунанд, исқоти ҳамл мекунанд, стерилизатсияро амалӣ мекунанд, нақши оила дар ҳаёти одамон коҳиш меёбад. Афзалият на ба оилаҳои никоҳӣ, балки ба ҳамзистии шахрвандӣ дода мешавад, издивоҷи шартномавӣ байни ҷуфтҳои инкишоф меёбад, ки ин эътимоди мутақобилаи ҷуфтҳои оилавино якбора коҳиш медиҳад, шаклҳои ғайрианъанавии ҳамзистии одамон инкишоф меёбанд, занон қобилияти бордоршавиро аз даст медиҳанд ва ё бо мақсади хифзи зебоии худ кӯдаконро аз берун қабул мекунанд, хариду фурӯши кӯдакон, шумораи ятимон дар ятимхонаҳо ва мактаб–интернатҳо меафзояд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки рушди ҷомеаи инсонӣ дар шароити кунунӣ ба буҳрони бачазой, коҳиш ёфтани талабот ба кӯдакон оварда мерасонад. Инчунин, беқурбшавии одамон ҳамчун арзишҳои олии ҷомеа дар мавҷуд будани чангҳои сершумори маҳаллӣ, дар офаридани чунин таслиҳот зоҳир мешавад, ки қодиранд ҳаётро дар сайёраи мо дар як рӯз нобуд кунанд. Дар робита ба ин, талабот ба инсонӣ нав, ба навӣ нави бозтавлид ва, дар ниҳоят, ба ҷомеаи нави инсонӣ пухта расида истодааст.

Дар адабиёти демографӣ таҳқиқотҳои сершумор бо мақсади маълум кардани сабабҳои коҳиш ёфтани талаботи оилаҳо ба фарзанд гузаронида шудаанд. Ба онҳо одатан афзоиши сатҳи таҳсилоти занон, сатҳи касбӣ – тахассусии шуғл,

омилҳои иҷтимоӣ–фарҳангӣ ва ғайраро нисбат медиҳанд. Дар ин маъно бо чунин изҳорот розӣ нашудан мумкин нест, ки «.. ин танҳо як қабати сатҳӣ мебошад аст, ки дар асоси он тафсири тамоюлҳои пастшавии зоиш дода мешавад. Сабаби амиқи ин падидаҳо пиршавии ҷомеаи инсонӣ ҳамчун низоми иҷтимоӣ – биологӣ мебошад» [14, 135]. Низом ҳам ба бозтавлиди биологӣ, ҳам иҷтимоӣ ниёз дорад. Агар ин ҳамин тавр намебуд, пас ҳеҷ зарурате барои саъй кардани инсон барои дар шароити сунъӣ тавлид кардани инсон бо хосиятҳои додашуда ва ғайра вуҷуд намедошт. Ҳамин тарик, ҳар қадаре ки инсон аз ҷавҳари худ дур мешуд, ҳамон қадар бештар сифатҳои иҷтимоӣ сифатҳои биологӣ уро пахш мекарданд ва инсон бештар иҷтимоӣ мешавад. Инсоне, ки мабдаи таҳаввулот дар табиат ва ҷомеа маҳсуб меёфт, рисолати худро бо он хотима мебахшад, ки худаш бо роҳи сунъӣ навъҳои ба худ монандро меофарад. Марҳилаи нави рушди ҷомеа оғоз меёбад, ки онро ҷомеаи иҷтимоӣ номидан мумкин аст. Оғози ин марҳилаи рушди ҷомеа ба таври сунъӣ офаридани заминаи биологӣ барои худ мувофиқ аз ҷониби инсон хоҳад буд, ва бо он хотима меёбад, ки инсони зеҳнӣ, иҷтимоӣ офарида хоҳад шуд.

7.2. Марҳилаҳои гузариши иҷтимоӣ ва пешбинии он

Аз маълумоти дар боло овардашуда бармеояд, ки дар таърихи инсоният маҳз дар инсони биоиҷтимоӣ нақши муайянкунандаро барои рушди ҷомеаи инсонӣ ва худи инсон сифатҳои иҷтимоӣ он бозидаанд.

Бо назардошти он чизе, ки дар бобҳои қаблии кори мазкур баён гардид, хулосаҳои зеринро баровардан мумкин аст:

Дар омӯзиши қонуниятҳои рушди инсон ду навъи гузаришро аз як сифат ба сифати дигар фарқгuzорӣ кардан мумкин аст:

1. Гузариши демографӣ дар бозтавлиди инсон.

2. Гузариши иҷтимоӣ инсони биоиҷтимоӣ.

Гузариши демографӣ ба тағйирёбии навъи бозтавлиди инсон асос ёфтааст, ки бо роҳи бордоршавӣ ва ғайр амалӣ карда

мешавад. Қувваи пешбарандаи ин гузариш, пеш аз ҳама, дараҷаи рушди иҷтимоию иқтисодии ҷомеа мебошад. Ин гузариш метавонад ба кадрӣ чамъ шудани омилҳои он ё ба тариқи инқилобӣ, ё ба тариқи таҳаввулӣ амалӣ шавад. Натиҷаи ниҳоии гузариши демографӣ, тибқи ин мафҳум, метавонад хотимаёбии мавҷудияти инсонияти ҳозира бошад, зеро дар охири гузариш ғавт аз зоиш баландтар хоҳад буд.

Аз нуқтаи назари дурнамоҳои рушди инсоният ва пешбини он, навъи мазкури гузариши демографӣ аҳамияти кам дорад, зеро инсоният ҳамин тавр ба осонӣ наметавонад бимирад.

Гузариши биоиҷтимоӣ ба рушди сифатҳои иҷтимоии инсонии биоиҷтимоӣ (шуур, қобилият ба меҳнат ва ғайра) асос ёфтааст. Ҳар қадаре ки қобилияти ақли инсонӣ қавитар бошад, ҳамон қадар ҷомеаи инсонӣ, инчунин ҳуди инсон зудтар рушд мекунад. Шуури инсонӣ дар инсонии биоиҷтимоӣ аз сифати биологӣ ҷудо хоҳад шуд ва ҳуди он заминаи ба худ муносиби биологиро фароҳам хоҳад овард.

Дар ҳолати мазкур, суҳан дар бораи аз ҷониби шуури инсон офаридани инсонии навъи нав меравад, ки аз сифатҳои гуногуни маҳдудкунанда озод хоҳад буд. Бо ин роҳ ба оламҳои дигар ва ба шаклҳои дигари мавҷудият кушода мешавад. Ба ибораи дигар, истифодаи диалектикаи амали муштараки сифатҳои биоиҷтимоӣ барои дурнамоҳои рушди инсоният ба неқбинии воқеӣ роҳ мекушоад.

Маҳз дар ин марҳилаи рушди ҷомеаи инсонӣ марҳилаи навбати гузариши иҷтимоӣ ба охир мерасад: он аз рушди сифатҳои иҷтимоии инсонии биологӣ оғоз ёфта, бо гузариши пурраи ҷомеа ба роҳи аз ҷиҳати иҷтимоӣ идорашавандаи инсонии биологӣ хотима меёбад. Ин навъи инсон тадриҷан то офаридани мошинҳо–интеллектуалҳо, роботҳои мукамал ва эҷоди мошинҳо–интеллектуалҳое, ки қодиранд мустақилона тасмим гиранд, муосир қунонида хоҳад шуд. Ин марҳилаи нави охири рушди инқилобии инсоният хоҳад буд, ки роҳи мустақимро ба қисматҳои амиқи Коинот то вуруд ба оламҳои дигар боз мекунад. Ҳамин тариқ, таҳлили марҳилаҳои рушди иҷтимоии

инсоният дар муқоиса бо таҳлили афзоиш ва рушди аҳоли дар роҳи гузариши демографӣ роҳи бепоёнӣ рушдро боз мекунад.

Гузариши иҷтимоӣ бепоён аст, ки рушди инсониятро беохир таъмин мекунад, ва афзоиши инсоният бепоён аст, ки умед ва эътимодро ба беохирӣ рушди инсон, аз як шакл ба шакли дигар гузашта, бедор мекунад.

Консепсияи рушди биоиҷтимоӣ аз он сарчашма мегирад, ки ба қадри такмил ёфтани сифатҳои иҷтимоии инсон гузариши инсонӣ биоиҷтимоӣ ба марҳилаи олитари рушд ба амал меояд. Ин гузариш ба диалектикаи амали муштараки чизи биологӣ ва чизи иҷтимоӣ асос ёфтааст. Ба сифати меъёри рушд тақвият ва инкишофи ҳарчи бештар тақвиятёбандаи шуури инсонӣ, қобилияти фикрӣ амал мекунанд. Инсон ҳарчи бештар мошинҳо, технологияҳо, ашёҳои меҳнат, шароити зиндагиро ба вучуд меорад, ва ин раванд чамъ шуда, дар давраи муайяни рушди инсоният боиси тарқиш дар роҳҳо ва усулҳои рушди инсоният мегардад. Ин тарқишро гузариши иҷтимоӣ, тақвияти ҳарчи бештари нақши сифати иҷтимоӣ дар инсонӣ биоиҷтимоӣ номидан мумкин аст.

Таърихи рушди инсоният нишондиҳандаи марҳилаҳои гузариши иҷтимоӣ, ҳамчун марҳилаҳои рушди шуури инсонӣ мебошад.

Нақшаи 1. Марҳилаҳои гузариши иҷтимоӣ ва ташаккули инсонӣ иҷтимоӣ.

I– Ваҳшигарӣ.

II– Барбарӣ.

III– Тамаддун [1, 35], ки дар доираи он рушди шуури инсонӣ ва тақмили минбаъдаи инсонӣ биоиҷтимоӣ идома дорад.

IV– Инқилоби илмӣ асрҳои XVI–XVII.

V– Инқилоби техникӣ ва рушди истеҳсолоти мошинсозии капиталистии асрҳои XVIII – XIX.

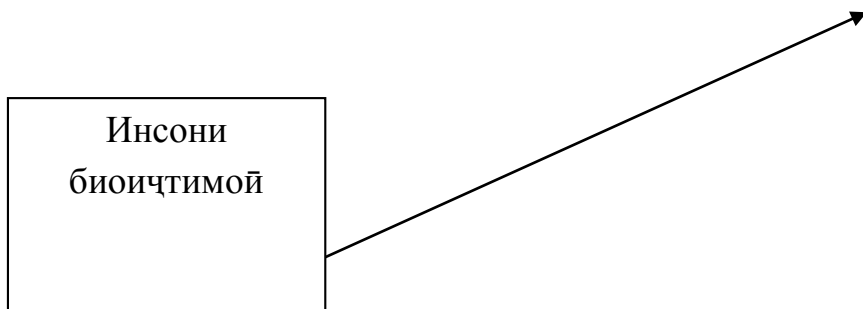
VI– Асрҳои VI–XIX – XX – оғози инқилоби наватарин дар табиатшиносӣ.

VII – Оғоз ва анҷоми инқилоби илмӣ – техникӣ дар миёнаи асри XX ва аввали асри XXI, яъне рисолати таърихӣ инсонӣ навъи Homo–Sapiens ба охир мерасад.

VIII – Ташаккули ҷомеаи иҷтимоӣ оғоз меёбад. Инсон ба роҳи сунъӣ аз рӯйи барномаи додасуда офаридани инсонӣ нави навъи инсонӣ иҷтимоиро оғоз мекунад. Сифатҳои иҷтимоии инсон заминаи сунъии ба худ мувофиқи биологиро ба вучуд оварда, ба идоракунии сифатҳои биологӣ худ оғоз мекунанд. Раванди тӯлонии эҷоди ҷомеаи нав оғоз меёбад, ки дар натиҷаи он инсонӣ иҷтимоӣ минбаъд худро тақмил хоҳад дод.

Ба таври муфассал механизми тақмили шуури инсон дар параграфи «Рушди (сифати) инсон» шарҳ дода шудааст.

Нақшаи рушди инсонӣ биоиҷтимоӣ Сифатҳои иҷтимоӣ – пайдоиши инсонӣ иҷтимоӣ

Сифатҳои биологӣ

Марҳилаи I – Пайдоиши инсонӣ биоиҷтимоӣ.

Марҳилаи II – Фарқияти афзояндаи сифатҳои иҷтимоӣ аз биологӣ.

Марҳилаи III – Пайдоиши инсонӣ иҷтимоӣ.

Марҳилаи IV – Аз ҷониби инсонӣ иҷтимоӣ эҷоди заминаи сунъии биологӣ барои худ мувофиқ.

Марҳилаи V – Пайдоиши инсонӣ навъи сирф иҷтимоӣ.

Марҳилаи VI – Тақвияти робитаи навъи иҷтимоӣ бо оламҳо, шаклҳои дигари мавҷудият.

7.3. Механизми амали муштраки ҷон ва ҷисм

Пас аз тамоми қардани навиштани китоб, ба муаллиф чунин намуд, ки он нотамоми боқӣ мондааст. Ин ба он вобаста аст, ки бо ташаккули инсонӣ иҷтимоӣ дар ояндаи дур, он метавонад дар

шакли ҷудошавии ҷон аз ҷисм инкишофи минбаъда дошта бошад. Варианти пешниҳодшавандаи ин раванд дорои хусусияти сирф мучаррадӣ буда, дар канори ҳаёлот қарор дорад. Бо он розӣ шудан мумкин аст, ё розӣ шудан мумкин нест.

Мақсади асосии муаллиф ҷалби тавачҷуҳи муҳаққиқон ба мавҷуд будани масъалаи мазкури ҷиддӣ, вале хеле ояндадор мебошад.

Тавре ки дар боло нишон дода шуд, инсон – ин ягонагии ҷизи биологӣ ва ҷизи иҷтимоӣ мебошад. Ҷизи биологӣ – ҷисм, ҷизи иҷтимоӣ бошад, – ҷон мебошад.

Ба монанди он ки сифатҳои биологӣ инсон, вақте ки инсон биологӣ талаботро ба ҳӯрокро эҳсос мекунад, онро ба ҷустуҷӯи ғизо ва истеъмоли он тела медиҳад, дақиқан ҳамон тавр сифатҳои иҷтимоӣ инсон ва механизми онҳо талаботи ботинии инсонро ба муошират, ба меҳнат ва ғайра ба вучуд меоранд. Ин талабот инсонро маҷбур мекунад, ки тавассути механизмҳои мавҷудаи ботинии иҷтимоӣ вазифаҳои иҷтимоиро иҷро кунад. Пеш аз ҳама, аз тариқи механизми амали бошуурона, ки дар инсон тадриҷан ба қадри рушди он инкишоф меёбад.

Механизми фаъолияти шуури инсон то ҳол барои илм пурра амалӣ нашудааст.

Дар ҳаёти ҳаррӯза, вақте ки одамон дар бораи ҷон ҳарф мезананд, онҳо дилро дар назар доранд, ки ҷон дар он нишастааст. Дар асл, ягон хел рӯҳ дар дил вучуд надорад. Дар маҷмӯъ, дил як узви узви инсон аст, ки вазифаи ба он аз ҷониби табиат ихтисосдодшуда, яъне гардиши хунро дар организм таъмин мекунад.

Аммо ин унсур, ки тамоми табиатро ба даҳшат овардааст, дар кучо нишастааст? Ин шуур дар кучост, ки пайдоиши он дар инсон ба таърихи нави рушди олами атроф ибтидо гузошт?

Шуур – ин хусусияти моддаи ба таври олӣ муташаккилест, ки ба инсон биологӣ дохил карда шудааст. Маҳз он организми биологиро (дар маҷмӯъ ва қисматҳои онро) бо иттилооти зарурӣ, ки аз ҷониби организми инсон қабул карда мешавад, таъмин намуда, ҳама гуна амали мақсаднокро иҷро мекунад. Вақте ки инсон хоб мекунад, вай моҳиятан махлуқи бешуур ва биологӣ

мебошад. Аммо, ба организм иттилооти хеле ғайриоддӣ ворид мешавад, ки аз ҷониби организм қабул мешаванд – инро хоббинӣ меноманд. Гузашта аз ин, бисёр чизҳое, ки дар хоб дида мешаванд, дар рӯзи дигар ё рӯзҳои дигар метавонанд амалӣ шаванд.

Саволе ба миён меояд, ки ин чӣ гуна ба амал меояд?

Ба назари мо, шуур – ин фаъолияти муайян, механизме мебошад, ки аз ҷониби мағзи сари инсон амалӣ карда мешавад. Мағзи сари инсон тавассути низоми дуввуми сигналрасонӣ организмро бо иттилоот таъмин намуда, онро ба дигар узвҳои инсон интиқол медиҳад ва барои фаъолияти бошууроноии инсон имконияти билқувва фароҳам оварда мешавад.

Аз мушоҳидаи шахсӣ ва аз суҳбат бо баъзе одамон чунин тахмин кардан мумкин аст, ки байни инсони хобида ва ғавтидагон робита барқарор карда мешавад. Аксар вақт дар хоб инсон хоберо мебинад, ки дар он арвоҳи волидони ғавтида ё дигар наздикон ба он маслиҳат медиҳанд, ки чӣ кор кардан лозим аст ва чӣ кор кардан лозим нест. Ё насихатҳо дода, ўро дар ҳолати руҳ додани рӯйдодӣ ғамовар дар ҳаёташ ором мекунад, ва ғайра.

Ба эҳтимоли зиёд, аз тариқи механизми шуур иттилоот аз инсон метавонад ба кайҳон рафта, онро рӯҳи хешовандон қабул кунад, ки тахминан тавассути ин механизм онҳо бо инсони хуфта ба алоқаи мутақобила ворид мешаванд. Ин механизми тамос бо оламҳои дигар кам омӯхта шудааст, аммо мо онро ҳамчун яке аз вариантҳои имконпазири тахайюлии омӯзиши чунин тамосҳо тасаввур мекунем. Инро танҳо инсони иҷтимоӣ карда метавонад, ки хислати бо суръати коиноти рафтано дорад (дар як сония миллион километр роҳро тай кунад).

Дар натиҷаи наздикшавии ҷинсии зану мард бордоршавии зан ба вукӯъ мепайвандад. Ин амал барои одамон кори маъмулӣ мебошад. Дар асл, ин як лаҳзаи хеле муҳим аст, ки тақдири кӯдаки барои бордоршавӣ ба нақша гирифташударо муайян мекунад. Пеш аз воридшавӣ ба алоқаҳои ҷинсӣ шустушӯӣ кардан, пок будан лозим аст. Ба алоқа ворид шуда, аз Оллоҳ талаб кардани он, ки барои чӣ инро мекуни (талаб кардани писар ё духтар, ё умуман фарзанд ва ғайра). Ин бояд аз қалби

пок ва бо орзуҳои самимӣ анҷом дода шавад. Ҳамин тавр дар Куръон гуфта шудааст.

Инсон аз ҷисм иборат буда, дар он шуури идоракунандаи майна фаъол аст. Тибқи маълумоти тибби муосир, пеш аз пайдоиши шакли кӯдак дар батни модар (то 120 рӯз) ҷон дар фазои кайҳонӣ аз организм ҷудо қарор дорад. Ҷисми бе ҷон – ин маҷмӯи гӯшт, асабҳо, моеъҳо, устухонҳо ва ғайра мебошад. Пайдоиши инсон ва фаъолияти ҳаётии ӯ қисми ҷудонашавандаи на танҳо ҷарҳзании низоми Офтоб, балки тамоми Коинот низ мебошад. Дар рӯи Замин ҳаёт дар маҷмӯъ аз ҷониби Офтоб ато карда шудааст; агар Офтоб набошад, ҳаёт низ нахоҳад буд. Аз ин рӯ, тамоми махлуқи зинда аз ҳастии худ ба Офтоб қарздоранд.

Офтоб ба инсон ҳаёт бахшида, як қисми ҷисми худро ба он интиқол медиҳад. Ҳамин тавр робитаи ҷон ва ҷисм амалӣ карда мешавад. Ҷон аз Офтоб дар шакли зарра берун меояд, аммо барои мо ҳанӯз маълум нест, ки чӣ гуна ин зарра ба ҷисми инсон дар марҳилаи ташаккулёбии он мерезад?

Илми муосир ҳаётро ҳамчун мубодилаи сафеда, ки бо муҳити оксигенӣ ғанӣ мебошад, шарҳ медиҳад. Мо ҷунин мешуморем, ки гуногунии таркиби Коинот гуногунии шакҳои ҳаётро низ тавлид мекунад. Ҷунин шуда наметавонад, ки дар тамоми Коинот ва берун аз он ҳаёт танҳо дар намуди мубодилаи сафеда ва нафаскашии оксигенӣ вучуд дошт бошад.

Мо моҳиятан танҳо қисми аз ҳазор як, ҳатто аз он ҳам камтарро дар бораи гуногунии ҳаёт, умуман, дар бораи гуногунии мавҷудияти модда медонем. Эҳтимол, бо он розӣ шудан лозим аст, ки он чизеро, ки мо модда мешуморем, ин танҳо яке аз шаклҳои мавҷудияти он дар сайёраи мо ва дар қисмати наздиктарини фазои Кайҳонӣ мебошад. Дар андозаҳои дигар, дар соҳаҳои дигари мавҷудияти берун аз Коиноти мо боз шаклҳои моддии дигаре вучуд дошта метавонанд, ки ғайримоддӣ номида мешаванд. Ба назари мо, ҷустуҷӯ дар фазои васеи ҳаётӣ ҳаётӣ ба Заминӣ монанд каммаҳсул аст. Шаклҳои нави ҳаётро, ки аз ҳаёти заминӣ фарқ мекунад, ҷустуҷӯ кардан лозим аст. Ин самти муҳим дар ҷустуҷӯи ҳаёт ё ягон чизи монанд дар оламҳои дигар хоҳад шуд.

Марг ҳамроҳ бо тарк кардани нафс чисмро фаро мерасад. Нафс дорои нусхаи шакли чисм бо механизми шуури ба он шомил кардашуда мебошад. Аз ин рӯ, он чисмро тарк карда, аксар вақт ба назди хешовандон ҳангоми хоб ва дар вазъиятҳои дигар бармегардад. Бар ин асос, чунин ҳисобидан мумкин аст, ки «ҷони оқил» [17, 303] – ин моддаи худвижае мебошад, ки дар оламҳои дигар арзи вучуд дорад.

Дар адабиёти динӣ ва илмӣ, дар суҳбатҳо, дар эътиқодҳои аксари ходимони дин ва, дар маҷмӯъ, дар байни мардуми диндор, ҳастии заминии инсон ва идомаи ухравии ҳаёти он ба таври хеле содда кардашуда муаррифӣ шудааст. Дар аксарияти ҳолатҳо ин раванд чунон нишон дода мешавад, ки пас аз марг баъди маълум кардан ҳам аз нафсиби малоикаҳо, ҳам аз нафсиби Худованд то рӯзи қиёмат инсон ба бихишт ё дӯзах меравад.

Мо чунин мешуморем, ки роҳи фавтида дар Замин то оламҳои дигар фавқулодда тӯлонӣ мебошад. Ҷони оқил як қатор зинаҳоро гузашта, дар онҳо метавонад шаклҳои дигари рушдҷӯзтарро гирифта, дар ин роҳ дар ниҳояти қор, ба сатҳи олии рушд расад. Ин марҳилаҳои ҷони оқил метавонанд дар оламҳои дигар амалӣ карда шаванд. Маъвои охирини онҳо олами ниҳонии дигар – олами камолоти мутлақ хоҳад шуд.

Тибқи дини зардуштия, «... ғиғон кардан, навҳаи баланд кашидан ва ғуссахғрии давомдор манъ шуда буданд, зеро пас аз се рӯз ҷони майит аз пули Чинвотро мегузарад ва он мувофиқи амалҳо ва кирдорҳои ҳаётии худ ба дунёи дигар ё ба бихишт, ё ба дӯзах, ё ба Барзах мегузашт» [15, 171].

Фазое, ки дар он сайёраҳо, ситораҳо, шихобҳо ва дигар ҷисмҳои кайҳонӣ йарор гирифта, бо узвҳои инсонӣ сабт карда мешаванд, ягон нестанд. Ҳамаи ин ҷисмҳо бо миқдори бешумори заррачаҳо печонида шудаанд. Мо майл дорем фарз кунем, ки ин заррачаҳо ҷонҳои оқил мебошанд. Ҷонҳо аз Офтоб ба миқдори бешумор ҷудо мешаванд. Онҳое, ки бо ягон роҳ ба ҷисми инсонӣ рехта мешаванд, бо ақл пайваست шуда, ба ҷони оқил мубаддал мешаванд. Ҷон ба ҷисм рехта шуда, гӯё дар нақши муваллиде амал мекунад, ки ҷисмро бо нерӯ таъмин мекунад, ки ба шарофати он ҷисм ва ҷузъиёти хурдтарини он зинда шуда, ба ҳаракат мебароянд. Пас аз марги инсон ҷони

оқил ба кайҳон, ба оламҳои дигар, ки ҳанӯз барои ақли мо дастрас нестанд, парвоз мекунад. Заррачаҳои оқил фазои кайҳониро пур мекунанд. Онҳоро мо барои он дида наматавонем, ки онҳо бо суръати баланде ҳаракат мекунанд, ки организми инсонӣ қодир нест сабт кунад. Вақте ки мо ҳанӯз ҷонро як чизи ғайри моддӣ тасаввур мекунем, дар воқеият, дар андозаҳои дигар ҷон метавонад моддӣ бошад, дар шароити оламҳои дигар, он инсонро тарк карда, ба шаклҳои боз ҳам мураккабтар табдил ёфта, ба оламҳои дигар мерасад, ки, бешак, арзи вучуд доранд. Аз ин рӯ, ҷон ин воҳиди ниҳонии тақсимнашаванда набуда, баръакс, воҳидест, ки пайваста ба моддаҳои дигар, ба ҳастииҳои дигар муабаллаш мешавад. Он ба шаклҳои дигар муабаллаш мешавад. Ҷоне, ки ба инсон рехта мешавад, метавонад андозаи гуногун дошта бошад, ин метавонад ба ташаккули инсон таъсир расонад. Тасодуфи нест, ки дар мардум мегӯянд «ӯ дили кушо дорад» ё «ӯ дили танг дорад». Демокрит чун мешуморид, ки «атомҳо барои инсон нонамоён мебошанд» [16, 233]. Дар шароити замонаш ӯ ҳақ буд. Дастовардҳои кунунии техникаи ситорашиносон имкон медиҳанд тахмин карда шавад, ки ҷонро ҳамчун заррачаи хурд дидан мумкин аст, ки бо эҳсосҳои оддӣ дида намешавад. Вақте ки ҷон ба ҷисм рехта мешавад, он бо амали худ ҳамаи қитъаҳои ҷисмро фаро мегирад, ва ҷисм ба фаъолият оғоз мекунад. Ақли он ва шуур, ки дар мағзи сар қарор дода шудааст, ба фаъолият оғоз мекунанд, ва рушди он бо рушди тамоми ҷисм рабт дода мешавад. Агар ин чунин намебуд ва агар зери ҷон ақл ҳам фаҳмида мешуд, пас барои ҷӣ, вақте ки ҷон ба ҷисм рехта мешавад, кӯдак фавран сухан намегӯяд, қироат намекунад, наменависад ва ғайра, балки ҳамаи ин оҳиста – оҳиста ба қадри инкишофи тамоми ҷисм, бо шумули мағзи сар ва шуури ӯ ба амал меояд.

Ҷон ба ҷисм рехта, ба қадри инкишоф ёфтани ҷисм тадриҷан ба монанди ҷисм на танҳо ба ҷони зинда, балки ба ҷони бошуур низ табдил меёбад. Дар охири ҳаёти ҷисм ҷон гӯё ба нусхаи рӯҳӣ – моддишудаи ҷисм муабаллаш мешавад, ва ҷисмро тарк карда, ҷон дар ин шакл ҳаёти худро, яъне дар

шакли дигари чисм дар дигар сатҳҳои умумичаҳонӣ, оламҳои доима меҷаҳад.

Чун монанди оташест, ки ба чисм рехта, онро гарм ва қобили амал мекунад: инсон ба фикр қардан, тамарқуз додани худ ба чизе, давидан, хӯрдан, қор қардан ва ғайра шурӯъ мекунад. Аммо ақл, ки қузии механизми умумии чисм аст, дар ҳамоҳангӣ бо чун инқишоф меёбад ва, бинобар ин, қобилиятҳои оқилона низ рушд мекунад.

Чун як заррачаи Офтоб аст ва, аз ин рӯ, чун мабдаи худро аз Офтоб мегирад. Чун дорои сифатҳои Офтоб аст: вақте ки офтоб нест, пас атроф ба хунуқӣ мубаддал шуда, ба монанди ин, робита байни чун ва чисм ба мушоҳида мерасад. Дар тасдиқи ин, ба наздикӣ дар барномаи «Вақт» –и Россия эълон қарда шуд, ки олимони амриқой мушоҳида қардаанд, ки қӣ гуна заррачаҳои хурд аз Офтоб бо суръати 2,5 маротиба аз суръати рӯшноӣ баланд тақрибан 750 ҳаз. километр дар як сония парвоз мекунад. Тахмин қардан мумкин аст, ки ин заррачаҳо қонро ташқил меҷаҳанд, аммо механизми ба чисми инсон ворид шудани қоне, ки аз Офтоб баромадааст, рӯшан нест. Дар ин вазъият бисёр саволҳои дигаре ба миён меоянд, ки қавоб додан ба онҳо то ҳол ғайриимқон аст.

Дар Луғати қалони энциклопедии россиягӣ дар бораи чун қунин навишта шудааст: мафҳуми «рӯҳ ва қон» –ро фарқ мекунад. Дар фаҳмиши мо, «рӯҳ ва қон» ҳамон як мафҳум аст, ки як шакли дигари мабдаи моддиро дар муқоиса бо фаҳмиши ҳозираи олами моддӣ ифода мекунад. Дар фаҳмиши мо рӯҳ, қон пайдоиши моддӣ дорад. Ин як шакли дигари ҳаёти моддӣ олами моддӣ аст, ки то ҳол барои мо дастнорас мебошад.

Дар айни замон, байни қон ва рӯҳ фарқият вучуд дорад. Чун як қузии олами моддӣ дигар буда, пеш аз он ки ба чисм ворид шавад, ин қони беақл аст. Вақте ки чисм рушд мекунад, қон низ инқишоф меёбад ва тадриқан он бо ақл пайваст шуда, ба ҳамон қони бошуур табдил меёбад. Пас аз он ки қунин қон қисмро тарқ мекунад, пас он шакли рӯҳ, яъне шакли дигари мавҷудияти инсонро мегирад. Маҳз қунин рӯҳ ба ҳешовандон ва наздиқони худ на танҳо дар бедорӣ (ки мо онро намебинем), балки дар ҳоб низ ташриф меорад, ки мо бо он зуд–зуд суҳбатҳо дорем.

Дар маҷмӯъ, тавре ки мо дар боло қайд кардем, суръатҳои кайҳонӣ бениҳоят баланд мебошанд. Мо чунин мешуморем, ки дар сатҳи Коинот танҳо суръатҳои фавқулодда ё аз фавқулодда ҳам баланд имкон медиҳанд, ки ҳуди Коинот вучуд дошта бошад. Яъне, ба даст овардани чунин суръатҳо аз ҷониби қисматҳои алоҳидаи Коинот бо роҳи табдил додани объектҳои суръат ба шаклҳои дигар имконпазир аст.

Хирад – ақл, ки қобилияти фаҳмидан ва дарк кардани он ба организми инсон ҳамчун ҷавҳари моддӣ дохил карда шудааст. Ҷон ба ҷисм, аз ҷумла ба ақл рехта шуда, аз ҳамин лаҳза ҷон ба ҷони бошуури ҷисм табдил меёбад.

Варианти дигар низ имконпазир аст. Агар тахмин карда шавад, ки ҷон ва ақл яканд ва онҳо пас аз марги инсон ҷисмро якҷоя тарк мекунанд, пас дар ин вазъият ҷон, ки заррачаи оқил аст, ба робита ва муносибатҳо бо дигарони ба худ монанд ворид мешавад, бо онҳо муошират мекунад, бо забони худ сухан мегӯяд, ва ғайра.

«Чунин муаррифӣи муфассали моҳияти нерӯҳои ҷони инсон бо роҳи таснифот аз он вобаста аст, ки ҷони инсон, ки қобилияти шинохти оқилона дорад, ҷавҳарест, ки дорои қувваҳо ва комилияти дахлдор мебошад. Яке аз ин қувваҳо чизест, ки ба он ҷон барои идоракунии ҷисм ниёз дорад. Ин қувваест, ки ақли амалӣ ном дорад...».

«Ҷон комилиятро он гоҳ ба даст меорад, ки он воқеан мавудот ва тасвирҳои онҳоро, ки дар ақл ҷой гирифтаанд, шинохта ва мулоҳиза мекунад, ва ин гӯё аз нур ба нур иборат мебошад».

«Он чизе, ки ақро бо малака ба воқеияти пурра мерасонад, ва ақли моддӣ ақро аз рӯи малака табдил медиҳад, ақли фаъол номида мешавад, ки оташ аст» [17,275].

Ҷони оқил дорои суръати фавқулодда баланди ҳаракати ҷой иваз кардан ба оламҳои дигар мебошад, ки дар он ҷо ба худ монандҳо ҳастанд, ва дар ҳолати зарурӣ онҳо ҳангоми хоб ба Замин ба назди хешовандони худ мефуриянд, муошират мекунанд ва аз ҳама муҳим, якдигарро мефаҳманд, ва сипас дар як сония онҳо метавонанд дар масофаи беш аз як миллион километр қарор дошта бошанд.

Чунин варианти фарзия қобили эътимод аст, аммо фарзияи дигарро низ пешниҳод кардан мумкин аст. Чоне, ки фарз кардем, аз Офтоб ба воситаи механизми ба мо номаълуме баромада, дар ҷисми инсонӣ навташаққулёбанда (пас аз 120 рӯзи бордоршавӣ) ҷой гирифта, тамоми ҷисм, аз ҷумла ақро ҷоннок месозад. Дар тӯли ҳаёти инсон он тадриҷан ба механизми амали ақл итоат мекунад. Бо гузашти вақт ва то охири умр ҷон оқил мешавад ва тамоми сифатҳои инсонӣ оқили мушаххасро ба худ ҷаббида мегирад. Ҳамин тариқ, вай ҷонӣ оқили маҳз ҳамин инсон мегардад. Пас аз он ки ҷон ҷисмро тарк мекунад, он ба олами дигаре меравад, ки дар он ҷо чунин ҷонҳои оқил вучуд доранд. Азбаски ҳамаи ҷонҳои воқеъ дар он ҷо низ оқиланд, онҳо бо истифода аз рамзи худии гуфтугӯ муошират карда, ҳаракат намуда, ҳешовандон ё дӯстони худро меёбанд, ва ғайра.

Маҳз ба туфайли он, ки ҷон оқил аст ва ҷонӣ оқили як инсонӣ мушаххас аст, пас онҳо дар ҳоб ба назди ҳешовандони худ мераванд, суҳбат мекунанд, пешбинӣ мекунанд, ишора мекунанд ва ғайра, ва боз «ба ҳонаи худ» парвоз мекунанд.

Ҷонҳои оқил агар ба олами дигар ба наздикӣ омада бошанд, пас онҳо то он даме, ки бо ҳешовандони зинда робита доранд, боқӣ хоҳанд монд.

Вақте ки аз ин ҳешовандони як, ду ва ё зиёда наслҳо дар рӯи замин намонанд, онҳо ба оламҳои дигари тартиби баландтар парвоз мекунанд, ва бо онҳо баъдан ҷӣ хоҳад шуд пешгӯӣ кардан барои мо душвор аст. Шояд онҳо ба шаклҳои дигари ҳаёт мубаддал шаванд. Дар мавриди вуруди ҷонҳои оқили инсонӣ ғавтида ба ҷисми тифлони нав бошад, пас ин истисно карда мешавад, зеро ҷисм ақли худро дорад ва, аз ин рӯ, ба он танҳо ҷонӣ беақл метавонад рехта шавад. Бо ҳайвонот ҷӣ ба амал меояд? Ҳайвонот низ ҷон ба даст меоранд. Ҷон, ба монанди инсонӣ, дар тамоми ҷисми ҳайвон пароканда мешавад. Аммо он вазифаҳои шартӣ – рефлексориро ба худ мегирад, зеро ақл нест. Пас аз марги ҳайвон ҷон низ мемирад, зеро ақл надорад, ҷон наметавонад дар оламҳои дигар бо дигар ҷонҳои оқил муошират кунад.

Чоне, ки аз Офтоб мебарояд, ба ҷисми зиндаи инсонӣ ташаққулёбанда рехта, ба оғози ғавтияти ҷисм тақони аввалин медихад. Ҳар як узви ҷисм, вобаста аз мавқеи ишғолшуда, ба

ичрои вазифаи худ шурӯъ мекунад. Манбаи кувва барои фаъолияти узвҳои инсон ғизо мебошад, ки дар маҷмӯъ ба ҷисм Замин медахад. Ҳангоми кори ин узвҳо дар ҷисм газҳои захрнок (карбон) ҳам мешаванд ва, аз ин рӯ, ҷисм онро ҳамеша бо нафаскашии ҳаво тоза мекунад. Фаъолияти узвҳои ҷисм ва речаи кори он бо ду омил муайян карда мешавад:

1. Бо он, ки он ба таври объективӣ барои организм пешбинӣ шудааст ва аз ин рӯ ҳар як узви ҷисм бо дигар узвҳо ба таври мутавозин кор мекунад.

2. Бо он, ки узвҳои ҷисм метавонанд бо хоҳиши субъективи ақл истифода шаванд. Он гоҳ ҳамзамонии (синхронии) кори байни узвҳои ҷисм метавонад халалдор шавад.

Ин метавонад сабаби ғайриҳамзамонии узвҳо гардад. Масалан, агар инсон бисёр кор кунад, пас метавонад шиддати асабҳо, гардиши хун ба амал ояд, бемориҳои дигари гуногун метавонанд ба вучуд оянд, ва ғайра. Инсон инро бо шуурнокӣ дарк карда ё истироҳат мекунад, ё бо тарбияи ҷисмонӣ машғул мешавад, ё дору истеъмол мекунад.

Ҳамин тариқ, мо ҷонибдори онем, ки дар кори ҷисми инсон гармии ҷон, ақл, замин ва ҳаво иштирок мекунанд.

Дар ин ҷо ман суханони файласуфони Юнони Қадимро ба ёд меорам:

«Пеш аз ҳама, чаҳор мабдаи офариниши оламро бидон: оташ, об, хоки ҳаётбахш ва рутубате, ки бо чараёни он барои хокиҳо чашмаи ҳастӣ ба вучуд меояд».

Тамоми қисми барои инсоният намоёни осмон Коинот номида мешавад. Ба он, тибқи тасаввуроти муосири ситорашиносӣ, ситораҳо, Роҳи Каҳкашон, сӯрохи сиёҳ, сайёраҳо ва ғайра дохил мешаванд. Ҳамаи инҳоро дар шакли гунбази азими кураи азим, ки дар доираи он ситорагон ҷойгиранд, тасаввур кардан мумкин аст. Ҳамзамон, ин гунбаз (кура), ба монанди чузъҳои он, бо суръати азим чарх мезанад. Ба эҳтимоли зиёд, суръати азими гардиш муҳимтарин шартӣ мавҷуд будани ин гунбаз (кура) мебошад. Сустишудан ё қатъ гардидани ҳаракат ба пошхӯрии пурраи он оварда мерасонад. Ин гунбазро (кураро) дар шакли ҷисми азими ҷисмонӣ тасаввур кардан мумкин аст. Мисли ҳама гуна ҷисми ҷисмонӣ, он (аз нуктаи назари тасаввури заминии ҷисмҳои ҷисмонӣ) аз атомҳо, мохвораҳои он

ва ғайра иборат аст. Дар фаҳмиши мо, ҳастаи ин атом метавонад Офтоб бошад, ки дар атрофи он сайёраҳо ва дигар моҳвораҳои он давр мезананд. Тибқи маълумоти ситорашиносон, чунин атомҳо (низомҳои офтобӣ) дар минтақаи қисми намоёни Коинот аз ҷониби олимон якҷандто кашф карда шудаанд. Ба ақидаи мо, чунин низомҳои офтобӣ боз кашф карда хоҳанд шуд, ва ин хатман ба амал хоҳад омад. Вақте ки ин ҳама кашф карда мешавад, сохтори ин гунбаз (кура) ба хубӣ намоён хоҳад шуд. Пеш аз ҳама, дида хоҳад шуд, ки он аз бисёр низомҳои офтобӣ иборат аст, ки ҳар яки онҳо ҳамчун атом бо моҳвораҳои худ дар доираи сохтори гунбаз муаррифӣ хоҳад шуд.

Тавре ки маълум аст, дар байни атомҳои ҷисми физикӣ робита ва вобастагӣ зич мавҷуд аст. Дар ин ҷо низ вайрон шудани чунин робита маъноӣ вайрон шудани тамоми низомии гунбаз (кура)–ро дорад. Шояд яке аз сабабҳои таркиши калон дар Коинот бархӯрди атомҳо бошад, ки тамоми низом (кура)–ро пора–пора кард.

Дар маҷмӯъ, тахмин кардан мумкин аст, ки чунин гунбазҳо (кураҳо) зиёданд ва ҳар яке аз онҳоро ҳамчун як олами дигар, шакли дигари мавҷудият, мумкин зинда ё махлуқоти монанд дар он баррасӣ кардан мумкин аст. Дар ҳар ҳолат, ҳанӯз мавқеи диниро оид ба мавҷуд будани ҳафт зинаи олам қабул кардан мумкин аст.

Агар кӯшиши шарҳ додани ин ҳолат аз нуқтаи назари дини Ислом карда шавад, пас фарзияи зеринро пешниҳод кардан мумкин аст. Агар мо сохтори ҳафтзинагии оламро ҳисоб кунем, пас ҷони оқил, ҷисмро тарк карда, ба зинаи дуввум пас аз покшавӣ мегузарад, як қисме аз онҳо ба зинаи дигар мегузарад, дигарӣ бошад, то охир покнашуда дар ҷойи худ боқӣ мемонад.

Ҳамин тариқ, гузариши ҷонҳои покшудаи оқил то зинаи ҳафтум амалӣ мешавад. Ин қисми хурди ҷонҳои покшудаи оқил гурӯҳи иҷтимоӣ – фариштагон ва амсоли онҳоро ташкил медиҳанд.

Оё имконияти робита байни ин гунбазҳо (кураҳо) вуҷуд дорад? Мо ба ин савол мусбат ҷавоб медиҳем. Аз нуқтаи назари тасаввуроти кунунӣ дар бораи сохтори гунбаз (кура), сӯроҳи сиёхро ҳамчун равзанаи барқарор кардани робитаи Коиноти

(кураи) мазкур бо дигарон ҳисобидан мумкин аст. Ба тасавури мо, ду вариант барои ин тамоси имконпазир вучуд доранд. Варианти аввали тамосҳои доимӣ бо моддаҳои, ки дорои суръатҳои фавқулодда баланд мебошанд, масалан, чони оқил ё монанди инҳо имконпазир аст. Шояд онҳо метавонанд аз тариқи «сурохии сиёҳ» ба оламҳои дигар «чаҳида гузаранд». Варианти дуюм бар он асос ёфтааст, ки тамоми Коинот ҳамчун як низоми якпорча (қисмҳои намоён ва ноаён) дар ҳаракат қарор дорад. Ин имкон медиҳад, ки дар марҳилаи муайяни ҳаракат «сурохии сиёҳ»-ро ҳамчун равзана ба оламҳои дигар табдил дод. Чӣ қадар ин давом хоҳад кард, касе ҳанӯз наметоднад, аммо он боз пӯшида мешавад. Ин равзана, эҳтимолан, барои одамони бо муташаккилии олай – инсонии навъи нав, инсоне, ки мо онро иҷтимоӣ номидаем, дастрас хоҳад буд. Шояд он ба таври дигар номида хоҳад шуд.

Чони инсонии оқил ба олами дигар, ба шаклҳои дигари мавҷудият, рушд, робитаи муошират меафтад, ва бо расидан ба параметрҳои муайян имконияти боз гузаштанро ба оламҳои нав пайдо мекунад, ва ғайра. Истисно нест, ки чон пас аз миллионҳо сол ё камтар метавонад дубора ба Замин ба Олами аввалааш бо сифати нав, дар шакли нав баргардад, баъзеи онҳо метавонанд бимиранд.

Чунин аст, ба тасавури мо, дурнамоии рушди инсонии иҷтимоӣ. Ин рушд абадиест, ба монанди гузариши мутақобила аз як ҳолати инсон ба ҳолати дигар.

Шартан тахмин кардан мумкин аст, ки маводи инсонӣ ба Замин аз Коинот омадааст. Инсон пайдо шуд ва дар раванди рушди худ дар он гузаришҳои миқдорӣ – сифатӣ ба вукӯъ пайваст ва, дар ниҳоят, он ҳолатеро қабул кард, ки бо сифати нав ба он ҳолат, ки аслан аз он омадааст, бармегардад.

Вақте ки инсон таваллуд мешавад, он рӯ ба боло хобида, чашмонаш ба осмон нигаронида шудаанд. Вақте ки ӯ қадами аввалро дар рӯи Замин мегузорад, пас ӯ ба роҳ ба Коинот ва берун аз он мебарояд. Аз нуқтаи назари тамоми инсоният ин роҳ вақте хотима меёбад, ки парвоз ба оламҳои дигар имконпазир гардад.

Дар бораи маънои зиндагӣ фикр карда, бисёриҳо чунин мепиндоранд: «Зиндагӣ сафсата аст. Омадам, азоб кашидам, вақти чудошудаи худро сарф кардам ва ба ҳеч кучо рафтам». Ба ин муносибати ноумедона ба моҳияти ҳаёт гуфтан мумкин аст, ки одамон ба ҳаёт меоянд, то ки дар ниҳоят инсонро офаранд, аммо шакли дигарро. Он, ва танҳо он ҳаёти моро идома хоҳад дод, аммо дар шаклҳои дигар ва дар оламҳои дигар, зеро дар шакли аслии инсонии заминӣ наметавонад рисолати худро дар шароити дигар иҷро кунад.

Аз ин рӯ, гуфтан мумкин аст: инсон барои он мемирад, ки баъд зиндагӣ кунад. Марг – ин шакли ивази ҳастии инсон аст. Инсонии нокомил, ба камоли муайян дар рӯи Замин расида, ба дунёи дигар барои рушди минбаъда ва давом додани роҳи худ меравад. Инсон намемирад, он танҳо шаклҳои гуногунро дар андозаҳои дигар мегирад. Агар ин тавр намебуд, пас чаро мурдаҳо дар хоб ба назди мо меоянд, ва онҳо, бо ягон хел аломатҳо, дар бораи худ дарак медиҳанд. Марг охир аст, аммо ҳаёт беохир аст.

Рафтан ба ҷойе, ки аз он омадӣ, то ки боз баргардӣ, чунин аст қонуни умумии диалектикаи рушди инсон.

ХУЛОСА

Таҳқиқоти гузаронидашуда нишон дод, ки пайдоиши инсон дар табиат унсурҳои инқилобиовари рушди табиат ва ҷомеа мебошад. Меъёри асосии рушд тақвияти ҷизи иҷтимоӣ (шуур) дар инсон буд. Тадричан, шуур ҷузъи биологии худро пахш кард ва, дар ниҳоят, ҷизи иҷтимоӣ, ба он сифати инсон табдил меёбад, ки имкон медиҳад ба таври сунъӣ инсон ба худ монандро офарад. Бо ин роҳпаймоии инқилобии инсон дар табиат ва ҷомеа хотима меёбад. Талабот ба инсонҳои навӣ ба вучуд меояд, ки ба меъёрҳои иҷтимоӣ асос ёфтааст, он офарида мешавад ва онро инсонҳои иҷтимоӣ номидан мумкин аст. Ин оғози инқилоби нав дар табиат ва ҷомеа хоҳад буд, ки имкон медиҳад бо оламҳои дигар, бо шаклҳои дигари мавҷудияти модда робита барқарор карда шавад. Таҳқиқи қонуниятҳои умумии рушди демографияи инсон тавассути назарияи гузариши демографӣ абзори муҳим барои муайян кардани дурнамоҳои рушди инсон мебошад. Аммо, дар охири амалҳои ин қонуният, инсоният ба як бунбасти сарбаста – нобудшавии инсоният – меафтад.

Аз ин рӯ, дар баробари ин назария, бояд назарияи рушди биоиҷтимоии инсон низ истифода шавад, ки ба қадри рушди инсоният дурнамоҳои навро боз мекунад. Ин муносибат бо тамоюлҳои ташаккулёбандаи инсонҳои биологӣ ва иҷтимоӣ комилан мувофиқат мекунад. Қисми муҳими таҳқиқот муносибатест, ки мувофиқи он ҳамаи равандҳои дар Замин баамалоянда бо равандҳои берун аз Замин баамалоянда: дар низомии Офтобӣ, дар Кайҳон, дар Галактика, дар Коинот робитаи зич доранд. Азбаски замин як қисми ин низомҳо мебошад, ки дар натиҷаи Тарқиши бузург ба вучуд омадааст. Он тамоми унсурҳои низомҳои ишорашударо дар бар мегирад, аз ин рӯ, тағйирот дар онҳо, бешубҳа, ба ҳаёти заминӣ таъсир мерасонад.

Ҳангоми таҳқиқи қонуниятҳои демографӣ усули муносибати интегралро истифода бурдан лозим аст. Ин, масалан, пешбинӣ мекунад, ки ҳангоми таҳқиқи қонуниятҳои бояд таъсири на танҳо таъсири дохилӣ (таҳсилот, шуғл ва ғайра), балки омилҳои берунаро низ, аз қабилҳои муҳочирати аҳоли,

тағйирёбии тамоюлҳои арзишӣ дар оила, омилҳои экологӣ ва ғайраро ба назар гирифта шаванд. Ин имкон медиҳад, ки қонуниятҳои гузариши демографӣ асосноктар пешбинӣ карда шаванд. Таҳқиқотҳои бахшида ба инсон бояд тавассути муҳандисии генӣ ва дигар соҳаҳои илм барои муайян кардани дурномаҳои рушди инсоният густариш дода шавад.

Таҳқиқи масъалаҳои инсонии биоиҷтимоӣ васеъ кардани миқёси масъалаҳои илмӣ–техникиро пеш аз ҳама аз мавқеъҳои рушди инсонии иҷтимоӣ ва ташкили ҷомеаи иҷтимоӣ пешбинӣ мекунад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқот аз ин нуқтаи назар гузаронида нашудааст. Аз ин рӯ, барои муаллиф таҳқиқи амиқи ҳамаи ҷанбаҳои мавзӯи душвор ва мураккаб буд. Кӯшиш ба ҳарч дода шуд, ки ҷанбаҳои демографӣ, биологӣ ва иҷтимоии рушди инсон дар ягонагӣ ва ҳамбастагӣ фаро гирифта шаванд. Ин вазифаи хеле душвор буд. Дар қор, хонандагони азизи ман, метавонанд нотамомиҳо, камбудихо ва норасоихо пайдо кунанд. Муаллиф аз қабули тамонноёти хонандагон дар ин масъала хеле миннатдор хоҳад буд. Ин барои тақмили минбаъда ва тавсеаи таҳқиқот оид ба масъалаи мазкур маслиҳати хеле пурарзиш хоҳад буд.

Гуфтаҳои болоро ҷамъбааст карда, қайд кардан мумкин аст, ки ҳар қадаре ки ҷомеа бо мурури замон пеш равад, ҳамон қадар кӯшиш мекунад, ки масъалаҳои ҳалношудаи худро бо роҳҳои гуногун шарҳ диҳад. Аммо, гап дар сари он аст, ки ҷомеаи қунонии инсонӣ ҳамчун низом имкониятҳои худро ба охир расонида, ба тағйир ниёз дорад.

Раванди дардноки ташаккули манзараи нави ҷаҳон оғоз меёбад.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТҲОИ ИСТИФОДАШУДА

Муқаддима

1. Джами А. Избранные произведения. Т.3 – Душанбе, 1970 – С- 400,
2. Бороноев А.О. Предисловие / в кн. Человек в зеркале наук. – Ленинград, Лениниздат, 1991. – С. – 125

Боби 1.

1. Человек. БСЭ. Т. 29. – С.- 137
2. Девис П. Суперсила – М., Мир 1989. – С. – 15. Всего – С.272
3. Денисов Б.П. Пороговые ограничения демографического развития. Автореферат диссертации. М., 1990, С.7
4. Священный Коран (смысловой перевод на русский). – Комплекс имени Короля Фахда по изданию священного Корана, сура 70, п. 4
5. Священный Коран (смысловой перевод на русский). – Королевство Саудовская Аравия, сура 39, п. 42
6. (Weber R. Reflections on David Bohm's nobomovement: A physicist's model of cosmos a consciousness /The metaphors of consciousness / Ed. By Eekartsberg V. von. - №, V., 1981. – P. (124)
7. Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. М., 1991. – С.4.
8. Аристотель. О возникновении животных. – М. – Л., 1940
9. Ибн-Туфайль Повесть о Хайе, сыне Якзана. / перевод и вступительная статья А.В. Сагадеева. – М.: Книга, 1988
10. Ибн-Сина (Авиценна). Избранное. – М.: Книга, 1980
11. Воздухообразное тело, пневма – служит носителем души, как совокупности сил, функций организма первоогонь, космическое «дыхание» - БРЭС – М., 2003. – С. 118
12. Библия – М., 1991. – С. – 925
13. Андреев И.Л. Происхождение человека и общества. – М., Мысль, 1988 - С. – 20

14. Присман А.С. Электромагнитные поля и живая природа. – М., наука, 1968 – С. – 89, 400
15. Матюшин Г.Н. У истоков человека. – М., Наука, 1982 – С. – 118, 450
16. Коптев Ю. От чего вымерли динозавры / Ж. Хочу все знать, № 12 – М., 1970 – С – 154,
17. ТВ 1 Россия. 21 февраля 2016, 20⁰⁰
18. Умарзода И. Возникновение мира и человека - Душанбе, 1997 – С. - 154
19. Коптев Ю. От чего вымерли динозавры. / ж. Хочу все знать, № 12 – М., 1970 – С. – 160
20. Среди некоторых ученых есть предположения, что жизнь на Землю была занесена при помощи комет, астероидов падающих на Землю из космоса. На наш взгляд, этому трудно поверить, ибо падающие на Землю, например, кометы идут с температурой выше несколько тысяч градусов, а в этих условиях никакой белок не выживет.
21. Алексеев В.П. Становление человечества – М., 1984; Варшавский А. Человек ищет своих предков – М., Детская литература 1967; Андреев И.Л. Происхождение человека и общества- М., 1988г. и др.
22. Население России. 2001. – М., 2001. – С. 37
23. Бесплодный брак. – М., Медицина, 1986. – С. – 309
24. Население и общество. – М., ИНПРАН, № 29, 1998
25. Социально-экономические проблемы человека. – Душанбе, 2001. – С. 6
26. Давыдов В.В. Понятие человека и его жизнедеятельность в марксистско-ленинской философии и психологии / в кн: Человек как комплексная проблема. – М., Вопросы философии №12, 1983. – С. 117
27. Меграбян А.А. О двойственной природе личности и ее сознании. / В. Кн.: Соотношение биологического и социального в человеке. – М., Наука, 1977. – С. – 138
28. Дубинин Н.П. Генетика и будущее человечества. – М., 1971

29. Фролов И.Т. Перспективы человека. – М., Мысль, 1983. – С. 34-35,36
30. Андреев И.Л. Происхождение человека и общества. – М., Мысль, 1998. – С. 17
31. Пастушный С.А. Лысечко В.П. Методологическая функция марксистского монизма в решении биосоциальной проблемы. / в кн: Диалектика в науках о природе и человеке. т.4 – М., Наука, 1983.- С. – 82
32. Бочков Н.П. – Вопросы философии, 1981, № 1
33. Дубинин и др. – Генетика, поведение, ответственность. – М., 1989. – С. 1819
34. Омран А.Р. Планирование семьи в толковании Ислама. – Душанбе, Фонд народонаселения ООН 2001. – С. – 76-77
35. Астауров Б.Л. Homo sapiensathumans. – Человек с большой буквы и эволюционная генетика / Новый мир – М., 1971, №10. – С. 224
36. Кабус-намэ. . О воспитании детей и его распорядке. – Душанбе, 1990. – С. 81
37. Воронин Л.Г. Постигая тайны мозга. / в кн: Научно-техническая революция и человек. – М., Наука, 1975. – С. 220

Боби 2.

1. Рассчитано: Народонаселение стран мира. Справочник. – М., 1978. – С. – 8
2. Демографический энциклопедический словарь – М., 1985. – С. – 271; 2016 World Population Data Sheet. Population reference Bureau
3. Караханов М.К. Некапиталистический путь развития и проблемы народонаселения. – Ташкент, 1983; Демографический ежегодник СССР. 1990 – М., 1990. – С. -11; Population reference Bureau. 2016 World Population Data Sheet.
4. Составлено по данным: Демографический ежегодник Республики Таджикистан. 2017. - Душанбе, 2017. - С.- 326

5. Демографический ежегодник РТ. 2015-Душанбе, 2015.- С.- 26
  6. Советский Таджикистан за 60 лет. – Душанбе, 1984. – С.17; Демографический ежегодник Республики Таджикистан 2017. - Душанбе, 2017. – С.28
  7. Исломов Ф.С. Тенденции демографического развития РТ. – Душанбе, 2005. - С. 12
  8. Саградов А.А. Теория и методы изучения качества населения – М., 1995г.; Фатева Е.В. Качественные характеристики населения СССР. – М., 1984; Медков В.М. Качество населения: сущность , содержание, критерии народонаселения / Современное состояние научного знания. – М., 1991; Зверева Н.В. Разработка теории народонаселения в отечественной науке (60-80-е гг.). – М., 1998; Валентей Д.И. Проблемы народонаселения – М., 1961; Марксистско-ленинская теория народонаселения – М., 1974; Система знаний о народонаселении – М., 1976; Основы теории народонаселения. – М., 1977; Основы управления развитием народонаселения – М., 1982; Исламов С.И. Семья и быт – Душанбе, 1988 и другие.
- Саградов А.А. Теория и методы изучения качества населения. – М., 1995. – С. 196-198;
- Гаврилова И. Проблемы качества населения: синергетический подход/ Российский демографический журнал – М., 1998/1999, №2. – С.37 ; Управление развитием народонаселения. – М., 1977. – С. 14;
- Бжилянский Ю.А. Качественная характеристика населения и вопросы управления / В кн. Управление развитием народонаселения. – М., 1977. - С. 72; Система знаний о народонаселении. – М., 1976. – С. 73; Медков В.М. Качество населения: сущность, содержание критерии / В кн.: Народонаселение: Современное состояние научного знания. -М., 1991. -С. 91

9. Исломов Ф. Современные тенденции воспроизводства населения и его перспективы. – Душанбе, 2012. – С. 17
10. Кабус-Намэ/ пер. Е. Бертельса – М., 1957.
11. Генетическая инженерия (реальность, перспективы). –М., 1978. – С. – 3
12. Рычков Ю.Г. Генетика человека /ДЭС. – М., 1985. – С. - 84
13. Казаченко Б.Н. Евгеника / Демогр. энциклопедич. словарь. – М., 1985. – С. – 128
14. Генетика и наследственность . – М., Мир, 1987. – С. – 229
15. Сознание/БСЭ. Том 39.-М., 1956.- С.-661
16. Абу Али Ибн Сино. Избранные произведения. Т. 1. / ответ. редак.т. Диноршоев М.Д. – Душанбе, 1980. - С. – 187
17. Петти У. Экономические и статистические работы. – М., Соцэкгиз, 1940. – С. – 82

Боби 3.

1. Дарский Е.Л. Рождаемость / ДЭС- М., 1985. – С. – 374
2. Народонаселение стран мира. Справочник. – М., Статистика, 1974. – С. – 69; Данные реферативного бюро ООН за 2011.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. т. 23. - С.- 645
4. Ленин В.И. Полн. собрн. соч., 5 изд., т. 1, - С. – 476
5. Политическая экономия (учебник). – М., 1954. – С. 553
6. Рассчитано по: Народонаселение стран мира. Справочник. – М., 1974. – С. – 70; Демографический ежегодник СССР. 1990 – М., 1990. – С.- 149; Демографический ежегодник Республики Таджикистан 2011. – Душанбе, 2011. – С. – 287; Население СССР. 1987. – М., 1988. – С. – 127
7. Денисов Б.П. Пороговые ограничения демографического развития. Автореферат диссертации. – М., 1990. – С. -23
8. Таблица составлено по данным: Караханов М. Некапиталистический путь развития проблемы народонаселения. – Ташкент, 1983. – С. 42;

- Демографический ежегодник республики Таджикистан 2017г. – Душанбе, 2017. – С. – 328
9. Демографический ежегодник Республики Таджикистан. 2017.- Душанбе, 2017. – С. – 110
  10. Население Республики Таджикистан. – Душанбе, 1999,- С. 25, Демографический ежегодник Республики Таджикистан 2017. – Душанбе, 2015. - С.- 110
  11. Итоги Всесоюзной переписи населения Республики Таджикистан. 1989; том III. С. 368; Народное хозяйство Таджикской ССР в 1981 г. – Душанбе 1983. С. – 31; Перепись населения и жилищного фонда Республики Таджикистан 2010 года т. 2 – Душанбе, 2012.
  12. Народонаселение стран мира. Справочник. – М., Статистика, 1974. – С. - 163
  13. Bureau. 2016 World population Data Sheet
  14. Население СССР. 1987 – М., 1988, Статистика. – С. – 428. Bureau. 2016 World population Data Sheet.
  15. Караханов М.К. Некапиталистический путь развития и проблемы народонаселения. – Ташкент, 1983. – С. – 158; Демографический ежегодник Республики Таджикистан 2017. – Душанбе, 2017. – С. – 328
  16. Население Республики Таджикистан. – Душанбе, 1999, Демографический ежегодник Республики Таджикистан – Душанбе, 2017.- С. 124, 133
  17. Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985. – С. – 410
  18. Население Республики Таджикистан. – Душанбе, 1999. - С. 70-75; Демографические ежегодник Республики Таджикистан – 2017. - С. – 146
  19. Икромид Д.Ж. Дочь огня. – Сталинабад, 1962. - С. – 150; Кадыри А. Скорпион из алтаря. – Ташкент, 1928.
  20. Исламов С.И., Исломов Х.С. Истоки развития контроля рождаемости и планирования семьи / Известия АН РТ Отделение общественных наук. – Душанбе, 2017, № 2. – С. – 72-73

21. Население стран мира. Справочник. – М., 1978. – С. – 129; Демографический ежегодник СССР. – М., 1990. – С. – 220; Демографический ежегодник Республики Таджикистан. 2017. – С. – 331
22. Исламов С.И. Рождаемость населения. – Душанбе, 2009. – С. – 110
23. Касымова М.К. Медико-социальные проблемы демографического развития Республики Таджикистан. – Душанбе, 2006. – С. – 147
24. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года по Таджикской ССР. Том III Ч. II. – Душанбе, 1982. – С. 72; Население Республики Таджикистан по итогам Всеобщей переписи населения 2000 года. Том III. - Душанбе, 2005. – С. - 266
25. Материалы Всесоюзной переписи населения по Республики Таджикистан; Перепись населения и жилищного фонда Республики Таджикистан 2010 года
26. Исламов С.И. Семья и быт. – Душанбе, 1988. – С. – 175
27. Н.А. Кисляков. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. М., Наука, 1969. – С. – 36-37
28. М. Ковалевский. Родовой быт. – Петербург, 1905. – С. 41
29. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979г. по Таджикской ССР. Том III. Ч. II. – Душанбе, 1982. – С. – 38; Население Республики Таджикистан по итогам Всеобщей переписи населения 2000г. Том III. – Душанбе, 2005. – С. 316; Перепись населения и жилищного фонда Республики Таджикистан 2010 года. Том. 5. – Душанбе, 2012. – С. - 49
30. Данный параграф написан с использованием материалов Исломова Ф.С. «Современные тенденции воспроизводства населения и его перспективы» - Душанбе, 2012. – С. – 235
31. Российский демографический журнал. – М., 1997. - № 2. - С. 62

32. Рыбаковский Л. Л. О миграции населения в СССР //Социологические исследования. -М., 1981. № 4. – С.- 13
33. Исломов Ф. Некоторые проблемы миграции населения Таджикистана в переходный период. – Душанбе, 1999. – С. 46
34. Население Республики Таджикистан. – Душанбе, 1991. – С. 84
35. Демографический ежегодник Республики Таджикистан. 25 лет государственной независимости. – Душанбе, 2016. – С. – 224
36. Аваков Р. Гаврилюк В. Похищение умов. – М., 1970; Глазьев С., Мальков Л. «утечка умов» и общественное сознание / Российский экономический журнал – М., 1992.-№ 1; Ионцев В.А. Проблема «утечки умов» в России (методологические аспекты изучения) / Вестн. Моск. Ун-та. Сер 6. Экон-ка. – М., 1996 - №5.; Симановский С. «Утечка умов» и технологическая безопасность России / Росс. Эконом. журнал – М., 1996, № 3; Вишневский А.Г. Распад СССР: Этнические миграции и проблемы диспроп./ Общественные науки и современность – М., 2000.- №3; Миграционные процессы в трансформируемом обществе / РАН.Ин-т международ. экон. и полит. Исслед: Ред. Чудакова Н. – М., 1997.; Ушкалов И.Г., Малаха И.А. «Утечка умов» – масштабы, причины, последствия. – М., 1999; Юрьевич А.В., Иваненко И.П. Интеллектуальная эмиграция из России. / Вестник. Рос. АН. – 1998. – т. 68, № 7; Исломов Ф.С. Некоторые проблемы миграции населения Таджикистана в переходный период. – Душанбе: Ирфон.- 1999. и др.
37. Ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе, 2001.- С. 74; Ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе, 2005. - С. 60; Ежегодник республики Таджикистан. 2010. – Душанбе, 2010. – С. 71
38. Миграция специалистов России: причины, последствия, оценки. - М. 1994. - С. 26

39. В.М. Моиссенко. Миграция населения / Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985. – С.252
40. Ульмасов Р. Государственное регулирование эмиграционных процессов из Таджикистана в Российскую Федерацию / Сб.: Трудовая миграция в Таджикистане: социальные и экономические аспекты. – Душанбе, 2011. – С. 54
41. Сови А. Общая теория населения. Т. 2. – М., 1977. - С. 345
42. Исламов С.И., Бобоев А.А., Исломова З.С. Влияние внешней трудовой миграции на социально-экономическое развитие стран / Вестник: Таджикистан и современный мир. № 2 (57). -Душанбе, 2017. – С. – 120
43. Звидриньш П.П. Выдро М.Я. Великое переселение народов/ Демог. Энцикл. Словарь – М, 1985 – С -606.

Боби 4.

1. Исламов С.И. Рождаемость населения. – Душанбе: Ирфон, 2009. – С. – 98
2. Умарзода И. Возникновение мира и человека. – Душанбе, 1997. – С. – 130
3. Закон Юлия и Папия Поппея». – ДЭС, 1995. – С. – 134
4. Дж. Дустхох. Авесто. – С. 512
5. Субхонов А.И., Исломов Ф.С. Демографические аспекты брачности и разводимости населения Таджикистана – Душанбе, 2012. – С. – 51
6. Население Республики Таджикистан. – Душанбе, 1999. – С. – 31

Боби 5.

1. Египет / передача ТВ Россия 1. – М., 2000, в 10 ч. 30 мин.
2. Дюпуи Е. Проституция в древности и половые болезни. – Спб., 1907. – С. 54

3. Ам-Рин Отто Генне. Недостатки современного полицейского надзора за общественной нравственностью. – Спб., 1990. – С. 24
4. Эти вопросы подробно описаны в брошюре «Сила мужчин и наслаждение женщин» составленный Абдулохи Ташрифзода и опубликованная в г. Душанбе в 2000 году в частном издательстве. В ней использовались труды великих целителей как Ибн Мина, Аристотеля, Закариёи Рози, Хакима Абунасра и Индии. Брошюра составлена по книге «Хавоссу-л-ашё» (Свойства вещей) изданная в старом Ташкенте, в 1913 г.
5. Аристотель. Политика. кн. VII. – С. 16
6. Платон. О государстве. кн. V. – С. 460
7. Машкин Н.А. Принципат Августа. – М – Л., 1949.
8. Колесник В.И. «Закон Юлия и Папия Поппея / Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985. – С. 134
9. Милютин В.А. Избранные произведения. – М., Госполитиздат, 1946. – С. 47-51
10. Колесник В.И., Мальтус Томас Роберт / Демографический энциклопедический словарь. - М., 1985. – С. – 238
11. Елизаров В.В. Планирование семьи. / ДЭС. – М., 1985. – С. – 328
12. Маркс К., Энгельс Ф., Соч.т.35, с.124
13. Ленин В.И. Рабочий класс и неомальтузианство. КПСС.изд.5, С.- 255-257
14. Фралов И.Т. Перспектива человека – М. 1983, с.-185
15. Омран Абдел Рахим. Планирование семьи в толковании Ислама (перевод с английского) – Душанбе, 2001. – С. 27
16. Кабус- Намэ / перевод Е. Бертельса. – М., 1957. – С. 141
17. Хакимова С.Х. Счастье и несчастье многодетности. Газета Тоҷикистони Совети - Душанбе, 1987, 15 июня
18. Программа реализации «Концепции государственной политики Республики Таджикистан на период 2003-2015 годы». – Душанбе, 2002. – С. – 5

19. Исламов С.И. Семья и быт. Душанбе: Ирфон, 1988. – С. 175
20. Священный Коран / смысловой перевод на русский язык, Саудовская Аравия.: 1439- С.- 1071
21. Бабаев А.Д., Каримов Т.Д. Авесто по следам древнейшей цивилизации таджиков. Худжанд.- 2001. - С.- 192
22. Кэй-Кабус. Кабус-Намэ. М.: 1957.- С.- 92
23. Представители Милетской школы, Аристотель, Ибн-Сина, Ибн Туфейль. Повесть о Хайе сыне Якзана. – М., Книга, 1988. и другие.
24. Умарзода Иброхим. Таърихитамаддуни «Ориён» - Душанбе,2006 -С.- 19
25. Турсун-заде. Предисловие / А. Джамии. Избранные произведения, т. 1 – Душанбе, 1972. – С. – 8
26. Пир-старец – наставник.
27. «Саламат» по арабски означает «Безизъянность» т.е. совершенство, целостность, здоровье.
28. Джамии А. Избранные произведения в четырех томах. т. 1. – Душанбе, 1972. -С. – 10
29. Рабинович В.П. Алхимия как феномен средневековой культуры. – М., Наука, 1979. - С. - 5-7
30. К. Маркс., Ф. Энгельс.соч. т. 20. - С. – 277
31. Оракул № 9 (сентябрь) 2014. Рубрика: в поисках истины
32. Основы демографии. На тадж. языке – Душанбе, 2002. – С.- 8
33. Более подробно этот вопрос рассмотрен в кн. Исламова С.И. Демография Таджикистана – Душанбе, 1985.

Боби 6.

1. Кваша А.Я. Проблемы экономико-демографического развития СССР. – М., 1974; Боярский А.Я. Население и методы его изучения. – М., 1975; Вишневский А.Г. Демографическая революция. – М., 1976; Его же, Воспроизводства населения и общество. – М., 1982; Араб-Оглы Э.А. Демографические и экологические прогнозы. – М., 1978; Ионцев В.А., Прохорова Ю.А. К

- вопросу о четвертом демографическом переходе //Материалы международной конференции «Демографическое развитие: вызовы глобализации». –М., МГУ им. М.В. Ломоносова, 15-17 ноября 2012., Коулмен Д. Иммиграция и этнические сдвиги в странах с низкой рождаемостью - третий демографический переход в действии // Международная конференция «Миграция и развитие». – М., 13-15 сентября. – М., СПВИ Эльпринте 2012. – С. – 12; Калатбари П., Демографический переход и динамика народонаселения в развивающихся странах / в кн: Проблемы народонаселения. – М., 1982; Исламов С.И. Демография Таджикистана – Душанбе, 1985; Антонов А.И Социология рождаемости. – М., 1980 и др.
2. Исламов С.И., Зверьева Н.В., Исламов Ф.С. К вопросу о проблемном подходе к исследованию народонаселения / Известия Академия наук Республики Таджикистан. Отделение общественных наук. – Душанбе, 2017.- №3. – С. – 102
  3. J.C.Caldwell Three Fertility Compromises and Two Transitions // Popul Res Policy Rev (2008) 27. - P. 428
  4. Демографический энциклопедический словарь. – М. 1985. –С.- 115
  5. Денисов Б.П. Пороговые ограничения демографического развития. / Автореферат диссертации. - М., 1990. – С. – 24
  6. Иванов С.Ф. Демографический переход / Демографический энциклопедический словарь. – М. 1985. – С.- 115
  7. Исламов С.И. Демография Таджикистана. – Душанбе, 1985. – С. – 8
  8. Исламов С.И. Джамии Абдурахман и ребенок из пробирки. / газета Азия-Плюс, № 76, 09 октября 2017.
  9. Исламов С.И. Анализ состояния семьи Республики Таджикистан за 1979-2000 годы / С.И. Исламов, Ф.С. Исламов // Вестн. Тадж. Нац. Университета. – 2012 – 2/8 – С. - 199-202

10. Волков А.Г. Великое переселение народов/ Демогр. энцикл., словарь – М., Советская энциклопедия, 1985. – С. – 57
11. Ботаев Н. Исторические и текущие тенденции населения и модели народонаселения в Европе и Центральной Азии % обучающихся по курсу старения. – Казахстан, Алматы, 14-18 сентябрь.- 2009. – С.-18
12. Коулмен Д. Иммиграция и этнические сдвиги в странах с низкой рождаемостью – третий демографический переход в действии.//Миграция и развитие: доклады и статьи Международной конференции «Миграция и развитие» - М., 13-15 сентября – М., СП Мысль ВИ Эльпринте 2012. – С. – 12
13. Ионцев В.А., Прохорова Ю.А. К вопросу о четвертом демографическом переходе.// Материалы международной конференции «Демографическое развитие: вызовы глобализации». – М. МГУ им. М.В. Ломоносова, 15-17 ноября 2012. - С.-312
14. Батаев Н. Заместительная миграция и заместительная рождаемость // кн. Исторические и текущие тенденции населения и модели народонаселения в Европе и Центральной Азии – Казахстан, 2009. – С. – 18
15. Похищение Европы. М., ТВ, канал Россия 1, 2015.- 21 -20 мин.
16. Вишневский А.Г. Демографический взрыв. / Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985.- С.-114
17. Волков А.Г. Демографическая революция./В кн. Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985.- С.-112

Боби 7.

1. Морган Л.Г. Древнее общество. – Л., Изд. Народ севера 1934. – С. – 35
2. Морган Жак. Доисторическое человечество. -М.-Л., Госиздат. 1926. – С. -239

3. Творцы мировой науки от Античности до XX века (популярная энциклопедическая библиотека). – М., 2001.
4. Научно-техническая революция. Перспективы при социализме. – М., Мысль, 1980. – С. – 3
5. Научно-техническая революция и общество. – М., 1972. – С. – 35
6. Nalimov V.V. In the labyrinths of language: A mathematician's Journey. – Philadelphia, Pa. 1981 – 54p.
7. <http://stop-news.com/nauka/patenty-2015-ili-6-stran-prodvigayushchih-mirovuyu-tekhnologiyu>
8. Апокин И.А. Научно-технический прогресс и перспективы целенаправленного воздействия на человека // Научно-техническая революция. Перспективы при социализме- М., Мысль, 1980. – С. – 197
9. Трансгенный организм- живой организм в геном которого искусственно введен ген, который не может быть приобретен при естественном скрещивании.
10. Лебедев В. Миф о трансгенной угрозе // Наука и жизнь № 11 – М., Медиа – Пресса, 2003. – С. – 144
11. Население России. – М., ИНПРАН, 2001. – С. – 37
12. Бесплодный брак. – М., Медицина, 1986. – С. – 230
13. Свободная энциклопедия. – Википедия // ruWikipedia. Org. – с. 17
14. Социально-экономические проблемы человека. – Душанбе, Ирфон, 2001. – С. - 135
15. Бабаев А.Д., Каримов Т.Д. Авеста по следам древнейшей цивилизации Таджиков. – Худжанд, 2001. – С. – 171
16. Лосев А.Ф. Демокрит /БСЭ. Т. 8 – М., 1972. – С. 233
17. Абу Али Ибн Сина. Избранные произведения. Т. 1/ответ.ред. М.Д. Диноршоев/ – Душанбе, 1980. – С. – 275

Ба матбаа супорида шуд 01.06.2021
Барои нашр имзо шуд 02.06.2021
Чопи офсетӣ. Ҷузъи чопӣ 19. Андоза 60x84¹/₁₆.
Адади нашр 150 нусха. Супориши №80.

МН «Дониш»

Муассисаи нашриявӣ «Дониш»-и АМИТ
ш. Душанбе, 734063, кӯчаи Айни, 299/2.